

શ્રીમદ્ ગણેશ મહાગણ સાહેબ સયાશ્રાય
ગાયકનાથ સેનાપ્તાસ ખેલ મંમગેર
મહાદેવ એમના હિદાર

આશ્રયથી.

પ્રાચીનકાવ્યમાળા

ગ્રંથ ૨૬

પ્રેમાનંદકૃત

રોપદર્શિકાસત્યભામાર્યાન.

સ શોધન કરી ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર

ફરજોવિ દ દ્વારકોદાસ કાઠાવાળા

અને

નાથારા કર પૂજારા કર શાસ્ત્રી

વડોદરા.

સવત ૧૮૪૭-૪૮ સન ૧૮૮૧-૮૨

કીમત રૂ ૧-૪-૦

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

અમદાવાદ “ આર્યોદય ” :

તથા

વડોદરા “ વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય ” માં છાપ્યું.

Under the liberal patronage of

His Highness Maharaja

SAYAJI RAO GAEKWAR

Sena Khaskhel Samsher Bahadur
Baroda.

PRACHIN KAVYA MALĀ,

or

Old Gujarati Poetical Series,

VOL XXVI.

PREMANAND'S

ROSHADARSHIKA SATYABHAMAKHYAN.

Published with annotations

By

Haigovind Dwarkadas Kántaválá

and

Nathashankar Pujashankar Shastri.

A. D 1891-92.

Price Re 1-4-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઈશ્વરૂપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિપદનું સાર્થક થવું. આર્થ છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુંધરા (પૃથિ-વી) નો જે પ્રદેશ, પોતાનો છે તેમાં અન્નદૂળાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસ્તુ (ખનિજ ધન રત્નાદિ) ને બહિર્ કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિ-માં ભાગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરે છે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ગ્રંથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખ-શાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતા થી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વય જે રાજ પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેના પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્, શક્તિમાન્ અને પરમ પવિત્ર મહારાજ-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેન્દ્ર સમશેર બહાદુર એમના પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન્ પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યા છે.

શ્રીમત મહારાજધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઇ તા. ૮ મે સત ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજી કરવામાં આવી હતી તેનો આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા ગુર્જર કપિઓના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યાશ્રયથી થાય તો સાર.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગૂજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઓફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રાવંસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારાકાદાસ, તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હતો, અને તે સારૂ ઘણાં સ્તુતિ-પાત્ર પ્રપત્તિથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરા-રાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબતમાં મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દટાઈ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રજાના ઉપયોગસાર બાબ લાવી તે દ્વારા સહવિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, બાલણ, દયારામ, હરિભટ્ટ, ભોળેભક્ત, ધીરેભક્ત, ગિરિધર આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાખર્ચ તથા દીવાળીખર્ચ નામની બે સ્ત્રીકવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે, અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તનો કવિતાનો પણ માગે સંગ્રહ છે. આ નવું કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાશ થઈ છે એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મદારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર હજારની રકમ મળુર કરી કીમતી આગ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા શકશે. આ ઉદ્ધાર અનુગ્રાહી સુર્જરપ્રજા અને સર્વ સુર્જરવામી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમય જનને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

- કવિતા સ્વતાઃ ઈશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઈશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના બ્રહ્મધ્વાદી કર્યા છે, અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઈશ્વર પેટે ધર્મીએ છીએ.

‘ કવિ વિષે વર્ણવ્યું કહે છે કે—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્સાહ આપ્યા છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો, જેમણે દિવ્ય કાવ્યવરડે આ જગત ઉપર આપણને સત્યના સ્વરૂપ અને આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રસિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે.

સ્વદેશમાના પ્રેમ, રાજ્યમહાવય, ધર્મગાળાઓ, દેવાવય, જળાશય, વિગ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્તંભ પૂર્વના ગમ્મ કે ધર્મોત્થા ગૃહગ્યો કરાવી ગયા હોય છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મગા-
જ્ઞમાં કહ્યું છે અને મારા રાજ્યનો તેમ કરાવે છે પણ ખરા, અને તેથી મારું પગલા સુખમોગમાં વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિતા દ્રવતા અનંત પ્રણામ કૃતિપત્ર મર્મ મહત્ત્વજનોના અત કંઠમાં પ્રવેશી ત્યાંથી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે બાળકો તરફ-રંકથી શ્રીમાન સુધી મરવને હુ ખમા વિગ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ મારા છે એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રબળતા કર્યાણુસાર શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રગરજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાનુ એક સુચિન્દ છે.

વડોદરા ગરુડમા થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સભાળથી પ્રસિદ્ધિમા લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામા આવી છે

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવમહાદુર અબાલાલ સાકરવાલ એમ એ, એચ એન બી.

ખાનગાદાર જમગેદજી અરદેશર દલાલ એમ એ, એલ એચ. બી.

રાવમાહેમ પીતાબરભાઈ જોશભાઈ

રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ દારકાદામ

દરેક અધીની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા રાષ્ટ્રધર્મ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ ગવસાહેમ હરગોવિંદ દાસની સભાળ નીચે ગાંધી નાથારાંકર પૂજનશ કર તથા કવિ છોટાવાલ નગ્ગેશમ આદિ લાલક માણુમનાથી ચનાસમા આજુ છે. પુસ્તકો મ મં-ધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે કમિટિમાથી કોઈનું ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમા ન હતા માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે

વડોદરા ગરુડ નિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાત ગૃજરાતના ખીન્ન પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથ્થો ગવસાહેમ હરગોવિ દદામ તથા શાસ્ત્રી નાથારાંકરની પ્રેમગનીય ગાંધીએ એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથ્થો એકઠો કરવા પ્રયાત કમિટિ તરફથી મારી ગઈ છે. એમ ધારણ છે. આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમા લાવવા યોગ્યતા તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્ય-મ અજૂર થવા ઇશ્વર પામે પ્રાર્થના છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુદર તથા બોધક કવિતા-
થી વાચનારનું ચીત્ત તથા સદ્ગુણ, રસરસતા, રચિ, રમિકતા, સદૃશ્યતાફિ
ઉચ્ચ પ્રકારના ધર્મ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની
કવિતાની પણ તીવ્ર વાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને કચ્છ, કઠિયાવાડ અને ગૂજરાતના રાજ્યકર્તા-
ઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે,
તે માટે તેમનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનનામા આવેછે.

વડોદરા
સવત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧, તા ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૮૯૦, રવિવાર.

} મણિભાઈ જશભાઈ.

ગ્રંથવિવેચન.

પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં નાટકનો આ પેહેલો અંક છે; અને ગૂજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયેલો નાટકનો આ પેહેલોજ અંક છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. વળી હિંદુસ્તાનની ખીણ પ્રાકૃત ભાષાઓની અંદર પ્રાચીન નાટકના અંથો હોય એવું જાણવામાં આવેલું નથી માટે પણ આ અંકને પેહેલોજ અંક કહીએ છીએ. દૃશ્ય અને શ્રવ્ય એવા કાવ્યના બે ભેદ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ માને છે, તેમાંનાં શ્રવ્યકાવ્ય પ્રાચીનકાવ્ય-માળામાં આજ સુધીમાં ઘણાં પ્રકટ થઈ ગયાં છે. અને દૃશ્યકાવ્યમાનો આ એક પ્રકટ થયેલો અંક વાંચનાર જોશે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ખીલવવામાં જે જે યત્ન કરવો પડે તે કરવામાં બાકી રાખી નથી, તેનો આ એક પુરાવો છે. એ અવિશ્રાંત યત્ન કરનારા મહાકવિએ મહા-ભારતથી ત્રણગણાં સ્વતંત્ર અને ભાષાંતરરૂપ કાવ્યો લખ્યાં છે, અને એ ઉપરાંત ઘણાંક નાટકો પણ લખ્યાં છે. જ્યારે આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે તેણે આશરે અગિયાર નાટકો લખ્યા છે, ત્યારે તેના મહાન્ અને અવિરત (થાક્યા વગરના) પ્રયત્ન માટે, તથા તેની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિમાટે આપ-ણુને બારે વિસ્મય પેદા થાય છે. સૃષ્ટિ કોઈ કોઈ વાર અસાધારણબુદ્ધિના ચમત્કારો બતાવે છે, તેમાનો આ પણ એક ચમત્કાર ન માનીએ તો ખીજું શું માનીએ વાર ? કદાચ કોઈ લખનાર બહુ લખે, અને તે મહાકવિ પ્રેમા-નંદ કરતાં પણ વધારે લખે, તોપણ તેના જેવું રસમય અને ચમત્કારવાળું લખે, એ બનવું કઠણ છે; અને આજ લગભગ બસો વરસ થયાં અને કવિની પૂર્વે સેંકડો વર્ષ પહેલાં પણ ગૂજરાતી ભાષામાં તેમ બન્યું નથી, એજ એ વાતની સાખીતી છે.

રેવદર્શિકાસત્યમામાખ્યાન, એ આખ્યાન શામાટે નહિ, અને શામાટે તેને નાટક કહેવું, એ તો જોનારને બહિર્દૃષ્ટિથી પણ પ્રત્યક્ષ જણાય એવું છે. એમ છતાં જો શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિથી તેને જોઈએ તોપણ તે હાલ નાટક નામથી ઓળખાતી શ્રીહર્ષદેવકૃત રતનાવલી અને પ્રિયદર્શિકા જેવી એક નાટિકા છે, એમ આપણે એવું વિવેચન કરતાં જોઈ શકીશું. જો

એ શુદ્ધ નાટિકાજ છે તો એના રચનાર કવિએ શામાટે એને નાટિકા નામ ન આપ્યું અને શામાટે આખ્યાન જેવું સાધારણનામ રાખ્યું, એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કવિએ પોતેજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે અને તે વિષે વિશેષ ખુનાસો ટીકામાં પણ આપ્યો છે, તેથી અહીં હવે તે વિષે કાંઈ લખના નથી આ રીતે આ ગ્રંથ નાટિકાનો—અને સામાન્ય ભાષામાં બોલીએ તો નાટકનો છે, ત્યારે તેમાં નાટકના ક્યા ક્યા લક્ષણો છે તે જોઈએ પણ તે પહેલાં એ નાટકનું વસ્તુ અથવા ઇતિવૃત્ત શું છે, તે જાણવું જરૂરનું છે, માટે તે કહીએછીએ

‘સત્રાન્નિત્ કરીને દ્વારકાના યાદન પામે એક સૂર્યે આપેલો સ્થમતક નામે મણિ હતો તે ચોરાયાનું આજ કૃષ્ણને માથે આવવાથી કૃષ્ણે તેનો શોધ કરી તે આણી આપ્યો હતો તેમ છતાં લોકોની કૃષ્ણપરની શકા દૂર થઈ નહોતી જે સત્રાન્નિત્ પોતાની દીકરી મત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે પરણાવે તો આ શકા લોકોના મનમાંથી ખમ્મે, એના વિચારથી તથા કુલવાન યાદવની કન્યા મમે તેથી કૃષ્ણની ઇચ્છા સત્યભામાને વરનાની હતી પણ સત્રાન્નિત્નો વિચાર કાંઈ ખીજ સાથે સત્યભામાને પરણાવવાનો હતો કૃષ્ણના હાસ્તવિનોદના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણાએ એક વાર કૃષ્ણના બાગમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ કરી આપીને મનેતો પરમ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો પણ એ વાત રૂકિમણીના જાણવામાં આવવાથી (શોક્ય આવે તે કોઈને ગમતું નથી તેથી) તેણે સત્રાન્નિત્ને આ વાતની ખબર કરી સત્રાન્નિત્ બાગમાંથી સત્યભામાને ઘેર લેઈ ગયો અને તેને પોતાના ઘરમાં કેદ કરી બીજે દિવસે એક મોટો મેળો હોવાથી સદ્ બાગમાં ગયા સત્યભામાને પણ પુરતી ચોકી માથે સત્રાન્નિત્ને જવા દોંધી એવામાં વાઘ આવ્યાની જૂમ ઉડવાથી મો કોઈ અસ્તોવ્યસ્ત થઈ ગયા અને સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળી ત્યાં તેમનો નારદે હસ્તમેળાપ કર્યો. નાટકના ચાર અંક અહીં સમાપ્ત થાય છે

પાંચમા અંકથી જાણે નવો અને નૂતનો પ્રમ ગ દોષ તેવું વર્ણાય છે નારદ એક દુન કૃષ્ણને આપી જાય છે, તે દુન કૃષ્ણ પાસેથી રૂકિમણી લેઈ લેઈ તે જાણીને સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે લડે છે અને રત્નગાથી તે દુન આપ્ત ગ્રાહ અણાવવા લડે છે એનામાં ભામામુર નામે દૈત્ય, જેણે યજ્ઞ કરવા માટે મોળ દગ્ગર રાત્રકન્યાઓ એકઠી કરી પૂરી રાખી હતી તે દેવોને હરાવી ઈન્ને પાંચટ કરે છે આ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને તેઓ કૃષ્ણને નારદ મારફત પ્રાર્થના કરે છે, પણ કૃષ્ણ તે વાતની ઉપેક્ષા કરે છે એમ જોઈ તેમણે ‘અદિ-

તિકુંડલાદરણ્ય' નામે એક નાટક દૃષ્યની પાસે બજવી બતાવ્યું, અને તેમાં બ્રા-
માસુરે કરેલી દેવોની દુર્દશા બતાવી આપી. આ નાટક જોઇ સત્યભામા વગેરે
સર્વ દેવોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને દૃષ્યની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. દૃષ્ય ત્યા
જવા તૈયાર થાયછે તેની સાથે સત્યભામા પણ જાયછે. સત્યભામાની સમતા
દૃષ્ય બ્રામાસુરનો વધ કરી સ્વર્ગમાં જઈ પારિજીતક લાવીને સત્યભામાને
ખારજે રોપી તેને ખુશ કરેછે. પાછલા ત્રણ અંકનું આ વસ્તુ છે

"રોપદર્શિકામત્યભામાખ્યાન" એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા
ત્રણ અંકજ નાટકને માટે જણા છે; પણ તેમ થાય તો તે છેક નાનું થાય, તથા
નાટિકાનાં બધાં લક્ષણુ તેટલામા આવી શકે નહિ માટે સત્યભામાનો પરિ-
ણય એમાં પ્રથમ ઉમેરીને કવિએ આખું નાટક ઘડ્યું હોય એમ લાગેછે.

સત્યભામાનો પરિણય, તેનો રોપ, અને તેના રોપની શાંતિ, એ ત્રણ
મુખ્ય બાબતો આ વસ્તુમાં છે. હવે કવિએ એ વસ્તુનો વિસ્તાર કેવી રીતે
કર્યો છે તથા તેની નાટકમાં કેવી રીતે સફલતા કરી છે, એ જોવું જોઈએ.
કેમકે સ્થળ તથા કાળને માગવીને ચમત્કારિક વાગ્યોવડે રસમય વસ્તુસક-
લતા કરવી એમાંજ નાટકકારની ચતુર્ગઈ રહેલી છે નાટકમા કેવી રીતે વસ્તુ-
સંકલ્પના કરી હોય તો તે યથાપેઠ્ય કહેવાય, તે જાણવા માટે આપણે પ્રથમ
નાટ્યશાસ્ત્રનું સક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

દૃશ્યકાવ્યને સંસ્કૃત અથકારો રૂપક કહેછે. કેમકે એમાં રામાદિના રૂપ
નટને વિષે આરોપણ કરવામાં આવેછે રૂપકમા જૂદા જૂદા પ્રકારનું વસ્તુ
અથવા ઇતિવૃત્ત વર્ણાય છે; જૂદા જૂદા રસ વર્ણાય છે; તથા જૂદા જૂદા પ્ર-
કારના નાયક હોયછે. આથી કરીને તે રૂપકના અનેક ભેદ થઈ જાયછે.
નાટક એ ભેદમાનો એક ભેદ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વસ્તુ, નાયક અને રસવડે રૂપકના જો પ્રકાર થાયછે
તેમાં નાટક પેહેલો ભેદ છે. પ્રકરણ, બાળ, પ્રદમન, ક્રોધ, વ્યાયોગ, સમવકા-
ર, વીથી, અંક અને છંદામૃગ, એવા બીજા નવ ભેદ મુદ્દાં રૂપકના કુલ
દસ ભેદ થાયછે. એ વગર બીજા પણ ઘણા ભેદ થાયછે, તે નાટ્યશાસ્ત્ર
જોવાથી માવમ પડે.

રૂપકના બીજા ભેદથી નાટકનો એક જૂદો ભેદ પાડવાનું કારણ પાછળ
કંઈ તેમ વસ્તુ, નાયક તથા રસ છે; ત્યારે વસ્તુ વગેરે શું છે તે જોઈએ. જે

ઉપરથી રૂપકનું અંગ રચવામાં આવેછે તે કથા અથવા વૃત્તાંતને વસ્તુ કે ઇ-
તિવૃત્ત કહેછે. આ અંગમાં સત્યભામાની કૃષ્ણને પ્રાપ્તિ થવી, ભૌમાસુરનો-
વધ થવો, તથા પારિજાતકનું પુષ્પ લાવવું, એ ઇતિવૃત્ત અથવા વસ્તુ છે.

એ વસ્તુમાં જે પ્રકાર હોયછે. એક તો મુખ્ય વસ્તુ જેને “આધિકારિક”
કહેછે તે, અને બીજો, અંગબૂત વસ્તુ, જેને પ્રાસંગિક કહેછે તે. આ નાટકમાં
સત્યભામાની પ્રાપ્તિ અને પારિજાતકનું આણવું એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તથા
ભૌમાસુરવધ, બાગમાં નગરસૌકોની ઉગ્મણી, સોળ સદસ્ય રાજકન્યાઓ પરણી
આણવી, એ પ્રાસંગિકવસ્તુ છે.

પ્રાસંગિકવસ્તુના જે બેદ છે, પતાકા અને પ્રકરી. જે પ્રાસંગિકવસ્તુ
નાટકમાં ધણે લાંબે સુધી વર્ણાધ હોય તેને પતાકા કહેછે; અને એકાદ જગોએ
કાર્ય કરીને ફરી જોવામાં ન આવે તેને પ્રકરી કહેછે. આ અંગમાં રૂઝિમણીનો
સત્યભામા સાથે શોકયપણાનો વ્યવહાર એ પતાકારૂપ પ્રાસંગિકવસ્તુ છે
અને બાગમાં ઉગ્મણી, હીમતીનો પ્રસંગ, વગેરે પ્રકરીરૂપ પ્રાસંગિકવસ્તુ છે.

ઉપર કહેયું વસ્તુ કાં તો ઇતિહાસમાંથી લીધેયું હોયછે, કાં તો કવિકલ્પિત
હોયછે કે કાં તો યોદ્ધા ઐતિહાસિક અને યોદ્ધા કવિકલ્પિત એમ મિશ્ર હોયછે.
અને તે ઉપરથી તે અનુક્રમે પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ, કે મિશ્ર, કહેવાય છે. આ
નાટકનું વસ્તુ મિશ્ર છે: કેમકે શ્રીદામો, નાગરિક, વગેરે પાત્રો, તથા ઉગ્મણી
વગેરે પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે. તથા મણિ ચોરવો, સત્યભામાની પ્રાપ્તિ,
ભૌમવધ, પારિજાતહરણ, વગેરે પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે.

જે વસ્તુના આધારથી નાટકની રચના કરી હોય તે વસ્તુને અર્થપ્રકૃતિ
કહે છે. કેમકે નાટકનો અર્થ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અર્થપ્રકૃતિ પાંચ
પ્રકારની છે. બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી, અને કાર્ય.

ઇતિવૃત્તના બીજ રૂપ વૃત્તાંતને બીજ કહેછે. જેમ સત્યભામાનું લગ્ન
થવામાં કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો અનુરાગ એ બીજ છે.

મુખ્ય વસ્તુ કે પ્રાસંગિક વસ્તુ અટકી જાય ત્યારે જે બીજ આરોપણ
કરીને તે વસ્તુ આગળ ચલાવવામાં આવે તેને બિંદુ કહેછે. જેમ કે સત્યભામાની-
પ્રાપ્તિ થવાથી મુખ્ય વસ્તુ અટકી જાય છે તેને રૂઝિમણીને પૂલ આપવાથી
સત્યભામાને રોષ ઉત્પન્ન કરી ફરી આગળ ચલાવ્યું છે માટે સત્યભામાનો
રોષ એ બિંદુ છે.

પતાકા તથા પ્રકરી વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇતિવૃત્તવડે જે ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહે છે. આ નાટકમાં સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવી એ કાર્ય છે. નાટ્યચંચોમાં એમ લખે છે કે ધર્મ, અર્થ, કે કામ, એ ત્રણમાંથી એક ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેવું. એ રીતે જોતાં આ ફળત્વે કામમાં સમાવેશ થાય છે.

નાટકમાં ખીજ, ખિંદુ, પતાકા, પ્રકરી, અને કાર્ય, એ પાંચવાના વર્ણાય છે તે બધાં અહીં વર્ણાયા છે. પણ એ વસ્તુ વર્ણાવવામાં કાંઈ કંમ છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન સહેજે ઊઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે તે કંમ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો હોય છે. એવી રીતે કે, પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અનુક્રમે આ પાંચ અવસ્થાઓ વર્ણવવી, આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ, અને ફલાગમ.

આરંભ—મોટા ફળના લાભને અર્થે જે ઉત્કંઠા વર્ણવવી તે જેમ આ નાટકમાં મણિયેરનું આળ મટવાને તથા યાદવકન્યા પ્રાપ્ત થવાને સત્યભામાનો કૃષ્ણ સાથે અનુરાગ થવાનું પ્રથમ વર્ણાયું છે, તે આરંભ છે.

યત્ન—ફળપ્રાપ્તિ માટે જે ત્વરાયુક્ત વ્યાપાર તે. જેમ કેદમાં પડેલી સત્યભામાએ કૃષ્ણનું ચિત્ર કાઢ્યું છે તથા તે યુક્તિથી શ્રીદામો મેળવીને કૃષ્ણને આપે છે, તેથી કૃષ્ણનો અનુરાગ પરિસીમાને પોહોચી જાય છે, તે યત્ન છે.

પ્રાપ્ત્યાશા—ફળલાભ થવામાં જે અડચણ આવવી તથા તે દૂર થવી, એવું વર્ણાય તે. સત્યભામાનાટકમાં કૃષ્ણસત્યભામાનો મેળાપ ન થવા દેવામાં રૂકિમણીએ કરેલી બધી અડચણોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

નિયતાપ્તિ—નિશ્ચયપણે ફળની પ્રાપ્તિ. જેમ સાર્વજનિક મેળામાં સત્યભામાનું ગમન વર્ણાયું છે ત્યાં યાદના ભયથી એનું રક્ષણ કરનારાઓનો ગભરાટ પણ વર્ણાયો છે એ ગભરાટ વર્ણવે કવિ એમ સૂચવે છે કે રક્ષણ કરનારાઓ સત્યભામાને લાયક નથી માટે કૃષ્ણને જરૂર સત્યભામા મળશે. આ પ્રસંગ તે નિયતાપ્તિ છે.

ફલાગમ—સમગ્ર ફળની પ્રાપ્તિ. જેમ કૃષ્ણને સત્યભામા પ્રાપ્ત થઈ તે ફલાગમ છે. સત્યભામાને પારિજાતક આણી આપવાથી તેનો રોષ મટ્યો એ પણ ફલાગમ છે.

પાછળ કહ્યું તેમ આ નાટક એ ભાગે લખાયેલું હોવાથી કાર્યની પાત્ર અવસ્થા પણ પેહેલા ચાર અંકમાં જૂદી અને પાછલા ત્રણ અંકમાં પણ જૂદી જૂદી માત્રમ પડશે કેમકે પેહેલામાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ એ કાર્ય છે અને બીજામાં સત્યભામાનો રોગ મટવો એ કાર્ય છે

ઉપર કહેલી બીજ વગેરે પાત્ર અર્થપ્રકૃતિ તથા આરભ વગેરે પાત્ર કાર્યની અવસ્થા એકજ અથવા વર્ણાય છે, અને તે એની રીતે કે જ્યાં આરભ વર્ણાતો હોય ત્યાં બીજ પણ વર્ણાતું હોય, જ્યાં યતન વર્ણાતો હોય ત્યાં બિંદુ પણ વર્ણાતું હોય, જ્યાં પ્રાપ્તિયાશા વર્ણાતી હોય ત્યાં પતાકા પણ વર્ણાતી હોય, અને એમજ આગળ પણ આમ થવાથી અર્થપ્રકૃતિ તથા કાર્યાવસ્થાનો યોગ કે સંધિ થાય છે તેને નાટકના પાત્ર સંધિ કહે છે મુખ્ય, પ્રતિમુખ્ય, ગર્ભ, અવમર્શ, અને ઉપસંહાર, એવા તે પાત્ર સંધિના નામ છે

જૂદા જૂદા પ્રયોજનવાળા કથાના ભાગોને મુખ્ય પ્રયોજન સાથે જોડી દેવા, તેનું નામ સંધિ, એવું સંધિનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરેલું છે જૂદા જૂદા પ્રકારે રસની ઉત્પત્તિ કરવાને ક્યાંક ક્યાંક કેવું વર્ણન કરવું એ વાત સંધિ તથા તેના અંગ સમજવાથી જાણવામાં આવે છે મુખ્યસંધિના ઉપદ્વેષ વગેરે બાર અંગ છે પ્રતિમુખ્યસંધિના વિલામ વગેરે તેર અંગ છે ગર્ભસંધિના અસ્પૃતાહુરણ વગેરે બાર અંગ છે અવમર્શસંધિના અપવાદ વગેરે તેર અંગ છે ઉપસંહાર (એવું બીજું નામ નિર્વહણસંધિ છે) સંધિના સંધિ વગેરે ચૌદ અંગ છે મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ અંગ સહિત પાંચે સંધિઓ ક્યાંક વર્ણા છે તે ટીકામાં બતાવ્યું છે, એટલે અમે અહીં નિસ્તાર કરતા નથી.

આ કવિએ મંથુર, ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો અને રસમય ભાગ બજવી બતાવવાને હામે વર્ણવે છે, પણ જે ભાગ રંગભૂમિ ઉપર બજવી બતાવવાને લાયક નથી, તે ભાગ વિષ્કંભક વગેરેથી સૂચ્યો છે રસના સૂચ્ય અને દૃશ્ય, એવા બે વિભાગ નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ પાડેલા છે તે પ્રભાણેજ આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે ભામાસુરવધ રંગભૂમિ ઉપર બતાવવા જેવો નથી માટે તેને વિષ્કંભક દ્વારા કહી બતાવે છે વિષ્કંભક, ચૂંચિકા, અંકાસ્ય, અકાવતાર અને પ્રવેશક, એવા પાત્ર ભાગમાં સૂચ્ય વસ્તુને નાટ્યશાસ્ત્રમાં વહેંચેલી છે, તથા દૃશ્યવસ્તુને પણ નિયતશ્રાવ્ય, સર્વશ્રાવ્ય અને અશ્રાવ્ય એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલી છે આ વાતથી કવિ મારી પેઠે માહિત છે એમ તેના મંથમાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે

નાટકની વસ્તુ વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમા એટલું જણવાતું હોય છે અને તે તે વિષય સમજવવાને અમે ઉપર પ્રેમાનદના આ પ્રસ્તુત અધ્યાયની જ ઉદાહરણ આપ્યા છે તે ઉપરથી કવિના શાસ્ત્રીયજ્ઞાન વિષે બહુ ઉચ્ચમત બધાય છે

નાયક એ નાટકમા વર્ણવેલો બીજો વિષય છે સામાન્યત નાયક કેવો જોઈએ, તે વિષે સાહિત્યત્રયોમા લખેલ છે તે વિનીત, મધુર, ત્યાગી, દક્ષ, પ્રિયવદ, શુચિ, રક્તતોક, વાગ્મી (જોતી જણનારો), રૂઢવશ, સ્થિર, યુવા, બુદ્ધિમાન, પ્રણવાન, ઉત્સાહવાન, રમ્ભિતિમાન, કલાવાન, માની, શૂર, દૃઢ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચતુ, અને ધાર્મિક જોઈએ નાટક વાચવાથી માનમ પડશે કે આ અથવા નાયક કૃષ્ણમા પ્રેમાનદે ધણાખરા શુણો તો સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યા છે નારદાદિના મેળાપ વખતે તે વિનીત જણાય છે, સત્યભામાના મેળાપમા તે સુદર અથવા મધુર જણાય છે, બંને પત્નીઓનું સમાધાન રાખવામા તે દક્ષ જણાય છે, રૂઢિમણી અને સત્યભામા સાથે વાતચિત કરવામા તે પ્રિયવદ જણાય છે, પત્નીઓ આગળ વાતચિતમા તે બધાંતો નથી તેથી વાગ્મી જણાય છે, યદુકુળમા ઉત્પત્તિથી રૂઢવશ જણાય છે, સત્યભામા ઉપર પ્રેમ કરીને પછી પ્રચલિત થયો નથી માટે સ્થિર જણાય છે શ્રીદામા સાથેની વાતચિતમા તે ઉત્સાહવાન જણાય છે, રૂઢિમણીના અબોડામા ધૂલ ગુથવામા તે કનાવાન જણાય છે, ભૌમાશ્વરનો વધ કરવામા તે શૂર જણાય છે, દેવો તેને પ્રણામ કરે છે તેથી તે તેજસ્વી જણાય છે, શાસ્ત્રના વચનો તે દૃઢ બતાવે છે માટે તે શાસ્ત્રચતુ જણાય છે, અને એજ પ્રમાણે યુવા બુદ્ધિમાન પ્રણવાન વગેરે શુણો જૂદી જૂદી જગોએ વર્ણવે કવિએ આ નાયકને નાટ્યશાસ્ત્રમા કલા નમાવે વર્ણવે છે

વળી અથમા કૃષ્ણને નિશ્ચિત, કનાસકત, સુખી અને મૃદુ વર્ણવે તે ધીંગલલિત નાયક છે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે તથા તેમા પણ અનેક સ્ત્રીઓ છતા પ્રત્યેકમા સમાન પ્રીતિનાજો વર્ણવે તેની મજાના દક્ષિણ નાયકમા કરાવી છે એમ છતા કૃષ્ણના અપરાધ કોઈ કોઈ જગોએ પદ્માદ્ર જતા વર્ણવ્યા છે માટે તેમા મધકિ ધૃષ્ટતા કે શહતા જેવું માનમ પડે છે, પણ તેટલા ઉપરથી એ ધૃષ્ટ કે શહ નાયક છે એમ સમજવું નહિ

આ નાટકમા નાયકનાયિકાના અત પુરસાહાયમા શ્રીદામાને વિદૂષક તરીકે મળ્યો છે તે શૃંગારસાહાય છે અને નારદ ધર્મસાહાય તરીકે વર્ણવા છે સત્યભામાની સખી નાગરિકા, કૃષ્ણનો સખા શ્રીદામો, અને રૂ-

કિમણીની સખી કનકભાલિકા, એ દૂત દૂતી તરિકે સાહાયકારી વર્ણાયાં છે
હવે ગ્રંથની નાયિકા સત્યભામા તરફ જોઈએ, સ્વીયા, પરકીયા અને
સામાન્યા એવા નાયકના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે તેમથી આ સ્વીયા નાયિકા છે,
એ તો વગર કંઈ પણ નાટક વાચતાજ જણાય એવું છે સત્યભામાને આમા
મુખ્યા પણી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૯ મું). ત્યાં લખેછે કે—

शास्त्रविहीनः,

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા! શો અતરંગિકાર ઉપજયો, ચમ્પુથી જોઈ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જોજો લક્ષણ લાજનું પ્રિય સખા, પચે હું પૂરાં લહું.
ધ્રં ધ્રં ધ્રં ધ્રં

એમાં નવીન તારણતા, નવીન કામવિકાર, રતીમા વામા, મૃદુક્રોધા,
અને અધિક લજ્જા, એવા મુખ્યાનાં પાત્રે લક્ષણ અનુક્રમે વર્ણ્યા છે.

નાધિકાના સ્વાધીનપતિકા વગેરે આક્રમ્યવસ્થાના યોગથી બેદ થાય છે તેમાંથી સત્યબ્રાહ્મને કવિએ આરંભમા વિરહોત્ક્રિષ્ટા, પછી કલહાંતરિતા, અને છેવટે સ્વાધીનપતિકા વર્ણી છે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકમાં કવિએ હામ હામ નાયિકાના શોભા, ક્રાંતિ, માધુર્ય, વગેરે અચલન અલકાર; બાવ હાવ, વગેરે અંગન અવંકાર, અને લીલા, નિવાસ વિચ્છિતિ, વગેરે સ્વાભાવિક અલંકાર ઘટિત પ્રસંગે વર્ણ્યા છે, તે દીકા જોવાથી જણાશે.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે માટે ગીત, નૃત્ય વિવાસ, કામભોગ, જેમાં આવે એવો વ્યાપાર વર્ણાયો છે, અને તેથી યોગ્ય જગોએ નાટકમાં વર્ણાતી ચારમાંની કૈશિકિવૃત્તિ વર્ણાઈ છે. સાર્વજનિક ઉત્તમણી વખતે બાગમાં વાધનો બપ ઊપજે છે ત્યાં આરભટ્ટીવૃત્તિ વર્ણાઈ છે. દેવ અને ઉચ્ચ પાત્રોની વાતચિત્તમાં તથા નાટકની શરૂઆતમાં સ્તંભારના વચનોદ્વારા ભારતીવૃત્તિ વર્ણાઈ છે. કૈશિકી, સાત્વતી, આરભટ્ટી, અને ભારતી વૃત્તિઓના લક્ષણ નાટકમંથોમાં જેવા કહેવાં છે તેવાં જ અહીં વર્ણાયા છે એમ જણાવવાને તેના લક્ષણ આ નીચે આપ્યા છે.

વૃત્તિ—નાયક વગેરેનો ક્રોધમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ વ્યાપાર તે વૃત્તિ કહેવાય છે.

કૌશિકિવૃત્તિ—ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, વગેરે સહિત સ્ત્રીયુક્ત મૃદુશૃંગારી કામરૂઢયુક્ત વ્યાપાર તે. એના નર્મ, નર્મસ્ફૂર્ણ નર્મસ્ફેટ, અને નર્મગર્ભ, એવા ચાર ભેદ છે.

સાત્વતીવૃત્તિ—શોકહીન તથા સત્ય, શૌર્ય, દાન, દયા, દર્પ, આર્જવ ઇત્યાદિથી યુક્ત, થોડા શૃંગાર અને અદ્ભુત રસવાળો વ્યાપાર તે. એના પણ સંભાષ, ઉત્થાપક, સાંધાત્ય, અને પરિવર્તક, એવા ચાર ભેદ છે.

આરભટીવૃત્તિ—માયા, ઇદ્રમળ, સંગ્રામ, ક્રોધ, ઉદ્બ્રાંતિ, પ્રસ્તાવ, પાત, ઠેકડા મારવા, છેદન, અને વધજ ધાદિકથી યુક્ત જે વ્યાપાર તે સંક્ષિપ્તિ, સંકેટ, વસ્તૂત્થાપન, અને અવપાત, એવા એના પણ ચાર ભેદ છે.

ભારતીવૃત્તિ—સંસ્કૃતમય વાણીનો વ્યવહાર તે ભારતીવૃત્તિ કહેવાય. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકનાં છત્રીશ લક્ષણ તથા તેત્રીશ અલંકાર વર્ણવેલા છે. એ લક્ષણ અને અલંકાર નાટકને શોભાવે છે. માટે તેની યોજના સારા કવિએ બની શકે તેટલી કરે છે. આપણા મહાકવિએ પોતાના અંથમાં તેની યોજના એટલે છૂટે હાથે કરી છે કે તેનું એક પણ વાક્ય નાટ્યાલંકાર કે નાટ્યલક્ષણ વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એ અલંકાર અને લક્ષણો ટીકામાં કામદાન ઉપાડાં કરી આપવામાં આવ્યાં છે.

અત્યારસુધી આપણે એક બાબત પર નાટ્યશાસ્ત્ર અને બીજી બાબત પર “સત્યભામાખ્યાન નાટિકા” મુકીને તેનો અગ્ન્યાવે કર્યો અને તેમાં આપણે જોયું કે નાટકના કે રૂપકના બધા ગુણો તેમાં છે માટે એને નાટકના કે રૂપકના ગમે તે વર્ગમાં મુકી શકાય નાટક વગેરે રૂપકના દશ ભેદનાં તથા નાટિકા વગેરે અદાર ઉપરૂપકના ભેદનાં લક્ષણો જોતા આ અંથને નાટિકા કહેવી એ ઠીક બંધબેસતું છે નાટિકાનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

નાટિકામાં નાયિકા મુઝ્યા યોજવી, તથા તે દિવ્યા અને આતિ મનોહરા યોજવી. આ નાટિકામાં સત્યભામા મુઝ્યાનાયિકા છે એ નો પાછળ કહી ગયા છીએ; હવે તે પૃથ્વીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા પણ છે અને કવિએ અપ્સરાઓના સંવાદદ્વારા એ તેનું દિવ્યાપણું પ્રસિધ્ધ કર્યું છે. ભાગામુરનો વધ તેની માતા કહેવા વગર થાય નહિ, માટેજ કૃષ્ણ સત્યભામાને ભામનો વધ કરવામાં સાથે લેઈ ગયા હતા. (વુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૪) —

“તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મૂઆની કોને વધ્બુવાજ્ઞ હતું એટલે કોને બીજા કશાની ગરજ છે ? વાર એન ! પછી શું થયું, તે તું વેદેથી વેદેથી કહી દે.

રંભા—મૂઆ કામી નો હતોજકની ! તે સન્નાજિતસુતાને જોઈ મોહિત થયો, અને એવામાં બનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિયતમને કટાળીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નીનને તમારી સાથે વાનો કરતી જ્યાં જવું છે ત્યાં જઉં !

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) અખિ ! ઘાટ તો ઠીક આવ્યો. મૂઆની માએજ મૂઆને મરાવ્યો ! પણ પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાખ્યું”

ઈત્યાદિથી સત્યભામા ભૌમાસુરની મા સાળિત થાય છે. પણ ભૌમાસુરની મા પૃથ્વીદેવી છે માટે સત્યભામા પૃથ્વીદેવીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા નાયિકા છે ભૌમાસુર એના પર મોહિત થયો, તથા કૃષ્ણ એના રૂપથી મોહ્યા, વગેરે વર્ણનથી મનોહરપણુ તો સિદ્ધજ છે. વાર; તે અંતઃપુર-માથે સંબંધ ધરાવનારી જોઈએ; તથા તેના ગુણઅવણુ કે દર્શનથા નાયકની તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર વધતી પ્રીતિ વર્ણવતી જોઈએ; તથા દેવીથી બીહીતો નાયક યોજવો. અહીં સત્યભામાને અંતઃપુર સાથે સીધો સંબંધ ધરાવનારી વર્ણી નથી, પણ એકજ સ્થળમાં હોવાથી કેવળ અંતઃપુરને વળગી ગેરવાની કવિએ બહાર જોઈ નથી. જ્યારે નાયિકા પરદેશની હોય ત્યારેજ તેમ થવાની બહાર છે એવું પ્રિયવર્તિકા અને રતનાવલિ વગેરે નાટિકાએ જોતાં માવગ પડે છે. સત્યભામાના દર્શનથી કૃષ્ણની તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર વધતી જતી પ્રીતિ વર્ણવાઈ છે, તથા રૂક્મિણીનું અપમાન ન થાય માટે તેનાથી કૃષ્ણને બીડીના વર્ણા છે. એનું ઇતિવૃત્ત કવિકલ્પિત જોઈએ. ધર્મો ભાગ અથવા સમય રચના કવિકલ્પિતજ છે. ધીરસંલિત નાયક જોઈએ અને તે રાજા જોઈએ. કૃષ્ણ એ બન્ને લક્ષણવાળો નાયક છે. તેના અંક ચાર યોજવા. પાછળ કહ્યું છે તેમ નાટિકાનું ઇતિવૃત્ત ચાર અંકમાંજ ગમાવ થાય છે. ત્રણ અંકનો જે વધારો કર્યો છે તે જૂનો પાઠી ગણાય એવો હોવાથી નાટ્યનાસ્ત્રના નિયમનો ભંગ થઈ ગયો નથી. વળી ગાંગુર અંક કરવા એવો નિયમ થયો કવિએએ પાળેલો પણ નથી. કેમકે બહુમા ચાર અંક કરવા, એમ કહેવાનો ત્યાં હેતુ છે. નાયિકાને નામે નાટિકાનું નામ પાડવું. ‘રાવદર્શિકામત્યભામાખ્યાન’ એ નામ નાયિકાને નામેજ છે તરીકે પ્રીતિ કરનારી એવી રાજવંશની નાયિકા યોજતી.

અહીં તેમજ છે. તેને વિષે નાચકનો પ્રેમ થતાં તેના મનમાં દેવાની બીક રહેવી જોઈએ. અહીં કૃષ્ણ અને રૂક્મિણીના સંબંધમાં તેમજ વર્ણાયું છે. એ દેવી જ્યેષ્ઠા, પ્રગલ્ભા અને રાજવંશની હોવી જોઈ એ રૂક્મિણી તેવીજ છે. તેને ડગલે ડગલે માનવંતી કરવી. અથમાં જુઓ, રૂક્મિણીનું માન પદે પદે જળવાયું છે. એમાં કૈશિકીવૃત્તિ આણવી. તે આવી છે એમ પાછળ બતાવી ગયા છીએ. સંધિ આવે એટલા આણવા, તે પણ કહી ગયા છીએ.

ઉપર લક્ષણ અને લક્ષ્યનો મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે તેથી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમને જરેજર સમજીને તેણે આ નાટિકા લખી છે. એમ ખુલ્લું જોવામાં આવેજે. અરતુ નાટિકા, એ 'નાટક' તથા 'પ્રકરણ' (નામે રૂપકનો ભેદ), એ એ મિશ્ર યવાથી યાયછે. એટલે 'કવિકૃષ્ટત ઇતિજ્ઞ' એ તેના પ્રકરણનો ભાગ આવે, અને બીજી બધી બાબત નાટકની આવે, માટે ઇતિજ્ઞતને બાદ કરતાં તેની તમામ રચના નાટક જેવી હોવી જોઈએ માટે હવે એ અંથની રચનાને નાટક રૂપે તપાસીએ.

નાટકકાર આરંભમાં શિષ્ટસ પ્રદાય પ્રમાણે નાન્દી અથવા મગળાયણ કહેછે નાન્દીમાં કવિએ કેટકેટલી ખુશી કરી છે તે દીકામાં વિગતારથી બતાવી છે. તે કરતાં નાટ્યરચના તત્ક જોતાં એમાં પતાકાસ્થાનકની રચના કરીછે એ વિશેષ છે. નાટકની રચનામાં કવિએ કોઈ કોઈ જગ્યાએ પતાકાસ્થાન અને વીધીનાં અગતી યોજના કરવી એ નાટ્યશાસ્ત્રકર્તાઓની આગા છે. ગાલપ તા પ્રકરણના ભાવિઅર્થનું સૂચન અન્યોક્તિ કે સમાસોક્તિથી કર્યું હોય ત્યારે ત્યાં પતાકાસ્થાન કહેવાય છે. નાટકમાં શું વર્ણીએ તે નાન્દીમ સમાસોક્તિથી કવિએ જણાવ્યું છે માટે એને પતાકાસ્થાન કહેવાને હરકત નથી. નાન્દી થયા પછી સૂત્રધાર તથા નટનો સંવાદ વર્ણવે તે દ્વારા આ તી વૃત્તિથી પ્રસ્તાવના કરી છે.

આ પ્રસ્તાવનામાં તે ગૂજરાતી વાણીના સદેશાની વાત આણે છે, અને તેમાં જણાવે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં નાટકો ગ્યાય તે બહુ સારૂ છે કવિની ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાના હક્કાઈ જતા હિમાલયી રવાબાવિકપણે લખાઈ ગયેલા આ લેખ જોઈને હમણાનો કયો ગુર્જરવિદ્વાન આનંદમયુદ્રમા નદિ દૂએ ? તથા કોણ આ મહાકવિને ધન્યવાદ નદિ આપે ! પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછી કોઈ ઋતુને આગરીને નટીએ ગાતું એમ નાટ્યશાસ્ત્રની

આમ હોવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન મૂક્યું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટ-
કનાં ગાયનોના અથો જો કે હમણા દુર્મોલ ધર્મ પડ્યા છે તથાપિ આ કવિએ
તેનું સાઈ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે.
ચતુષ્પદિકાની છેવટે “ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે” આવું વાક્ય નદી ખોલે છે,
તેજ વાક્યનો જૂદો અર્થ ગ્રહણ કરીને રૂઝિમણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્ર-
પ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ધાત નામે પ્રસ્તાવનાનું અંગ કહે છે ધણા નાટક
લખનારા જેમ કાંઈ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે
પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલામાટે કથોદ્ધાત,
પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાનિશય અને વીથીના તેર અંગ, એમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારે
પાત્રપ્રવેશ કરાવવો હીક છે, અને આ કવિ તેને અનુસર્યા છે.

રૂઝિમણીને આદિથી અત સુધી પ્રૌઢ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજની-
તિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રતિ અત્યંત પ્રેમવાળી, વર્ણી છે. કૃતવર્માને ખોલાવી
લાવવામાં અને બીજી ખટખટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આ-
પી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની મહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા
બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો અવ્યવસ્થિત પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે;
અને વળી કૂલ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કનિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં
રૂઝિમણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કોઈ અલૌકિકજ છે !

પદ્મપ્રભા અને કનકમાલિકા બે રૂઝિમણીની અંતઃપુર સાહાય છે. આ
દારીઓ તે સખીઓ જેવીજ માનવાનો નાટકચાર્યોનો સપ્રદાય છે. તેમ પ્રેમા-
નદે પણ અહીં તેમજ માન્યું છે. આ પ્રવેશમાં કૃષ્ણને માણ્યોર કહેનાર
પણ છે તેની પૂછપાછ માત્ર વર્ણવી છે.

બીજે પ્રવેશ કૃષ્ણ અને શ્રીદામનો છે. ધીરલલિત નાયક કૃષ્ણ છે,
એમ પાછળ કહ્યું છે એટલે હવે એ પાત્ર કેવું ચીતરાવું જોઈએ એ વિષે ફરીને
કહેવાની જરૂર નથી. શ્રીદામો એ વિદ્વપકને હામે છે. કેટલાક સમજે છે કે વિ-
ચિત્ર વેપ, વાણી અને ચાળાથી હસાવનાર મૂર્ખપાત્ર તે વિદ્વપક પણ આ
સમજ ખોટી છે. વિદ્વપક એ રાગનો અપવા મુખ્ય નાયકનો કામસાહાય છે.
તે હાસ્ય ઉપજે એવાં પણ મર્મના વચનો બોલનાર તથા નાયકને ઘણી રીતે
ઉપયોગમાં આવનાર પાત્ર છે. જે નિરર્થક હાસ્ય ઉપજાવવા માટે એવું એક
પાત્ર ચોજવામાં આવે તો તે નાટકમાં કચરા જેવું જાણવું. વિદ્વપકનો શો ઉપ-
યોગ છે તે આ નાટકમાં ગરાગર બતાવી આપ્યું છે સાચામા સાચે લગ્ન કર-
વાથી મણિયોરનું આજ ભુંસાઈ જશે એમ કહી શ્રીદામો નાયકના પિત્ર વચ્ચે-
નું અનુરાગબીજ અહીં રોપે છે અહીં એક વાર કૃષ્ણ ખોલે છે ૩,—

“ સખા, કરજ ને કન્યા—”

એટલામાં રૂકિમણી આવી ચઢે છે. અને કૃષ્ણનો ધરાદો સમગ્ર જઈ
“કરગરે મળે નહિ” એમ કહી વાક્ય પૂરું કરે છે પણ રૂકિમણીને મારું ન
લાગે માટે કૃષ્ણ એ વાક્ય જૂદીજ રીતે પૂરું કરી એક શ્લોક બોલે છે

“દેવિ! કરજ ને કન્યા, કલંકિત સદા ભાણું;
યથાર્થ વદતુ મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યું!”

(જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮ મું).

ગૂજરાતી ભાષાના નાટકરંગદોષા આવા વાક્યચાતુરીના પ્રસંગ આ-
પણુને ક્વચિતજ માન્ય પડે છે !

શ્રીદામો જાતનો આહીર હોવાથી કવિએ અહીં તેની આભીરી ભાષા
યોગ્ય સ્થળે વાપરી છે, તે રમજ ઉપજાવે છે, સંસ્કૃત ભાષામાં લખાવવાં નાટકો-
માં સ્ત્રી, બાળક અને હલકાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત (માગધી વગેરે)-રખ-
વામાં આવે છે. (કેમકે કયા પાત્રની કેવી ભાષા જોઈએ તે વિષે નાટ્યશાસ્ત્ર-
માં નિયમજ કરેલા હોય છે—જુઓ સાહિત્યદર્પણ). પણ ગૂજરાતી તો સ્વતઃ
પ્રાકૃત ભાષાજ છે એટલે તેમાં તેવું શુ બની શકે ! તોપણ આ પિનોદી કવિ-
એ આભીર (આહીર) પાત્રની ભાષા એવી યોજી છે કે જાણે તે જૂની ગૂજ-
રાતી હોય ! આ જોઈને કવિના જૂની ભાષાઓના જ્ઞાનવિષે પણ આપણને
આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી.

એની પછીના પ્રવેશમાં નાગરિકા નામે નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. એ
સત્યભામાની દાસી છે. એ તથા શ્રીદામો બન્ને મળીને કૃષ્ણનો સત્યભામા
સાથે મેળ બેસાડી આપે છે એમ આગળ વર્ણાશે. એ પછીના પ્રવેશમાં
સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ ન થાય માટે રૂકિમણીની તથા તેની સખી-
ઓની ખટપટ વર્ણાઈ છે એવી રીતે પેદેયો અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો સુવર્ણમરોજિકામાં મેળાપ
થાય છે, તથા રૂકિમણીની ખટપટથી તેમાં વિઘ્ન આવી પડે છે, એ વર્ણન છે
નાગદના પ્રવેશથી આ અંક શરૂ થાય છે દેવોને ભૌમાસુર દુઃખ દે છે એ વાત
નારદ કહેવા આવે છે. આ બીજા અર્ધાં મૂક્યું છે તેવું ફરી ફરી એક બે વાર
વચગા કથન કરીને છેવટે તેનું પરિણામ કરિ બતાવશે એની માકળ એવી
છે કે દેવોને ભૌમાસુર દુઃખ દે છે માટે તેને મારવાને કૃષ્ણની જરૂર છે,
સત્યભામાની આજ્ઞા વિના તે મગધ નહિ માટે સત્યભામાની જરૂર, પારિજાતક

સેવાના બાહાના વિના સત્યભામાનું યુદ્ધમાં સાથે આવવું બને નહિ, માટે સત્યભામાની પારિજાતક માટે હાલ લેવાની જરૂર, અને તે કૃષ્ણની પત્ની ન હોય તો હાલ લેઈ શકે નહિ, માટે પત્ની જાણી જરૂર, પરસ્પર અનુરાગ વગર દ પત્ની થવાય નહિ માટે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવાના સાવોની જરૂર, અને વિદ્ધ વિના અનુરાગ દહ થાય નહિ માટે રૂઝિ મીઠૂત વિદ્ધની પણ જરૂર એવી રીતે પરસ્પર કાર્યકારણભાવે કવિએ આ દૃશ્ય ગોવો સામ્યો છે કે અમુક ભાગ તેમાંથી નકામો ગણીને આપણે માફ કરના ધારીએ તો તેમ બને એવું નથી આ બીજા અ કમા પદલા અ ક કરતા અનુરાગથીજ સ્પષ્ટ પણાય છે માટે રસ પણુ વિશેષ છે કવિની કવિતા તો આખા અયમા એવી મધુર છે કે જો તેમાંથી નમુના માટે પસંદ કરનાની જરૂર પડે તો બીજા કવિતાઓ પસંદ કરવાનું મન થાય એમ જતા મારી મારી ન જોતા એકાદ બે બીજા અ કમાંથીજ આ નીચે આપી છે કૃષ્ણ દૂર ઉભેલી સત્ય ભામાને જોઈને કહે છે કે —

ગીતિ.

“આવી મુઝા અ ગુલિ, હસની હજવી કદા મુને તેડે ?

અ દ્રી અ દ્ર નિહાણે, ત્યાગે મવિતા થદા પડે કેડે.”

(સત્યભામાને) સખી સાથે વાત કરતા જોઈને કૃષ્ણ કહે છે કે —

“કેવી નીચી નમી છે, મદનમદનની કમાન શું રાજે ?

નહિ નહિ મદનશિવીમુખ, વાંકું સીધું સદાય જે ભ્રાજે.”

અહીં કવિએ ઉત્પ્રેક્ષા અને અપહુતિ નામે અર્થાનકાર પ્રતિ નામે નાપિકાનકાર, અને બીજા વ્યંગનાદિ શુભો ગોચ્યા છે તે સ્પષ્ટ સમગ્રાય એવાજ છે । ઈત્યાદિ

એજ અ કમા અ દ્રને બળદ ધાવે છે ' એમ કહીને સત્યભામાને મળવાની યુક્તિ કવિએ વર્ણી છે, તે પણુ કવિની અદ્ભુત કલ્પનાના વખાણુ કાવે છે

બીજા અ કમા સત્રાજિત પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કેદ કરી બીજા પ્રાપ્ત સાથે પરણાવી દેનાનો નિશ્ચય છે તેને કેદમાં નાગ રિમ મળી રાકે માટે શ્રીક્રમો જોડી મુગ્યાનો વેન લઈ સત્રાજિતની સ્ત્રીને ભોગવી કૃષ્ણી લેઈ આવે છે નાગ રિમ મત્તભામાને મળી તેની પ્રાપ્તિ મિત્રપાત્રી થાવે છે અને શ્રીદ માત્રાસ તે કૃષ્ણને પોતાવાડે છે

ફિમિણી પ્રપચથી તે ચિત્ર છીનવી લેઈ ખીજે વખતે મેળામા સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે તેવી સમ્બધાની રાખે છે. સનાતિત્ એક અટક મનનો માણસ ચીતવે છે તેની પત્નીને સાધારણ બોળી બધરી જેવી ચીતરી છે. શ્રીદામો જ્ઞેશી ધાય છે ત્યારે તેનો વિચિત્ર વેષ જોઈ છોકરાં તેને ખીજવે છે. કવિએ સ્ત્રીઓની અને છોકરાંની ભાષા યોજવામા ઉત્તમ રમણતા દેખાડી છે! એ પોતે સસ્તુતમય લખી શકતો હતો તે દેવપાત્રોની ભાષાથી વિદિત કબુ છે અને સ્ત્રીઓ, છોડ્ગ, તથા સાધારણ લોકોની ભાષા લખી શકતો હતો તે તેના તેના પાત્રની ભાષાદ્વારા બતાવ્યું છે. નીચ પાત્રની ભાષા હીમતી વગેરેની ભાષાથી તથા કેળવાયલા ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા કૃષ્ણ વગેરેની ભાષાથી ગતાની આપી છે ભાસતું ખેડાણ એ તો પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞા હતી એટલે તે વિષે એનામા કાઈ કહેના જેવું હોયજ શાનું ?

ચોથા અંકમા પદ્મપરાગોદ્યાનના મેળાની વાત આવે છે એ એક વર્ણિક મહોત્સવ છે અને તેમા સહુ જણે રાજગાથી જવું એવો ઠરાવ છે સત્યભામા ત્યા જનાની તો ખરી, પણ કૃષ્ણનો અને તેનો મેળાપ ન થવા દેના ફિમિણી સંજ્ઞક યુક્તિ કરે છે. સત્યભામાના ઉમેદવારોને તે પાણી ચઢાવી મૂકે છે તથા પોતાની દાસીઓને પણ સાચવના તૈયાર રાખે છે એમ છતાં એક અભયળ જેવી યુક્તિથી કૃષ્ણનો તેની સાથે મેળાપ થાય છે વાઘ આબ્યાની બૂમ મેળામા ઉડે છે અને તે બેગી સત્યભામાને સાચવનારા શૂરવીરોની ફજેતી પણ ઉડે છે! સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળે છે અને નારદ આવી તેમને પરણાની દે છે નારદે આ વખતે આવવાનું છે તે વિષે ખીજા અંકમાજ કવિએ આગમ્યદી શ્રીદામાને તેનું વરદાન નારદ પાસે અપાવી મૂક્યું હતું આ અંકમા કૃતતર્મા, શતધન્વા, બળરામ, સાત્યકિ, દેવકી, વગેરે પાત્રોના સ્વરૂપ યથાનત્ ચીતવા છે

એક રીતે જોતા અહીં નાદિમ સમાપ્ત થાયછે કેમકે નાટિકામા જોઈતા ચાર અંક પૂરાં ગયછે તથા અનુરાગ બીજતું ફળ પણ મળી ચૂકે છે. વળી આટલામાજ પાત્ર નંધિઓ પણ વર્ણુષ્ટ નયછે એમ છતાં કાંતો તેને નાટકની પેઠે સમાપ્તી કરવાને, અથવા સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી ને દેખાડવાને અથવા અનેક સ્ત્રીઓનું મૃત્યુ દુ ખ છે તે બલ વો આપવાને કે ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લખા રી છે એ લખાવનાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતા પહેલાજ તેણે આની બેવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો ખીજા અંકમા નારદનો પ્રવેશ મૂકીનેજ બતાવ્યું છે

પાયમા અંકમા એક “અદિતિકુડલાહરયુ”નામે ગર્ભાક મૂક્યો છે જે કનિને જરૂર લાગે તો નાટકના પાછલા અંકમા કવિ ગર્ભાક મૂકી શકે, એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે એ નિયમને અનુસરીને જ ઉત્તરરામચરિત, અને પ્રિયદર્શિકા વગેરેમા તે તે કવિઓએ ગર્ભાક દાખલ કર્યો છે આ ગર્ભાકમા કૃષ્ણ-દેવ, રૂકિમણી, સત્યભામા, વગેરે સભાસદો ધાય છે અને તેમના આગળ દેવતાઓ આ નાટક બજાવી બતાવે છે પ્રથમ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી નાટકકર્તા બૃહસ્પતિનું નામ કથન કરીને કથે દ્વાત રૂપ પ્રસ્તાવનાનું ગાયન કરી બીજા સ્થાપન રૂપ રંગપ્રશસ્તિ કરે છે, અને દિતિ તેને આકાશનાણી માનીને પ્રવેશ કરે છે દિતિ પોતાની સપત્ની અદિતિ પાસે કુડળ માગવા જાય છે તે આપતી નથી તેથી દિતિ પોતાના અસુરપુત્ર ભૌમાસુરને બોનારી બગાટકારે કુડળ લેઈ લે છે આ જાણી અદિતિના પુત્રો ઈદ્ર વગેરે દેવો યુદ્ધ કરવા આવે છે તેમને મારી કાઢી ભૌમાસુર દેવનું રાજ્ય જીતી લે છે, અને દેવોને મહામહા પીડા કરે છે આ નાટક જોઈ કશ્ણરસથી આદ્ર માનસનાળા સત્યભામા વગેરે દેવોને સાહાય કરવા કૃષ્ણનું પ્રાર્થના કરે છે.

ગર્ભાક પૂરો થઈ ગયા પછી રાધાનો સંદેશો કૃષ્ણ વાગે છે કવિએ આ પ્રવેશ મૂકી બતાવી આપ્યું છે કે કૃષ્ણ બહુ નાયકાઓમા સમાન પ્રીતિ વાળા નાયક હતા કેમકે રાધાનું સ્મરણ યાથી કૃષ્ણ કહે છે કે—

ગીતિ.

“અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખડ આરાધી;
પશિની સચિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રત્યડ આ રાધી !”
(જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૫)

આ પછી સત્યભામાના રોયનું બીજા રોપાય છે નારદ એક ધૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે અને તે સાથે લેઈ સત્યભામાને મંદિર જના કૃષ્ણ નીકળે છે એટલામા નારદે ખમર આપેની હાવાથી રૂકિમણી કૃષ્ણને પોતાના ઘેર તેડી જઈ યુક્તિપૂર્વક તે ધૂલ કૃષ્ણ પાસે પોતાના એટલામા ગુથાવે છે કવિ એ અહીં પવિત્ર સ્ત્રીચરિત્રનો ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો છે ! આ વાતની ખમર નારદ સત્યભામાને પણ આપે છે તેથી તે છાનીમાની જોઈ જાય છે અને તેને રીસનું કારણ મળતા બીજાઈ જઈ ઘેર જાય છે સત્યભામાનો ખરેખરો રોય અહીંથી આરંભાય છે

છઠ્ઠા અંકમાં આ રોપને ખરેખરો પ્રકટ કર્યો છે. બે સ્ત્રીઓના ધણીનો દુઃખકારક જન્મારો કવિએ અહીં એવો તો હુબેહુબ ચીતર્યો છે કે સંસારનું કોઈ સુંદર ચિત્ર જાણે તેણે અક્ષરદ્વારા ચીતર્યું હોય ! સ્ત્રીઓનાં રીસનાં વાક્યો, કૃષ્ણ જેવા નાયકનાં તેને સમજાવવાના બાહાનાં, અને શોકોની લગાઇ, એ પ્રસંગ વર્ણનિ તો તેણે હદ વાળી છે ! આટલું જતા પણ કવિએ જે ઉચ્ચ પાત્રોના સંબંધમાં આ વર્ણન છે તેની ઉત્તમતાને લગાર પણ ખામી નથી આવવા દીધી એ તેની ચતુરાઇ છે ! આ જગ્યાએ અમારાથી કદાચ વિના રહેવાતું નથી કે જો કોઈને કવિ ચત્રાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પ્રેમાનંદના જેવી રસમતા આજ્ઞા પછીજ તેવી ઇચ્છા કરવી; અન્યથા તે પોતાના કામમાં ગોથું ખાધા વિના રહેશે નહિ ! આ અંકમાં “ રોપદર્શિકા ” નામ અન્યથું કર્યું છે ! નારદની આ કામમાં ખટપટ વિશેષ વર્ણી છે, અને લોકોમાં જેને માટે નારદ પ્રખ્યાત છે તેનો અહીં કવિએ સારો ઉપયોગ કરી લીધો છે. આ પ્રસંગમાં, સત્યભામા મુગ્ધા હોવાથી અને માનમા મૃદુ હોવાથી કૃષ્ણના વાક્ય પ્રપંચમાં ફસીને છેતરાવાની અણીપર આવે છે. કૃષ્ણ તેને કહે છે કે—

“પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે નારદમહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાંતાં, તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાળે રાખી મૂક્યું”તું. આવા ક્લુલક કુસુમનેકાળે તે આવા અંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવીદે !”

“સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જેજે મને ઇગતા હો ! મેં એવું સાંભળ્યું”તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું”તું. ‘મુઓ વર ને બળી જાન’ પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ? પણ હાં હાં’ જે તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શાકાળે કરાવ્યો ? તમારી વાહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ, મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતું.”

આ કેવાં સુંદર ભાવવ્યંજનાવાળાં વાક્યો છે ! આ વાક્યો શું બતાવે છે ? ‘જેજે મને ઇગતા હો’ એથી એનું માનમાં મૃદુપણ અને મુગ્ધાપણ નથી વ્યંજિત થતું ? ‘પણ હાં હાં’ ઈ ઉપરથી સ્ત્રીઓને સાધારણ માનના પ્રસંગે કારણ શોધવાની દેવ શું વ્યંજિત નથી થતી ? આ તો હજી રોપદર્શનનો આરંભ છે; તેની પરિસ્તીમા તો અંધમાંજ જોઈ લેવી ! પછી પારિજાતકનું આપું વૃક્ષ આણી આપવાની કૃષ્ણની કબૂલાત સાથે સત્યભામાના રોપદર્શનનો પ્રસંગ પૂરો થાય છે.

સાતમા અંકના આરંભમા રંભા તિલોત્તમાના પ્રવેશનો વિષ્કંભક કરીને

ભામાસુરવધની વાત કહી દીધી છે. કેમકે રંગભૂમિપર વધ, યુદ્ધ, વગેરે દેખાડવાની નાટ્યશાસ્ત્રમાં મના છે. કૃષ્ણ સ્વર્ગમાં જઈ પારિજાત લાવે છે, અને સત્યભામાને પ્રસન્ન કરે છે, એટલી વાત વર્ણાવાની સાથે સાતમે। અંક અને નાટક સંપૂર્ણ થાય છે.

આ નાટકનું અવલોકન આપણને શું બતાવી આપે છે ? તે આપણને કવિની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ, તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન, તેની ગૂજરાતી ભાષાને ખીલવવાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેનું નાટ્યશાસ્ત્રને અતુ-સરતા ગાયનાનું જ્ઞાન, તેની સંસારવ્યવહારની ઊંડી માહિતી, તેનું ગૂજ-રાતી ભાષાનું બોહોળું શબ્દજ્ઞાન, ગૂજરાતી ભાષાનાં રૂઢ વાક્યો અને ખૂબીઓનું સરસ જ્ઞાન, યુવા-બાળક-વૃદ્ધ-માતા-પુત્ર-પતિ-પત્ની વગે-રેના સંબંધનું તથા સ્વભાવનું—અને દુકામા જનસ્વભાવનું તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને માનસિક ભાવોની વાણી દ્વારા વર્ણનછટા, એ વગેરે બતાવી આપે છે પ્રેમાનંદ મહાકવિ ! તમને પ્રણામ છે !

નાટકની વસ્તુસંકળના તથા નાટકની રચના આપણે જોઈ અને પ્રસન્ન પણ થયા. ખીજું હવે નાટકના સંબંધમાં શું જોવાનું છે ? “વસ્તુ નેતા રસસ્તેષા મેદકઃ” “વસ્તુ, નાયક અને રસ, એ નાટકોના જૂદા જૂદા ભેદ થનાનું કારણ છે.” ત્યારે અંગી રસ આમાં માનવિપ્રલભશૃંગાર છે. પ્રથમ શ્રવણ પૂર્વરાગ, પછી દર્શન પૂર્વરાગ, પછી સંભોગશૃંગાર અને પછી માનવિપ્રલભશૃંગાર આપણે એમાં અતુકમે જોતા આવ્યા છીએ. એ વિષે બારીકીથી નિરીક્ષણ કરવા બેસતાં વિસ્તાર થાય એમ છે માટે તે રસજ્ઞોને માટે રહેવા દેઈએ છીએ.

આ નાટકમાં હાલના નાટકની પેઠે શરૂઆતમાં બધા પાત્ર ગણાવ્યાં નથી, પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી, અને રચણ બતાવ્યા નથી. પ્રવેશ જૂદા પાડવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજી નાટકના અથવા ઉપરથી થયેલી છે, સંસ્કૃત નાટકઅંથોમાં તેમ હોતું નથી. તેથી આ કવિએ પણ તેજ અંથોને અનુસરીને પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી. કવિના લખેલા અંધમાં ફેરફાર ન કરવાના હેતુથી તથા એ જાણવું સહેલું છે એમ ધારીએ પણ છે તેમજ છપાવ્યું છે. તથાપિ આ પ્રસંગને લેઈને એક બાજતનો વિચાર ઉત્પન્ન થઈ આવે છે, તે એ કે આ નાટકને રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવું હોય તો આમને આમજ ભજવી બતાવાય કે એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે ? નાટકમાં તો અલગત, કાંઈ ફેરફાર નજ કરવો પડે, પણ તેના

પ્રવેશ મુકરર કરી રચણ અને દેખાવ નક્કી કરવા પડે. આ નાટકમાં પેહેલા અંકમાં રસો અને મેહેલ એ રીતે અનુક્રમે પાંચ દેખાવ છે. અને તેથી થોડી મેહેનતે દરકોષ નાટકવાળો તે દેખાવ આપી શકે. બીજા અંકમાં પણ એવીજ રીતે છે. હાલના નાટકવાળા જે દેખાવ બતાવવા તજવીજ કરેછે તે બધી યઈ શકે એવા હેતુથી તો નાટક લખનાર નાટક લખેજ નહિ, તથાપિ ઉત્તમ નાટક લખનારાઓમાં તેટલી પણ ખામી આપણે જોતા નથી; અને તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિએ આજથી લગભગ બે વરસ પેહેલાં લખેલા નાટકમાં આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રીદર્પ જેવો કવિ જેણે નાગાનંદ, રતનાવલિ અને પ્રિયદર્શિકા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટક લખ્યાં છે તેણે જે સાવધાની પોતાની પ્રિયદર્શિકાનાટિકામાં રાખી નથી, તે સાવધાની આ કવિએ રાખી છે એમ જાણીને આપણને પ્રેમાનંદને અભિનંદન આપતાં દર્પ થાય છે. પ્રિયદર્શિકામાં ચાર અંક છે અને લગભગ પ્રવેશ પણ તેટલાજ કે એકાદ વધારે હશે. એટલે આખો અંક તે એકજ પ્રવેશ ત્રીજા અંકમાં ગર્ભાંક છે ત્યાંએવી ગરબડ યદ્યદ્ય છે કે એક પાત્ર પ્રથમ પ્રવેશ કરીને એકાદ ખૂણામાં બેસું યઈ રહે અને કેટલીક વારે તેનો વારો આવે ત્યારે આગળ આવીને બેસવા લાગે ! દેખાવ એવા આખ્યા છે કે બીજા અંક જે જગોએ પૂરો થાય, તેજ જગોએ ત્રીજા અંક શરૂ થાય. એટલે મદાન્તવનિકા (Drop) ઉપરથી પછી પણ તેનો તેજ દેખાવ નજરે પડે ! અર્થાત્ તેણે રચણસંકળના (Unity of place)ની દરકાર રાખી હોય તેમ જણાતું નથી. પ્રેમાનંદે તે જૂલ નથી કરી એ જોવાને નાટક પ્રત્યક્ષજ છે. કાળમંકળના (Unity of time) એ બીજી વાત કવિએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને આ કવિએ તે વાત કેવી ધ્યાનમાં રાખીછે તે આ નાટકના અંક કેવે પ્રકારે પૂરા થાયછે તે જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે. અમે વિસ્તારથી તે બતાવત પણ વિવેચન બહુ લાંબું યઈ ગયું છે માટે અટકીએ છીએ.

આ નાટકનું વસ્તુ તો પાંચ કલ્પું છે તેમ બહુ ભાગે ઐતિહાસિક (ભાગવત વગેરેમાંથી લીધેલું) છે તથાપિ તેમાં કેટલુંક કવિકલ્પિત પણ છે, અને એજ કારણથી અમે તેને નાટિકા કહીએ; એમ છતાં પણ કવિએ તો તેને સાત અંકનું ઐતિહાસિકવસ્તુનું નાટકજ લખ્યું છે એમાં તો સંશય નથી. રતનાવલિ, માલવિકાગ્નિમિત્ર અને પ્રિયદર્શિકાની સાથે આ નાટકની રચના મળતી આવેછે, અને વિશેષે કરીને પેહેલાં બેની સાથે વિશેષ મળતી આવે છે. રતનાવલિ તો જાણે માલવિકાગ્નિમિત્રને પગલે પગલે ચાલીને ન લખાયું હોય

તેવુંજ છે. બન્નેમાં રાજકન્યાઓ વગર ઓળખાણુ આપે રાજના અત.પુ-
રમાં રહે છે ! બન્નેમાં રાજ તેમના ઉપર છાનો અતુરાગ કરે છે; બન્નેમાં મુખ્ય-
દેવીથી રાજ ભય પામે છે, બન્નેમાં ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત દેવીને જાહેર
પડી જાય છે; બન્નેમાં વિદૂષકની ગદ્ગદતથો નાયકની જુદી જુદી બદલાઈ જાય
છે; બન્નેમાં નાયિકાને મુખ્ય દેવી કેદ કરે છે બન્નેમાં ગભરાટના પ્રસંગથી
તેને છોડાવામાં આવે છે, બન્નેમાં તે મુખ્યદેવીની સગીઓ નીકળે છે, બન્નેમાં
તે નાયકને પ્રાપ્ત થાય છે પ્રિયદર્શિકામાં ચિત્રપાટીનો પ્રસંગ નથી પણ તે ઠેકા-
ણે ગર્ભાંકુથી વાત જાહેરમાં આણી છે આપણા નાટકમાં રાજકન્યા ઓળ-
ખાણુવાળી છે અને તે અત:પુરમાં રહેતી નથી છાનો અતુરાગ, મુખ્યદેવીનો
ભય, ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત પકડાઈ જવી, એ તો આમાં પણ છે. અહીં
વિદૂષકની ગદ્ગદ વર્ણો નથી, પણ મુખ્યદેવીની કેદમાં તો થોડીવાર નાયિકાને
રાખી છે અને ગભરાટના પ્રસંગથી તેને છોડવી પણ છે. આમાં તે મુખ્યદેવીની
સગી નીકળતી નથી સ સ્કૃત ત્રણ નાટકોની રચના સાથે આ નાટકનો મુકાબલો
ઉપર કરી બતાવ્યો છે, તેમાં કવિએ ક્યા નાટકમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ આણી છે
તેનો નિર્ણય કરવાનું અમે રસમ વાચકવર્ગને સ્વાધીન કરીએ છીએ.

છેવટ બે બોલ બાપા સબંધી અધિક કહેવાના બાકી રહે છે, ઉત્તમ
ગૂજરાતી કવી તે વિષે વારે વારે વાદવિવાદ ચાલે છે; રાજદની જોડણી અને તેના
ઉચ્ચાર કેવા કરવા તે વિષે બહુ મતભેદ છે. જૂની કવિતાવડે બાપાની રચના
અને જોડણીનો નિર્ણય ધર્મશકતો નથી, કેમકે તેમાં એ વિષેના નિયમ સચવા-
યતા હોતા નથી, વિદ્વાનથી લખાયલા જૂના ગદ્યર્થ કવચિતજ હાય લાગે છે.
કવીશ્વર પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યા છે તેવડે બાપા ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે
એમ છે. મધ્યપ્રદેશના શહેરોમાં વસતા કવિવર્ણના અને ખાસ કરીને વિદ્વાન-
લોકો જે બાપા વાખરે તે ઉત્તમ કહેવાય. સર્વદેશી વિદ્યાર્વ પ્રેમાનંદની બાપા
ઉત્તમ ગણી શકાય કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને મુખે જે બાપા પ્રેમાનંદે બોલાવી છે,
તે ઉચી જાતની ગૂજરાતી છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ઉચ્ચારણની ધરગથુ અને
હલકાવર્ણની બાપા કેવી હશે તે આ નાટક બતાવી આપે છે. એથી એમ
પણ જાણાય છે કે તે વખતની બાપા હાલ ચાલતી ગૂજરાતીને મળતી છે. પ્રેમા-
નંદને સ્વદરે લખાએલી એક પણ પ્રત મળી શકતી નથી; એ બહુ ખેદકારક
છે એની પ્રત મળી હોત તો રચનાને જોડણીનું બહોળી રીતે અનુકરણ કરી
જાત. એમ છતાં જે પ્રત ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રેમાનંદ-
ના શિષ્ય વીરજીને હાથે લખાએલી છે પ્રેમાનંદની હંધાનીમાજ તેમના વિદ્વા-

ન શિષ્યે પ્રત ઉતારી છે તેથી તે ઉપર પણ ધણે દરજ્જે આધાર રાખી શકાય
જ્યાં અમને કેવળ અશુદ્ધતા લાગી ત્યાજ દેગદાર કયો છે એટલે મનતાસુધી અમે
અસાને વળગી ગયા છોએ વાનચિતમા વપરાતી બાપા ખાસ કરીને નાટક જેવા
અથવા મેલમ પડી જાય છે બસે વર્ણની અદર મૂજરાતી બાપામા કાઈ
ફેર પડ્યા નથી, એ આશ્ચર્ય જેનું છે એની પહેલાના બસે વર્ણની બાપામા-
એ મોઝે અતર જતાવવામા આવે છે તે આથી શક પડતો લાગે છે જૈન
લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિવા જૂની મૂજરાતી કિવા પ્રાકૃતની
છાયાવડે તે વખતમા લખાયલા પુસ્તકોની બાપા ધણી ફેરકવાળી યદ્યદશે,
પરંતુ તે વખતે લોકોમા જોનાતી રખાતી બાપા તેવી નહિ દશે એમ અનુ-
માન થાય છે

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ
મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત
રોષદર્શિકાસત્યભામારવ્યાન.

નાન્દી.

શ્લોક.

અંકે લેઇ શિવાને, શિવ મુદમનથી, મોહમગ્ને રહ્યા'તા,
એવે ત્યાં શંભુહસ્તે, પ્રિય વર વિજ્યા, ભૃંગી અર્પી ગયા'તા;
તેમની અદ્ય બોળે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું હયો,
ગંગા પે'લી સતીથી, ગ્રહણ નવ કરું, બોગવ્યું આ રહ્યું, ઘો. ૧

સૂત્રધરા.

ક્યાં પ્રેમાનંદકેરી સરલ રસમરી ગૂઢ ગભીર વાણી,
ક્યાં અગોપાગસધિગ્રથિત ગુણવતી નાટ્યવસ્તુ અજાણી;
તોએ શ્રીકૃષ્ણકેરી અપરિમિત કૃપાપાત્રતા પામી પામી,
વ્યાખ્યા તેની કરું છું, વિશુદ્ધ જનનણા ચર્ચમાં શિરે નામી.

ઇંદ્રવજ્ર.

સ્વર્ગે લઢ્યા વાસવકેરી સામા, આની મનાની સર્ખી સલભામા;
શ્રીકૃષ્ણકેરી શુભ નામનાઓ, સર્વેનો પૂરો મનકામનાઓ.

ગીતિ.

જોઇ અનાદિ નાટક, નટવરનો વેષ જેમણે ધાર્યો;
આદિ નાટકકર્તા, ભરતમુનિને પ્રણામ છે મારો

દાહરો.

પ્રેમાનંદ કવિનર, રોપદર્શિકાખ્યાન
નાટકરૂપે વિસ્તર્યું, કર તેનું વ્યાખ્યાન.

શ્રીમાન્ મહાકવિ પ્રેમાનંદ 'રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન' નામે નાટક રચતા નાટ્યશાસ્ત્રના સ પ્રદાય પ્રમાણે આરભમા નાન્દી કરે છે નાન્દી ઇ૦ —નાટકમા વિદ્યાદિ ન થાય એના હેતુથી આરભે જે મગળ આવ્યાર રૂપ શ્લોક હોય છે તેને નાન્દી કહે છે નાન્દીનું લક્ષણ આદિભરત આ પ્રમાણે કહે છે " આશીર્વાદસ્વિચારણ શ્લોક કાવ્યાર્થસૂચક । નાન્દીતિ વ્યવર્તે " — "કાવ્ય (નાટક) ના અર્થનું સૂચન કરનારો આશીર્વાદદિરૂપ કે નમસ્કારરૂપ જે શ્લોક, તેને નાન્દી કહે છે " એવા શ્લોકને મ ગળાચરણ ન કહેતા નાન્દી શામાટે કહે છે તે વિષે 'નાટ્યપ્રદીપ'મા લખ્યું છે કે—

" નન્દન્તિ કાવ્યાનિ કર્તૃદ્રવર્ગાઃ કુશીલવા પાતિપદાથ સન્ત " ।

યસ્માદલં સજ્જનાસિંધુર્હંસી તસ્માદિય સા વ્યવર્તેહ નાન્દી ॥ "

અર્થ — "મોટા મોટા કવિઓ, નટો, અને સજ્જન સભાસદો જે વચનો-ખડે નાટ્યને પસંદ કરે છે અને આનંદ પામે છે તે વચનોને આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાન્દી કહે છે એ નાન્દી સજ્જનરૂપી સમુદ્રમા ફરનારી હંસી જેવી છે " નાન્દી વિષે વિશેષ હકીકત આગળ કહેવામા આવશે શ્લોક—સ્રગ્ધરા. અંકે ઇ૦ —કોઈ વખત શિવાને (પાર્વતીને) અંકે (ખોગામા) લેઇને શિવ મુદ્ધમનથી—મુદ્ધ (હર્ષ) યુક્ત મનથી (મધ્યમપદલોપી) અને મોહમને (મોહમાં મગ્ન સ્થિતિમાળા મને—મોહમા મગ્ન થઇને) રહ્યા હતા એવામા ભૂગી (એ નામનો શિવનો ગણ) રાજીને પ્રિય એવી વર (સારી) વિજના ભાગ રાજીને હરતે અર્પા ગયા હતા ભૂગીએ આવીને શિવને પીનાની સારી ભાગ આપી ભાગ પીતા પહેલા આ ભાગ અમે સ્વીકાર કરી એમ બતાવવાને કે આપનારને માન આપવાને કે ભાંગને માન આપવાને તેનું એમદ દીપ્ત માથે ચઢાવીને પછી તે પીનારા પીએ છે, એવો ભાગ પીનારાઓનો સિદ્ધાચાર છે. એ પ્રમાણે ભોળે (ભોળા મહાદેવે) તે ભાગમાની અલ્પ (થોડીક—દીપ્ત) પ્રથમ શિર ઉપર ધરી અને પછી પાર્વતીને કહ્યું કે હવે શિવ-

શ્લોક.

અપિચ—

અષ્ટાંગે પ્રણમી સતી મનવના, પ્રત્યક્ષ પોતે પ્રભુ,
ના ના ના વિનયા ગ્રહું નવ કદા, ગંગા ગણી હે વિભુ !
નંદારૂઢ વને ગયાજ વિનયા, લાવ્યા કહે શેદૂભું ?
અર્પા સર્વ સતી સુખી શિવ કરે, તે પાદમાં હું હુભું.

૨

ના માયા ઉપર ગંગાર્તુ રથાન છે માટે પાર્વતીએ જાણ્યું કે શંકરે ભાંગ પ્રથમ ગંગાને અર્પણ કરી અને હવે તે મને આપવા આવ્યા છે, માટે તે લેવી નહિ. એવા વિચારથી રીસાછને પાર્વતી કહેછે કે તમારે મન તો સતી (પાર્વતી)-થી ગંગા પેહેલી (માન્ય) છે—અર્થાત્ મારા કરતાં તમને ગંગા વધારે વાદાલી છે, માટે તેનું બોગવ્યુ, તેમાંથી જે આ રજુ તે મને તમે દો છો—અર્થાત્ તેણે પીતાં વધેલી ભાગ મને આપોછો તે હું મહણ નહિ કરું !

૨ અપિચ—વળી સસ્કૃત નાટકોના ગ્રંથોમાં એક શ્લોક લખ્યા પંચી બીજે શ્લોક લખતા પહેલાં “ અપિચ ” એ પ્રમાણે લખવાનો સ પ્રદાય છે તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પણ સસ્કૃતભાજ લખ્યું જણાય છે. શ્લોક—શાર્દૂલવિદીકિત. અષ્ટાંગે ૪૦—નાન્દીના પહેલા શ્લોકમાં સતીની રીસ વર્ણવીને આ શ્લોકમાં શંકરે તેને મનાવવાનું વર્ણન કર્યું છે. પોતે પ્રત્યક્ષ પ્રજુ (ગિવ) સતીને અષ્ટાંગે પ્રણમીને (સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને) મનાવે છે, પણ સતી માનની નથી અને કહે છે કે હે વિભુ ! (સમર્થ પતિ !) ના, ના, ના; હું કદાપિ વિનયા (ભાંગ) નવ ગ્રહું—નહિ લેઉં. (નહિ લેવાનો દંડ નિશ્ચય બતાવવાને ત્રણ વાર ‘ના’ કહેલી છે) શુ મને ગંગા જાણી કે ? અર્થાત્ હું ગંગા કરતાં શ્રેષ્ઠ છું. નંદારૂઢ ૪૦—શિવ નંદારૂઢ (નંદી ઉપર આરૂઢ) યયા—પોડિયા ઉપર બેસા, વનમાં ગયા અને ત્યાંથી નવી વિનયા લાવ્યા; પછી તે સતીને કહેવા લાગ્યા કે હવે તું શેદૂભું ?—હવે તારે રીસાવાનું કાંઈ કારણ છે ? એમ કરીને સર્વ વિનયા સતીને અર્પણને જે તેને સુખી કરે છે તે શિવના પાદમાં હું હુભું છું—લોભાઉછું અર્થાત્ તેને હું પ્રણામ કરું છું. અહીં શિવના પાદમાં લોભાવા ૩૫ નમસ્કાર કર્યો છે તે નાટકની નિર્વિમ્લતાને અર્થે છે. અથવા શંકરના વર્ણનદ્વારા વસ્તુનિર્દેશ પણ છે. તે

“ પૂર્વ કૃતા મરાનાન્દી આશીર્વચનસયુતા ।

અષ્ટાગપદસયુક્તા પ્રશસ્તા વેદસમતા ॥ ”

“પ્રથમ મે આશીર્વચન સયુક્ત, પ્રશસ્ત અને વેદના પ્રમાણવાળું આઠ પદની નાન્દી કરી હતી” વગી ખચમા અધ્યાયમા લખેછે કે,—

‘ સૂત્રધાર પઠનાન્દીં મધ્યમ સ્તરમાશ્રિત ।

નાન્દીંપદદ્વોદિશમિ રથાભિર્વાળ્પલકૃતામ્ ॥ ”

“સૂત્રધારે મધ્યમસ્તરનો અશ્રય કરીને નાન્દી બોલવી તે નાન્દી ખાર કે આઠ પદનાળી જોઈએ તથા અનકારયુક્ત જોઈએ” અહીં ખાર પદ કહેલા છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે ત્રણ તાલવાળી નાન્દી હોય તો ત્રણ પદવાળી, છ પદવાળી કે ખાર પદવાળી કરી, અને ચાર તાલવાળી હોય તો ચાર પદવાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પદવાળી કરી શ્લોકના અવયવને, વિભક્ત્યત શબ્દને શ્લોકના અતુર્યાશો કે અવાતર વાક્યોને, પદ નામ આપેલું છે એ વિષે નાટ્યપ્રીયમા વહેંચે કે—

“શ્લોકપાદ પદ કવિત્વ મુગ્ધતિહનમયાપરે ।

પરેવાતાવાન્નયૈકસ્વરૂપ પદમૂષિરે ॥ ”

અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે શ્લોકના અતુર્યાશને પદ કહેવું, એ મતે આ અષ્ટપદ નાન્દી છે વગી સ્તંભરાવૃત્ત ગાયનના ચાર તાલથી ગવાય છે માટે ચાર પદવાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પદવાળી નાન્દી થવી જોઈએ માટે જો શ્લોકના મુખ્ય ચતિ સુધી અવાતર વાક્ય ગણી તેને પદ કહીએ તો આ નાન્દી સોળ પદવાળી છે એ નાન્દીમા શુ વર્ણવવું એ વિષે સંગીતકરપતરમા કહે છે કે—“ હરોત્તમાગરિયતવસ્તુવળનૈ ” ‘ શકરના માથાઉપર રહેલી વસ્તુ એ, જેવી કે ગગા, ચદ્ર, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમા કરવું ” અહીં ગગાનું વર્ણન છે સાહિત્યકાર કહે છે કે— મહત્વશલ્પચદ્રાન્નદ્યોકકૈવલશક્તિની ” “ મગજસયક દેવાદિકના નામ, શખ, ચદ્ર, કમળ ચક્રવાક, પોયણા, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમા કરવું હર, ગગા, સતી, વગેરે દેવોના નામ આ નાન્દીમા છે માટે એ મગજસયક વર્ણનવાળી છે આ નાન્દી ‘ પત્રાવલિ ’ નામની કહેવાય છે પત્રાવલિનાન્દીનું લક્ષણ નાટ્યરૂપણમા કહ્યું છે કે,—

“ યસ્યા ધીજસ્ય વિવાસો હ્યમિધેયસ્ય વસ્તુન ।

શ્લેષેન વા સમાસોનત્યા નાન્દી પત્રાવલીતિ સા ॥ ”

“જે નાન્દીમાં અભિધેય વસ્તુનો અથવા બીજનો ન્યાસ શ્લેષથી કે સમાસોક્તિથી કર્યો હોય તેને પત્રાવલિનાન્દી જાણવી ” આમાં અભિધેય વસ્તુ નાવિદ્યનું માન અને તેની શાંતિ છે, તે બન્ને વાનાનો સમાવેશ સમાસોક્તિથી આ નાન્દીમાં કર્યો છે માટે આ પત્રાવલિ નામે નાન્દી છે. સમાસોક્તિ વિષે ચંદ્રાસૌકમાં લખે છે કે—“સમાસોક્તિઃ પરિસ્ફૂર્તિઃ પ્રસ્તુતેઽપ્રસ્તુતસ્ય યત્ ॥” “પ્રસ્તુતકથનમાં અપ્રસ્તુતકથનની જે સ્ફૂર્તિ થઈ આવવી—જે વિષય વર્ણવવાનો છે તેમાં, નહિ વર્ણવવાનો વિષય સમન્વય આવવો, એવા વર્ણનને સમાસોક્તિ કહે છે. અહીં સતીનું માન અને તેની શાંતિ એ પ્રસ્તુત વિષય છે, પરંતુ જરાક વિચાર કરાથી સમન્વય છે કે નાટકમાં જે વસ્તુનું વર્ણન છે તે પણ અહીં બરાબર લાગુ પડી શકે છે માટે એ સમાસોક્તિ અલંકાર છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું મત એમ છે કે “નાન્દન્ટે સૂત્રધાર,” એવું જે લખેલું હોય છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો કે નાન્દીની અંતે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે સૂત્રધાર તો નાન્દી કરીને જતો રહે છે પણ પછી બીજો નટ જે રચાપક નટ કહેવાય છે તે પ્રવેશ કરે છે. પણ એ વિચાર કરતા પેહેલાં સૂત્રધાર કાણ તે કહીએછીએ. સર્ગીત સર્વસ્વમાં સૂત્રધાર નામ પડ્યાનું કારણ બતાવ્યું છે કે,—

“વર્નનીયતથા સૂત્રં, પ્રથમં યેન સૂચ્યતે ।

રંગભૂમિ સમાનમ્ય સૂત્રધારઃ સ ઓચ્યતે ॥”

“રંગભૂમિ ઉપર આવીને પ્રત્યેક નટ કેમ વર્તવું એ વિષેનું આદર્શપત્ર જે બતાવે છે તે સૂત્રધાર કહેવાય છે.” હાલનાં નાટકોમાં નાટકનો મેનેજર સૂત્રધારનું કામ કરે છે. સૂત્રધાર કેવો જોઈએ તે વિષે માતૃશુભાચાર્ય કહે છે કે,—

“ચતુષ્પત્તોદયવિદ્યાતોઽનેકમ્પ્રાસમાટ્ટનઃ ।

નાનામાપણતત્વજ્ઞો નીતિશાસ્ત્રાર્પતત્યાવિત્ ॥

વેષોપચારચતુરઃ પૌરેણ, વિચક્ષણઃ ।

નાનાગતિપ્રચારજ્ઞો રસમાવવિચારદઃ ॥

નાટ્યપ્રયોગનિપુણો નાનાશિલ્પકલાન્વિતઃ ।

હૃદયોવિધાનતત્વજ્ઞઃ સર્વશાસ્ત્રવિચક્ષણઃ ॥

તત્સદ્ગીતાનુગલ્યકલાતાલાવધારણઃ ।

અવધાય પ્રવેક્તા ચ યોક્તૃણામુપદેશકઃ ॥

एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोभिधीयते ॥”

અર્થ—“જે પુરુષ મૃદંગ વગાડવામાં કુશળ હોય અથવા ચતુર અને વાદ્ય વગાડવામાં કુશળ હોય, જેણે અનેક પ્રકારના અલ્પશર પેદેદંપી હોય, જે જૂદી જૂદી રીતે બોલી જાણતો હોય, જે નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણતો હોય, જે અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણતો હોય, જે જૂદી જૂદી જાતના વેપ કરાવવામાં કુશળ હોય, જે નગરના લોકોની ઇચ્છાને (લોકોની અભિરુચિને) જાણવામાં વિચક્ષણ હોય, જે જૂદા જૂદા પ્રકારની ગતિ કેમ કરવી તે જાણતો હોય, જે કાવ્યના રસ અને ભાવ સારી રીતે સમજતો હોય, જે નાટકના પ્રયોગ કરાવવામાં કુશળ હોય, જે જૂદા જૂદા પ્રકારની શિષ્ટપક્ષાઓ કે કુરીગરીઓ જાણતો હોય, જે છ દળનાવવાની રીત જાણતો હોય, જેનો સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવેશ હોય, જે જે ગાયન ગવાતું હોય તે તે ગાયનને અનુસરતા લય, કલા, અને તાલને ધ્યાનમાં રાખી શકતો હોય અને તે ધ્યાનમાં રાખીને તે પ્રમાણે ગપરાવી જાણતો હોય, તેમજ ગાનાર વગાડનાર વગેરેને જૂલચૂક પડેથી કેમ સુધારી લેવું તે સમજાવી શકતો હોય, એવા ધણાં ગુણવાળો મનુષ્ય સૂત્રધાર કહેવાય છે.” સૂત્રધાર ગયા પછી સ્થાપકનટે રંગ જૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરીને શું કરવું તે વિષે દર્શકમાં લખે છે કે—

“पूर्वंगं विचामादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

तद्वनरः प्रविश्यान्तः काव्यमास्यापवेन्नटः ॥

दिव्यमत्येषु तद्रूपो मिथ्रनन्यतरस्तयोः ।

सूत्रैस्तु बीजं वा मुक्त्वं पात्रमयापि वा ॥

પ્રથમ પૂર્વરંગ કરીને સૂત્રધારના ગયા પછી તેના જેવા બીજા સ્થાપક નટે આવીને નાટકની વસ્તુનું સ્થાપન કરવું. જે દિવ્ય કે મનુષ્ય સંબંધી વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો હોય તે તે નટે દિવ્ય કે મનુષ્ય જેવો વેપ લેઈને આવવું; જે જાનનેનો મિત્ર પ્રયોગ હોય તો રૂપ પણ મિત્ર લેવું. પછી નાટકની વસ્તુનું, બીજાનું કે કોઈ પાત્રનું સ્થાપન કરવું. “સૂત્રધાર પૂર્વરંગ દરીને જાય” એમ ઉપર કહ્યું ત્યારે પૂર્વરંગ તે શું? પૂર્વરંગ એટલે નાટકશાળા કે જેમાં પૂર્વે મનુષ્યોને રંજન કરવામાં આવે છે. એ નાટકશાળાના સંબંધથી ત્યાં જે સૌથી પ્રથમ ઉત્થાપન વગેરે પ્રયોગ કરવામાં છે તેને પણ પૂ-

પૂર્વરગ કહે છે પૂર્વરગના બાર અગ છે તેમા ઉત્થાપન એ પેહેનુ અગ છે અને નાન્દી એ છેનુ અગ છે. પણ ખરેખર જોતા તો પ્રસ્તાવના સુધી પણ પૂર્વરગજ કહેવાય. કેમકે નાન્દી પછી પણ બીજા પ્રસ્તાવના વગેરે દશ અગ કહેના છે, અને એવી રીતે પૂર્વરગના બારીશ અગ થાય છે તે વિષે ભાવપ્રકાશિકામા કહે છે કે—

“સંભાષતિ સભા સમ્યા ગાયકા વાદકા અપિ ।

નદી નટથ મોદન્તે યત્રાન્યોન્યાનુરજનાત્ ।

અતો રગ ઇતિ જ્ઞેય પૂર્વે યત્સ પ્રસ્તુત્યેતે ।

તસ્માદય પૂર્વરગ ઇતિ વિદ્વદ્વિચ્યતે ॥

તસ્ય દ્વાવિંશત્યગાનિ ચોત્થાપનમુલ્લાનિ ચ ॥ ”

“ સંભાષતિ, સભા, સમ્યા, ગાયકો, વગાડનારા, નદી, અને નટ, એ સર્વે પરસ્પર નજન કરીને હર્ષ પામે છે માટે તે કાર્યને રગ કહે છે, અને તે રગમાથી જે પ્રથમ કરામા આવે છે તેને વિદ્વાનો પૂર્વરગ કહે છે એ પૂર્વરગના ઉત્થાપન વગેરે બારીશ અગ છે ” બીજા જગોએ પણ કહ્યું છે કે,—

“યનાચ્યમસ્તુનઃ પૂર્વે રગવિગ્નોપશાતયે ।

કુશીલવા પ્રનુવન્તિ પૂર્વરગ સત્તચ્યતે ॥

ઉત્થાપનાદિકાન્વગાન્યસ્ય ભૂગાસિ યદ્યપિ ।

તથાપ્યવશ્ય વર્ત્તવ્ય નાન્દી રિત્તાપશાતયે ॥ ”

“ નાટકની વસ્તુનો પ્રયોગ કરતા પેટેના રગમા જગ ન થાય માટે નટલોકો જે કાંઈ કરે તેને પૂર્વરગ કહે છે એ પૂર્વરગના ઉત્થાપન વગેરે ઘણાક અગ છે તથાપિ વિદ્વાનો નાશ થવા માટે નાન્દી તો અનસ્ય કરી ” નેપથ્ય—પડદો “નેપથ્ય સ્થાઞ્જવનિદા રગભૂમિ પ્રસ્તાવનમ્” “પડદો, રગ ભૂમિ, અને ચાલકાર, એ સર્વને નેપથ્ય કહેછે,” એમ અગ્રથ નામે કોશમા લખેલું છે. શ્રીહરિશ્ચ દ્ર પોતાના ‘નાટક’ નામના પુસ્તકમા લખે છે કે,—

રગસ્થલકે પશ્ચાદ્ ભાગમે જો એક ગુપ્તસ્થાન રહતા હૈં ઉત્તરના નામ નેપથ્ય હૈં અલંકારવિતા હસી સ્થાનમેં પાત્રોંકો વેશભૂષણાદિસે સાજતે હૈં જય રંગમેં આકાશ-યાત્રી, દેવીવાણા, અથવા ઓર કોઈ માનુષીવાણાકા પ્રયોજન હોતા હૈં તો વહ નેપથ્ય-દીર્ઘમેંસે ગાઈં યા રૂઢી જાતી હૈં ”

નટ શ્લોકો શરીર ઉપર રંગનો બૂકો લગાવે છે તેને પણ નેપથ્ય કહે છે. કેમકે, — “નેપથ્યં મર્પીવેષશ્ચ” એમ પણ કોઈ અથમા લખેલું છે. વળી ભરતમુનિ કહે છે કે “રામાદિવ્યજ્ઞો વેપો નટે નેપથ્ય ઇત્યતે” — જેથી જોનારાને એમ જણાય કે નટે આ રામ વગેરેનું રૂપ લીધું છે, એવા વેપને પણ નેપથ્ય કહે છે. એ નેપથ્યનો રસ ઉપજાવવામા ઉપયોગ છે, માટે તેની ગણના આહાર્ય નામે અભિનયમા કરી છે. માતૃગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે, —

“રસાસ્તુ ત્રિવિધા વાચિસ્નેપથ્યસ્વભાવજાઃ ॥
 રસાનુરૂપૈરાલાપૈઃ શ્લોકૈર્વાક્યૈઃ પદૈસ્તથા ।
 નાનાલંકારસંયુક્તૈર્વાચિકો રસ ઓચ્યતે ॥
 કર્મરૂપવયોજાતિદેશકાલાનુવર્તિભિઃ ।
 માલ્યભૂષણવસ્ત્રાદૈર્નેપથ્યસ ઓચ્યતે ॥
 રૂપૈવાવનલાવણ્યૈર્ધ્યસ્યૈર્યાદિભિર્ગુણૈઃ ।
 રસઃ સ્વાભાવિકો જ્ઞેયઃ સ ચ નાટ્યે પ્રશસ્યતે ॥ ”

“અર્થા રસો ત્રણ પ્રકારના છે. વાચિક, નેપથ્ય, અને સ્વભાવથી ઉપજેલા. રસને અનુરૂપ એવા આલાપથી તથા નાના પ્રકારના અલંકારવાળા શ્લોક, વાક્યો અને શબ્દોવડે, જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને વાચિકરસ કહે છે. દેશકાળને ઘટે તેવાં કર્મ, રૂપ, વય, જાતિ, માળાઓ, ધરેણા, વસ્ત્ર, વગેરેથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને નેપથ્યરસ કહે છે. રૂપ, શુભાની, સૌંદર્ય, ધૈર્ય, સ્થિરતા, વગેરે ગુણોથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને સ્વાભાવિક રસ કહે છે. નાટકમાં એ રસ વખણાય છે” રંગ ચોપડવા સંબંધી નાટ્યશાસ્ત્રના માં કહ્યું છે કે —

“સિતો નીલશ્ચ પીતશ્ચતુર્યો રક્ત એવચ ।
 એતે સ્વભાવજા વર્ણા ધૈઃ કાર્યે ત્વંગવર્તનમ્ ॥
 સયોગજાપુનશ્ચાન્ય ઉપવર્ગા ભવન્તિ હિ ।
 સિતનીલસમાયોગાતકયોન ઇતિ સન્નિતઃ

ધોળો, કાળો, પીળો અને રાતો, એ સ્વાભાવિક રંગ છે માટે તે રંગ શરીરે ચોપડવા. એ ચાર રંગના ચોગથી બીજા ભિન્ન રંગ થાય છે. જેમ કે ધોળો અને કાળો રંગ મળવાથી લુખરો રંગ થાય છે, વગેરે.” વળી એમ અથમાં કહે છે કે, “રાગ્નઓનો રંગ જોરો કે શ્યામજો કરવો. જે

પારિપાશ્વક—(પ્રવેશ કરી) ભાવ! આવ્યો શી આજ્ઞા? (ઘા)

સૂત્રધાર—મારિષ ! આ મુહુદ્ગન, વિદ્ગન, મહાગનાદિ
ખિરાજેલા છે. એ સર્વની આગળ કૃષ્ણસૂતુ મેમાનંદભટ્ટચિતરોષદર્શિકા-
સત્યભામાખ્યાન ગુર્જરગિરામા ભજવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. જા તું
વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કરચ. (૬)

મુખિયા લોક હોય તેમનો રંગ પણ ગોરો કરવો.” “શુદ્ધ વિચિત્ર અને મલિન
એવો ત્રણ પ્રકારનો વેષ થાય છે દેવની પાસે જતાં, મગળ કાર્યમાં, વ્રત
આચરતાં, તથા જે લોકો નિયમવાળા હોય તેમનો વેષ શુદ્ધ (સદેહ)
જોઈએ, દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગંધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, રાગઓ, અને કામીપુરુષો,
એમનો વેષ વિચિત્ર જોઈએ, ગાડાઓનો, ઉન્મત્તનો, મુસાફરનો અને દુઃખી-
ઓનો વેષ મલિન જોઈએ, વગેરે ” મારિષ—સૂત્રધારે નટને ‘મારિષ’ કહીને
બોલાવવો એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે માટે મેમાનંદે પણ તેજ નિય-
મનું અનુસરણ કર્યું છે.

(આ) પારિપાશ્વક—નટ, જેને સૂત્રધારે મારિષ કહીને બોલાવ્યો
હતો તે. જાન—નટ સૂત્રધારને બોલાવે ત્યારે તે તેને ‘ભાવ’ કહીને બોલાવે,
એ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. અને એજ પ્રમાણે બીજા પાત્રોનાં સંબોધનનો
પણ સંજ્ઞાઓ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરાવી છે. જેમ, રાગને સ્વામી કે દેવ કહીને
પરિજન બોલાવે, વિદ્વપક વયસ્ય કહીને બોલાવે, અને ઋષિઓ રાજન્
કહીને બોલાવે રાગ વિદ્વપકને વયસ્ય કહે, નટી સૂત્રધારને આર્ય કહે અને
સૂત્રધાર નટોને આર્યા કહે, પુત્રને વત્સ કે તાત કહે, ઇત્યાદિ ધણા પ્રકાર છે.

(૬) દશરૂપમાં કહ્યું છે કે,—

“રંગ પ્રસાદ મધુરૈઃ શ્લોકૈઃ વાચ્યાર્યમૂચકૈઃ ।

ઋતુ કચિદુપાદાય ભારતી વૃત્તિમાશ્રયેત્ ॥

ભારતી સંસ્કૃતપ્રાયો વાચ્યપારો જનાશ્રય ।

ભેદૈઃ પ્રોચનાનુક્તૈર્વૈયોપદેશાનામુપૈ ॥

“મધુર અને કાવ્યના અર્થને સૂચવનારા શ્લોકવડે નાટ્યશાસ્ત્ર
પ્રસન્ન કરીને, પછી ભારતીવૃત્તિવડે કાંઈ ઋતુ સમધી બોલવું. જેમાં

સ સ્કૃત શબ્દો આવે એવી વાણી નટ લોકો નાટકમાં બોલે તેને ભારતી-
 વૃત્તિ કહે છે એ ભારતીવૃત્તિના પ્રરોચના, વીધી, પ્રહસન, અને આમુખ
 એવા ચાર અંગ છે ' એવી રીતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે માટે પ્રેમાનંદ
 કવિએ પ્રથમ મંદુર તથા કાવ્યાધના સચક શ્લોકો વડે નાટ્યશાસ્ત્રને પ્રસન્ન
 કરવા માટે નાન્દી લખીને હવે ભારતીવૃત્તિ વડે તેના પ્રરોચના નામે અંગની
 યોજના કરી છે સૂત્રધાર ઈ. માગ્ય ૧- નટતુ સબોધન સુહૃદ્ગન-
 દ્વિતચિતક મિત્રો મહાગન-સભાવિત ગૃહસ્થો 'મારિય'થી આર
 બીને 'પ્રસન્ન થશે ત્યાં સુધી, અથવા પ્રસ્તાવના પૂરી થતાં સુધી, ભારતી
 વૃત્તિ છે એટલા સુધીની વાણી સરકૃતમય છે તે સેહેજ સમગ્રમય એવું છે
 રસાર્ણવસુધાકર નામે અથવા લખ્યું છે કે 'વિસ્તરાદુતસક્ષણીદ્વદધીત પ્રરોચનામ્"
 " પ્રરોચના ગમે તો વિસ્તારથી કે ગમે તો સક્ષેપથી કરવી " અહીં આ
 કવિએ વિસ્તારથી પ્રરોચના અંગ મૂક્યું છે પ્રરોચનાતુ લક્ષણ દર્શકમાં
 લખ્યું છે કે,—

“અનુભવીકરણ તત્ર પ્રશસાત પ્રરોચના ।”

‘ સભાસદોની પ્રશંસા કરીને તેમને ધ્યાન આપતા કરવા તેને પ્રરો-
 ચના નામે અંગ કહે છે ’ તેના બે સુધાકરમાં મળેલા છે કે,—

‘ પ્રશસા તુ દ્વિધા જ્ઞેયા ચેતનાચેતનાશ્રવા ।

ચેતનાસ્તુ કથનાયકવિસમ્યગ્નટા સ્મૃતા ॥

અચેતનાં દશકાલૌ કાલા મધુશમ્મુલ ॥

‘ પ્રરોચના અંગમાં કરવાની પ્રશંસા બે પ્રકારની છે ચેતનની અને
 અચેતનની કથાનો નાયક કવિ, સમામલ અને નટ, એ ચેતન જાણુવા,
 અને દેશ તથા માળ એ અચેતન જાણુવા વસત, શરદ્, વગેરે કાળ
 જાણુવો ” આ ઉપરથી નાયક કવિ સભાસ વગેરેની તથા વસત, શરદ્,
 વર્ષા, આદિ ઋતુની પ્રશંસા ભારતીવૃત્તિ વડે થાય તો પ્રરોચના અંગ વર્ણવ્યું
 કહેવાય પ્રેમાનંદ અહીં સૂત્રધારના મુખથી સુહૃદ્ગન રસિગ્ગન, ઈત્યાદિ
 વચનો બોલાવીને સભાસ ની પ્રશંસા કરે છે તથા ‘કૃષ્ણસૂત્ર પ્રેમાનંદ’
 એમ પોતાનું નામ કહેવાનારને મિત્રની પ્રશંસા કરે છે, તેમજ આગળ ઉપર
 પ્રાણી (વધાસૂત્ર)નું નામ ઉચ્ચારીને માગની પ્રશંસા કરે છે, માટે કવિએ
 અહીં પ્રરોચના અંગ વર્ણવ્યું કે એ સ્પષ્ટ સમગ્રમય એવું છે નાટકમાં જે સ

આસદનો પ્રશસા કરવામાં આવે છે તેમનું સશસ્ત્ર આદિ બરો આ પ્રમાણે કહેતું છે—

“સમ્યાસુ વિદુર્ધૈયા યે શિક્ષાન્વિતા જનાઃ ।
મધ્યસ્થાઃ સાવધાનાશ્ચ વાગ્મિનો ન્યાગોદિનઃ ॥
કુદિતાકુદિતાભિજ્ઞા વિનયાનમર્કપરાઃ ।
શર્ગર્વા રસમાચરા તૌર્ધનિત્યક્તોમિદાઃ ॥
અસદ્વાદનિરેદ્ધારશ્ચુરા મત્સરાચિન્તાઃ ।
અમન્દરસનિષેદહરયા ભૂલોગ્ગલાઃ ॥
સુતેષા મોગિનો નાના ભાષાવિચારિશારદાઃ ।
સ્વસ્વોચિતસ્થાનસુસ્થાસ્તત્પ્રસંતાપરાયણાઃ ॥”

“જે લોકો નાટક જોવાની ઈચ્છાથી આવેલા તેમ તેમને સઠમ છે સઠ આસદ જાણુવા. તેઓ મધ્યસ્થ, સાવધાન (ધ્યાન આપનારા), મોહી જાણુનારા, ન્યાય જાણુનારા, તાલ વગેરે વૃદ્ધો ન વૃદ્ધો તે જાણુનારા, વિનયથી નમેલી ગરદનવાળા, મર્ક વિનાના, રસ અને જાગરો જાણુનારા, શીલ, વાદિત્ર, અને વૃત્ય—જેને ‘તૌર્ધનિક’ કહે છે તેને સમજનારા, ખોટા વાદનો નિષેધ કરનારા, ચતુર, અદેખાછ વિનાના, આતિશય રસિક, લગભગ ધરેલું વગેરેથી સારા દેખાવવાળા, સારા વેગવાળા, જોગ જોગનારા, જૂઠા જૂદા પ્રકારની ભાષાઓ અને વિદ્યાઓમાં માહિતગાર, ખેલોગાલોને મટે તેમજ સ્થાનમાં બેસનારા તથા નાટકનાં વખાણ કરનારા, એવા જોનારો” એવા એવા સખો વગેરેની પ્રશંસા કરીને ‘કૃષ્ણચરણ, પ્રેમાનંદભટ્ટમણિત રોષદસીકાસત્યમામાખ્યાન’ એમ કહેછે તે ઉપરથી તેજો નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નાટકની પ્રશંસા કરી છે એમ જાણીયું. તે વિશે બાવપ્રકાશિકામાં કહે છે કે—

“દૃત્યં રંગવિધાનસ્ય મંદ્યધાર્મિકપ્રમાણ્યે ।
મોદ્રે નામ ચ વર્જીયાત્, પૃથગ્ધર્મ્યે વાતાસદાપ્, ॥
વાંચ્છાકલ્પાયઃ પ્રત્યં વર્જીર્મિલમન્તરતઃ ।
વાંચ્છાનૃત્યો ન રચન્તે વ્યાજ્ઞાનઃ ચ રંચન ॥
વાંચ્છાકલ્પવન્તુ જ્ઞાનીયોર્ધર્મસ્તત્તત્તત્તત્ત ॥
સ્તામિવ્યવસ્થાન મા દિધા વર્મિત્તત્તત્ત ॥

પાર્શ્વનાથ—ભાવ ! શુ આડબીડ બળી નહીં હોગિરે
હીમ કર્યા ! ઠીક, વાડે સાબળો, કાલિદાસ, ભરત્યુતિ, બાણ, સોમિલક,
નયદવાદિ કવીશ્વરોના નાટક છતાં, અને તે પણ દેવગિરામા, તો પછે
ગુણાદિથી હીન ગુર્જરગિરામા, અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદ-
અપિત વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો એ કેવી હુમારત ! ! (૬)

સૂત્રધાર—મારિય! નવીનારંભ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષકજન દોષદર્શી થશે નહિ (૪)

પારિપાર્શ્વક—હાં! એ તો કીક; પણ તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાતબહાર મૂક્યો છે! આખ્યાન અને તે ભજવવું! શિવ શિવ! આપણે તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું! ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેના તો ગોટા વાળી તેને કામે ગુર્જરગિરા વાપરશો, પણ સામાન્યપાત્રની બાલભાષા વિષે શું બોલોછો ? (૫)

સંસ્કૃત વાણીમાં. ગુણાદિથી હીન—સંધિસમાસ આદિ વ્યાકરણ સખધી ગુણો, શબ્દબાહુલ્યાદિ કોશ સખધી ગુણો, અને માધુર્યાદિ કાવ્યરમનાના ગુણોથી હીન. જે કે ગૂજરાતી ભાષામાં અશતઃ તો એ બધા ગુણો છે તથાપિ સગમ નથી માટે તેને ગુણાદિથી હીન કહેલી છે. ગુર્જરગિરા—ગૂજરાતી વાણી જેટલા પ્રદેશને ગૂજરાત કહે છે તે દેશના રહેવાશો જે અપ્રખ્ય ભાષા બોલે છે તેને ગૂજરાતી વાણી કહેતી. નવીનનામધારી—જેણે કવિત્વ નામ નવું ધારણ કર્યું છે એવો. પ્રેમાનંદ પોતાને કવિ કહેતા નહોતા માટે ‘નવીનકવિનામધારી’ એમ લખ્યું નથી. પ્રયોગ કરવો—ભજવી બતાવવું. કાલિદાસાદિ કૃત શાકુતવાદિ સંસ્કૃત વાણીનાં નાટકો જેવુંજ આ પ્રેમાનંદકૃત ‘રોપદર્શિકામત્યભામાખ્યાન’ ગૂજરાતી વાણીમાં રચાયલું નાટક છે, એવો દ્વનિ છે અને એ રીતે કવિ તથા કાવ્યની પ્રશસા થવાથી પ્રરોચના નામે અગ વર્ણાય છે.

(૬) નવીનારંભ—નવો આરંભ પ્રેક્ષકજન—જેનારા મનુષ્ય દોષદર્શી—દોષ જોનારા. ગૂજરાતીભાષામાં નાટક રચીને તે ભજવી બતાવવું એ નવીન આરંભ છે, પ્રત્યેક નવીન આરંભમાં પ્રથમ ખામીઓ હોય છે તેમ આમાં પણ હોય, તેમ છતાં નવીનપણા અદલ છૂટ મૂકીને રસિક જેનારા ગુણમાત્રને અંકલ કરશે, પણ દોષ સામી દૃષ્ટિ નહિ કરે અહીં સખ્યતી સ્તુતિ હોવાથી પ્રરોચના.

(૭) નાતબહાર મૂક્યો છે—તણ દીવો છે “રોપદર્શિકામત્યભામા નાટક” એમ ન લખતા છે કે ‘આખ્યાન’ એમ શામાટે લખ્યું તેનો

સૂત્રધાર—(સંગેષ) જેમા જેનું કાર્ય નથી તેમા તેણે બોલવું ઉચિત નથી નાટકને સ્થળે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામા આખ્યાન શબ્દ યોગ્યો તથા સામાન્ય પાત્રની બોલભાષાનો ત્યાગ કરવો, એ મારા વચન પર પ્રતીતિ ન હોય તો મહાન્ હેમાચાર્યપ્રણીત ‘પ્રાકૃતપ્રભાકર’નું પચાણ્નુ સૂત્ર જોઈ નિર્ણય કરી લવો આ વિષય આ પ્રબંધ સાથે સબંધવાળો ન હતા વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરાવ્યો ! વાર જો, એ નટીને સત્ત્વર સિધારવા કહ્યું હતું છતાં વાર કેમ થઈ ? (ઋ)

ખુવાસો સમાસદને કરી બતાવવા માટે આ પ્રસંગ વર્ણ્યો છે આખ્યાન અને તે બજવવું । —અર્થાત્ એ બે વિરૂધ્ધ વાતો જણાય છે (‘આખ્યાન શબ્દ શ્રવ્યકાવ્યને લાગુ પડતો હોવાથી) ઉત્તમ પાત્રની જે દેગિરા ઇં —ઉત્તમપાત્રની સસ્તૃતભાષા જોઈએ એવો સસ્તૃતનાટકકારોનો નિયમ છે એવિયે સાહિત્યદર્શણમા લખે છે —

‘ પુરુષાણામનોનાના સસ્તૃત સ્યાત્કૃતામનામ્ ।

શૌરસેની પ્રયોક્ત્યા તાન્દ્રાના ચ યન્તિતામ્ ॥

આસામવ નુ ગાથામુ મહારાત્રી પ્રય જયત્ ।

અત્રોક્તા માગધી ભાષા રાજાંત પુરચારિણામ્ ॥ ઇં ”

‘ ઉત્તમ અને પુણ્યવાન્ પાત્રોની ભાષા સસ્તૃત જોઈએ તેવીજ પદ્ધતિની સ્ત્રીઓની ભાષા શરમેની યોજવી એજ સ્ત્રીઓ ગાથાઓ ગાતી હોય ત્યારે તેમા મરાઠી ભાષા યોજવી રાજના અત પુરના પરિજનની ભાષા માગધી યોજવી વગેરે શરમેની માગધી, વગેરેને બાનભાષા કહે છે ગૂજરાતી સ્વત બાનભાષા હોના છતાં તેો જ્યારે ઉચ્ચ પાત્રો ના મુખમા આપરી ઘટે છે ત્યારે જે પાત્રો બાનભાષા બોલવાને યોગ્ય છે તેમના મુખમા કંઈ ભાષા આપરી? એવી નટ રામ કરે છે

(ઋ) એ રામનું સમાધાન સૂત્રધાર આપે છે સરો —રીસ ચઢારી ને નાટકનો પ્રવેગ કરવો છે તેમા આ નાટ ના સબંધ વિનાનો વિવાદ કરવાથી સમાસદનો રસભગ થાયજે, માટે સૂત્રધારને રીસ ઉપજવાનું પ્રત્યક્ષ છે જેમા ઇં—અર્થાત્ અમુક રચનાને નાટક કહેતું કે આખ્યાન ? તે

પારિષાદ્વર્ક—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) ભાવ ! જુઓ આ આવે. હું પણ આજ્ઞાનુસાર વર્તવા વિચરું છું. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે.) (ક)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! મારી સખી ગુર્જરગિરાનો આનંદમય સંદેશો સાંભળતાં વાર થઇ માટે ક્ષમા કરશો. પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (લ)

નિર્ણય કરવાનું કામ સાહિત્યવિદ્યા જાણનાર પંડિતોનું છે, અને રંગભૂમિ ઉપર વેષ ધારણ કરી અભિનય કરવા, એ કામ નટનું છે. માટે તારે આ વિદ્યાના વિષયમાં અધિતરતીતે માથું મારવું ઉચિત નથી. એમ છતાં સભાસદની સમક્ષ શંકા ઉત્પન્ન થઇ તો તેનું નિરાકરણ કરવું જોઇએ; નહિ તો આ પ્રયોગને સભાસદો અશાસ્ત્રીય ધારીને તેનો અનાદર કરે એટલા માટે સૂત્રધાર શકાનું સમાધાન આપે છે: નાટકને ઇન્—કોઇ પણ પ્રાકૃતભાષામાં લખાતા નાટકને નાટક ન કહેતાં આખ્યાન કહેવું અને બાલભાષા વાપરવી નહિ. ‘બાલભાષા’ શબ્દથી શરૂસેની અને માગધી વગેરે સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયેલી ભાષા સમજની. પ્રતીતિ — વિશ્વાસ. પ્રાકૃતપ્રભાકર—એ નામનો ગ્રંથ દડી કવિ પણલખેછે કે અત્રૈવાતર્ભવિધ્યન્તિશેષાશ્વારચ્યાનજાતય.” જે પ્રબંધોનો સમાવેશ આ ગ્રંથમાં બતાવેલાં કાવ્ય, ખડકાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટકાદિ રૂપકો અને ઉપરૂપકો, ચ પૂ., વિરૂદ્ધ, કરંભક, કોષ, પ્રજ્યા, ગદ્ય, મુક્તક, ચૂર્ણક, આખ્યાયિકા, કથા, વગેરેમાં થતો નથી એવા બાકીના પ્રબંધને આખ્યાન જાણીને તેમાં ગણી લેવા. પ્રબંધ—નાટક રૂપ. કાલક્ષેપ કરાવ્યો—સમય ગુમાવ્યો સિધારવા—રંગભૂમિ ઉપર આવવા.

(ક) નેપથ્યાભિમુખ—જે જગાએ નેપથ્યવિધાન થાય છે તે જગાના પડદાની સામે. આજ્ઞાનુસાર વર્તવા—(વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કરવાને). વિચરું છું—જાઉં છું. (ભારતી વૃત્તિ હોવાથી સંસ્કૃતપ્રાય વાણી છે).

(લ) ગુર્જરગિરા—ગુજરાતીભાષા. પરિજનને—અર્થાત્ મને. દાસ, દાસી, સ્ત્રી, સેવક, વગેરે મુખ્ય માણસને આશરે રહેલાં ઘરનાં માણસોને પરિજન કહેછે.

સૂત્રધાર—આર્યે ! જો બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જર-ગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો. (જ)

નટી—આર્યપુત્ર ! તણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાનો અવકાશ એાછો છે, તોયે પૂજાપરથી સાર માત્ર કહુ છું. મારી સખી આર્યપુત્રે આરબેલા કામથી ઘણી ખુશ થઇ છે અને આપનાં વખાણ કરે છે ! (ઇ)

સૂત્રધાર—હાં ! હીકજ છે. મિત્રે ! પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં ગુચ્છાઇ ગયાં છે ! તો તેને પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો ! (ઈ)

નટી—આર્યપુત્રને કયા વિષયપર પ્રીતિ છે ? (ઓ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! આર્યપુત્રની અભિરૂચિનો ઉપયોગ આ સ્થળે નથી; કિન્તુ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તરૂપ પ્રાવૃષ્ટને ચાતક થઇ નિહાળવાનું છે. તથાપિ દૃષ્ટાણકયા અને ત કામ સખ ધિની કહા જણે કરી સૂર્યનાં મન પ્રગત થશે. (ઓ)

(જ) આર્યે ! —હે આર્ય ! (નટીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન). “વાચ્યૈનદાસૂત્રધાતાવાચ્યનામ્નાપરસ્પરમ્” —“નટી અને સૂત્રધાર એક બોળને અનુક્રમે આર્ય અને આર્યા કહીને બોલાવે ” (સાહિત્યદર્પણ). બાધ—હરકત. વિદિત કરશો—અણીતો કરશે અર્થાત્ કહેશે.

(ઇ) આર્યપુત્ર ! —નટીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન. મારી સખી—ગુર્જરગિરા. આરબેલા કામથી—ગૂજરાતી ભાષામાં નાટક બજવવા રૂપ આરબથી.

(ઈ) પ્રેક્ષકજન—જેનારા—સભાસદ. ચિત્ત ઇન્—ચિત્તરૂપી કમળ ગદ્ય રૂપ રાત્રિથી ગચ્છાઇ ગયાં છે (અર્થાત્ બીડાઇ ગયા છે) માટે તેને પદ્યરૂપી અર્થથી પ્રકુલિત કરો. રૂપક અલંકાર. અથવા ગુચ્છાવલા ચિત્તને પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો, એમાં ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુચ્છાઇ છે તેને પદ્ય સૂર્યરૂપે પરિણામ પામીને પ્રકુલિત કરેછે, માટે પરિણામાલંકાર. (ઓ) આર્યપુત્રને—આપને (સૂત્રધારને).

(ઓ) અભિરૂચિ—પ્રીતિ—ઈચ્છા કિન્તુ—પણ પ્રાવૃષ્ટ—વર્ષાનકતુ.

નટી—હીક. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે.) (ક)

અનુપપદ્ધિકા.

નવનીત નવલ કિશોરે, ચોરું ચોરું અપાચપ હોરે,
નવરીત નવલ નિચોરે, કાર્યે કાર્યે હુદરૂપ કોરે;
નવભીત નવલ ચિકોરે, અગોઅંગે કુચેઘિત મોરે,
નવનીત નવલ ચકોરે, ધારો ધારી યુવામણિ ચોરે.

૩

આતક પક્ષી જેમ વર્ષાદની આનુરતાથી ઉપાસના કરેછે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષક-જનના ચિત્તને ગંજન કરવાનું છે કૃષ્ણકથા—કૃષ્ણની કથા કવિયુગમાં પા-પનાશક છે માટે તે સંબંધી કહેા— “ કૌરવૈર્ગર્જનત્તનમ્ ” “કવિયુગમા કેશવનું કીર્તન પાપહારિ છે,” એમ યુગલુભા કહે છે “ કૃષ્ણકથામૃતપાન; દરતું, કૃષ્ણકથામૃતપાન. ” ઇત્યાદિ પ્રાકૃત હરિભક્તો પણ કરેછે. કામ સંબંધિની—કામના સંબંધવાળી. કૃષ્ણકથા છતાં પણ તે જો નીરસ હોય તો શ્રોતાને પ્રિયકર ન લાગે, માટે રમવાળી જોઈએ. કૃષ્ણના સંબંધમા ખીજ રસ કરતા શૃંગારવંધારે સુષ્ટિત ચક્ર શકે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ નાટ-કમા પણ પ્રધાનરસ વિપ્રલબ શૃંગાર વર્ણનારો, અને તેના નાયક કૃષ્ણ છે, એનું સ્મરન કરવાને સુવંધારે નટીને આ વચન કહ્યું છે

(ક) અભિનય—કોઈની પણ અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તેને અ-ભિનય કહેછે. સાદિત્યર્પણમાં કહે છે કે,

“મોદમિનયોઽસ્થાનુભાસઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

ભાગિની વાચિકધૈર્માદ્યર્પ્ય સાત્વિકસ્તથા ॥”

નટ સોડો રગભૂમિ ઉપર આવીને ગમ્ભાદિકનું જો અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે આંગિક, વાચિક, આહાર્ય, અને સાત્વિક કેવળ અગને વાગવા કે હવાવચનસાવવા વડે જો અભિનય કરામાં આવે છે તેને આંગિક અભિનય કહે છે કેવળ વાચી બોલીને જો અભિનય કરવો તે વાચિક અભિનય, વેગ, ભૂવણ, વગેરે ધા-ણ કરાને જો અનુકરણ કરવું તે આહાર્યઅભિનય; અને સ્તબ, રોદ, ગેમાંચ, આંખો

સૂત્રધાર—આર્યે ! જો બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જર-ગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો. (જ)

નટી—આર્યપુત્ર ! તણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાનો અવકાશ આછો છે, તોયે પૂજવાપરથી સાર માત્ર કહું છું. માની સખી આર્યપુત્રે આરભેલા કામથી ઘણી ખુશ થઈ છે અને આપનાં વખાણ કરે છે ! (ઇ)

સૂત્રધાર—હાં ! હીકજ છે. મિત્રે ! પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં ગુચાઈ ગયા છે ! તો તેને પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો ! (ઈ)

નટી—આર્યપુત્રને કયા વિષયપર પ્રીતિ છે ? (ઓ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! આર્યપુત્રની અભિરૂચિનો ઉપયોગ આ સ્થળે નથી, કિન્તુ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તરૂપ પ્રાવૃથને આતક થઈ નિહાળવાનું છે. તથાપિ કૃત્તણકથા અને તે કામ સંબંધિની કહો જોણે કરી સૂર્યનાં મન પ્રસન્ન થશે (ઓ)

(જ) આર્યે !—હે આર્ય ! (નટીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન)
 “વાચ્યૌનટીસૂત્રધારાવાર્જનામ્નાપરસ્પરમ્” —“નટી અને સૂત્રધાર એક બીજાને અનુક્રમે આર્ય અને આર્યા કહીને બોલાવે” (સાહિત્યદર્પણ). બાધ—હરકત. વિદિત કરશો—જાણીતો કરશો અર્થાત્ કહેશો.

(ઇ) આર્યપુત્ર !—નટીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન મારી સખી—ગુર્જરગિરા આરભેલા કામથી—ગૂજરાતી બાપામા નાટક બજાવવા રૂપ આરમ્ભથી

(ઈ) પ્રેક્ષકજન—જોનારા—સમાસદ ચિત્ત ઇન્—ચિત્તરૂપી કમળ ગદ્ય રૂપી રાનિયા ગુચાઈ ગયા છે (અર્થાત્ બીડાઈ ગયા છે) માટે તેને પદ્યરૂપી સૂર્યથી પ્રકુલિત કરા રૂપક અલંકાર. અથવા ગુચાઈલા ચિત્તને પદ્યવડે પ્રકુલિત કરો, એમા ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુચાઈ છે તેને પદ્ય સૂર્યરૂપે પરિણામ પામીને પ્રકુલિત કરેછે, માટે પરિણામાલંકાર.
 (ઓ) આર્યપુત્રને—આપને (સૂત્રધારને).

(ઊ) અભિરૂચિ—પ્રીતિ—ઈચ્છા કિતુ—પણ પ્રાવૃથ—વર્ષાઋતુ

નટી—કીક. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે) (ક)

અતુષ્ટપિંડા.

નવનીત નવવ કિશોરે, ચૈર્વ્ય ચૈર્વ્ય અપાચપ હોરે,
નવરીત નવવ નિચોરે, કાચે કાચે હુરેરૂપ કોરે,
નવભીત નવલ ચિકોરે, અ ગોઅ ગે કુચેઘિત મોરે,
નવનીત નવવ ચકોરે, ધારો ધારી યુવામણિ ચોરે

૩

આતક પક્ષી જેમ વર્ષાની આનુરતાથી ઉપાસના કરેછે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષક જનતા ચિત્તને રજન કરનારુ છે કૃષ્ણકથા—કૃષ્ણની કથા કનિયુભા પા પનાશક છે માટે તે સખધી કહેા— “ કૌરવૈર્ગર્વર્તનમ્ ” ‘કનિયુભા કેશવનુ કીર્તન પાપહારિ છે,’ એમ પુરાણુમા કહે છે “ કૃષ્ણકથામૃતપાન, દરતુ, કૃષ્ણકથામૃતપાન ” છ યાદિ પ્રાકૃત હરિભક્તો પણ કહેછે કામ સખમિની—કામના સખધવાળી કૃષ્ણકથા છતા પણ તે જો નીરસ હોય તો શ્રોતાને પ્રિય ન લાગે, માટે રસવાળી જોઇએ કૃષ્ણના સખધમા ખીજ રસ કરતા શૃંગારવચારે સુધરિત યમ શકે એ પ્રમિદ્ધ છે આ નાટકમા પણ પ્રધાનરસ વિનલભ શૃંગાર વર્ણનાશે, અને તેના નાયક કૃષ્ણ છે એનુ સચન કરવાને સૂત્રધારે ત્રીને આ વચન કહ્યું છે

(ક) અભિનય—કોઈની પણ અવસ્થાનું અનુકરણ કરવુ તેને અભિનય કહેછે સાદિત્વર્ધણુમા કહે છે કે,

“ભવેદભિનયાવસ્થાનુસાર સ ચતુર્વિધ ।

આગિવો વાચિત્ત્વૈવમાહાર્વ્ય સાત્ત્વિકસ્તથા ॥

નટ સોમે રમજૂમિ ઉપર આવીને ગમાદિકનુ જે અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે આગિક, વાચિક, આદાય, અને સાંનિક કેવળ અગને જાગના કે હયાનનાચનાવના વડે જે અભિનય કરામા આવે છે તેને આગિક અભિનય કહે છે કેવળ વાપ્તી બોલીને જે અભિનય કરવો તે વાચિક અભિનય, વેપ, ભૂષણ, વગેરે ધાણ કરાને જે અનુકરણ કરવુ તે આદાર્યાભિનય, અને સ્તબ, રવેદ, ગેમાચ, આખે

મીચવી, વગેરે જે સાત્વિક જાવો છે તે જતાવીને અનુકરણ કરવું તે સાત્વિક-
મિત્ર કહેવાય છે. “અહીં નદી ગાયન કરે છે માટે બહુધા તેણે આ નાટકની
નાયિકા સત્યમામાનું અનુકરણ કર્યું હોવું જોઈએ

૩ ચતુષ્પદિકા—આ ત્રીશ માત્રાનો ચાર ચરણનો ચતુષ્પદી નામે
લયનો બેદ છે એ વિષે આદિ ભરત કહે છે કે,—

“વક્ત્રે મગાદિસમિત નાટયગાનમત પરમ ।

મધ્યમૌક્તમપાત્રાણાનાટકે સિદ્ધિદાયકમ્ ॥”

“હવે હું બગ વગેરે બેદવાળું જે નાટયગાન મધ્યમ, અને ઉત્તમ
પાત્રોએ કરવાનું છે તે કહું છું; એ નાટયગાન નાટકની સિદ્ધિ આપનાર છે.”
છત્યાદિ શ્લોકવડે બાર બગ, છ ઉપબગ અને ૪૨ લયના બેદ કહેલા છે.
તેમાનો આ ચતુષ્પદિકા નામનો એક લયબેદ છે ગીતિના પૂર્વાર્થની છેલ્લી
ચાર માત્રાઓ પેહેલાની એક માત્રા ઓછી કરીને તે, તેજ લીટીની ત્રીજી
માત્રા સાથે મેળવીને એક ગુરૂ કયો છે. એમ થવાથી ગીતિનો પ્રથમ વિરામ
બારને ઠેકાણે તેર માત્રાનો થાય છે, અને બીજો વિરામ અદ્યારને બદલે
સત્તર માત્રાનો થાય છે જે આ ચતુષ્પદિકા ગીતિ રૂપે વાચવી
હોય તો દરેક લીટીનો ત્રીજો અક્ષર જે ગુરૂ છે તે -હસ્વ બોલવો,
અને છેલ્લી ચાર માત્રા પેહેલાં ‘ન’ જેવો એકાદ લઘુ અક્ષર વધારવો.
નવનીત ધ્રુ—નવલ કિશોરે (કિશોર અવસ્થામા નવા આવેલા કૃષ્ણ)
નવનીત (માખણ) ચપાચપ (જટ જટ) ચોર્યું. “કૈશોરમાવદશાયૈ-
યન તુ તત પરમ્”—પદર પરસ સુધીના વયને કિશોર અવસ્થા કહે છે અને
તે પછીના વયને યૌવન કહે છે. કૃષ્ણ કિશોર અવસ્થાથી અર્ધાત નાનપણ-
થીજ ચોર છે, માટે તેણે યુવાવસ્થામા મણિ પણ ચોર્યો હશે, એવો ધ્વનિ છે.
નવરીત ધ્રુ—નવનિચોરે (નિચોવ-આચ્છાદન, પત્તર અને લ અલંકાર
શાસ્ત્રમા એક ગણાય છે માટે નિચોવને બદલે નિચોર લખી શકાય).—
નવીન વસ્ત્ર પેહેનારામા આ એક નવ (નવીન) રીત છે, તે એ કે તે
કાર્યે કાર્યે (પ્રસંગે પ્રસંગે) સામાના હૃદયમા પોતાનું રૂપ કારે છે—
એને જે જુએ તે એના ઉપર આમત્રત યર્ષાજન્ય છે ભૂદા ભૂદા પ્રસંગથી
આ નાટકના નાયક કૃષ્ણે સત્યમામાના મન પર પોતાનો મોહ લગાડ્યો છે,
એ વ્યંગ્યાર્થ નવનીત ધ્રુ—નવન (કૃષ્ણ) નવ ભીત (ભીતિ વિના)

ચિકોરે (મોટેથી કહે છે) કે મોરે (મારે) અંગોઅંગે કુચેદિત છે ! અ-
થવા કૃષ્ણને અંગોઅંગે કુચેદિત મોરે છે—વીટાય છે (મુર્ વીટાયું),
તથાપિ તે ચિકોરે—સાહસિક મનુષ્યને (ચિકુર—ખીખને દબા યશે,
એવી દરકાર રાખ્યા વિના વર્તનાર મનુષ્ય) બીતિ નથી, એ નવલ (આ-
શ્ચર્ય) છે ! કૃષ્ણને માથે મણિચોરનું તોહોમત આવ્યા છતાં તે બેદરકાર
છે એ આશ્ચર્ય છે, એ વ્યગ્ય. નવ નીત છં—આ નવલ ચકોર—નવીન
ચકોર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ, જે ધારી ધારીને (પસંદ કરી કરીને) યુવામણિ-
(જુવાન સ્ત્રીઓ રૂપી રાત)ને ચોરે છે, એ તેમનામા જાત (જાતિ) નવ
(નથી). એ કૃષ્ણ મત્યભાગાને છળથી પરણી જાય છે એ એમની ની-
તિ પસંદ કરવા જેવી નથી આ ચતુષ્પદિકાના ખીજ પાદમા હૃદય પા-
ધાણુ રૂપે પરિણામ પામીને તેમા રૂપ કોરાય છે માટે પરિણામભાસંકાર છે.
યુવાન સ્ત્રીઓને મણિરૂપે વર્ણી છે માટે રૂપક અને મણિરૂપે પરિણામ
પામીને ચોરાય છે માટે પરિણામ. ચતુષ્પદિકાના પ્રથમ અર્ધમાં, નવ,
નવલ, વગેરે શબ્દોની તથા અર્થની પુનઃગતિ છે માટે લાટાનુપ્રાસ, તેનું
લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે “ શબ્દાર્થયો પૌનરુત્તયમેદતાતર્યમાત્રત ।
સાટાનુપ્રાસહ્યુક્તઃ ” અર્થ ઉપર કલ્પે તેવોજ છે આ ચતુષ્પદિકામાંથી ચામર-
બધાદિ ચિત્રકાવ્યબંધ પણ નિર્માણ થઈ શકે છે

માતૃશુભ આચાર્ય કહે છે કે “સ્ત્રૈરગૌશ્વાપિવીથ્યંગૈઃ પ્રકુર્ગાદામુલ્લંબુષઃ”
—“ પ્રસ્તાવનાનાં અંગવડે અને વીથીના અંગવડે પ્રસ્તાવના કરવી.”
વર્ણીધનિક પણ કહે છે કે “ વૈદ્યગાન્યામુલ્લાંગત્વાત્પ્રોચ્યતેડત્રૈવતાનિતુ ”—“ વી-
થીના અંગ એ પણ પ્રસ્તાવનાનાં અંગ છે, માટે તે પ્રસ્તાવનામાં દાખલ
કરવાં. વીથીના અંગ પણ તેજ આચાર્યે કહ્યા છે કે—

“ ઉદ્ધાત્વજાતલગિતે પ્રવંચત્રિગતે છલમ્ ।
વાક્કેલ્યાધિબલે ગદ્યમવસ્થન્દિતનાલિકે ॥
અસતપ્રલાપ વ્યાહારસ્મૃદવાનિત્રયોદશ ।”

“ ઉદ્ધાત્યક, અવલગિત, પ્રવંચ, ત્રિગત, છલ, વાક્કેલિ, અધિજ્ઞ, ગડ,
અવસ્થંદિત, નાલિક, અસતપ્રલાપ, વ્યાહાર, મૃદવ, એવાં તેર અંગ
વીથીનાં છે. અહીં કવિએ સૂત્રધાર અને નટના પ્રશ્નાત્તરદ્વારા ઉદ્ધાત્યક
અંગ વર્ણ્યું હતું. ઉદ્ધાત્યકનું લક્ષણ દશરૂપમાં કહે છે કે.—

(જવ નિકાંતર્ગત શબ્દ થાયછે કે) મારા પ્રિયતમને એવું દ્વિપણ

દેનાર કોણ ? (ય)

સૂત્રધાર—(આમ તેમ જોઇ સભય) આયે ! અવળું થયું ! !

નટી—(ગભરાયત્રે વેશે) આર્યપુત્ર ! અવળુ શુ ?

સૂત્રધાર—કુળદેરીનું પૂજન કરી દેવી રૂઢિભણી સખીસહ
જાયછે, ત ને મણિચોરનો અર્થ સ્થમતક સંબંધે સમજાયો લાગેછે;
માટે ચાલ જતા રહીયા (એમ કહી નાશી જાયછે.) (ગ)

“ ગૃહાર્થપદર્પ્યાયમાન્ પ્રશ્નોત્તરસ્ય વા ।

દગ્ધાન્યોન્યસમાભાષોદ્વેધાન્નાત્યતદુચ્યતે ॥

“ એકાદ ગૃહ અર્થના શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતા જે પ્રશ્નોત્તર થાય તે,
તથા સામાન્ય રીતે પ્રશ્નોત્તરમાળા થાય તે, એના જે પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર વિષે
જે જણ રગભૂમિ ઉપર આનીને વાતચિત્ત કરે તે ઉક્ત જે પ્રકારનું ઉદ્ધા-
ત્પક અગ જાણવું. નાટકને વ્યાખ્યાન કેમ કહ્યું તે વિષે સૂત્રનાર નટનો
સવાદ એ ઉદ્ધાત્પક છે.

(ય) જવનિકાતર્ગત—પદમા (જવનિકા—પડદો). મારા ઇ—
“ધારી ધારી યુનામણિ ચોરે” ચતુષ્પદિકાનું છેલ્લું વચન સાબળી તેનો
અર્થ એમ કયો કે જેણે બાલ્યાવસ્થામાં માપણની ચોરી કરી હતી તે જ્યા-
ં જીવાન થયો ત્યારે તે યુના ધારીધારીને (તકામી તકારસીને) મણિ
(સ્થમતક મણિ) ચોરે છે ! એવો અર્થ જાણનાર આવવાથી કૃષ્ણની
પટરાણી રૂઢિભણીને માહું લાગવાનો સંભવ છે માટે આ પદ્યદ્વારા રૂ-
ઢિભણીનો પ્રવેશ કવિએ કરાવ્યો છે અર્થાત્ પદ્યમાથી જે અવાજ થાય
છે તે રૂઢિભણીનો છે, અને પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછીનો પેહેલો પ્રવેશ
પણ તેનોજ છે, એમ સમજવું.

(ગ) સ્થમતક સંબંધે ઇ—દારકાના યાદવ સત્રાજિતને મૂર્ય પાસેથી
સ્થમતક નામે મણિ મળેલો હતો તે મણિમાથી દરરોજ અમુક વજનમા
સોનું નીકળતું હતું, તેથી તે કાંઈને આપતો નહોતો એ મણિ એકવાર
કૃષ્ણે સત્રાજિત પાસે માગ્યો હતો પણ તે તેણે કૃષ્ણને આપ્યો નહોતો
એકવાર એ મણિને કાંટે બાંધીને સત્રાજિતનો ભાઈ મૃગયા કરવા ગયો હતો

(ઇતિ પ્રસ્તાવના) (ઘ)

તેને કોઈ રીંછે મારી નાખ્યો અને મણિ પોતાની બોડયમાં લેઈ ગયો. કૃષ્ણે એકવાર મણિ માગ્યો હતો, તેટલા ઉપરના એ મણિ અર્થે કૃષ્ણે સત્રાજિતના બામને મારી નાખ્યો, અને મણિ લેઈ લીધો એવો શક કૃષ્ણ ઉપર સર્વને આવવા લાગ્યો, આથી દોષશુદ્ધિ કરવાને કૃષ્ણ પોતે મણિની શોધમાં ગયા અને તે રીંછની પાસેથી મણિ આણીને સત્રાજિતને આપ્યો એમ છતાં પણ કૃષ્ણે મણિ એવો, એવું કલક બૂસાયું નહોતું એ સ્થિતિએ મણિની ચોરી સંબંધે આ ગીત ગવાય છે એમ રૂકિમણીને સમજાયું લાગે છે, માટે ચાલો આપણે જતાં રહીએ, એમ કહી સૂત્રધાર તથા નટી જાય છે પાત્રનો પ્રવેશ તથા નિર્ગમ નિમિત્ત વગર ન થયો જોઈએ એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે.

(ઘ) ઇતિ—એ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના—ગ્રીક્ક સામાન્ય અંધોમાં અંધ-કાર જે પ્રસ્તાવના લખે છે તે કરતા નાટકની પ્રસ્તાવના કોઈ જુદાજ પ્રકારની છે. નાટકની વસ્તુને રંગભૂમિ ઉપર જે યુક્તિથી લાવવામાં આવે છે તેને પ્રસ્તાવના કહેવી એવું પ્રસ્તાવનાનું ઉપલક્ષ્ય લક્ષણ કહી શકાય. પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ સુધાકર નામે અંધમાં કહ્યું છે કે—

“વિધેર્વ્યેવ સકલ્પો મુલ્લતા પ્રતિપચતે

પ્રધાનસ્ય પ્રવચસ્ય તદાપ્રસ્તાવના મતા ”

“ રંગભૂમિ ઉપર આરંભમાં જે વિધિ ચાલતો હોય તેની કોઈ એવી કલ્પના કરવામાં આવે કે તે મુખ્ય પ્રબંધ જે બજવી બતાવવાનો છે તેના આરંભ રૂપ થઈ જાય ત્યારે તે કલ્પનાને પ્રસ્તાવના કહેવી. ” દશરૂપમાં પણ લખે છે કે—

“સૂત્રધારો નટીશ્ચને માર્થ વાય વિદૂપસમ્ ।

સ્વરાર્ય પ્રસ્તુતાક્ષેપિષ્વિષ્નોત્તયાયત્તદામુલ્લમ્ ॥”

પ્રસ્તાવના વા તત્ર સ્વુત્થોદ્ઘાત. પ્રવૃત્તસમ્ ।

પ્રયોગાતિશયશ્ચ વૌર્થગાનિ પ્રયોદશ ।

જે મુખ્ય પ્રબંધ બજવી બતાવવાનો હોય તેને પ્રસ્તુત કહે છે. એ પ્રસ્તુતને રંગભૂમિ ઉપર દાખલ કરે એવી રીતનું પોતાનું કાર્ય સૂત્રધાર

અંક ૧ લો. (૬)

પરિન્યાસ, રિસોબન, યુક્તિ, પ્રાપ્તિ, સમાધાન, વિધાન, પરિભાવના, ઉદ્-
ભેદ, ભેદ, અને કરણ, એવા તે બાર અંગનાં નામ છે, આરંભ અને
ખીજના લક્ષણ આદિભરતે કહેલાં છે કે—

“ઔત્મક્યમાત્રવંધસ્તુ યો વીજસ્ય નિષ્પત્યતે ।”

મહતઃ ફલયોગસ્ય સ સ્વલ્વારમ્ ઇષ્યતે ॥

“અલ્પમાત્ર સમુદ્દિષ્ટં વદુષા યત્પ્રમર્ષતિ ।

ફલાવસાનં યદ્યેવ વીજં તદમિધીયતે ॥”

જેનું પરિણામે મોટું ફળ થવાનું હોય એવા કોઈ ખીજની ઉત્પત્તિ
માત્રનું વર્ણન કરવું તેને આરંભ કહે છે. “જે વર્ણન પ્રથમ થયું સદમ
હોય છે તથા તે પછીથી થયું પ્રકારે વિન્તાર પામે છે, તેમજ જેના પરિણામમાં
કોઈ જાણવા જેવું કાર્યરૂપ ફળ થાય છે, તેને ખીજ કહે છે.” ખીજ સખધે
માતૃયુષ્તાચાર્ય વિશેષ કહે છે કે—

“ ક્વચિત્ કારણમાત્ર તુ ક્વચિત્ ફલદર્શનમ્ ।

ક્વચિદારંભમાત્ર તુ ફલમુત્પન્ના ક્રિયા ક્વચિત્ ॥

વ્યાપારથ વિશેષોક્ત ક્વચિદ્વા ફલસાધકઃ ।

વદુષા રૂપકેષ્વેવ વીજરૂપેણ દદ્યતે ॥

ફલે યસ્ય હિ સહારઃ ફલવીજ તુ તત્ત્વેત્ ।

વસ્તુવીજં કયા જ્ઞેયા અર્થવીજ તુ નાયકઃ ॥”

“ કોઈ જગોએ કારણ માત્ર બતાવવા રૂપે ખીજ વર્ણવવામાં આવે
છે, કોઈ જગોએ તે ફળ દેખાડવા રૂપે વર્ણાય છે; કોઈ જગોએ આરંભ
માત્રથી ખીજ વર્ણાય છે; કોઈ જગોએ ફળ કહીને ક્રિયા માત્ર વર્ણવવાથી
ખીજ વર્ણાય છે, અને કોઈ જગોએ ફળ સાધક અમુક વ્યાપાર રૂપે ખીજ
વર્ણાય છે, એવી રીતે રૂપકોમાં ખીજ ઘણા પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે. જેનો
પરિણામ ફળરૂપે આવે છે તેને ફળખીજ કહે છે, કયાને વસ્તુખીજ કહે
છે; અને નાયક કે નાયિકાને અર્થખીજ કહે છે

(૬) અંક—અંક શબ્દનો અર્થ જોગો થાય છે. નાટકની વસ્તુને રસ તથા
ભાવ સહિત અભિનયવડે સભાસદોના જોગામાં અપાતી હોય તેમ તેમના
મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એ જાગને અંક

કહે છે એમ અંક શબ્દ નાટકમાં જે અંક કહેવાય છે તે અર્થમાં રૂઢ પ્રયોગો બાજીવો. પ્રસ્તાવના કર્યા પછી શુ કરવું તે વિષે દર્શકમાં લખે છે કે—

“ આદૌ વિષ્કમક કુર્યાદકં વા કાર્યયુક્તિતઃ ”

“કાર્યની યુક્તિ પ્રમાણે પ્રથમ વિષ્કંભક કરવો અથવા અંક કરવો ” (વિષ્કંભક વિષે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે). પ્રથમથી અંક ક્યારે કરવો તે વિષે કહે છે કે—

“ યદા તુ સરસ વસ્તુ મૂલાદેવ પ્રવર્ત્તે
આદાદેવ તદાકઃ સ્યાદામુદ્ધાક્ષેપસશ્રયઃ ॥ ”

“ જ્યારે આરંભથીજ રમમય વસ્તુ વર્ણાતી હોય ત્યારે પ્રસ્તાવના-વડે પાત્ર પ્રવેશ કરાવીને આરંભથીજ અંક કરવો ” આ નાટકમાં પ્રેમાનંદે એમજ કહ્યું છે અંક તુ લક્ષણ તેજ પ્રથમા લખેછે કે—

“ પ્રત્યક્ષનેત્રચરિતો વિદુઃપ્રાપ્તિપુરસ્કૃતઃ ।

અકો નાના પ્રકારાર્થસંવિધાનરસાશ્રયઃ ॥

“રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ નાયકનો વ્યાપાર જેમાં બતાવવામાં આવેછે તથા અપાતર કથાના બીજરૂપ બિંદુવડે જેમાં નાના પ્રકારના અર્થ ભજવી બતાવવામાં આવતા હોય તથા જેમાં રસભાવ ઉત્પન્ન કરાતા હોય તેને અંક કહેવો.” તે અંકમાં અનુભાવ, વિભાવ, સ્થાપિભાવ, વ્યભિચારીભાવ એ સઘળા ભાવોવડે મુખ્ય રસનું પોષણ કરવું વસ્તુયોજના એની ન કરવી કે જેથી રસથી તે દૂર જતી રહે. તેમ વસ્તુનો પ્રયોગ, અલંકાર વગેરેની એવી યોજના ન કરવી કે જેથી રસ અતર્ધાન થઇ જાય નાટકમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર કે વીર કરવો અને બીજા રસને અગભૂત કરવા નિર્વ-હણુસંધિમાં અદ્ભુતરસ કરવો.” અંકમાં શુ શું પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવું તે વિષે કહેછે કે—

“ વૃતાત્ત્વાન વધં યુદ્ધં રાજ્યદેશાદિવિપ્લવમ્ ।

સરોધ મોજન સ્નાન મુરતિ ચાનુલેપનમ્ ।

અનરમ્પ્રહ્ણાદીનિ પ્રત્યક્ષાગ્નિનિર્દિશેત્ ॥ ”

“ દૂર પથ, વધ, યુદ્ધ, રાજ્યભગ, દેશભગ, ધેરો, મોજન, સ્નાન, મુરતિ, અનુલેપન, વસ્ત્રધારણ, વગેરે દેખાવ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ ન દેખા-ડવા. અર્થાત્ પ્રવેશક વગેરે કરાવીને તે વાત કહેવરાવીને કથાનો સંબંધ બેડવો.

(સરોપા રૂઢિમણી તથા તેની બે સખિયો પ્રવેશ કરેછે.) (ચ)

રૂઢિમણી—અલિ કનકમાલિકે ! મારા પ્રિયતમને મણિ-
ચોર કહેનાર કોણ ? પકડી લાવ્ય તેને. (છ)

(ચ) સરોપા— રીમમા. અહીંથી નાટકની વસ્તુનો આરંભ થાયછે.
નાટકની વસ્તુ વિષે ધનિક કહેછે કે—

“વસ્તુનેતામસ્તેષા મેદકો વસ્તુ ચ દ્વિધા ।
તત્રાધિકારિક મુખ્યમગ પ્રાસંગિક વિદુઃ ॥
અધિકારઃ ફલસ્વામ્યમધિકારી ચ તત્પ્રભુઃ
તન્નિવર્ત્યમભિવ્યાપિ વૃત્ત સ્યાદાધિકારિકમ્ ॥
પ્રાસંગિક પરાયંસ્ય સ્વાર્થો યસ્ય પ્રસંગતઃ ॥
સાનુવધ પતાકારવ્ય પ્રકરી ચ પ્રદેશમાક્ ॥”

“ નાટકાદિ રૂપકના જૂદા જૂદા બેદ વસ્તુ, નાયક અને રસથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. વસ્તુના બે પ્રકાર છે કથાના મુખ્ય અગતે આધિકારિક વસ્તુ કહેછે અને બીજા અમુખ્ય અગતે પ્રાસંગિક કહેછે કથાના ફળનો (પરિણામનો) જે ભોગ તે અધિકાર જાણવો અને જે ભોક્તા તે અધિકારી જાણવો. એ અધિકારી જે વૃત્તને ફળ પર્યંત પોહોચાડે તેને આધિકારિક વસ્તુ જાણવી. અર્થાત્ કથાના મુખ્ય નાયક કે નાયિકા સંબંધી હકીકત એ આધિકારિક વસ્તુ જાણવી. કથામાં નાયકને અર્થે યત્ન કરતા કોઈ બીજા મનુષ્યનું વૃત્ત વર્ણ્ય હોય તથા નાયકને માટે યત્ન કરતા તેનું પણ કાર્ય ભેગું સંધાય છે એમ વર્ણાયુ હોય ત્યારે તે વૃત્તને પ્રાસંગિક વસ્તુ કહે છે એ પ્રાસંગિક વસ્તુ જે કથામાં ધણે લાભે સુધી વર્ણાયુ હોય ત્યારે તેને પતાકા કહે છે અને જો એકાદ જગ્યાએ વર્ણાઈને પછી આખી કથામાં તેનો કાંઈ સંબંધ ન આવતો હોય તો તેને પ્રકરી કહે છે. ” (જેમ રામાયણમાં રામને લગતી કથા એ આધિકારિક વસ્તુ, સુગ્રીવની કથા એ પતાકા નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ, અને શ્રવણની કથા એ પ્રકરી નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.)

(છ) રૂઢિમણી—આ કથાના નાયક કૃષ્ણની પટરાણી. પ્રિયતમને અતિ વાદાલા સ્વામી કૃષ્ણને. કૃષ્ણને માથે મણિની ચોરી આવી હતી એ વાત પાછળ ટીકામાં બતાવી છે કનકમાલિકે—રૂઢિમણીની દાસી કનકમા-

કનકમાલિકા—દેવિ ! મારા તો તે જ્ઞવામાંજ આવ્યા નહિ પણ પદ્મપ્રભા તમારૂં કોપવેણુ સાંભળી દોડી ગઈ'તી તે ઉતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂકિમણી—(પદ્મપ્રભાને નિકટ નિરખી) પદ્મપ્રભે ! શો'ય લાગ્યો કે ? (જ)

પદ્મપ્રભા—(સખેદ) અધારૂં હોવાથી હું કને જઈ પહોંતી છતાં ઓળખી શકી નહિ

રૂકિમણી—(સરોપ) પણ તેને મારી કને ક્યમ ન લાવી ?

પદ્મપ્રભા—(હસ્ત જોડી સભર) તે ઘણું અને હું એકલી માટે. (જ)

રૂકિમણી—(સખેદ) ખાતર ખોદતાં જણાયલો ચોર ઝલાયો નહિ !! કનકમાલિકે ! ચાલો આ બનાવથી દેવને જાણીતા કરાવે; આ તો ઘણું ખોટું ! (એમ કહી ચાલ્યા જાયછે) (જ)

લિકાનુ સમોધન દાસીનુ નામ રાખવા વિષે સાહિત્યદર્પણુકાર લખે છે કે—

“ દત્તા સિદ્ધા ચ સેના ચ વેદયાના નામ દર્શયેત્ ।

દત્તપ્રાયાણિ વણિજા ચેટચેટયોસ્તથા પુન ॥

વસતાદિયુ વર્ગ્યસ્ય વસ્તુનો નામ યદ્રથેત્ ”

“ વેશ્યાના નામ જેને છેડે દત્તા, સિદ્ધા કે સેના, આવે એવા રાખના; જેમ વસતસેના, વગેરે. વેપારીના નામ જેને છેડે દત્ત વગેરે આવે એના રાખવા, જેમ સોમદત્ત, વગેરે. દાસ અને દાસીના નામ બહુધા વસત વગેરે ઋતુમા જે પદાર્થનું વર્ણન કરવામા આવેછે તેવા રાખવા. જેમ કંલહંસ, મંદારિકા, કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા, વગેરે આમાના છેલ્લા બે નામ પ્રેમાનંદે આ નાટકમા દાસીઓને માટે યોજેલા છે કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા એ બે વિગેષણુ લક્ષ્મીને લગતા છે માટે એ નામ એમ પણ સૂચવે છે કે તે દાસીઓ લક્ષ્મીસ્વરૂપ રૂકિમણીની હોવી જોઈએ

(જ) નિકટ— પાસે. (જ) સભય—ખીહોતી ખીહીતી (જ) ખાતર ધન—અર્થાત્ હાથમા આવેલો મુદ્દો જતો રહ્યો । ઉદાહરણુ નામે નાટ્ય-

(૨ ગમહાલયમા સુખાસનપર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ શ્રીદામા સહ પ્રવશ કરેછે)

લક્ષણ દેવને—શ્રીકૃષ્ણને કૃષ્ણ યદ્યપિ રાગ નથી પણ રાગ જેવા અધિકારવાળા છે તથા દિવ્યાદિવ્ય પાત્ર છે માટે તેને દેવ નામ આપ્યું છે સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે—

“રાજા સ્વામીત દેવેતિ મૃત્યૈર્મદોતિ ચાધમે ।”

“રાગને તેના પોખ્ય વર્ગે સ્વામી કે દેવ કહીને બોલાવે અને અધમ પાત્રોએ ભદ્રા (ભત્રી) કહેવું” આહી રૂડિમણી અને તેની દાસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ પૂરો થાયછે તેમના ગયા પછી કૃષ્ણ તથા તેના સખાનો પ્રવેશ છે આધુનિક કટલાક નાટક લખનારા અગ્રેજ પદ્ધતિને અનુસારે પ્રવેશ ૧ હો, પ્રવેશ ૨ જો, એમ લખેછે પણ સંસ્કૃત નાટકકારોએ એમ લખવાની જરૂર જોઈ નથી, કેમકે એક અકના પ્રવેશ નિર્ગમના મળમાનનો કાંઈ નિયમ થઈ શકતો નથી આ જગોએ રૂડિમણી વગેરે ગયા પછી કૃષ્ણ વગેરેએ ૨ ગ-ભૂમિ ઉપર આવવું એ ઠીક નથી, પણ રૂડિમણીના નિર્ગમનની સાથેજ પડદો ઉપાડવાથી કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો નજરે પડે એમ થવું અવશ્યનું છે યદ્યપિ કવિએ આ વાત લખી નથી, તથાપિ “સુખાસન પર બિરાજેલા” ઈત્યાદિ શબ્દોથી જણાય છે કે તેમનો પ્રવેશ પડદો ઉપાડનાથીજ બને તેવો છે અને તેથી કટલાક જે એમ કહે છે કે પૂર્વે પડદાની ગોઠવણ નાટકમા નહોતી તે વાત નિર્મૂળ માનમ પડેછે વળી ‘૨ ગમહાલયમા’ એ શબ્દોથી એમ પણ માનમ પડેછે કે બેરેલા કૃષ્ણની પછવાડે ચિત્રપટ પણ હો વો જોઈએ, તેથી પૂર્વે ચિત્રપટ હોવાનું અનુમાન થાયછે જો એમ ન માની-એ તો અથમા લખેલા કૌસમાના શબ્દો નાટક ભજવતી વખતે આત્માને કાને પડવાના નહિ હોવાથી કૃષ્ણ ધરમા છે કે વાડીમા છે તે સૂચવનાર વાક્ય કવિએ કહેવું જોઈએ, પણ તે કહ્યું નથી તે એમજ જાણીને કે (કૌસમા લખેલી સૂચના જે વસ્તુત નહીં હોય) કેમ અભિનય વગેરે કરવા, તે સખ-ધી હોયછે, તે સમજીને નહીં હોય ૨ ગમહાલયનો ચિત્રપટ સભાસદોને દેખાડશે અને તેથી તે ન્યૂનતા પૂરાશે

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્વમંતક મણિએ તો મને બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાંચનપુરીને વેલીવાળું મ્રજ બનાવ્યું ! દૈવગતિ બલવત્તર છે ! ! સખા ! કરેલો શ્રમ પણ સિદ્ધિપદ થયો નહિ ! (૮)

શ્રીદામો—મ્રજને તમે વિસાગે પણ મ્રજ તમને ક્યમ વિસારે ? મ્રજવનિતાના નિસાસા ન નડે એવો નર વિધિ નિર્માણ કરવાને શક્તિમાન કેમ થાય ! કરો એવું પામે અને વાવો એવું લાણો ! શુદ્ધ થવાને શ્રમ તો કરવોજ પડે; પણ જગત્ તો ઝવેરી છે ! (૯)

કૃષ્ણદેવ—શું અલ્યા તું પણ એમજ માને છે કે ?

શ્રીદામો—જાણું તે વિચાર કેવો આણું ? પડતીમાં તો પડતીજ ! .

કૃષ્ણદેવ—તારા જેવા જેના સખા છે તેને પડતી કેવી ? ચઢતી-માં ચઢતાજ થવી જોઈએ

(૮) બાલ્યાવસ્થા ઇ—કેમકેહું બાળપણમાં માખણ ચોરી ખાતો હતો તેથી તે વખતે મારું નામ ચોર પડ્યું હતું તે નામ પાછું આજ સ્વમંતક મણિને લીધે પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી જાણેહું પાછો બાલ્યાવસ્થામાં ગયો હોઉં એમ લાગે છે કાંચનપુરી—દ્વારકા મ્રજ—કેમકે જેવી રીતે મને ત્યારે મ્રજના લોક ચોર કહેતા હતા તેવી રીતે આજ અહીંના લોક ચોર કહે છે સિદ્ધિપદ—સિદ્ધિ આપનારો વનમા દૂરીને મણિચોરને શોધી કાઢીને મણિ પાછો આણી આપના રૂપ જે શ્રમ કર્યા તે

(૯) શ્રીદામો—કૃષ્ણનો બાળસખા એક ગોપ (કનિએ એનો વિદ્યપક તરિકે ઉપયોગ કર્યોએ) વિધિ—બ્રહ્મદેવ નિર્માણ કરનાને—ઉત્પન્ન કરવાને કરો ઇ—તમે મ્રજવનિતાના નિમામાં લીધા ત્યારે તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આ ક્ય ક તમારે માથે ચોટ્યું ! પણ ઇ—શ્રીમમાતું આ વાક્ય ઉભયથા લાગુ પડે એવું છે એટલે શુદ્ધ થવાને તમારે કષ્ટ વેઠવું પડ્યું, એ તો દુનિઆનો રિવાજ છે, માટે તેમાં કાંઈ અડચણ નથી, પણ જગત્ તો જાણેજ છે કે તમે મણિચોર નથી બીજી રીતે,—જે ચોર હોય તે પણ પોતાની સાહવટ બતાવવાને શ્રમ તો કરે, પણ જગત્ તો મનમાં જાણે કે ચોરજ છે !

શ્રીદામો—ત્યારે ચઢતીમાં ચઢતી.

કૃષ્ણદેવ—અથા એમ કેમ ?

શ્રીદામો—સ્યમંતકની ચૌરિકા રૂપ નરી પ્રજવનિતાના અશ્રુ-
મલાવે ચઢતીમાં ચઢતી જેવી જાણાય છે અને તેમા શ્રીકૃષ્ણદેવ ચત્ત
કર્યા છતાં પણ તણાય છે. (૬)

કૃષ્ણદેવ—અથા પડતીમાં પડતી શું ?

શ્રીદામો—ઉનાગાની સૂકાયલી તલાવડીનેઘ માછી તેને બીજી
જગા જેવી જગા માનેછે તોપણ સ તાઘ ગયેલા દેડકા શબ્દ કરી આ
સ્થળે તલાવડી હશે એમ તેને શંકાશીલ કરેછે જેથી તે તલાવડીનું
રહેલું મત્સ્યરૂપી ધન પણ હરાઈ જાય છે એવી રીતે પૂર્વકૃત્ય
સાંભળવાથી દેવની પડતીમા પડતી મનાય છે. (૬)

(રૂકિમણી ચાલતો પ્રસન્ન શ્રવણ કરતી હતી તે ઉભય જન ન જાણે
તેમ બાબુએ જઈ સતાય છે) (૭)

(૬) ચૌરિય—ચોરી આ વાક્યમા એવો ધ્વનિ છે કે જેમ માખણની
ચોરી પ્રજવનિતાને પ્રસન્ન કરવાથી મટતી હતી તેમ આ પણ તેવાજ કોઈ
ઉપાયથી મટે એવી છે. સત્યભામા સાથે કૃષ્ણના પરિણયરૂપ કાર્યનું અ-
હી સુદમતર બીજ છે

(૬) પૂર્વકૃત્ય—પ્રજમાં કરેલી ચોરી રૂપ અર્થાત્ તમે ચોર તો નથી
પણ તમારાં પૂર્વનાં આચરણ લોકેશમા શકા ઉત્પન્ન કરે છે અહીં અર્થ-
વિશેષણુ નામે નાટ્યાલકાર વર્ણાયો છે. તે વિશે સાહિત્યદર્પણમા લખે છે કે,-

“ઉક્તસ્યાર્થસ્યયતુસ્યાદુત્કર્તિનમતકેષા ।

ઉપાલમસ્ત્વરૂપેણ તત્સ્યાદર્પવિશેષણમ્ ॥”

એ વાર કહેવા અર્થેને જુદી જુદી અનેક રીતે કે ઠપકાના રૂપમાં કહે-
વો તે “અર્થ વિશેષણુ નામે નાટ્યાલકાર કહેવાય છે.” (૭) ઉભયજન—
કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! કોઈ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે; જા, જો.

શ્રીદામા—(આમ તેમ જોઈ) દેવ ! અહીં કોઈ દિસતું નથી; હાં હાં ! હું સમજ્યો, આપના જેવાને એમજ થાય.

કૃષ્ણદેવ—યું સખા, ત્યારે તેં મને ચૈરજ ધાર્યો કે ?

શ્રીદામા—ના મેં નહિ, પુરજને.

કૃષ્ણદેવ—તો તું કરચ તેમની પ્રતીતિ. (ત)

શ્રીદામા—પણ પાછલી વાત સી સીતે ભુશી નખાય ?

કૃષ્ણદેવ—ગોપિકાનું નવનીત લેતાં પિપીલિકા ઉતાર્યાનું કહેતા'તા તેમ (ય)

રૂક્મિણી—(ઉભય ન સાંભળે તેમ સખેદ) યું લોકની શંકા સત્ય છે ? ના ના, એમ હોય તો મણિ પાછો કેમ આપે ? વાર આગળ શું થાય છે તે સાંભળું. કીક થયું કે હું અહીં છું, તે બંનેમાંથી એકે જાણતા નથી. જો પદ્મપ્રભાતું કહ્યું કર્યું હોત તો આ બધી વાત સાંભળવામાં આવત નહિ. (દ)

(ત) પ્રતીતિ—ખાત્રી (કૃષ્ણ ચૈર નથી એવી). (ય) પિપીલિકા—કીકીઓ. માખણ ચૈરતા પકડાઈ જતા ત્યારે એમ કહેતા કે આ તો માખણને કીકીઓ ચઢી હતી તે હું ઉતારતો હતો, એવુંજ કાંઈક બહાનુ શોધી કાઢીને પાછલી વાત પણ લોકોના મનપરથી કાઢી નાખ.

(દ) લોકની શંકા—(મણિ કૃષ્ણે ચોર્યો હતો એવી). પદ્મપ્રભાતું છં—પદ્મપ્રભાએ ગુપ્તપણે બ્રાહ્મ રહેવાની ના કહી હતી, તે આ રૂક્મિણીના વચનથી માલમ પડે છે. પદ્મપ્રભા અને રૂક્મિણીની વાતચિત અથમાં વર્ણી નથી કેમકે તે વાતચિત દાષ્ટ કાર્ય સાધનારી નથી, તેમ ચમત્કારજનક નથી. સાહિત્યદર્પણમા લખે છે કે—

શ્રીદામો—પણ તે તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા. (૫)

કૃષ્ણદેવ—પણ તે તો હું સત્ય અને આ તો છે અસત્ય. એ-
ટલે તેવા કૃપાકટાક્ષની આવશ્યકતા શી ? (૬)

શ્રીદામો—મહારાજના કહેવાપર મને પૂર્ણ પ્રતીતિ છે. તેમ
મણિ પણ મહારાજે આણી આપ્યો છે તે છતાં ને શકા રહેવી એ
રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શું ? (૫)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય, કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવોજ અવ-
ર્ણનીય છે ! (૬)

શ્લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા,
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠાહી લૂંટતા;
કરે કૃપાકટાક્ષ કો હું મુક્ત કારણે ભિયા !
ખરા ઠર્યાતણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા ?

૪

“યત્ સ્યાદનુચિત વસ્તુ નાયકસ્ય રસસ્ય વા ।

વિરુદ્ધ તત્પરિત્યાજ્યમન્યયા વા પ્રકલ્પયેત્ ॥”

નાયકને કે રસને જે વર્ણન ઉપયોગમાં આવે એવું ન હોય, અથવા
જે તે જનને વિરુદ્ધ પડતું હોય તે છોડી દેવું, અથવા તેની કલ્પના જૂઠી
રીતે કરી લેવી” એ રીતે એ સવાદ રસને ઉપકારક ન હોવાથી છોડી
દીધો છે

(૫) કૃષ્ણના ધનિશાનીવાળા વાક્યના ઉત્તરમાં શ્રીદામો કહે-
છે—પણ ઇ. (૬) આવશ્યકતા—જરૂર (૫) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ
નથી માટેજ શકા રહેતી છે (૬) અવર્ણનીય—ન વર્ણી શકાય એવો.

૪ શ્લોક—નારાયણ ખરા—ખરા ચોર જૂઠાહી—જૂઠી ચોરીમાં
લૂંટતા—આગોટતા ભિયા—હે બાઈ ! હું મુક્ત થાઉં તે માટે કૃપાકટાક્ષ
કાણુ કરે ? ખરા ઇ. —જે ખરા ઠરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો
તો કહો કે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાન્નિતની પુત્રી સસમામાના કૃપાકટાક્ષ
મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવું છે તેનું આ બિંદુ
છે ધનિક બિંદુ વિષે કહે છે કે—

રૂક્મિણી—(સરોપ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાયછે !! ખરેખાત ! જાતિસ્વભાવ એ જીવતામુધી નથીજ નતો !! વાડ આગળ શું થાયછે ? (વ)

શ્રીદામો—મહારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવું મારા પિયારમાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહીદે ; દીર્ઘસૂત્રતા કરવામાં કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠો છું ? (મ)

શ્રીદામો—મોટામાં મોટા અર્થની !

રૂક્મિણી—‘લાલા દોરાં ક્યાં આશીશું તો કે ત્યાંનાં ત્યાં.’ એવીજ કંઈ મોટામાં મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળાં થવાનો સમય નથી.

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખ્યો ?

શ્રીદામો—(આગ તેમ જોઈ) સાંભળો મહારાજ ! સત્રાજિતની સુતા સાથે સંબંધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિંદાના સમાપ્તિ સમજવી. (મ)

“અવાંતરાર્થવિચ્છેદે પિંદુરચ્છેદકારણમ્ ।”

“અવાતર અર્થનો સંબંધ તૂટી જતો હોય ત્યારે તેને સાધનાર જે અવાતર કયાનું બીજ તેને બિંદુ કહેવું. “અહીં સત્યમામાના રોષને મટાડવાને પારિજાતક લાવવું એ મુખ્ય કથા છે, સત્યમામાનો પરિણય એ અવાંતર કથા છે, ‘મણિની ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે’ એમ કથા પછી વાત અટકી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ‘મને મુક્ત કરવાને કાણ કૃપાકટાક્ષ કરે’ ? માટે એ બિંદુ છે. ”

(વ) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો). (મ) દીર્ઘસૂત્રતા—મુક્તથી રાખવાનો ગ્રંથ. (મ) સત્રાજિતની સુતા—સત્યમામા.

રૂક્મિણી—અરે દુષ્ટ ગોપ ! દવને અવળે માર્ગે દારવાનું તનેજ

છાને ! વાર્ હીક, કૃષ્ણદેવનું વેણુ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) પણ તેનો જનક કન્યા આપે કેમ ? (ર)

શ્રીદામો—કરો રૂક્મિણી જેવું. (લ)

રૂક્મિણી—(રાખને દબાવવા જેવો ડાળ કરી) આવાને આ-
વુંજ ઘટે; પછી એની વાત છે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! શ્યામાની હાસાસા વિના તે બને નહિ. (જ)

શ્રીદામો—ત્યારે કરો કાલાવાલા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! કરજ ને કન્યા—(એટલું બોલતામાં) (વ)

(વ) રૂક્મિણી આ વાક્ય ગોપને કહે છે ખરી, પણ તે ગોપને સંભળા-
વવાનો હેતુ નથી, એવો અભિનય અહીં સમજવો. (ર) જનક—પિતા
(સત્રાજિત).

(લ) અર્થાત્ જેમ રૂક્મિણીનું હરણ બજાત્કારે કરી લાવ્યા હતા તેમ
સત્યભામાનું પણ હરણ કરી લાવે. (વ) આવો અધમ ગોપ તે એવીજ
યુક્તિ બતાવે !

(જ) શ્યામા—સત્યભામા. હાસાસા—ધ્રુજા. (હાસાસાનો ખરો
અર્થ ‘જાણવાની ધ્રુજા’ એવો છે તથાપિ અહીં કેવળ ‘ધ્રુજા’ ના અર્થમાં
તે વપરાયો લાગે છે).

(વ) કૃષ્ણને સત્યભામા મેળવી આપનામા સાહાર્યક શ્રીદામાને વર્ણ્યો
છે એ શ્રીદામાને એ કાર્યમાં યત્ન કરવાનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે
રૂક્મિણી ઉપર તેને રીસ ચઢે એમ થવું જોઈએ, કેમકે સત્યભામાને લાવવાથી
રૂક્મિણીનું અપ્રિય થાય છે. તેને રૂક્મિણી ઉપર રીસ ક્યારે ચઢે કે રૂક્મિણી
તેને કડવા વચન કહે ત્યારે. એ પ્રસંગ લાવી મૂકવાને કવિ હવે રૂક્મિણીનો
પ્રવેશ કરાવનાર કૃષ્ણનું વાક્ય બોલે છે સખા ઇ. “કરજ ને કન્યા કરગરે
મજે નહિ” એવોજ ઉત્તર કૃષ્ણે આપવાનો છે તેમાંથી અરથો ઉત્તર કૃષ્ણ
પાસે કહેવરાવી બાકીનો રૂક્મિણીના પ્રવેશદ્વારા પૂરો કર્યો છે.

રૂક્મિણી—(મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ થઈ) મહારાજ ! ‘કરગરે મળે નહિ.’ ગોપબંધુ ! ઠીક ઠાઠ મચાવ્યો છે; જાત તેવી ભાત ! હું સ રાજાને પ્રધાન કાગડો ! મળી સત્રાજિત્ની પુત્રી અને ફલદ સત્કીર્તિ ! (સ)

કૃષ્ણદેવ—(ગભરાયલા જેવા વેશે બિભા યઈ) પ્રિયા ! હાસ્ય-વિનોદ શ્રવણ કરી આમ દુઃસહ લગાડવું ઘટિત નથી. (હ)

શ્રીદામો—અમારો તો એ સ્વભાવજ છે કે ટાઢા પહોરની લહેરો ખાવી અને ખવરાવવી.

રૂક્મિણી—પ્રાસાદને શિખરે બેઠા માટે કંઈ હું સ કહેવાયા કે ! ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ. (કા)

શ્રીદામો—દવિ ! ગોપાળે કેને ગાંડાં નથી કર્યાં ? હું પણ તેવાની નિંદા કરવા છાહું થેંહ પી તૈયાર છું. (છા)

(સ) ગોપબંધુ—અધમ ગોવાળિયા ! નામને છેડે બધું શબ્દ જોડવાથી તે અધમતા સૂચવેછે જેમ બ્રહ્મબધુ—અધમ બ્રાહ્મણ, ઇન્. આ વાક્યથી તોટક નામે અંગની યોજના કરી છે. તોટકનું લક્ષણ: “સમવ-ચનપ્રાયં તોટક ત્વિહસ જિત” “જેમા ક્રોધના વચન વર્ણ્યાયા હોય તેને તોટક નામે અંગ જાણવું.” અહીં રૂક્મિણીના ક્રોધવાક્ય ઉપાડાજ છે.

(હ) હું સહ—માહું. (કા) પ્રાસાદ—મેહેલ. શિખરે—ટાચ ઉપર. સાહિત્યના એક દૃષ્ટાંતનો એ અનુવાદ છે. જેમ,

“ ગિરિશિખરગતાપિ કારુણ્ય ન હિ તુલનામુપયાતિ રાજહસૈ ”

“ કાગડાની ” પકિત ગમે તો પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેલી હોય તથાપિ તે કાંઈ રાજહ સની બરાબરી કરી શકતી નથી.

(છા) શ્રીદામો રૂક્મિણીના મુખથી પોતાની નિંદા સાંભળી માર્મિક વચનથી તેને ઉત્તર આપેછે. ગોપાળે ઇન્—તમે ગોવાળની નિંદા કરોછો તે વિચાર વગર કરોછો (ગોવાળનો અર્થ ગોપાળ અને તેને કૃષ્ણના અર્થમાં રૂઢ કરીને કહેછે) કેમકે ગોપાળે તમને પણ ગાંડાં કરી નાખ્યા હતાં ! અર્થાત્ ગોવાળની નિંદા કરશો તો કૃષ્ણ નિંદાશે અને તમે પણ નિંદાશો. તેવાની—તેવા ગાડા થયેલાની છાહું થેંહ—ગોવાળ જાનિ સૂચક

રૂક્મિણી—(સરોષ) એવી વિચિત્ર વાણી અને વિચિત્ર સલાહથી રીઝે તારા દેવ ! ! હવે મારી સાથે ખોલ્યો તો તારી વાત તુ બાણે ! (ગા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એના અપરાધ શો છે ?

રૂક્મિણી—કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ' એ વેણુ દેવશ્રીને મુખેથી કઢાવનાર તથા ખોટો વાણેશરી થનાર એજ છે.

કૃષ્ણદેવ—તમે તમારું ક્ષાપતું ગમે તેમ યુક્ત કરવા તત્પરજ છો; કિન્તુ અમારું એમ કહેવું છેજ નહિ. (ઘા)

રૂક્મિણી—ત્યારે કરજ ને કન્યા એની આગળ શું કહેવાના હતા તે કહો ભણએ ? બીજુ તો ઘણુંય છે. પણ તે કહેવું કોને ? (ઢા)

કૃષ્ણદેવ—અન્યથા અતિશેમાં અતિશે હોય, પરંતુ મારે કહેવાનું તો આમજ હતું. (ઘા)

શ્લોક.

દેવિ ! કરજ ને કન્યા, કલંકિત સદા બાણું;

યથાર્થ વદવું મારે, ગમે તેમ તમે ગાણ્યુ !

૫

શબ્દ. અધમ જાતિના પાત્રો માટે સરજૂત નાટકકારો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનો ઉપયોગ કરેછે, પણ પ્રાકૃત નાટકોમા તો તે પાત્રના જાતિ સૂચક વચનો વપરાય એટલે ખસ છે.

(ગા) વિચિત્ર શબ્દવડે શ્રીદામાનુ વિદૂષકપણુ ધ્વનિત કર્યું છે. (ઘા) યુક્ત કરવા—મધ બેસાડવા અર્થાત્ 'કરજ ને કન્યા' એટલું કહ્યા પછી 'કરગરે મળે નહિ' એમ વાક્યપૂર્તિ તમે તમારા વિચાર પ્રમાણેજ કરીછે, મારે કહેનાનું એ તાત્પર્યજ નહોતું. કિન્તુ-પણુ (ઢા) તે કહેવું કોને ?—તે કોને લાગુ પાડી શકાય ? અથવા બીજુ કહેવાનું તો ઘણું એ છે પણ તે કોને કહેવું ?

(ઘા) અન્યથા ઈન્—બીજી રીતે તો ઘણામાં ઘણું પ્રકારે લાગુ પાડી શકાય તેમ બલે હો. ૫. 'કરજ ને કન્યા' એ વાક્ય પૂરૂ કરેછે: હું સદા કરજ ને કન્યા કલંકિત બાણુ છું. છેકાપનહુતિ આલંકાર.

રૂઝિણી—મારા પ્રતિ તો આવું વાક્યાતુર્યે આજ્ઞા ચોખ્ખી છે તોય લક્ષણવંતાનાં આવાં લક્ષણથી વા વાક્યાતુર્યથી પરિજન આણમાહિતીમાં નથી, એ કુળદેવીની કૃપા છે. ગમે તેકરો વા ગમે તેમ આચરો 'ભે'શનાં શીંગડાં ભે'શનેજ ભારે થવાનાં છે' ! (છા)

કૃષ્ણદેવ—પણ તેના પર તમારું સ્વામિત્વ છે ને ! (જા)

રૂઝિણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલાં મોંનાં મીઠાડાં પણ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતાજ માનું છું.

કૃષ્ણદેવ—(નીચા વકત્રને કરવડે ઉચ્ચ કરી) પ્રિયા ! એવું કંઈ વર્તન જણાવશો કે કામિનીત્વનેજ સ્વીકારશો ? (જા)

રૂઝિણી—જે વાત દેવે ગોપબંધુને કહેવા ચોખ્ખી માની અને અમે તેથી અચોખ્ખી ઠર્યાં, હવે એથી વધારે પ્રતીતિ શી જ્ઞેય ? દેવ સુખી થાવ, વાતો કરો, અને ખેસો. જ્ઞે મેં અવિવેક કર્યો એમ લાગતું હોય તો ક્ષમા કરશો. (જા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મિત્ર અને મહિલા એ બે શબ્દજ ભિન્ન છે તો તેમની કૃતિ ભિન્ન કેમ નહોય ! મારું આચરણ શાસ્ત્રસમત છે. જુઓ, (ટા)

(છા) વાક્યાતુર્ય—કહેવાની વાતને ઉડાવી દેઇ તેનો જૂદો અર્થ ગોઠવવારૂપ લક્ષણવંતાના—શ્રીકૃષ્ણદેવનાં પરિજન—સેવકજન—અર્થાત્ હું રૂઝિણી

(જા) તેના પર—તે ભે'શ પર અર્થાત્ મારા પર અથવા તે શીંગડાં પર અર્થાત્ નવી આવનાર સ્ત્રી ઉપર.

(જા) વકત્રને—મુખને. પ્રિયા ઇન્—એ એવું કેવળ મોંનાં મીઠાડાં કરવા જેવું કાંઈ વર્તન કર્યું હોય તે બતાવશો કે સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્ત્રીહન પકડી ખેસશો ?

(જા) રૂઝિણી તેવું વર્તન કહી બતાવેછે: જે વાત ઇન્. (ટા) મહિલા—સ્ત્રી કૃતિ—આચરણ અર્થાત્ તેમના પ્રતિ આચરણ શાસ્ત્રસમત—શાસ્ત્રે પ્રમાણ કરેલું.

શ્લોક.

સાચા વયસ્ય નિકટે, સહુ વાત થાયે,
તેવી પ્રિયા નિકટ ના, કદિયે વદાયે;
એવું અમે મુનિમુખે, મુણિયું સદાયે,
એ ન્યાયનીતિ નડતી, ન પ્રિયા ! મનાયે.

૬

રુક્મિણી—(ક્રોધાક્રાંત થઇ ચાલવા માડેછે) મહારાજ ! ત્યારે તેનેજ કહો અને ખત્તા ખાવ.

કૃષ્ણદેવ—(દેવીને બીધી અટકાવેછે) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આ મરીસાઇ જવું ઘટે નહિ.

શ્રીદામો—(દેવી ન સાંભળે તેમ) દેવ ! મને કહેવા ઘે; (પ્રકાશ) દેવિ ! તમે સાંભળેલી વાત તો હાસ્યવિનોદનીજ છે, તોયે તમે અસારમાંથી સારગ્રાહી થઇ દેવની થતી નિંદા અટકે એવો કંઈ ઉપાય બતાવો તો અમે ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ રહીશું અને અમારા મહારાજને પણ તેમજ કહીશું. (ઠા)

રુક્મિણી—(સરોપ) ગોપબંધુ ! મહારાજ તારો આજ્ઞા માનશે કે તેમને કૃપાકટાક્ષ મેળવવા છે ! (ઢા)

શ્રીદામો—તથાસ્તુ.

કૃષ્ણદેવ—(શ્રીદામને બોલતો અટકાવી) એની સાથે એમ આચરવાથી શું ? (ઢા)

૬ શ્લોક—વયસ્ય નિકટે, વયસ્ય—મિત્ર. એ ૪૦—હે પ્રિયા ! એ ન્યાયની નીતિ મને નડે છે એ વાત શું તારા માનવામાં નથી આવતી ?

(ઠા) પ્રકાશ—સર્વ સાંભળે તેમ. અસારમાંથી—નિંદા રૂપ અસાર અર્થમાંથી અથવા અમારી વાતચિત રૂપ અસાર—તુચ્છ—લક્ષ્ય ન આપવા જેવા અર્થમાંથી. અમારા મહારાજને ઈ—અર્થાત્ કૃષ્ણને પણ ગોવાળિયાજ કહીશું ! કેમકે નિંદા અટકાવવાનો ઉપાય તમે બતાવ્યો તે તેમનાથી શોધી કાઢ્યો નહિ માટે, ઉપાય નહિ બતાવો તો તમે પણ ગોવાળિયાની પત્ની તુલ્ય કહેવાશે એવો માર્મિક આક્ષેપ છે !

(ઢા) સરોપ—રીસ સહિત (શ્રીદામને આક્ષેપ સમજવાથી (ઢા) કૃષ્ણ આ વાક્ય રુક્મિણીપ્રતિ છે.

રુક્મિણી—દવ ત્યારે એને વારો કે મારી સાથે જીભાન્તેળી કરે નહિ. (એવે ત્યાં કનકમાલિકા પ્રવેશ કરે, છે).

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) દવિ ! પકડી લાવી.

રુક્મિણી—(વિચારી) હલા કેને ? (જા)

કનકમાલિકા—મણિચોર કહેનારને.

રુક્મિણી—સખિ ! એના કંઈ ઉપયોગ નથી આપણે નથી એ કાર્યને માટે ચોગ્ય કે નથી દવ બંધાવવાના જશ; માટે તેને છોડી દે.

કનકમાલિકા—જેવી દવીની આજ્ઞા. (એમ કહી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—(દેવી ન નીરખે તેમ વયસ્થને મુક્ત કરેલો જન જોવા સૂચવે છે) (પ્રકાશ) દવિ ! એમ અપરાધીને મુક્ત કરવો એ ઘટારત નથી. (જા)

રુક્મિણી—દવ જેની અચોગ્યમાં ઘટના કરે તેણે ચોગ્ય થવું ક્યાં ઘટારત છે ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—પતિ ગમે તેમ આચરે, કિન્તુ મત્યેક પ્રિયાએ સ્વામીનું હિત વાંચવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે.

શ્લોક.

અંદ્રિકા પરભવવા, અભ્રે અખિન્ધજ સદાય સંતાયે;

યુવતિ ! અવલોકો તે, નિરખી શશિને ત્વરાવડે સા'યે. ૭

(જા) હલા—સખિ. (જુઓ સા. દ.) “હલેતિસદ્દર્શિપ્રેપ્યા” — “પોતાના સરખી દાસીને ‘હલા’ એવું સંબોધન કરવું.”

(જા) વયસ્થને—મિત્ર શ્રીદામાને. (જા) ઘટના કરે—અર્થાત્ ગણના કરે—અયોગ્ય ન છતાં અયોગ્ય છે એમ ઘટાવે.

૭ શ્લોક—ગીતિવૃત્ત. અંદ્રિકા છં—અંદ્રિકા (આંદરણું—અંદ્રનો પ્રકાશ) ને પત્ની કદપીને અંદ્રને પતિ કદપે છે અને તે દૃષ્ટાંતદ્વારા શાસ્ત્રાજ્ઞા કહી બતાવે છે: અંદ્રિકાનો પરભવ કરવાને—તેને ઝાંખી પાડી દેવાને અખિન્ધ (અંદ્ર) સદાય અભ્રે (વાદળામાં)

રૂક્મિણી—દેવ ! શાસ્ત્રાજ્ઞા ખોટી નથી પણ જ્યારે રાહુ ચંદ્રને ઢાકવા તૈયારજ હોય ત્યારે ચંદ્રિકાનું શું ચાલે ? (દા)

શ્રીદામો—(સરોવ) શું ત્યારે અમો રાહુ ! હ્યો રહ્યા અમારે ઘેર સતાઓ ચંદ્ર અને વાહ જીઓ ચંદ્રિકા (એમ કહી જવા માડે છે)

કૃત્તવૃક્ષ—અચ્ચ ! તું પણ આવા રીસામાણામનામાણા કરાવવા સજ થયો કે શું ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! અમને કોણ મનાવે એવું છે કે અઠકાવે એવું છે ? ગોપમધુ તો ક્ષામરૂપ થયો છે, તે જ નહિ નીકજો તો નરેણીવાળા નાપિતને બરકત કયા બૂમ કે વાહાર થનાની છે ! (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે)

રૂક્મિણી—દેવ આવા ગોવાળિયાઓ કાર્ય કરી લેવા ધારે છે કે જેને શું ખોલવું અને શું ન ખોલવું તેનું પણ ભાન નથી ! ડીકજ છે, "ધણીને સૂઝ્યું ઢાકણાંમા અને પાડોશીને સૂઝ્યું આરશીમા." ! !

સતાઇ જાય છે, (પણ તેથી રીસાઇને ચંદ્રિમ ચંદ્રનો ત્યાગ કરતી નથી. ત્યારે શું કરે છે ?) હે યુવતી ! તે અવયોડો (જીઓ), તે શશિને નિરખીને ત્વરાતે તેને સાથે-પકડે છે ચંદ્ર વાદળામાથી નીકળ્યો કે પાછી ચંદ્રિકા પ્રકાશમાન થઇને તેનું અનુસરણ કરે છે ! તેજ પ્રમાણે તમારે પણ મારા આચરણ તરફ લક્ષ ન આપતા મારું હિત માત્ર કરવું એજ તમારો ધર્મ છે નીતિશાસ્ત્રમા પણ કહે છે કે,—

“ પ્રીણાતિય મુચરિતે પિતર સ પુત્રો
યદ્વર્તુરેવ દિત્તમિચ્છાત તત્કલ્પમ્ ।
તન્મિત્રમાપદિ મુષ્ણે ચ સમક્રિયય-
દેતત્ત્વય જગતિ પુણ્યકૃતો ભમન્ત ॥ ”

“ પોતાના મારા આચરણને જે પિતાને પ્રમન્ન કરે છે તેને પુત્ર કહેવો, અને જે પોતાના સ્વામીનુજ હિત ઇચ્છે છે તેને સ્ત્રી કહેવી, તેમજ જે આ પતિ અને સુખમા સરખી રીતેજ વર્તે છે તેને મિત્ર કહેવો એના પુત્ર, પતિ, અને મિત્ર જગતમા પુણ્યશાળીનેજ મળે છે ” (દા) રાહુ—(શ્રીમાને ઉદેશીને આશ્વેપ)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! બીજી કથા પડી મૂકી પકડાવ્યો'તો કોને, શા કાળે, અને તેને મુક્ત કેમ કર્યો તે મને જણાવો તો કીક.

રૂક્મિણી—જે જણાવ્યાથી કે જાણ્યાથી અર્થસિદ્ધિ નથી તે જણાવવામાં શો માલ !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા અને પર્જન્ય એક સ્વભાવનાં છે તે જોડુ ન થવા માટે (ધા)

શ્લોક.

ન સારં નકારં બુદ્ધિ સ્થાન કયારે,
કરે વૃષ્ટિ મેધો જાતું કાળ જ્યારે;
પ્રિયા સ્વામી માટે સદા એમ ધારે,
ન માને ધણી એવું એ ના વિચારે

૮

રૂક્મિણી—દેવ ! એ બોલવામાં જે મર્મ છે તે મેં જાણ્યો. તત્વાર્થ એજ કે સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યો વગરનું ગમે તેમ બોલવું ! મહારાજ ! જોપબધુ શરદ્કાળના સુખદ સમીર જેવો મળી આવ્યો છે તેવડે હું તો સર્વે સારાં વાનાંજ માનુંછું ! (જા)

(ધા) “અવૃષ્ટોપિ હિતઘ્રૂષાઘસ્ય નેચ્છેત્ પરાભવમ્” — “જેનો પરાભવ ન ઈચ્છતા હોઈએ તે ન પૂછે તો પણ તેને હિતની વાત કહેવી ” એવા નીતિવચનને અનુસરીને રૂક્મિણીને મેધની તુલ્યતા આપેછે. પર્જન્ય—મેધ તુલ્ય-યોગિતાલંકાર.

૮ શ્લોક—બુદ્ધિ ગીવૃત્ત ઋતુકાળ—વર્ષાકાળ જેમ વરસવાની ઋતુ આવેછે ત્યારે મેધ સાર નકારં સ્થાન જેવા વિના અધેજ વરસેછે તેમ પ્રિયા પણ પોતાના સ્વામીની ગમે તે રિયતિ હોય તથાપિ તેમનો બોલવાનો વખત આવ્યો એટલે ધણી માને એવું હોય કે ન માને એવું હોય તથાપિ તે કશા વગર રહેતી નથી. અર્થાત્ સ્વામી ન માને તો તેની મરજી, પણ ઉત્તમ પાત્રી તો પોતાનો અનાદર થશે એવો ભય રાખ્યા વિના જે કહેવું જોઈએ તે કહેછેજ. (બીજો માર્મિક અર્થ આગળ રૂક્મિણીના વચનથી ખુલ્લો કર્યોછે)
(જા) સુખદ—સુખ આપનાર સમીર—પવન

તમને વિશ્વાસજ ક્યાં છે? હું તો એ અહીંથી ઊઠ્યો ત્યારનીજ સમજ હતી, પણ પારકાના હૃદયમા કંઈ પેશી નિકળાય છે? (એટલુ બોલી નિઃસ્વાસ નાખી ઊઠી ચાલવા માંડે છે). (ફા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! એમ અનુમાન કરવામાં શું ? આમ રીસા-વું ઘટે નહિ. (એટલુ બોલી અટકાવવા જાયછે, તેમનો તિરસ્કાર કરી ક્રોધાવેશવાળી રૂઝિણી ત્યાંથી ઉતાવળે જતી રહે છે, અને કૃષ્ણદેવ પણ તેની પાછળ મનાવવાને વેશે ગમન કરે છે).

(કનકપ્રાસાદનિરખી શોચતો અને વિચાર કરતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—કવ્વણ સુવ્વણ મંદર અનઘ કવ્વણ આહિરંકરે વસ્સ; જિમ્ મિલઈ માનસરવર વસ્સ, અનઘજતી લધ્ધઈ કગ્ગઘ. ઇમ મુદ્ધઈ થઈ ભણ્ણઈ (વા)

(ફા) હાં હાં ઇ—કવિએ અહીં તુલ્યતર્ક નામે નાટકના લક્ષણો ઉપદેશ કર્યો છે: ભૂપણ, અક્ષર સંહતિ, વગેરે છત્રીશ નાટકનાં લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રમાં ખતાવેલાં છે, તેમાંના તુલ્યતર્કનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે:—

“ તુલ્યતર્કોવર્ધેન તર્ક પ્રકૃતગામિના ॥ ”

“ આજતી પાતના અર્થ ઉપરથી જે તર્ક કરવો તે તુલ્યતર્ક કહેવાય.”

(વા) હવે નવો પ્રવેશ શરૂ થાયછે. કનકપ્રાસાદ—સોનાનો મેહેલ. (કનકપ્રાસાદનું દર્શન અહીં ચિત્રપટદ્વારા થવું જોઈએ જે રગભૂમિ ઉપર તે બની શકે એમ હોત નહીં તો કવિ એવું વાક્ય લખત નહિ). કવ્વણ ઇ—(શ્રીદામો આહીર હોવાથી તે આહીરની ભાષામાં વિચાર કરેછે. કૃષ્ણ સાથે તેની ભાષા શુદ્ધ છતા તે એકલો પડે ત્યારે કે તેનીજ જાતના સાથે આહીર ભાષા કેમ બોલે, તે વિષે શંકા કરવાની અગત્ય નથી). “ કેવું સુવર્ણ મદિર અને કેવો આહિરંકરે વાસ; જેમ મળે માનસરોવર વાસ અને જાતિ લાધે (મળે) કાગની. એમ મોટેથી બોલુછે. ” અર્થાત્ સોનાનું મંદિર ક્યાં અને આહીરોનો વાસ ક્યાં? એ તો જેમ કાગડાને માનસરોવરનો વાસ મળ્યો હોય તેવું છે, એમ શ્રીદામો મોટેથી બોલે છે. આ છેલ્લું વાક્ય

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અન્ય કથા જવા દઇ વદો કે મુક્ત કોને કર્યો ? અને તેને પકડાવ્યો'તો કેમ ?

રૂક્મિણી—દેવની તે સાબળવા ઇચ્છા છે તો હું મારી રીસ એક બાજુએ મૂકી કહું છું તે સાબળો. મહારાજ ! હું કૃષ્ણદેવીનું પૂજન કરી આવતી હતી, એવામા મણિચોર શબ્દ સાબળવામાં આવ્યો કે ત્યાં હું ઊભી રહી, અને કહેનાર કોણ તેને પકડી લાવવા પદ્મપ્રભાને મોકલી, પણ પતો લાગ્યો નહિ (એવામા કનકમાલિકા દોડતી પ્રવેશ કરે છે)

કનકમાલિકા—દેવી ! મુક્ત કરેલા માણુમને શ્રીદામો પોતા ના મંદિર ભણી લેઈ જાયછે (પા)

રૂક્મિણી—(સરોવ) શા કાળે ? હા હા જશના ધણી એણે યવુ હશે ! દેવ હવે બાકી રહેલું જોપબધુ કહેશે અમારાપર

તમને વિશ્વાસજ ક્યા છે ? હુ તો એ અહીંથી ઊઠ્યો ત્યારનીજ સમજ હતી, પણ પારકાના હૃદયમા કંઈ પેશી નિકળાય છે ? (એટલુ બોલી નિશ્વાસ નાખી ઊઠી ચાલવા માડે છે) (પા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! એમ અનુમાન કરવામા શુ ? આમ રીસા પુ ઘટે નહિ (એટલુ બોલી અટકાવવા જાયછે, તેમનો તિરસ્કાર પ્રી ક્રોધાવેશવાળી રૂઝિમણી ત્યાંથી ઉતાવળે જતી રહે છે, અને કૃષ્ણદેવ પણ તેની પાછળ મનાવવાને વેશે ગમન કરે છે)

(કનકપ્રાસાદ નિરખી શોચતો અને વિચાર કરતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—કવ્વાણુ સુવ્વાણુ મદર અનધ કવ્વાણુ આહિરાકેરો વસ્સ, જિમ મિલધ માનસરવર વસ્સ, અનધજતી લધ્ધધીકગ્ગધ ધમ મુદ્ધધ ધધભાણુધ (યા)

(પા) હા હા ઇ—કવિએ અહી તુલ્યતર્ક નામે નાટકના લક્ષણનો ઉપસેપ કર્યો છે ભૂપણુ અક્ષર સદતિ, વગેરે છત્રીશ નાટકના લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રમા ખતાવલા છે તેમાના તુલ્યતર્કનુ લક્ષણુ સાહિત્યદર્પણુકાર લખે છે —

“ તુલ્યતકાયદયેન તક પ્રકૃતગામિના ॥

“ ચાલતી વાતના અર્થ ઉપરથી જે તર્ક કરવો તે તુલ્યતર્ક કહેવાય ”

(પા) હવે નવો પ્રવેશ શરૂ થાયછે કનકપ્રાસાદ—સોનાનો મેહેલ (કનકપ્રાસાદનુ દર્શન અહી ચિત્રપટદ્વારા થયુ જોઇએ જો રગભૂમિ ઉપર તે બની શકે એમ હોત નહીં તો કવિ એવુ વાક્ય લખત નહિ) કવ્વાણુ ઇ—(શ્રીદામો આહીર હોવાથી તે આહીરની ભાષામા વિચાર કરેછે કૃષ્ણ સાથે તેની ભાષા શુધ્ધ છતા તે એકનો પડે ત્યારે કે તેનીજ જાતના સાથે આબીર ભાષા ઇમ બોલે તે વિષે શકા કરવાની અગત્ય નથી) “ કેવુ સુનર્થ મદિર અને કેવો આહિરોકેરો વાસ જેમ મળે માનમરોવર વાસ અને જાતિ લાવે (મળે) મગની એમ મોટેથી બલુછે ” અર્થાત્ સોનાનુ મદિર ક્યા અને આહીરોનો વાસ પ્ર્યા ? એ તો જેમ કાગડાને માનસરોવરનો વાસ મળ્યો હોય તેવુ છે, એમ શ્રીદામો મોટેથી બોલે છે આ છેતુ વાખ

દુહો.

મુકુટ અભ્રણ અપ્પ, મુલ્લ નથ નથ જણણઈ;

મધ દધ સુવણ સાર, તિમ મંદર મન આણણઈ. ૯

હીમતે હીમતે ! આહીરણી આહીરણી ! મંદર ગાઈ ગોઠા

કરઈ, બિગડાઈ. (એરવઈ સુવણઈ અવ્વઈ). આહે ! હીમતે કિમ ન

અવ્વઈ ? મધ ઇહાં થઈ તિહાં અથડાવઈ તિ વાટઈ ભુલ્લઈ નથ નથ

સતભમ્મઈ સયણઈ નથ ભુલ્લઈ. (એહવઈ સતભમ્મઈ સયણઈ અનઈ

હિમતઈ આવઈ તિહિં દરશઈ છઈ). (મા)

હીમતી—આહા ભુંડું મધ ઇહિં તિહિ ભટકાવઈ. વાટડી

કિહિ અનઈ મધ લઈ જવ્વઈ કિહિ. (ઇમ કોપ કરઈ બાંધડું સાઈ

ખિંચઈ) ઉહ ઉહ લખ્ખણ કિહ ઇંહ ! (મા)

કવિનું હોય તેવું જણાય છે, છતાં તે પણ આભીરી ભાષામાં લખ્યું છે તે સર-
તચૂક હશે ૯ દુહો—બારમાત્રાની ઓપાઈ જેવું છે, કેમકે એમાં ચાર ચાર
“માત્રાના ત્રણ ગણ જણાય છે. મુકુટ ઈ—“મુકુટને આભરણ આપે,
મૂલ નહિ નહિ જાણે, મને આપે સુવર્ણ સાર, તેમ મંદિર મન આણે”
અર્થ—જેમ માકડાને અલંકાર આપે પણ તે તેની કીમત નથી જ જાણતો
તેમ મને સુવર્ણનું સારું મંદિર આપ્યું છે તે પણ મારા મનમાં હું તેવું
જાણું છું.—અર્થાત્ તેમાં હું ગાયો બાંધીશ અને બગાડીશ માટે.

(મા) હીમતે ઇ—(હીમતી શ્રીદામાની સ્ત્રીનું નામ) “ હીમતી
હીમતી ! આહીરણી આહીરણી ! મંદિરમાં ગાયો ગોઠા કરે છે, બગાડે છે.
(એવું સુણી આવે છે) અરે ! હીમતી કેમ નથી આવતી ? મેં અહીંથી
તહીં અથડાવી તે વાટને ભૂલી ! નહિ નહિ, સત્યભામાની સહીઅર નહિ
ભૂલે (એહવે સત્યભામાની સહીઅર અને હીમતી આવે છે તે દેખાય છે.)
આ વાક્યમાં કૌંસમાં લખેલાં બે વાક્ય કવિનાં જણાય છે.

(મા) આહા ! ભુંડા ! મને અહીં તહીં ભટકાવી ? વાટ કહી અને
મને લઈ ગયો ક્યા ? (એમ કોપ કરે છે અને બાંધડું (હાથ) સાંધીને

શ્રીદામો—જાહકી જાહ જાહ મંદરધ જાહ. ઝોલધ મહ છૂટધ સધ અધ કહધ મંદરધ પઠાવધ. (યા)

નાગરિકા—શ્રીદામા ! નારી તો નૌતમ મળી દખુ' ! કૃષ્ણદેવને પણ આવીને આવીજ ગોપકન્યાઓ મળી હશે ! તને પણ એવું બોલતાં આવડે છે એ મેં આજજા જાણ્યું ! કહે મને કેમ બોલાવી ? (ગ)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! “ખેતર ભલું ચોવાડ અને ભામની ભણી કોળાડ.” કૃષ્ણદેવને જે ગોપકન્યાઓ મળી છે ત્યાં તો તારી સત્યભામા દાસીપદને પણ ઘટિત નથી. દશ તણ એ પણ દશાચાલ ન તણએ. તુંને બરકવાનું કારણ એ કે હવે તો સ્વમંતક ચોર કોણ તે જણાયુંકેની ? (લા)

નાગરિકા—હા. મારી સખીના પિતાનું તો સમાધાન થયું. વળી સુખમાં દુઃખ રહે પણ ક્યાં ? અને લગ્નસંબંધી ઉત્સાહમ લોકની વાતો સાંભળે પણ કોણ ? (વા)

એ એ છે) ઊંહ ઊંહ લક્ષણ કહે છે ! “લક્ષણજ કહે છે” અર્થાત્ ભુંડા લક્ષણવાળો જણાય છે.

(યા) જા કે જા, મંદિરે જા, ચોલી ગાય છૂટી છે એમ કહી મંદિરે પકાવે છે (મોકલે છે). (રા) નાગરિકા—સત્યભામાની સખી.

(લા) ચોવાડ—ચારે પાસે વાડવાળું. તે સપાટ મોટું અને બરાબર ચોખ્ખણિયું હોય ત્યારે ચોવાડ કહેવાય છે નાગરિકાના પહેલા નર્મવાક્યનો ઉત્તર લૌકિક કહેવતથી કર્યા પછી બીજાનો ઉત્તર કરે છેઃ કૃષ્ણદેવને ઇ. તને પણ એવું બોલતાં આવડે છે ઇત્યાદિ ત્રીજા નર્મ વાક્યનો ઉત્તર પણ કહેવતથી આપે છેઃ દેશ ઇ. કહે મને કેમ બોલાવી ? એનો ઉત્તર કરે છે. તુંને ઇ. અહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નદ્વારા નર્મ નામે પ્રતિબુખસંધિના અંગનો નિરૂપ કર્યો છે. “પરિહાસવચોનર્મ” — “પરિહાસનું વચન તે નર્મ.” સ્વમંતકનો ચોર કોણ ? એ વચનથી બિંદુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ કર્યો છે માટે એ પ્રતિબુખસંધિ છે.

(વા) સત્યભામાનો કૃષ્ણને યોગ થવો એ વાત વચમાં આદીરીતો પ્રસંગ આવવાથી જતો રહ્યો હતો તે પાછો તેના લગ્નસંબંધી વાતથી સાં-

શ્રીદામો—નાગરિકા તારો અને મારો સંબંધ સ્થમંતકની શોધ સંબંધે ઘણો ગાઢો થયેલો છે તેણે કરીનેજ હું તને સુખ વાત પૂછું છું, તે તું કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કરારે પૂછ્ય, જે હશે તે ખરેખર કહીશ

શ્રીદામો—મેં સાલજીયુ છે કે કૃતવર્મા, અકૂર આદિક જે સત્યલામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી કાઢેલા છે તે તેને ગમતા નથી એ ખરું છે કે ખોટું ?

નાગરિકા—અત્યા એ વાત પૂછવાથી તને શો લાભ છે ?

શ્રીદામો—તારૂં અને મારૂં કારણ થાય તેવું છે માટે પૂછું છું; કહીદ જે હોય ખરું તે.

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા. પણ પછી શું ? ગાય અને કન્યાએ દારે ત્યાં જવું પડે ! તું કંઈ નવું જૂનું કરે છે ? (જા)

શ્રીદામો—જે તારામાં હિમ્મત હોય તો ખેસાડી પાડીએ ચો-કડું, પછે થાય સત્યલામા પટરાણી અને તું થઈ પડ્ય તેની સખી. જેણે કરી વધે તારો અને મારો ભાવ !

નાગરિકા—પણ એ વાત થાય કેમ ? ન માને સત્યલામા કે ન માને કૃષ્ણદેવ; અને વળી જે રૂકિમાણી દેવી કે સત્રાન્વિત જાણે તો થાય તારી અને મારી વેતરાણ !

શ્રીદામો—સખિ ! દાવ આવવો એ તો કંઈ નક્કી નથી કે આવવાનો પણ નથી, તથાપિ પાસે નાખવામાં શું જાય તેવું

ભરી આવેછે માટે એ 'પરિસર્પ' નામે પ્રતિબુદ્ધિસધિનુ અંગ છે. પરિસર્પતુ લક્ષણુ દશરૂપકમા કર્ચુછે,—“ દટ્ટનટ્ટાનુ સર્પણ પોસર્વ ”

(જા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સવાદમા પ્રાસંગિક વસ્તુ અને યત્ન નામે કાર્યાવસ્થા વર્ણાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાસંગિક વસ્તુ યત્ન અને અવસ્થા વિષે પાછળ કહેવામા આવ્યું છે).

છે? ને વાગ્યો તો તીર નીકર ટપ્પો. તું છું નાગરિકા અને હું છું શ્રીદામો. આપણો પાર કોણ પામે તેવું છે. જ્ઞાને મેં તને બોલાવનારજ કેવું મોકલ્યું તું અને તેને જોઈલું અથડાવીને લાવ્યો તો કે ફરીથી તારૂં ઘર પણ જડે નહિ. હાથ પગ જોડી બેસી રહેવાથી કંઈ પટરાણીની સખી કહેવાશે કે? અમેય કંઈ હરણ કરી આણેલીના મુખના પાન ચવાના છિયે? માટે આપ્ય વચન અને પછી બાંધ્ય કેડ ! (વા)

નાગરિકા—લે આ મેં તો વચન આપ્યું. પણ શી રીતે કારજ થશે તે મને સૂઝતું નથી. આખાની આશાએ અડધું ન ગુમાવીએ એવું થાય તોજ હું તો ઊભી રહું, નહિ તો નહિ. બોલ્ય કેમ કરીએ તો ઘાટ બેસે?

શ્રીદામો—(કાનમાં) ને તું એમ કરે તો હું આમ કરું. કહે એમાં તારૂં કે મારૂં કંઈ જાય તેવું છે !

નાગરિકા—(સહર્ષ) વાહ ગોપબંધુ જુગતી તો ઠીક લડાવી ! ત્યારે આજજ હું કરીશ એમ અને તું કરજે તેમ. પણ અસ્થા ઊભો રહે, મારૂં જેમ વચન લીધું તેમ તારૂં વચન આપ્ય.

શ્રીદામો—લે તારે મારૂં વચન. (એમ કહી વચન આપે છે).

નાગરિકા—શ્રીદામો હવે હું જઉં છું. "જે ભીખ ન આપવી ન પત્તર ફેડવું " એવું રખે કરતો. તારા પર પાછલી ગોપિકાઓની વાતો સાંભળીનેજ હું વિશ્વાસવાળી થઈ રહું છું. સખા ! તું મને કહેલા કામમાં પૂર્ણ સાવધ રહેજે. હવે હું જઉં છું અને તારા કહેવા મનાણેની સર્વ ચોજના કરું છું. (એમ કહી જાય છે).

શ્રીદામો—આહા (હાથની ચપટી વગાડી) કામ તો થયું ! ગોવાળિયાથી જ ગાય વશ ન થાય તો તે શાનો ગોવાળિયો ! વાર

ચાલ્ય કૃષ્ણદેવને દવીએ જે ચારને પકડી મોર માર્યો છે તે સર્વ જાણવી દઉં અને મારા ઊઠ્યા પછે શું થયું તે પણ જાણી લેઉં. (એમ કહી જવા માંડે છે).

(સિંહાસનારૂઢ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(વિચારમાં ગુંથાએલે વેશે) મિયા પૂઠે ગયા, અપમાન સહન કર્યું, તિરસ્કાર વેઠ્યા કિન્તુ તે એકની બે નજ થઇ. હવે તો શ્રીદામે શું કર્યું તે જાણું છે. કેમ હજી લગી ગોપબંધુ આવ્યો નહિ ! શું તેને દવીએ ગોવાળિયો કહ્યો તેથી માકું તો નહિ લાગ્યું હોય. જા એમ હશે તો થોડી વાર વાટ જાણી પછી તેને બોલાવવા મોકલીશ. (સા)

(એવે વિચિત્ર વેશે શ્રીદામે પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામે—દવનો જય જયકાર થાવ. કહાનજી ! કૃપા તો છેની. ચંદ્રિકા હોય તો ચેતવજે એટલે રાહુ રૂપધારી બનું ! (હા)

કૃષ્ણદેવ—રાહુનું રૂપ ધર્યામાં પણ કીર્તિરૂપી અર્થની પ્રાપ્તિ તું સ્વીકારી બેઠો છે !

શ્રીદામે—મહારાજ તે શી ?

કૃષ્ણદેવ—પર્વ થઇ પૂજા ગ્રહણ કરવાની. (કિ)

(સા) અહીંથી નવો પ્રવેશ શરૂ થાય છે. સિંહાસનારૂઢ—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા. અહીં કૃષ્ણના વિચારદ્વારા વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણવે છે.

(હા) અર્થાત્ રૂકિમણી હોય તો કહેજો કે વિચાર કરીને વાતચિત કરે !

(કિ) રાહુ ચંદ્રને ગ્રહણ કરે તે ગ્રહણનું પર્વ કહેવાય છે. તું પણ રાહુ યવાથી ગ્રહણના પર્વરૂપ થઇ સોડોની પૂજા ગ્રહણ કરીશ. મતલબ કે રૂકિમણી બલે તને રાહુ માને પણ મારું કાર્ય તું કરીશ તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઇશ.

શ્રીદામો—મહારાજ આભડછેટરૂપ ટળવાની અપકીર્તિ કેમ નહિ. (સ્ત્રિ)

કૃષ્ણદેવ—વારૂ બીજી કર્મકૃટ જવા દઇ કહે કે દેવીએ મુક્ત કરેલો માણસ કોણ હતો અને તેને શાકાન્ને પકડ્યો હતો ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂળની બેન રાખોડી ! (એમ કહી હસે-છે.) (ગિ)

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! એમ કેમ ?

શ્રીદામો—નાટકી લોક નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખી-એ પકડી આણ્યા ! જ્યાં એવું જણાયું એટલે મેં પણ તેને જતા કર્યા !!

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) શું અલ્યા ! મેં મણિ ચોર્યો એનું નાટક કરતા'તા અને તેં તેને જવા દીધા ? એ, કેટલા ગજબની વાત !! (સખેદ) ગોપબંધુ ! મારે પણ જુગતે જોકું કીકજ મળી આવ્યું છે !

શ્લોક.

મળી માની મિયા, પતિવચન માને નવ કદા,
કળી મૈત્રી ક્રિયા, અહિત હિત જાણે મન સદા;
બળી બાધા બગી, જગતજશ નાઠો સરવદા,
રળી કીર્તિ જાતે, મૃગજળ સમી જાણવૌ તદા.

૯

(સ્ત્રિ) અહણ વખતે લોકો આભડછેટ કાઢી નાખે છે માટે હું જે રાહુ થાઉં તો મને પણ આભડછેટની પેઠે રૂમિશ્વરી કાં ન કાઢી નાખે ?

(ગિ) અર્થાત્ તેમનું પકડવું એ ધૂળ જેવું માલવમરનું છે અને તમારી તે વિષે છતાસા એ પણ રાખોડી જેવી અર્થ વિનાની છે.

૯ જુગતે જોકું કયુ તેનો ખુલાસો કરેછે. શ્લોક—શિખરિણી. કળી ૬૦—મૈત્રીની ક્રિયા પણ મેં કળી (જાણી), તે એવી કે જે અહિતને સદા હિત જાણે છે ! અર્થાત્ હિતાહિત ન સમજનાર એવો તારા સરખો મિત્ર

શ્રીદામો—મહારાજ ! એટલું બધું શા વાસ્તે ? તમારાજ સ-
ગવહાલા કે તમારાજ કહેવાતાને એવું બોલ્યા માટે પકડી લાવું તો
તો પછી દેવના મનતું માન્યું કર્યું કહેવાય કે નહિ !

કૃષ્ણદેવ—(મનમાં હાં અર્થ તો સિદ્ધ થયો.) ના એટલાવડે
નહિ, કિન્તુ હું જ્યારે મારે કાનોકાન સાંભળું એવો તું કંઈ ઘાટ કરે
ત્યારે તો હું વયસ્વની વાચ્યા સમૂળ ગાણું. બાકી બીજું બધું તો ધૂમ્રના
બાચકા જેવું કે ઝાકળના જળ જેવુંજ. (ચિ)

શ્રીદામો—(સરોષ જેવે વેશે) જો કહા નજી, એવુંજ જોવાની
ધમ્મ હોય તો કોઈ પણ ન જાણે એ પ્રકારે મારી માથે આજેજ
સરોજકા બાણી ચાલો; પણ જવા વિષેની વાત કોઈના પણ જાણવામાં
આવવી જોઈએ નહિ. જો જાણવામાં આવશે તો સર્વ ઘાટ કથળશે અને
માની પ્રિયા જેવોજ મિત્ર પણ ગણાશે. (હિ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય હું સમજું છું એ વિષે તારે મને કહેવું
પડશે નહિ. છકાનની વાત સારરૂપ હોય તથાપિ નિઃસાર થાયછે બોલ્ય
ત્યારે, તુંજ તે સમય થયે મને બોલાવીશ કે હું તને બોલાવું ? (ચિ)

મળ્યો છે ! બળી ઇ—જે બાધા (મણિની ચોરીના અપવાદ રૂપ ખીડા)
બળી ગઇ હતી (નાશ પામી હતી) તે પાછી આજ જાગી (તાજ થઇ).
રણી ઇ—જો એમ થયું તો જે કીર્તિ જાતે રણી (મેળવી) તે મૃગજળ
જેવી મિથ્યા જાણવી.

(ચિ) વયસ્વની—મિત્રની અર્થાત્ શ્રીદામાની. ધૂમ્ર—ધૂમાડો. (હિ)
સરોજિકા—કમલિની—કમલવાળી તળાવડી. (હારકા નગરીની બહાર
એ રમતગમતનું સ્થળ હોય એવી કલ્પના કવિએ કરેલી જણાય છે).
માની પ્રિયા ઇ—અર્થાત્ રૂકિમણી જેમ તમારા પ્રસ્તુત કાર્યમાં આડે
આવે છે તેમ હું પણ તે કાર્યમાં આડે આવનારો ગણામશ. (ચિ) છ
... ઇ—નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહેછે કે—

શ્રીદામો—કહાનજ તમે મને બોલાવા આવ્યા એટલે તો લોકે
જાણવાનું તે જાણ્યુજ સમજવું, માટે હું અહીં આવીશ

કૃષ્ણદેવ—વારૂ તેમ કરજે. (એટલામા શબ્દ થતો સામળી અરે
કાણુ બોલેછે એમ કહી કાન દેછે)

કંચુકી—(જવનિકાતર્જત શ્લોક બોલેછે) (છિ)

શ્લોક.

નભે જુઓ સૂર્ય ધણો પ્રકાશ્યો,

પ્રતાપ પૂરો પ્રભુશો વિકાશ્યો,

પ્રભાકરે આપપ્રભા ન દીડી,

હરે ! હરો કષ્ટજ દૃષ્ટ મીઠી

૧૦

“ વર્ક્ણા મિદ્યતે મત્રશ્વતુષ્કર્ણ સ્થિરો મવેદ ।

દ્વિકર્ણસ્ય તુ મત્રસ્ય મહ્માપ્યત ન ગચ્છતિ ॥ ”

અર્થ —“ જ કાનનો મત્ર બેદ પામે છે, ચાર કાનનો મત્ર રિયર
યાયછે, અને બે કાનના મત્રનો તો ખત્તા પણ પાર પામતા નથી ! ” કૃ
ષ્ણ આ ઇતિવૃત્ત(વિધય)નો નાયક છે અને તે હામ હામ શાસ્ત્રના પ્રમાણુ
આપીને વાત કરે છે એમ આપણે જોયું છે, તે ઉપરથી નાટ્યશાસ્ત્રમા
કહેલું શાસ્ત્રચતુસ્ત્વ નામે નાયકનું લક્ષણ મલમ પડેછે દશરૂપકકાર એ
વિષે કહેછે કે —

‘ શૂરો દક્ષય તેજસ્વી શાસ્ત્રચક્ષુઃ ધાર્મિક ’

“શૂરો, ચતુર, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચક્ષુ, અને ધાર્મિક વગેરે ગુણવાળા
નાયક કલ્પવો ”

(છિ) જવનિકાતર્જત—પડદાની અદર ૧૦ શ્લોક—ઉપેદ્રવજી નભે
ઈન્—નભે (આકાશમા) જુઓ, સૂર્ય ધણો પ્રકાશ્યો છે અને તેનો
પ્રતાપ પૂરેપૂરો પ્રભુ સરખો (તમારા સરખો) છે પ્રતીપાલકાર. પ્રભાકરે
ઈન્—પ્રભાકરે (સૂર્ય) આપની પ્રભા (કાનિ) દીડી નથી (ત્યાં સુધી
અમને તે પરિતાપાદિ કષ્ટ કરે છે,) માટે હે હરે ! તમારી મીઠી દૃષ્ટિથી
(અહીં પધારીને) અમારા કષ્ટ હરો

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! જો કંચુકીના કહેવા પરથી સમજાય-
છે કે મધ્યાન્હકાળ થયો માટે હવે મારે મધ્યાન્હસંધ્યાદિ કર્મ કરવા
ઊઠવું જોઈએ. તું પણ જા, નિર્ણય કરેલે સમયે આવજો. જોને જૂલો
જતો ! (એમ કહી ઉભય જણ બિન્ન બિન્ન માર્ગે ગમન કરેછે).

(શોય કરતી રૂઝિભણી કનકમાલિકાસહ પ્રવેશ કરેછે).

રૂઝિભણી—હજી કનકમાલિકે ! વાઘને વકારી, સાપને છં-
છેડી, વાંકા સાથે વેર કરી જેમ સુખની આશા ઓછી રખાય, તેવું
કૃત્ય મારાથી થઈ ગયું છે. અરે પ્રભુ ! રીસમાં મને કંઈ પણ સૂઝતું
નહિ. શિવ શિવ ! હવે હું શું કરું. ગમે તે થાવ પણ મારે શું અને
પગે લાગવું ? ના ના એમ તો ક્યારે પણ નજ કરાય, જે થવાનું હશે
તે થશે. (એમ બોલી નિશ્વાસ નાખે છે). (જિ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! એવું કયું કષ્ટ આવી પડ્યું છે કે જેથી
સખીજન પણ અણમાહિતીમાં છે ! ન કરાય એવું હોય તો દુખ
દૂર ન કરાય, તો પણ સખીજનને કહેવાથી મનની શાંતિ તો થાય
ખરી. (સિ)

રૂઝિભણી—હવે કહેવાથી શું ? થયું તે કંઈના થયું થવાનું છે ?
તોય પણ મનના ઉભરા ઓછા થવા હું તને કહું છું ; જો સાંભળ્ય. પેલાને
તું પકડી લાવી તે સમયે મારે અને આર્યપુત્રને વિખવાદ મચી રહ્યો'તો.
શ્રીદામો જે એમના વાલેશરી છે અને જેને વ્રજમાંથી અહીં બોલાવ્યોછે
તે દેવને લાગેલું કલક લુસવાને ખોટામાં ખોટી રીખવણી કરતો'તો.

(જિ) શ્રીદામાને રૂઝિભણીએ તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે હવે કાંઈ નવું
જૂઠું કરશે, એ સળધી રૂઝિભણી શોક કરેછે હવા ઇ.

(સિ) સખીજન પણ અણમાહિતીમાં છે—હું પણ જાણતી નથી !

મારાથી તે ખમાયું નહિ અને મેં દવને તથા એને ઠઠકાર્યા. એ મુઓ
ગોપ તહોંથી ઊઠી રીસાઇ ગયો । (જિ)

કનકમાલિકા—આહો ! બાઇ એમાં તે આવકુંબધું શે લઇ
બેઠાં છો, તમને પણ કાગનો વાઘ કરતાં આવડે દખુ ! એના તે શાભાર
છે ? ને દવને એકલો શ્રીદામો મળ્યો છે તો તમને હું તથા પદ્મપ્રભા બે
જાણું ક્યાં નથી મળ્યાં ? એ તે શું કરવાના છે ? (ટિ)

રૂઝિણી—હલા કનકમાલિકા ! એ ખરેખાર સત્રાજિતની-
સુતા સાથે આર્યપુત્રનું ચોકકું બેસાડી દશે ! એણે વ્રજમાં એનાં એજ
કામ કર્યાં છે ! ! (ટિ)

કનકમાલિકા—આહો ! એમાં તે આટલાં બધાં ખીઓછો
શાનાં ? સત્રાજિતની સુતા તો કૃતવર્મા સાથે બે દિવસમાંજ પરણુ-
વાની છે.

રૂઝિણી—સખિ ! પણ બે દિવસમાં તો ગોપબંધુ આર્ય-
પુત્રને બાર બાયડીઓ પરણાવી દે તેવો છે. મને લાગે છે કે તેણે કંઈનું
કંઈ એટલામાં તો કર્યું હશે. હે કનકમાલિકે ! જેમ સાપના પગ સાપજ
જાણે તેમ એની કંઈ વાત સુઝાંય જાણવામાં આવનાર નથી.

કનકમાલિકા—દવિ ! એમ ડરોછો શેણે ? મને કંઈ કામ
સોંપીનુઓ અને પછે એ ગોવાળિયાને જેટલો વખાણવો હોય તેટલો
વખાણો !

(જિ) પેલાને—પેલા મણિચોર કહેનારને વિખવાદ—વાણીની લડા-
ઇ ખોટામા ખોટી—સત્યમામાને પરણવાથી એ કલંક બુંસાઇ જશે એવી.
(ટિ) કાગનો વાઘ—નાની વાતને ખોટી કરી બતાવવી.

(ટિ) અહીં સત્યમામા સાથે કૃષ્ણ પરણવાના છે એ વાત ઉઘાડી કરી
છે માટે ઉદ્દભેદ નામે મુખમંધિતું અંગ છે (જુઓ દશરૂપ) “ઉદ્ભે-
દોગ્દભેદનમ્”—“ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ કરવો તે ઉદ્દભેદ અંગ ”

રૂઝિણી—સખિ ! તારો તો મને પૂરેપૂરો ભરંસો છે. પણ એ દેવ ખાસેથી ઉઠી ગયો ત્યાર પછે એણે શું કર્યું તે વિષે કંઈ જાણવામાં આવે એવું ને તું કરે તો તો તે મારાં સર્વ કારણ કર્યા સમજાવું.

કનકમાલિકા—દેવિ ! ત્યારે હું એને ઘેર જઈ ખખર કાઢી લાવું છું. એ મુઝા કપટી છે પણ એની બાયડી બોળી અને ભલી છે. તેને કહેતાં હો તો અહીં તેડતી આવું.

રૂઝિણી—તેડતી આવને. પણ જાણે હો; એ આપણી કંઈ બોળી વાત લણી જાય નહિ. (હિ)

કનકમાલિકા—ના રે ના, એના તે ભાર સા છે કે મારી વાતમાંથી કાંઈ કાઢી જાય ! હું “મગનું નામ મરીએ ” ‘કહું’ એવી નથી. (એમ કહી જાયછે)

રૂઝિણી—(પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરેછે) ગોપબંધુએ જ કંઈ કર્યું હશે તો તો તે કનકમાલિકા કાઢી લાવશે. મેં પણ ઘાટ તો ઠીક ગોઠવ્યો દેખું. કનકમાલિકા મને મદત તો કરત પણ આ તો ગોપબંધુ ઉપર એ દાણા વધવાને એકે પગે ધડ રહેશે. જો મેં સંતાઈ રહી આર્યપુત્ર અને ગોપબંધુની વાત ન સાંભળી હોત તો તો ખરેખાર શ્રીદામો એકદું બેસાડી દેત, પણ હવે તો એ વાતનાં છેટાંસ્તો ! કેમ વાર કનકમાલિકાને બહુ વાર લાગી ! એ કંઈ બીજે કામે તો જાય તેવી નથી તેમ વાર પણ કરે એવી નથી !!

(એવે કનકમાલિકા તથા હીમતી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—દેવી ગોપબંધુને અહીં રહેવા દેવા એ દૂધ પાઇને સાપ ઉછેરવા જેવું જ છે. બાઈ તમે ‘લડું’ એનું મન વર્ત્યું. (હીમતી ન સાંભળે તેમ) આને પૂછતાં કંઈ શ્રીદામને ખટપટ

કરી હોય એવું જણાય છે. પણ કંઈ સાર સમજતો નથી. ન્યારે મને માયાદૃષ્ટ કરતાં નજ સમજાયું ત્યારે હું તમારી કને એને તેડી લાવી.

રૂક્મિણી—હલા હીમતે ! આવ્ય અહીં ખેસ.

હીમતી—હાં હાં, ઇમ કિમ જોલધ ? જલા અનધ હીમતે હું તે ? બા એહવધ જોખરધ જોહધ કરધ. (ટિ)

રૂક્મિણી—(રીસ ચટ્ટેલી સમજ) હીમતી હવે હું તને એવું કંઈ કહીશ નહિ. કેમ તને પ્રજમાં જવાનું સાંભરે છે કે ? હમણાં તારે કેટલી ગાથો છે ? હું જે પૂછું છું તે તું સમજે છે ?

હીમતી—હમજી હું તો સરવધ; મધ જોલધ નથ જણાયધ. બા મુનધ તું વરજ પહાવધ. જોપ નથ નથ કહધ. (જિ)

રૂક્મિણી—હા હું તને પ્રજમાં મોકલીશ. તું અહીં રોજ આવે હો. હમણાં જોપ ઘેર છે કે ?

કનકમાલિકા—અલી હીમતી ! જોપ તને લઈ કંઈ ગયો'તો ? સાથે કોને લાવ્યો'તો અને પછે સાંજે કંઈ જવાના છે તે બધું જેમ મને કહ્યું હતું તેમ જો બાને કહે તો તને બા પ્રજમાં મોકલીદ. ત્યાં થોડા દહાડા રહી તું વહેલી આવજો હો.

રૂક્મિણી—હા. જો તું મને કનકમાલિકા કહેછે એટલું કહે તો હું તને પ્રજમાં શ્રીદામાને કહી મોકલાવું.

(ટિ) હીમતીને દિમતે કહેવાથી તે ખીજવાની હતી તે ન જાણતાં રૂક્મિણીએ તેને દિમતે કહ્યું તેથી, તથા હજાને હામે 'બા' સમજને હીમતી કહેછે: હાં ૪૦. હાં, હાં, એમ કેમ બોલ્યાં ? જલા અને હીમતે શું તે ? બા ! એવી જોખરી (ગંદી) જોહડી કરોછો ? અર્થ ત એવી ખોટી મશ્કરી કરોછો ?

(જિ) હમજી ૪૦— સમજું છું તો સરવે; હું બોલી નથી જાણતી. બા મને તું પ્રજમાં મોકલીશ ? જોપ ના ના કહેરો. (કે કહેછે.)

હીમતી—હંહ, કનકમલકંક ડેહવઈ હઈ. ઇમઈ તઈ હું ?
 સુનઈ ઈંહથી તિંહ અનઈ તિંહ થઈ ઈંહ ગોપ લઈ જવઈ. મઈ પછઈ મઈ
 સથઈ પણ હથઈ ઉલઈ અવઈ તિંહ ગોપ વાતલઈ કરઈ, હસઈ
 અનઈ સુવણમજઈ જવઈ. (તિ)

રૂક્મિણી—(સખેદ) બાઈ તે ઘડીએ કોઈ એથું માણસ હતું ?

હીમતી—નથ નથ. (યિ)

રૂક્મિણી—તું જેની સાથે આવી તેનું નામ જાણે છે ?

હીમતી—નથ નથ. (દિ)

રૂક્મિણી—વારૂ ફરીથી કહે જોઈએ તે અને ગોપ કયાં મળવાનાં છે ?

હીમતી—હંહ, સુવણસજઈ મઈ સુણણઈ. (યિ)

રૂક્મિણી—કનકમાલિકા ! હવે આથી કંઈ વધારે સાર નીકળે એવો નથી.

કનકમાલિકા—હીમતી ! તને હે હીમતે કહીને હું તો બાળાવીરા. (નિ)

હીમતી—હંહ હંહ, ઈમ કહઈ તિંહિ મઈ ઇહઈ નવિ રહઈ. (યિ)

(તિ) જિં ઈં—હંહ, કનકમાલિકા કેવી છે ! એમાં તે શું ! મને અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ગોપ લેઈ ગયો. મારી પછે (પાછળ) મારી સાથે પછેથી એલી આવી તેને ગોપે વાત કરી. હસ્યો અને સુવણસરોજિકા ગયો (યિ) ના, ના.

(દિ) ના, ના. (યિ) જિં, સુવણસરોજિકા મેં સાંભળ્યું. (નિ) હીમતીને કાઢી મૂકવાનો કનકમાલિકા ઉપાય કરેછે. હીમતી ઇં. (યિ) જિં જિં, એમ કહીશ તો હું અહીં નહિ રહું.

કનકમાલિકા—હીમતે ! હીમતે ! (એમ બે વાર કહે છે)

હીમતી—જાહે જાહેડી છોરી જાહે, મિ ઘરધ જવવધ.
(એમ કરી ચાલી જાય છે) (ફિ)

રૂઝિણી—સુવર્ણસજ્જ નવધ.' એવું ને હીમતીએ કહ્યું તે પરથી એમ લાગે છે કે સુવર્ણસજ્જનિકામાં જવાનો ખેત હોય. 'ઉલ્લેખ નવધ,' એટલે આવી. એ સર્વનો વિચાર કરતા તત્વાર્થ એ સમન્વય છે કે સુવર્ણસજ્જનિકામાં ગમે તેના પણ મેળાપ થવાનો છે. વાહ વાહ તેં પણ વાત ઠીક કહાવી દેખું. હવે તો તું સુવર્ણસજ્જનિકામાં જા અને મને જો જાણવા જેવી વાત હોય તો કોઈ પણ ન જાણે તેમ જાણાવ્ય એટલે પછે આગળ શું કરવું તે કરીએ. તું જ ત્યાં અને હું દેવને મળી એમના મનનો જો કંઈ પાર પમાય તો પામી લઉં. (એવી ગોઠવણ કરી જાને જણાવ્ય છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત. (વિ)

(ફિ) જા જા કે છોડી જા, હું ઘેર જઈશુ. (વિ) અંક વિષે પાછળ કહેનામાં આવ્યું છે વિશેષમાં—

“અનિષ્કાતાનિહિલપાન્નૌક શ્ચીત્તિ ન”

“ છેવટે બધા પાપ રમજીભિ ઉપરથી નીકળી જવા જોઈએ, ” તે પ્રમાણે આહી રૂઝિમણી અને કનકમાલિકા જાય છે આરતા અંક સંબધી અહીં કંઈ સૂચન નથી માટે અકાસ્ય કે અકમુખ વિષે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી આ અકમા એક દિવસમાં બનેલા વૃત્તાતનો દેખાવ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં તે વિષે મળે છે કે—

“ દ્વાદશાવર્તિતૈર્કાર્પમિત્યમાત્મનાયનમ્

પાત્રીચ્છિન્નતુરૈરક તેષામનેષ્ય નિર્ગમ ”

(દશ ૩૦)

“ એક દિવસનું વૃત્તાત, એકજ અર્ધરાત્રી, ” નાયક પામે હોય તેવું, અને ત્રણ કે ચાર પાના પ્રવેશરાત્રી, તથા છોડે તેમના નિર્ગમવણુ ઇતિવૃત્ત તે અંક કહેવાય ” આ અકમા પણ બહુ તેજ પ્રમાણે છે કોઈ પ્રવેશ ત્રણ પાત્ર કરતા વધારે ચારોનાનો નથી. આ અકમા બધા મળીને સાત પાત્ર યોજવામાં આવ્યા છે, એ વાચનારના લક્ષમાં આવ્યું ન હશે. “

અંક ૨ જો.

(હસ્તે વીણાસહ બ્રહ્મકુમાર પ્રવેશ કરેછે) (અ)

નારદ—(વિચાર કરતે વેશે) ઓહો ! ક્યાં કારાગૃહમાં જન્મ, ક્યાં ગોકુલજનનદિ ગ્રામમાં વૃદ્ધિ ગત થયું, ક્યાં મધુપુરનો ત્યાગ, અને ક્યાં વિશ્વકર્માનિર્મિત કાચનપુરીમાં નિવાસ ! અવિનાશીની ગતિ-અગાધ છે !! અરે હું તે બ્રહ્મસદનમાં, પુરદરાલયે, વા વૈકુંઠધામમાં છું !! આહા ! (આમ તેમ નિહાળી) શી આ શોભા !!! જે એક ચિંતામણિ અથવા સ્પર્શમણિ જગતીના જનને પ્રાપ્ત થવો કઠિન, તેની પશ્ચિમે પશ્ચિમે મારી પ્રતિમાને શ્રદ્ધા કરી લેતી જણાય છે । અરે (આશ્ચર્ય પામ્યા જેવે વેગે) ભૂંચો ! કૃષ્ણઅંત:પુરે જવાનો આ પથ નાચ !! (એમ કહી બીજે માર્ગે જાય છે) ના, ના; આ પણ નથી. (વિચારવાળે વેશે) શું હું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું અટન તે તૃણ માત્ર, તેને દ્વારકામાં અને સોમા પણ અવિનાશીના અંત:પુર માટે આમ વિષ્ણુ થવો, એ ઉચિત નથી. ત્યારે કેમ કરવું ? હાં ઠીક; લાલ્ય ધરી જોડ ધ્યાન (ધ્યાનીને વેરો). આર્પસ્તિ. આજ પથે પ્રયાણ ઉચિત છે. (આધેથી જોઈને) અરે ! આ દંદ્રઅંત પુર-

(મ) બ્રહ્મકુમાર—નારદ નાયકના ધર્મસાધકમાં આ પાત્ર છે તે વિશે દસરૂપમાં કહે છે કે—

“ઋત્વિક્ષુરોહિતૌ ધર્મે તથસ્તિ બ્રહ્માદિત્ર ”

અર્થ—“નાયકના ધર્મસાધકમાં ઋત્વિક્ષુ, પુરોહિત, અને બ્રહ્મવાદી, એવા પાત્ર આજુબા નારદ બ્રહ્મજાની છે તથા નાયકને મન્યતામાં પરણાવી આપવામાં સદાપ કરશે માટે સાદાપક છે

પાલક અહીં ક્યાંથી ? ના ના, નોય, આ તો જયવિજય છે । અરે એ પણ નોય ! ત્યારે આ કોણ ? (એવે અતઃપુરપાલક પાસે આવી વદન કરેછે) (મા)

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) વિધિજ ! દેવશ્રીને આગમ વિદિત કરું ! અથવા પ્રહારિને કંઈ પણ અટકાવ છેજ નહિ. (૬)

નારદ—(સઆશ્ચર્ય) સાધુ સાધુ ! અહો વત્સ ! શું હું વૈકુંઠ માંજ આઘોષ્ટુંને ! ! તારું નામાભિધાન જય કે વિજય વા કોઈ અન્ધ ? (૬)

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) પ્રહારે ! આ વૈકુંઠ જેવાજ દાર-

(મા) કારાગૃહમાં—કેદખાનામાં (મધુગ નગરીમાં) વૃહિંગત યવું. મોઠા યવું. મધુપુરનો—મથુરાનો । વિશ્વકર્માનિર્મિત—વિશ્વકર્માએ બનાવેલી કાચનપુરી—હારકા. હ્રદયસદનમાં—સત્ય લોકમાં પુર દરાયમે—ઈદ્રના સ્થાનમાં જગતીના—પૃથ્વીના. મારી પ્રતિમાને ઇન્—(અર્થાત્ તેમાં મારાં પ્રતિમિયા પડવાથી). કૃષ્ણઅતઃપુરે—કૃષ્ણના અતઃપુરમાં. પથ—માર્ગ અટન—હમણુ વિમ્મમ—ભાતિ—ગમરાટ. આર્વરિત(આર આરિત)—ઠીક છે. પ્રયાણ—ગમન ઈદ્રઅંતઃપુરપાલક—ઈદ્રના અતઃપુરના રખવાળ (કચુડી) જયવિજય—વૈકુંઠના જય અને વિજય નામના બે હારપાળ. અહીં નારદ કૃષ્ણના અતઃપુરપાળકને બ્રાતિથી જયવિજય ધારે છે માટે બ્રાતિઅલંકાર. તે બ્રાતનો નિપેદ કરેછે માટે અપન્નહુતિ અલંકાર. નારદ એ દિવ્યપાત્ર છે માટે તેની સમ્પૂર્ણતા બાબતે વડે ભારતી-વૃત્તિ વર્ણીછે. ભારતીવૃત્તિ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે “ભારતીસકૃત પ્રાયોગમ્બાહોતરાશ્રય.”—“પુરુષપાત્રને મોટે બોલાવેલી સમ્પૂર્ણતા વાણી તે ભારતીવૃત્તિ કહેવાય છે ” “શુ હુ નારદ કે જેને ત્રિલોકીનુ અટન તે તૃણમાત્ર” ઇત્યાદિ વચનોવડે ગર્વ નામે નારપાલકાર પણ વર્ણ્ય છે “સામિમાનવચોર્ગ.” એવું તેનું લક્ષણ છે

(૬) વિધિજ—હ્રદયપુત્ર—નારદ ! દેવશ્રીને—શ્રીકૃષ્ણને આગમ-આગમન—તમારૂં આવતું.

(૬) નામાભિધાન—નામ વા ઇન્—અથવા કોઈ બીજું નામ છે ?

કાપુરમાં આપનું આગમં થયું છે; ત્યાં જય વા વિજય અંતઃપુરપાલક નહોય ! અથવા છે તો તે અરિગણમાંજ રહેવું ઉચિત ધારેછે. (ઙ)

નારદ—(સાવધપણે) ધન્ય ! કૃષ્ણઅંતઃપુરપાલક ધન્ય ! જા માફ આગમ દેવને વિદિત કરચ.

અંતઃપુરપાલક—(જે હસ્ત જોડી નમન કરી) જેવી પ્રભ-
ર્ષિની આજ્ઞા. (એમ કહી જાયછે).

(બાહર જવાને વેશે કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કેમ તારે ધારેલે સમયે સર્વ તૈયારી થઈ-
કની? (ઙ)

શ્રીદામો—દેવ ! વિદ્ય ન આવે તો.

(એવે અંત પુરપાલક પ્રવેશ કરેછે).

અંતઃપુરપાલક—(નમનકરી) જય જય દેવશ્રીનો જય
જયકાર હો. (હાથજોડી) મહારાજ પ્રભકુમાર દ્વારે ઊભા છે. દેવશ્રીની
જેવી આજ્ઞા.

કૃષ્ણદેવ—અંતઃપુરપાલક ! એમને અંતરાય શો ? જયવિ-
જયની કથા તો જાણીતી છેને ! (ઙ)

(ઙ) અથવા ઇ—અથવા જે જય અને વિજય આ દ્વારકામાં છે
એમ કહિયે તો તે જય અને વિજય શ્રીકૃષ્ણ અરિગણ (શત્રુસમુદાય)
ઉપર મેળવે છે, માટે તેમને વિષે રહ્યા છે. અથવા જય વિજય શ્રીકૃષ્ણના
અરિગણ (શત્રુ રાજાઓ—દંતવક અને શિશુપાળમાં—તેમને રૂપે રહેવું
ઉચિત ધારે છે). જય અને વિજય સનકાદિક મુનિઓના શાપથી દંતવક
અને શિશુપાળ થઈને રવા દતા, એવી કથા પુરાણોમા છે, તેને ઉદ્દેશીને
આ કસુકીનું (અંત પુરપાલકનું) વચન છે.

(ઙ) તૈયારી—(સુવર્ણમરાજિકા નામે વાડીમાં જવાની).

(ઙ) જય વિજયની કથા—“ વૈકુંઠમાં એક વાર સનકાદિક મુનિઓ
આવ્યા હતા તેમને જય અને વિજય દ્વારપાળે ખાળ્યા હતા, તે ઉપરથી
મુનિઓએ ક્રુપિત થઈને તેમને શાપ આપ્યો હતો કે તમે અસુર થઈને અવ-

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! બ્રહ્મકુમારની સ્વે-
ચ્છાનું અનુવર્તન કર્યું છે. (ઋ)

કૃષ્ણદેવ—વાર ત્યારે કહે કે પધારો.

શ્રીદામો—(સખેદ) કાંટો વહેલો નીકળી જાય તેમ કરજો. (જ)

કૃષ્ણદેવ—અરે અંતર્ગત જાણનાર બ્રહ્મર્ષિમાટે કંઈ એવું
ખોલીશ મા. (જ)

(એવે એક હસ્તે વીણા વગાડતા તથા બીજે હસ્તે કુતલે ફેરવતા નારદ
પ્રવેશ કરે છે) (ઇ)

કૃષ્ણદેવ—(નિરખી પ્રણામપૂર્વક) મહર્ષિ ! આજ મને પાવન
કર્યો ! આપ જેવાના આશ્રયવડેહુ આ સર્વ મુખ્ય ભોગવુ છું. (ઇત્યાદિ મ-
ધુર વચન વદ્યા પૂઠે અર્ધપાદ પૂલ ક્ષાદિક અર્પી મુનિસંમુખ હસ્ત બેડી બ-
ધા રહે છે) બ્રહ્મનંદન ! શી આજ્ઞા છે ? (ઈ)

નારદ—હે અવિગત ! હે અનર ! હે અનર ! હે અવિનાશી !

તારશો ” એ વાતનું કૃષ્ણ દ્વારપાળને સૂચન કરે છે પૂર્વજ્ઞતાતનુ કથન
સૂચ્યુ છે માટે આખ્યાન નામે નાટ્યાલયાર (૬૦૩૦)

(ઋ) બ્રહ્મકુમારની ઇચ્છા પ્રમાણે હું વર્ત્યો છું —તેમણે કહ્યું કે
મારૂં આગમન વિદિત કરો ત્યારે મેં તેમ કર્યું છે એટલે એમને ખોટું લગ-
વાનું દારણુ નથી (જ) સખેદ —(જતા વચમા અતગત આગ્યો તેથી).

(જ) અંતર્ગત જાણનાર—મનમાની વાતને ખોતાની શક્તિથી જાણી
લેનાર. અર્થાત્તુ એવું ધારીશ તો તે પણ મુનિ જાણી જરો માટે કાંઈ
એવું ખોલીશ નહિ ‘ અતગત જાણનાર ’ એ વિશેષણ શ્રીદામાને સાંધ
રહેનાના અભિપ્રાયથી મૂક્યું છે માટે પરિસ્પર્શકાર.

(ઇ) કુતલે—ચોટાંબી ઉપર. (ઈ) બ્રહ્મનંદન !—બ્રહ્માના પુત્ર—
નારદ.

આપને શું અવગત નથી? તથાપિ હું જે કાર્યવશાત્ આચ્ચોક્ષું તેવડે દેવ-
ને વિદિત કરવા ઇચ્છિત છે. સાંભળો: (વીણા વગાડી શ્લોક બોલે છે). (ઓ)

શ્લોક.

યાતુધાને અતિશે ગરક સુર કર્યા, કષ્ટમાંહી મુરારિ,

જાતુપે વન્હિ જેવો નરકઅસુર છે, સંઘટકષ્ટે વિહારી;

કાતું કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નષ્ટ પુણ્યે વિચારી,—

ધા તું જા તું હવે તો ધરક હૃદય છે, દષ્ટ કષ્ટે મુરારિ. ૧

કૃષ્ણગુહેવ—પદ્મચોનિજ ! પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ થાય કે સુખ
દુઃખાદિનો નિર્મિત કાળ શી રીતે મિથ્યા કરાય ! (ઓ)

(ઓ) અવિગત—સર્વમા અન્યથા રૂપે વ્યાપી રહેલા ! અનર-શુર્ણ
ન થાએ એવા. અવગત—જાણેલું—ખબર. કાર્યવશાત્—કોઇક કાર્યને
લીધે. તેવડે—તે કાર્યવડે વિદિત—જાણીતા.

૧ શ્લોક—અમ્બરા યાતુધાને ઇ—હે મુરારિ ! (મુર નામે દૈત્યને
મારનારા !) યાતુધાને (રાક્ષસોએ) સુરને કષ્ટમા અતિશય ગરક કર્યા છે;
તથા જેમ જાતુપે (લાખના ખનાવેલા ધરમા) વન્હિ (અગ્નિ) હોય તેવો
સંઘટકષ્ટે (સંઘટેને કષ્ટ આપવામા) વિહારી (ફરનારો) નરક નામે અસુર
(નરકાસુર) છે એ અસુર કાતું (છરી) કે કટારી (રૂપ) છે એમાં જરી
ફરક નથી; હવે એ નષ્ટ પુણ્ય (જેવું પુણ્ય નાશ પામ્યું છે એવો) થયોછે
એમ વિચારીને તું ધા (દેવતાઓની વાદારે દોડ) અને તું જા (નરકાસુ-
રનો ક્ષય કરવાને) કેમકે દષ્ટ કષ્ટે (અસુરોથી થતું કષ્ટ જેણે એણે એવી
સ્થિતિમાં) મુરારિ (ઇન્દ્ર) ન હૃદય ધરક છે—ધરકે કે—ધ્રુવે છે ! આ શ્લોક-
મા દેવના શોકનો પ્રલાપ છે માટે આકુંદ, દેવના કાર્યમાટે કૃષ્ણનો
આશ્રય માગ્યોછે માટે આશ્રય, ‘ જાતુપે વન્હિ ’ ઇ—ઉપમાથી તથા
‘ કાતું કે એ કટારી ’ ઇ—રૂપકથી અસુરો નાશ કરવાને પાત્ર છે એમ
હેતુનો ઉપન્યાસ કવા છે, ઉપપત્તિ, અને ‘ ધા તું જા તું ’ વગેરે ઉત્પાદ-
બરેલી બાપાથી કૃષ્ણની દેવત્વ કરવામાં યોગના કરીએ માટે પ્રોત્સાહન
નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણ્યાયા છે (લક્ષણો માટે દશરૂપ કે સા. ૬ જેવું).
આ છંદના પ્રત્યેક ચરણમા ચાર જગોએ પ્રાસ છે માટે પદાંતાનુપ્રાસ
ચિત્રકાવ્યાલંકાર.

(ઓ) કૃષ્ણતું ચિત્ત મુવર્ણસરોજિનકામાં ભરાયું છે તેમાં આ વિદ્ય

શ્લોક.

જે જે પ્રારબ્ધે લખી આણિયા છે,
તે તે મિથ્યા ના બને જાણિયા છે;
કાળે તો આ વિશ્વ સર્વે રમાડ્યું,
વાળે ટાળે કોણ ? એવું ભમાડ્યું.

૨

નારદ—(સખેદ) શિવ શિવ ! માયાનિર્લેપ પણ માયામાં લેપાયા !! સોળસહસ્ર રાજકન્યા એ કષ્ટજન્યાજ રહેવાની ! તેમ તેની ઘટિકા ધન્યા, એ પણ ક્યાં ! કૃષ્ણદેવ ! એમાંનું અમારે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી. સહસ્રાક્ષીએ મોકલેલો સંદેશો, અને તેનું સુંદર સ્થાગનિકટ ત્રિવેદન, એટલુંજ કાર્ય કરવાનું છે ! (ક)

કૃષ્ણદેવ—બ્રહ્મર્ષે ! શકસૂચના મારે શિરસામાન્ય છે. મારા પ્રણામપૂર્વક તેમને કહેજો કે હું એજ ઉદ્યોગમાં છું. (સ)

આખું છે તેને ટાળવાને તે ઉગ્રવનારો ઉત્તર આપે છે. પદ્મયોનિજ ઇં.
પદ્મયોનિજ—બ્રહ્મદેવના પુત્ર ! અન્યથા—ખીન્ને પ્રકારે. અર્થાત્ દેવના પ્રારબ્ધમાં અક્ષરનું કષ્ટ સદન કરવાનું હશે તેમા હું શું કરું ?

૨ શ્લોક—શાલિની છંદ. વાળે ઇં—કાળે આ વિશ્વને એવું ભમાડ્યું છે કે તેમાથી તેને પાછું કોણ વાળે અને એ સમયેને કોણ ટાળે (અટકાવે) એમ છે ?

(ક) માયાનિર્લેપ—માયાથી નહિ લેપાયલા (કૃષ્ણ) સોળસહસ્ર રાજકન્યા—(નરકાસુરે યજ્ઞ કરવાને એકઠી કરી કેદમાં પૂરી હતી તે). કષ્ટજન્યા—કષ્ટ ભોગવવાને માટે ઉત્પન્ન થયેલી. તેમ ઇં—તેમ તેમની ધડી ધન્ય (તેમને સુખ પ્રાપ્ત થવાથી) યાય એવું પણ ક્યાંથી ? એમાંનું ઇં—(રહેજો રાત્રે એમ 'ધારતા' કે એમાંની એકે એ કન્યા અમારે ભેઠેલી હશે માટે આટલો પ્રયાગ કરિયે છિયે !) સદસ્રાક્ષી—હજાર નેત્રવાળો—ઈં સુંદરસ્થાગ—કૃષ્ણ નિકટ—પાસે. ત્રિવેદન—જણાવવું.

(સ) શકસૂચના—છદ્મતી સૂચના. શિરસામાન્ય—માયાસાટે કબૂલ કરવા જેવી. એજ ઉદ્યોગમાં છું—તમે જેવી મોજાદત્તર સ્ત્રીઓ નરકાસુરને ત્યાંથી છોડાવી મને વળગાડવા ઇચ્છોછો તેવાજ પ્રકારના એટલે એક

નારદ—(ઊભા થઇ) કૃષ્ણદેવ ! સુખી રહો; હું હવે ગમત કરું છું.

શ્રીદામો—મુનિ મહારાજ ! એક મારું કામ કરશો ?

નારદ—(સ્મિતપૂર્વક) ગોપબધુ ! તારું કાર્ય જો હું ન કર તો રૂકિમણી જેવી મારી દશા ન થાય ! જોત્ય જોત્ય શુ કાર્ય કરાવે છે ?

શ્રીદામો—(સવિસ્મય) મહારાજ ! એ શુ હુ કંઈ સમજ્યો નહિ મહારાજ આપણે તો જોખેભાવે રામધંયા ! તમે અને તમારા મર્મ, પણ કહો મહારાજ મને સુખમાગ્યુ આપશો (ગ)

નારદ—(શ્રીદામાનો હાથ ઝાલી) હા, તુ જે ઇચ્છીશ તે હુ આપીશ.

શ્રીને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્યોગમા હું છુ અથવા સત્યમામા પરિણુય થયા પછી તેને માટે પારિજાત લેવા આવવાના પ્રસંગમા એ સર્વ બને એનું હોવાથી હુ તે ઉદ્યોગમા છુ. અહી કવિએ ધણા અર્થનો ટુંકામા સમાવેશ કર્યો છે માટે જોના નામે ગુણ વર્ણાયોછે જોનાનું લક્ષણ ચ દ્રાક્ષોકમા લખે છે કે—

“ ઓજ સ્વાત્પ્રાદિર્યસ્ય સંક્ષેપો વાતિ ભૂયસ ”

“અતિ મોટા અર્થનો ટુંકામા સમાવેશ કરવા રૂપ જે પ્રૌઢી તેને જોના ગુણ કહેછે ” વળી થોડા અક્ષરોમા વર્ણુન કર્યુંછે માટે અક્ષરસંહતિ નામે નાટ્યલક્ષણનો પણ ઉપક્ષેપ કર્યોછે

(ગ) મહારાજ ! ઇ—“રૂકિમણી જેવી દશા તે શુ ? એ હુ કાંઈ સમજ્યો નહિ ” આ ગોપની શ કાદારા નારદનુ ત્રિકાળદર્શિત્વ બતાવીને કવિએ નારદની દિવ્યપાત્રતા મિદ્ધ કરી છે જે નારદને દિવ્યપાત્ર ન ઠરાવે તો સત્યમામાના પરિણુય વખતે તેમનુ રમરણમાત્રમા આવતુ સંજલે નહિ હવે જે ગોપ નારદ પાસે વરદાન માગી લેશે તે પણ જોના કાર્યનુ બીજ સમજવુ તમે ઇ—તમે જાણો અને તમારા મર્મ જાણે સમાસોક્તિ અને લોકોક્તિ અવ કાર

શ્રીદામો—મહારાજ તમે માધવનું મન મનાવો છો એ ખરી વાત ?

નારદ—હા; તેમાં તારે શું ?

શ્રીદામો—મારે શું તે એજ કે જો તમે માધવનું મન રોજ મનાવો છો તો એક દિવસ મારું મન મનાવો કે મારું મન બનો, એટલું જ મારે માગવું છે !

કૃષ્ણદેવ—અધ્યા ! એમાં તે શું માગ્યું ? ન માગી વ્રજની લીલા કે ન માગી તારી પ્રથમ હતી તેવી મતિ ! વારું ઠીકજ છે તું જાણે અને તારા નારદમુનિ જાણે !

નારદ—શ્રીદામા, માયાના આવરણમા આવવું અને અવનિને કબૂતરવું, એ જો અવિનાશીને રૂચેછે તો તારે પણ તે કહે તેવું જ માગવું જોઈએ !

શ્રીદામો—નારદ મહારાજ ! તમારે જો આપવું હોય તો આપો, નીકર “ તારંગ્યું તેલ ને મારો ગયો ખેલ ! ”

નારદ—જ આપ્યું ! સર્વે સુખી રહો (એટલું બોલી વીણા વગાડતા સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરેછે).

શ્રીદામો—કહાનજી ! હવે ચાલો આપડે જવાની વેળા થઈ છે હો.

કૃષ્ણદેવ—આત્ય સખા મારી સાથે હું પણ રાજ્યચિન્હવર્નિત થઈ આવું. (એમ કહી બંને જણુ જાયછે)

(વિચાર કરતે વેશે રૂક્મિણી પ્રવેશ કરેછે)

રૂક્મિણી—કનકમાલિકાને સુવર્ણસેરોન્જિકામા શોધ કરવા મોકલી તે ત્યાંની ત્યાજ રહી. ગોચળધુએ એને પણ ગોચું ખવડાવ્યું કે શું ? જો એમ ન હોય તો આટલી બધી વાર કેમ લાગે ! અરે પણ મારે એવો વિચાર શાકાને કરવો ? કનકમાલિકા કોઈ પણ દિવસ મારા કામમાં આજસ કરે તેવી નથી કે કોઈની લોભાવી લોભાય તેવી નથી. જો

એ ન હોત તો ગોપબંધુની કંઈ પણ વાત મારા જાણવામાં આવત ન-
હિ. (એવા એવા અનેક તર્કવિતર્ક અધર પર અંગુલિ મૂકો કર્યા કરેછે. એ-
વે ત્યાં દોડતી કનકમાલિકા આવેછે). (ઘ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! હીમતીની વાત સર્વે સાચી હોય એમ
લાગેછે. મુપર્ણસરોજિકામાં સન્નાજિત્સુતાને લઈ નાગરિકા જે તેની
મહાધૂર્ત સખી છે તે આવી છે. હું દોડતી તમને કહેવા આવી એટલામાં
જે દેવ અને ગોપ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હોય તો તો કંઈ ઈલાજ નથી
પણ જે ન ગયા હોય તો તેમને અટકાવવા જોઈએ.

રુક્મિણી—સખિ ! એ એ આવિયો તેપરથી દેવ તથા ગોપ
ત્યાં જશે એ તે કેમ જાણ્યું ?

કનકમાલિકા—નૂતન અને મદમત માતંગીને તડાગ વિષે
જોઈ કયો માતંગ તેની વાંચી ન કરે ! (ઙ)

રુક્મિણી—પણ ફલાણેજ માતંગ તે માતંગિની પૂઠે આવે
છે કે આવશે એમ કેમ કહેવાય ?

કનકમાલિકા—ગોપબંધુ જેવો માહાવત મળ્યો હોય તો
તે માતંગ કેમ ન આવે ?

રુક્મિણી—સખિ ! તારી વાત મને મારી કરતાં વધારે સારી

(ઘ) અધર—નીચસો ઓઠ. અંગુલિ—આંગળી ‘ઓઠ ઉપર
આંગળી મૂકીને’ એ અનુભાવદ્વારા વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણવે છે. ‘અહીં
કૃષ્ણનું સત્યભામા ઉપરનું અતુરાગળીજ કાંઈક અપ્રકાશ વર્ણવે છે અને
હવે કનકમાલિકાના પ્રવેશમાં તે કાંઈક પ્રકાશ વર્ણાશે માટે એ પ્રતિમુખ-
સંધિ સમજવો.

(ઙ) માતંગી—હાથણી. માતંગ—હાથી. તુલ્ય અર્થયુક્ત વાચ્યવટે
કૃષ્ણ અને સત્યભામાનું કથન કર્યું છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ
વર્ણાયું છે.

લાગે છે. તેમ વાદવિવાદ કે હાસ્ય કરવાનો પ્રસંગ પણ નથી માટે કહે કે હવે મારે શું કરવું?

કનકમાલિકા—દેવિ ! તમે જઈ દેવને મળો. જો તે કંઈ બહાર જતા હોય તો તેમને અટકાવો અને હું સુવર્ણસરોજિકામાં જઈ ત્યાં શું થાય છે તે સર્વ જ્ઞેયા કરું છું. જો મહારાજ કંઈ જવા તૈયાર થયા હોય તો તો મારું કહેવું તમારે ખરૂં માનવું, અને દેવને રોકવા; બાકી કંઈ ગરજ નથી. હું ત્યાંના તમને રજેરજ સમાચાર લાવી આપીશ. (ચ)

રૂક્મિણી—વાર સખિ ! ત્યારે તું ત્યાં જા અને હું દેવને જઈ જોઉં. પદાપ્રભાને અહીં મોકલતી જાઉં છો. (એમ કહી બેઠી જાય છૂટા પડે છે).

(રાજમચિન્દ્રહરિત કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો પ્રાસાદદ્વારથી નીકળતા પ્રવેશ કરે છે). (છ)

શ્રીદામો—મહારાજ ! હવે જેટલી વાર કરશો તેટલી સાંભળવાની વેળા પડી જશે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે વાર શી છે ? મેં ઉતાવળે જવા સાંઠું અને મને કોઈ એકાએક ન ઓળખે એટલા માટે સર્વ રાજમચિન્દ્ર ત્યાગ કર્યા છે. ચાલ્ય હવે ઉતાવળો. (જ)

(એવામાં દોડતે વેશે રૂક્મિણી પ્રવેશ કરીને)

રૂક્મિણી—(સસ્નેહ) પ્રિય ! આવે વેશે અને ઉતાવળે ક્યાં જવા વિચાર્યું છે ? (મનમાં) કનકમાલિકાનું કહેવું ખરૂં દખાય છે ! (ઈ)

(જ) કૃષ્ણનો અને સત્યભામાનો મેળાપ નહિ થવા દેવા રૂપ અર્થની સાધનાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે યુક્તિ નામે નાટયાલંકાર વર્ણાયો છે.

(છ) પ્રાસાદદ્વારથી—મેહેવના ખારણામાંથી.

(જ) આ પણ યુક્તિ નામે નાટયાલંકાર છે. રાજમચિન્દ્ર ત્યાગ કરીને આ પાત્રને સુવર્ણસરોજિકામાં મોકલવાનો હેતુ આગળ કવિ સ્પષ્ટ કરશે.

(ઈ) કૃષ્ણના હાથેલા હિતમાં અડચણ આવી માટે નિરોધ નામે

કૃષ્ણદેવ—(જરા ગભરાઈ) મિયા ! તમારેજ ત્યાં આવતો હતો.

રુક્મિણી—ત્યારે હું તમારા મનનો ભાવ જાણનારી કેવી માનિની છું. (એમ કહી તાળી આપેછે) હવે ત્યારે ચાલો આપણે સાથે જઈએ !

કૃષ્ણદેવ—હા ચાલો; શ્રીદામા તુ પણ ચાલ્ય.

શ્રીદામો—મહારાજ ! બોલાવ્યા વગર સ્થાન પણ નથી આવતું. તો હું વગર પર્વણીનો રાહુ આવું તોય શું અને ન આવું તોય શું? (જ)

રુક્મિણી—ગોપબંધુ ! જરા રીસ ઓછી રાખતા જાવ; તમે અમારી રી બાકી મૂકી છે ! આવજુ હોય તો થાવ આગળ.

શ્રીદામો—ત્યારે નથીજ આવતા; જાવ તમે અને તમારા સ્વામી ! કદી કંચનપુરીમાંથી કઢાવશો પણ કંઈ ત્રજ કોઈથી વેચાણ લેવાય તેવું છે !

રુક્મિણી—શ્રીદામા ! ચાલ્ય, નીકર જો પેલો દારપાલક આવેછે તેની કને ઘસા મરાવી તને ત્યાં લઈ જઈશ.

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ ગાભરાજેવે વેશે) મારે તો આવજું નથી. તમારે જ કરજું હોય તે કરારે કરજો. (એમ કહી નાશી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—(સરોવ) દવિ ! શાસ્ત્ર સંમતિ તો એવી છે કે

પ્રતિભુજ સંધિતુ અંગ વર્ણાયુ છે “ નિતોષોદિત રોષન—હિતનો અટકાવ તે નિરોધ ”— (૬૨૩૫).

(જ) વગર પર્વણીનો રાહુ—ખરો રાહુ તો પૂણિમા કે અમાવાસ્યા ૩૫ પર્વકાળે ચંદ્ર સૂર્યનો ગ્રાસ કરવા આવેછે, પણ હું તો તેવો નથી છતાં રાહુ કહેવાઈ છુ માટે હું પોતાને રાજનોજ રાહુ માની લેઉં છું. (રુક્મિણી પ્રતિ મર્મવાક્ય).

સ્રીના મહિયરના સંબંધીને પણ પતિ ને શત્રુ ગણે તો તેને પત્ની-
એ તેવો ગણવો. (૮)

શ્લોક.

પત્નીકેરો ઘણો હોયે, વા'લો પીઅરના સગો;

પતિ શત્રુ ગણે તેને, માનવો તેહમાં દગો

૩

રૂક્મિણી—મહારાજ ! હું એજ માર્ગે જનારી છું. રૂકિમની
કથા લક્ષ્મી લેશે એટલે ખરું જોડું જણાશે. ને તમે કહેતા હો તો હું
ગોપબંધુને પગે લાગી તેડી લાવું ! હું જાણુ છું કે એના વિના દેવને
ચેત પડશે નહિ !! (એમ કહી જવા માડે છે) (૮)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એ એની મેળેજ આવશે; એ ગોવાળિયાને
તમે દેવી તેડવા જાવ તે ઘટે ? (એમ કહી હસ્ત ઝાલી મંદિરમાં પ્રવેશ
કરે છે).

રૂક્મિણી— (સિંહાસન પર દેવને બેસારી) મહારાજ ! બીજી
વાતો જવા દઇ હું પૂછું તેના ઉત્તર આપવા કૃપા કરશો.

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! તમારાથી ગુપ્ત રાખવા જેવું કંઈજ નથી !

રૂક્મિણી—મહારાજ ! એટલું બધું કહેશો મા પણ પૂછું
તેનાજ પાધરો ઉત્તર આપશો એટલે તમે કહો છો તેના કરતાં પણ હું

(૮) સરોપ—(પોતાના કાર્યસાધકને કાઢી મૂક્યો તેથી) સ્રીના
ધ્વનિ—અર્થાત્ જો સાસરાના સંબંધીને સ્વામી પ્રિય ગણે તો તેને પ્રિય ગણવો
—પછી તે કહી પોતાનો શત્રુ હોય તોપણ અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ
૩ શ્લોક—અનુષ્ટુપ રૂકિમણીને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદેશનનામે
અંગ.

(૮) એજ માર્ગે જનારી—એ શાસ્ત્રવચનને અનુસરનારી રૂકિમની
કથા—રૂકિમ મારો ભાઈ હતો તથાપિ મે તેને તમારે અર્થે તજ દીધો
હતો

દ્વારપાલક—મહારાજ ! આણીપા આણીપા. (૬)

કૃષ્ણદેવ—દ્વારપાલક આપણે બહુ ત્વરા કરી અહીં આવ્યા પણ કંઈ ઉગ્રસેન મહારાજ દેખાતા નથી એનું શું કારણ હશે. મને આવતાં વાર લાગી તેથી એ સ્વયં તો યાતુધાન સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ ગયા હોય ! જા તું મહારાજ વિષેની ખબર કાઢી લાવ્ય. (૭)

દ્વારપાલક—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (એમ કહી આમ તેમ શોધ કરતે વેશે ચાલ્યો જાય છે)

(એવે વિચિત્ર વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—(કૃષ્ણદેવને જોઈ) મહારાજ તમે અહીં ક્યાંથી ? ચાલો પેલું સાંભળવા આવવું છે કે ?

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા મને ઉગ્રસેન મહારાજે કંઈ કાર્ય માટે બોલાવ્યો છે માટે જા અને જા જોઈએ તેઓ હાલ ક્યાં બિરાજે છે ?

શ્રીદામો—મહારાજ શું આપશો ?

કૃષ્ણદેવ—જા જા, હમણાં જઈને જોઈ આવ્ય.

શ્રીદામો—મહારાજ ! મારું એક કામ કરો તો હમણાં ઉગ્રસેન મહારાજની ભાળ કાઢી લાવું.

કૃષ્ણદેવ—જા કરીશ; વેહેલો જઈ ખબર લઈ આવ્ય.

શ્રીદામો—મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો ત્યારેજ હું તો જવાના; નહિ તો નહિ. (૮)

કૃષ્ણદેવ—જા ક્ષમા કરી હવે પછી કંઈ છે ?

શ્રીદામો—(કાનમાં કહે છે) સાંભળ્યું અને સમજ્યા ! ()

કૃષ્ણદેવ—(સક્રોધ) રે રે ! આ તો શું કર્યું ! ! દેવી કહે છે તેમ

(૬) આણીપા—આ પાસે. (૭) સ્વયં—પોતે. યાતુધાન—દૈત્ય (નરકાસુર). (૮) શ્રીદામાની યુક્તિ ઉઘાડી કરે છે: મહારાજ ઇ. (૯) કાનમાં કહે છે—અર્થાત્ મેં જ આપને તેડી જવા માટે આ પ્રયત્ન રચ્યો હતો.

તું જોવાજિયા તે જોવાજિયાજ રહેા ! એમાં તે શું ? આજ નહિને કાલે સંભળાત !

શ્રીદામો—અમને દેવની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા માટે કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો છે તે જો જાણવામાં આવે તો કદાપિ આવું બોલો નહિ.

કૃષ્ણદેવ—અરે જા જા; પણ મને દેવી પાસેથી આવી જૂઠી વાત કહી કેમ બોલાવ્યો ? કંચુકી અને દારપાલકની મારે વેતરાણ કરવી જોઈએ.

શ્રીદામો—મહારાજ ક્ષમા આશ્વિયે માગી લીધી નથી. એ બેને જો કોઈ દહાડો પણ કંઈ થાય તો મારે અહીં રહેવામાં શું વિશેષ છે ? મેં મહારાજને બોલાવ્યા અને તે જો ઠીક ન લાગતું હોય તો મહારાજે કરારે દેવી પાસે પધારવું. (એમ કહી ચાલવા માંડે છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમ રીસ ચઢાવે છે શું ? પણ આમ કરવું એ સારું નહિ. આલ્ય હવે તે જ્યારે આટલો બધો પ્રપંચ કરવાનો શ્રમ લીધો ત્યારે આપણે તું કહે ત્યાં જઈએ. પણ હવે પછી આવું કદાપિ કરતો મા.

શ્રીદામો—મહારાજે મને આ કાર્ય માટે કેટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો તે જો સાંભરતું હોય તો તો તમે કદી મને આમ દાષિત ગણો નહિ. પણ મહારાજ હમણાં મારા ગ્રહજ વાંકા છે તેમાં તમે શું કરો !!

કૃષ્ણદેવ—વાર હવે આલ્ય. એ પણ એક અર્થ થાય તો એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. (એમ વાતો કરતા કરતા બંને જણ સુવર્ણ-સરોજિકા નિકટ જઈ પહોંચે છે).

શ્રીદામો—મહારાજ જુઓ પેલું ટોણું તમને જોઈ બોલતું બંધ પડીગયું. (૭)

(૬) આશ્વિયે—અમથી—એમ તે એમ. (૭) સુવર્ણસરો-

જિકામાં નાગરિકા નામે સત્યભામાની સખી સાથે સકેત કરી મૂક્યા પ્રમાણે તે બંને જણીઓ આવી છે તેને અકસ્માત કૃષ્ણને દેખાડી

કૃષ્ણદેવ—એવું નેઈ કે સાંભળી મારું મન પ્રસન્ન થાય નહિ.

શ્રીદામો—મહારાજ ! સુવર્ણસરોજિકાની રચના અને તેનાં કુસુમ એ દેવી છે.

કૃષ્ણદેવ—હા એમજ છે.

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ સહકારને વહ્લી કેવી વીંટી વળી છે. (મ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એવીજ વીંટાયલી વહ્લિકાનો તેં વિયોગ કરાવ્યો ! (મ)

શ્રીદામો—(આગળીવડે બતાવી) મહારાજ ! આ અશોકને નેઈ શોક થાય ખરો ? (અશોકથી અવળી બાજુ બતાવી) હવે આમ આપણે થોડુંક જઈશું એટલે કાનોકાન સાંભળવામાં આવશે. (ય)

કૃષ્ણદેવ—(અશોક ભણી નેતા ચક્રિત થઈ) સખા ! આ અશોક તું ને અને પેલા અશોક હું નેઈ ! (ર)

શ્રીદામો—દવ ! હવે તમને થોડું થોડું સંભળાતું હશે અને દખાતું હશે કે મણિચોર કહેનાર કેવા કેવા માણસો છે ? (ળ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ વાત પડી મૂક્ય અને કહે કે પેલાં બે ઢોણ હશે ?

અનુરાગ બીજ ઉત્પન્ન કરવું છે, એ આશયથી શ્રીદામો કૃષ્ણને આમ તેમ ટેલાવે છે.

(મ) સહકાર—આભો. વહ્લી—વેલ (મ) વહ્લિકા—વેલી (૩-કિમણીરૂપી). (ય) અશોકને—આસોપાલવના વૃક્ષને.

(ર) આ અશોક—અશોક વૃક્ષ. પેલા અશોક—(તે તરફ બેઠેલી સત્યભામા તથા નાગરિકારૂપી). અહીં સત્યભામાને જોવાથી કૃષ્ણની રતિ સંજયી એટલા વણુવી છે માટે પ્રતિમુખસંધિનું વિલાસ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(ળ) શ્રીદામો જાણે સત્યભામા વગેરે તરફ લક્ષ્ય ન આપતો હોય અને મણિચોર કહેનાર કાણુ, તે કૃષ્ણને સંભળાવવાનુંજ તેનું મુખ્ય કામ હોય તેવી એટલા ધણી વાર સુધી કરે છે.

શ્રીદામો—દેવ ! સાંભળો એક તો કૃતવર્મા અને બીજા અ-
હૂર કે જે તમારા, તેજ તમને મણિચોર કહેછે.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! એક મુઝા અને બીજા મૌઠા હોય
એમ દખાય છે. તું એમને જાણજે છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય સાંભળો, આ કૃતવર્માનો શબ્દ.

કૃષ્ણદેવ—તુંજ સાંભળ્ય; અમે તો અશોકને જ્ઞેધ સશોક
થવા નથી ઇચ્છતા !

શ્રીદામો—(કૃષ્ણને ઝાલી રાખી) હાં હાં મહારાજ ! એને મ-
રાય નહિ; કીક થયું કે તમે રાજાજી મૂકી આવ્યા ! હોય, જગત્ તો
ગમે તેમ ખેલે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) અરે શ્રીદામા ! આ શું ? કોણ કોને મારે
છે અને તું કે તે બોલોછો તે સાંભળોછે પણ કોણ ? આવી બાલચેષ્ટા
જવાદે !

શ્રીદામો—(કાન દધ) વયસ્ય ! સાંભળો સાંભળો !

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હસ્ત ઝાલી) શ્રીદામા ! તું મને જે કાર્ય
માટે અહીં લાવ્યો છે તે માફ સર્વ કાર્ય થયું ! મેં સાંભળ્યું કે મને મારા
સગાજ મણિચોર કહેછે; હું તેમને માટે ઘટિત કરીશ, પણ વયસ્ય !
અધુના તો અવલોકવા યોગ્ય વસ્તુને અવલોકવા દે. (જ)

શ્રીદામો—(સંઆશ્રય) મહારાજ એવું અહીં જોવા જેવું શું છે

કૃષ્ણદેવ—સખા પશ્ય પશ્ય. (ધ)

(વ) જાણે ત્યાં કૃતવર્મા હોય, તે કૃષ્ણને મણિચોર કહેતો હોય, તે
સાંભળીને કૃષ્ણ તેને મારવા જતા હોય, અને બધું ખરેખર અનેજ
છે એમ શ્રીદામો માનતો હોય, તેવો ઢોંગ શ્રીદામો કરી બતાવે છે.

(જ) અધુના—હમણા. અવલોકવા યોગ્ય—જોવા યોગ્ય. (ધ) પશ્ય
પશ્ય—જો જો.

શ્લોક.

રાધા બાધાહારક, યુવતી યૌવનવતી શયી નેવી;

કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વયસ્ય ! કહું કેવી ! ૪

શ્રીદામો—(નજર કરી) કહાનજી. રૂઝિમણી નેવુ રૂપ તો
ક્યાંથી લાવે ! એવી તો ચોરાશીલાખ ચાટામાં જતા જતા આવ્યા.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! રૂઝિમણી તે તો રૂઝિમણીજ છે; પરંતુ
ચોરાશી લાખ તો શું, પણ ચારે ખુંટ પૃથ્વીમાં આના નેવી અન્ય
જેવી તેનાં તો છેટાંજ. જો, જો ! (સ)

શ્લોક.

અમલ કમલ નેવી, યુવતી તો જાણાયે,

નવલ અમલ જામ્યો, એવી આંખો ગાણાયે;

૪ શ્લોક—ગીતિ રાધા ઇં—યૌવનવતી (જુવાનીવાળી) યુવતી
(સ્ત્રી) રાધા બાધાહારક (કામ પીડાને ટાળનારી) અને શયી (ઇંદ્રાણી)
નેવી ખરી; પણ હે વયસ્ય ! આ તો અલૌકિક કમળ (રંગ, વાસ, કોમળતા,
સૌંદર્ય વગેરેમાં કમળ સરખી) રૂપ છે એની કાન્તિ શાન્તિ (શાન્તિ
આપનારી) છે. એને હું કેવી કહું ?—કોની સાથે સરખાવું ? રાધા કરતાં
આમાં અલૌકિકપણ વિશેષ વર્ણ્ય છે માટે વ્યતિરેકાલંકાર. કમળ માથે
તાદ્રૂપતા વર્ણ્ય છે માટે રૂપક ‘કાન્તિ કેવી કહું ?’ એમ કહીને ઉપમાન-
નો અભાવ બતાવ્યો છે માટે અનન્યય. કવિતામાંથી અર્થ એની મેળે
બાસે છે માટે પ્રમાદ નામે ગુણ છે ‘રાધા—બાધા,’ યુવતી—યૌવનવતી,
કાન્તિ—શાન્તિ, વગેરે સમાન અક્ષરોની ગોઠવણી કરી છે માટે સમતા નામે
ગુણ છે (અલંકાર અને ગુણના લક્ષણો અંદ્રાપ્રેક્ષક વગેરેમાં જોવા). એવી
રીતે અવધાર તથા ગુણ એકત્ર વર્ણ્ય છે માટે ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ
વર્ણ્ય છે. (લક્ષણ દર્શાવ્યાં જોવું).

(સ) ‘રૂઝિમણી તે તો રૂઝિમણીજ છે’ એવા કૃષ્ણના વચનથી તે
દક્ષિણનાયક હતા એમ ધ્વનિત કર્યું છે. “અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેક
ઉપર સમાન પ્રીતિ ધરાવનારને દક્ષિણ નાયક કહે છે”—દર્શક.

અકલ અકલ થાચે, સી મદિરાક્ષિ આગે !

તરલ સરલ દષ્ટિ, કામીને અંગ લાગે !! ૫

શ્રીદામો—મહારાજ એવી જવાન છોડીઓ તો ઘણીએ
આપણે ત્યાં કામકાજ કરેછે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! યુવા એ તો યુવતી માત્રને આવેછે કિન્તુ
પંચશરનાં પંચ લક્ષણસહ યુવા એ તો યુવાજ છે. (૬)

શ્લોક.

આ ને નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જાણાચે કહું,
આહા ! શો અતનું વિકાર ઉપજ્યો, ચસુધી જોઈ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
ને ને લક્ષણ લાગનું પ્રિય સખા, પંચે હુ પૂરાં લહું. ૬

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. અમલ—નિર્મળ. નરલ—નવીન—નવી
કેદ જામી હોય એવી એની આખ્યો રક્ત છે. અકલ ધૃ—આ મદિ-
રાક્ષી (મદિરા સમાન સ્વચ્છ રાત્રી આખોવાળી સ્ત્રી) ના આગળ અકલ
(બુદ્ધિ) પણ સી (કેવી) અકલ (કળી ન શકે એવી—ગૂમ)
થાય છે ! તરલ ધૃ—એની દષ્ટિ તરલ (ચચળ) અને નરળ (મીઠી
વિકાર વિનાની) છતાં કામીના અંગમાં બાણની પેડે લાગે છે ! કવિતાના
પેહેલા ચરણમાં ઉપમેય જીવતી અને ઉપમાન કમળનો સાધારણ ધર્મ
ને સુદરતા તે કલો નથી માટે ધર્મલુપ્તોપમાલંકાર. બીજા ચરણમાં
પણ એજ અલંકાર છે એથા ચરણમાં ‘ બાણ ’ એ ઉપમાન તથા ‘ પેડે ’
એ વાયક, એ કલો નથી માટે વાયકોપમાનલુપ્તોપમાલંકાર. અમલ
કમલ, નવલ, અમલ, વગેરે કામળ શબ્દોની રચના કરી છે માટે પદોચ્ચય
નામે નાટ્યવક્ષણ.

(૬) પંચશર—પાંચ બાણવાળો—કામદેવ. પંચ લક્ષણ—કામનાં
પાંચ લક્ષણો નીચેના શ્લોકમાં કહેવાશે તે.

૬ શ્લોક—શાદૂલવિકીડિત. નૂતન—નવી. અતનુવિકાર—કામવિકાર.
વામ—વાંકી, માને ધૃ—માનમાં ઘણી કામળ હશે અર્થાત્ એ રીસાધ

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂમાડીના બાચકા ભરવા અને પરના-
રીશુ પ્રીતિ કરવી એ સરખી કેમ ગણુતા હશે ?

કૃષ્ણદેવ—(સરિમત) ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજી ! પણ
વિચાર તો કર્ય કે એવીને પરકીયા રાખે કોણ ? સ્વકીયા કરતાં શી વાર
થાય તેમ છે ! આહા ! સખા ! ને, એ કેવી મારા સામું જુએછે ?

શ્લોક.

નેત્રે અમી વરસતી મુજને નિહાળે,
નીચું જુએ કમલિની ત્યમ કંઠ વાળે;
હું જોઈ સામું તવ એ અતિ લાજ પામે,
શી જોતી એ દય કુચે પ્રિય ! ના વિરામે. ૭

શ્રીદામો—મહારાજ પરજોડી હશે તો પાપમાં પડશે !
જાતિ તો રીંછડી કરતાં ઠીકજી હશે એટલે તેનું તો સમાધાન થયું. ઠીક
ત્યારે કામી કહાનજી ! તમે ખેસો હું તો મારે દેર જઘરા.

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હાથ ઝાલી) સખા ! એમ તે થાય ? વય-
સ્ય ! તારે મન અમે તો કશું નહિજી જ્ઞેનારા કે ? પણ જ્ઞે પરજોડી
હોય તો પતિ વિના એકલી કેમ હોય ? જાતિ તો હવે જાદવની જોઈ

છતાં સેહેલા ઉપાયથી મનાય એવી હશે. નવી જુવાની, કામવિકારની પ્રકટતા,
રતિમાં વાકાપણું, માનમાં કોમળતા, અને લજ્જા, એ પાંચ લક્ષણ કામનાં
છે તે એનામાં હું પૂરેપૂરાં લઢુ (જોડાણું) આ સંધર્ષનાં લક્ષણ મુઁધા-
નાં છે. (જુઓ દશરૂપ) “ મુઁધા નવવય. કામા સૌ વામા મૃદુ કૃષિ ”
“ એવમન્યેષિ હજ્જાસંસ્તાનુરાગનિરંધના મુઁધાવ્યવહારા નિનધનીયાઃ ” —“ નવું
વય, કામ, રતિમા વામતા, ક્રોધમાં કોમળતા, એ મુઁધાનાં લક્ષણ છે.
એજ પ્રમાણે તેની પ્રીતિ લાજથી ઢાંકાએલી હોય, એ વગેરે મુઁધાના વ્યવહાર
જાણવા. ”

૭ શ્લોક—વસંતતિલકા કમલિની—કમળનો છોડ. આ કવિતાથી
સત્યભામાની કૃષ્ણ ઉપરની રતિ તથા લજ્જા નામનોભાવ વર્ણવે નાયિકા-
નું મુઁધાપણું ધ્વનિત કર્યું છે.

માતાએ પરણવા કહ્યું છે, અને મારી પણ ઇચ્છા તેવીજ છે. વાંચેલી વાત આપણને અનુકૂળ થાય છે તે તો તારા જાણવામા છેજ. પછે કહે કંઈ વાઘો છે ? અરે ! જો જો, મારા સામો કર કરી અંગુલિવડે મને દ-ખાડે છે ! (વા)

શ્લોક.

વર કર વનિતા જો, આ કરે મુજ સામો,
નિરખ નિરખ નીચુ, લાલ જશો નકામો !
પરખ પરખ પૂરી, મેમની દષ્ટિ એ છે,
હરખ હરખ હૈડા ! આશપાશે ગ્રહે છે.

શ્રીદામો—વયસ્ય ! વાઘો તો હવે તમારે મતે થોડોકજ રહ્યો છે અને જો માનીએ તો મોઢામાં મોઢો પણ મનાય.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! તે કયો ? કહી દે. પણ જો જો, એનાં અંગ કેવાં ઉત્તમ છે !

શ્લોક.

અ જો અજો અતિશે લલિત મુલલના, લોલ શી દષ્ટિ રાજે !
અ ગુલી જો અડાડી અધર ઉપર હા, લક્ષ્યા કેવી લાજે;
સ્કધો ઉચા કરેછે દય કુચ નિરખે, નણના બાણ સાજે,

(વા) જાતિ ઇ—“કૃષ્ણ ઘણી કન્યાઓ પરણ્યા પણ જાદવકુળની કન્યા પરણ્યા નહિ,” એમ દેવકીએ મ્હુ હવે તે માટે જાદવની જાતિ જોઈને કન્યા પરણવા માતાએ કહ્યું છે અર્થાત્ આ જાદવકુળની કન્યા છે એટલે મારે આજ છે વાંચેલી ઇ—હે શ્રીદામ ! હું જેની વાંચા કર છું એવી તે કન્યા મારા ઉપર પ્રીતિ બતાવીને મને અનુકૂળ થાયછે તે તું જાણેજ છે.

૮ શ્લોક—માલિની વૃત્ત વર ઇ—જો, વનિતા પોતાનો વર (ઉત્ત-મ) કર મારા સામો કરેછે તે તું જો તું હવે નીચુ જો, જો, કેમકે રખેને તું એના સામુ જોઈશ તો એ શરમાઈને જતો રહેશે તો એને જોવાનો લાભ નકામો જતો રહેશે !

પાદાંગુલે ખણે છે અવનિ અવિગતા, નાયિકા લાજ કાળે. ૯

શ્રીદામો—દવ ! રૂઝિમણીદવી રીસાશે તો કેમ કરશે ?

કૃષ્ણગુદેવ—એ તો કદી રીસાય તેવી છેજ નહિ તારે અને એને અવળું પડ્યું છે માટેજ તું એવું બોલે છે. પણ જો જો એ પંચમુખી નાગની કૃણા જેવા કે મણા વગરના કરવડે કોને બોલાવે છે, જેને બોલાવતી હશે તેનું તો ભાગ્ય ચારતર ભૂમિના જન્મ જેવુંજ માનવું જોઈએ. (જા)

શ્લોક.

આવી મુઝ્યા અંગુલિ, હલવી હલવી કદા મુને તેડે ?

ચ દ્રી ચ દ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતા યદા પડે કેડે ૧૦

શ્રીદામો—સખા ! શોક્યના સાલ તે સારા લાગતા હશે કે ? પણ મહારાજ હવે તો આ.માથા કૂટ જવા દઈ ચાલો ઘેર જઈએ

કૃષ્ણગુદેવ—વયસ્ય ! ઘેર જવાની વાત વીસરી જા, હવે તો આજ ઘર અને આજ ખાર જો જો, સાળાજ્ય, એ એની સખીને શું કહે છે ?

૯ શ્લોક—અઘરા લલિત—સુદર સુલલના—સુંદર સ્ત્રી લોલ—અંચળ અંગુલી ઇ—વિતર્ક નામે બાવનો અનુભાવ લાજના અનુભાવ કહે છે રકધો ઇ રકધ—ખમા પાદાંગુલે—પગના અંગુલવડે અવિગતા—એક જગોએ આટકી ઊભી રહેલી લાજયુક્ત અતુરાગ પ્રકટ કર્યો છે માટે નાયિકાનું મુઝ્યાપણ દ્વનિત કર્યું છે.

(જા) ચારતર—ચરોતર જેમ ચરોતરની ભૂમિનો જન્મ સદૃશ છે તેમ તેનું ભાગ્ય પણ સદૃશ માનવું

૧૦ શ્લોક—ખીતિ આવી નહ—આ મુઝ્યા આવી રીતે આખગી હલાવી હલાવીને મને ક્યારે તેડશે ? અથવા આવી (મુઝ્યાનું વિશેષણ) ચ દ્રી ઇ—જેમ ચ દ્રી (ચાદરણ) ચ દ્રને નિહાળે છે, અને યદા (જ્યારે—જો કે) સવિતા (સૂર્ય) તેની કેડે પડે છે તો પણ તે ચ દ્રિકા સવિતાને તજે છે અર્થાત્ સવિતાને જેતું નથી કૃતદર્શનદિક અલ્પભામાની સાથે લગ્ન કરવા મથે છે તથાપિ તે તેમને ઈચ્છતી નથી પણ તે કૃષ્ણને ઈચ્છે છે એવો અતર્ગત દ્વનિ છે,

શ્લોક.

કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે !

નહિ નહિ મદન શિલીમુખ, વાંકું સીધું સદાય ને બ્રાજે. ૧૧

શ્રીદામો—કહાનજી તમે પાછળ નાચિકા કહી અને વખાણી ત્યારે પેલી મથુરાવાળી નાચિકા આના જેવીજ હશે કે? (ગા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) મૂઠ! અરસિક ! અને આવડે એટલું બોલનાર ! મારો મિત્ર તું કેવી રીતે થયો? (એમ કહી સત્યભામા સામું જુએછે) આહા ! શું એ તે વલ્લિકા છે કે વામા છે !

શ્લોક.

વેલી કે અલબેલી, હેલી મેળી વન જીઓ વેલી;

ઉરજ કુસુમ અંકુરિત, અખળા કે એ શકે હશે વેલી ! ૧૨

તથાપિ કૃષ્ણ એ વાત જાણતા નથી માટે દિવ્યાદિવ્ય નાયક કૃષ્ણ ને ત્રિકાળ-દર્શી છે તેમનાથી આ ધ્વનિભૂત વાક્ય સેહેજ બોલાયું એમ માનવું.

૧૧ શ્લોક—ગીતિ. મદનસદનની—કામદેવના ધરની જાણે કામદેવના ધરની અર્થાત કામદેવની માલકીની—કામદેવની કમાન (ધનુષ્ય) શોભતી હોય તેવી (નીચી નમવાથી) એ કેવી શોભે છે ! ખીજે તર્ક કરીને પહેલા તર્કનો નિષેધ કરેછે નહિ નહિ ઇ—એ કમાન નથી, પણ એ તો મદન-શિલિમુખ (કામદેવનું બાણ) છે કે જે વાંકું અને સીધું સદાય બ્રાજે (પ્રકાશે—શોભે) છે નાચિકાને વિષે કામદેવના ધનુષ્યની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્ત્રેક્ષા અને તેનો નિષેધ કરી તેને કામના બાણનું રૂપ આપ્યું છે માટે અપનુહુતિ અલંકાર. અહીં નાચિકાને કામના આયુધ રૂપે વર્ણવે છે માટે તેનામા કામ ખીલી નીકળ્યો છે એ ધ્વનિ છે કામ ખીલી નીકળ્યો વર્ણવે છે માટે કાંતિ નામે નાચિકાલંકાર વર્ણવે છે

(ગા) નાચિકા કહી—‘ મુઘ્ધા ’ એમ કહ્યું તે. (શ્લોક ૧૦ મો જીઓ) મથુરાવાળી નાચિકા—મથુરામાની વારંગના (કુખ્જ) .

૧૨ શ્લોક—ગીતિ હેલીમેળી—સખી ભેગી. ઉરજ ઇ—એ અંકુરિત (રવાંટા રૂપી અંકુરવાળાં) ઉરજ (રતાન) છે કે કેસર રૂપી અંકુરવાળા ફૂલ છે.

શ્રીદામો—વયસ્ય ! અમે તો મૂઠ, અરસિક, આપડે એટલું
જોવનાર પણ તમારી કાગળી ન છટકી જાય તે હાથમાં રાખજે હો.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ ચિત્ર એવુંજ છે. ચતુરા તો ઘણી
જોઈ અને જાણી, પણ આ તો અલૌકિકજ દખાવ છે.

. **શ્લોક.**

નયન અયન કામધામકારી,

અપધન અ ગતાણા કહું ન ધારી;

કટિતટ લહી સિંહજાતિ સારી,

વનવટી લાજ અપાર એ વિચારી.

૧૩

શ્રીદામો—ત્યારે જુઓછો શું ? એ તો એજ; કરે હક્કાં ! એને
અને એની સખીને કહો કે અમારો સુવર્ણસરોજકામાં પેઠાં માટે મૂકી દા
દાણ ! જો ન આપે તો પછે સંભારો વ્રજની વાતો ! જો બૂલી ગયા હો તો
કરો મને ગુરુ એટલે કંઈ રહેશે નહિ અધૂરું.

કૃષ્ણદેવ— (નિઃશ્વાસ નાખી) સખા એ વેળા તો વટીગઈ !
મણિ જો કે નથી લીધો, નથી દીધો, તોય પણ કેટલું કરવું પડે છે ! કહે

વેલી અને સ્ત્રીનો નિર્ભય થઈ શક્યો નથી માટે સંદેહાલંકાર. હાવ અધિક
પ્રકટ થઈ શગાર બાવ ઉઘાડો જણાઈ આવ્યો છે માટે હેલા નામે
નાયિકાલંકાર વર્ણાયો છે. અર્થ પ્રકટ હોવાથી પ્રસાદ નામે ગુણ વર્ણાયો છે.
અને એમ અલંકાર તથા ગુણનો પરસ્પર યોગ વર્ણાયો છે માટે ભૂપણ
નામે નાટ્યલક્ષણ પણ વર્ણાયું છે.

૧૩ શ્લોક—પુષ્પિતાઆવૃત નયન ઇં—એનાં નયન તે કામના
ધામને ઉત્પન્ન કરનારા અયન (ધર) જેવા છે, અને એના અપધન (અવ-
યવ) તે હું તને ધારી ધારીને કહી શકતો નથી—અવર્ણ્ય છે! એની કટિનો
તટ લહી (જોઈને) સારી (બધી) સિંહજાતિએ અપાર લાજ વિચારીને
(પોતાના કરતા એની કટિ વધારે સુંદર છે તેથી ક્ષોભ પામીને) વનવટી
(વનમાં ચાલી ગઈ). કામ પ્રકટ થવાથી ઉપજેલી શોભા વર્ણી છે માટે
કાંતિ નામે નાયિકાલંકાર.

ત્રજની ચોરીઓ વિધાતા ગણવાને પણ શક્તિમાન છે ખરો !! ને વાડ-
આરિયા ગળવા માટે તો કાચનપુરીમાં રહે પણ કોણ ? માટે કંઈ બીજી
યુક્તિ ચોજ કાઢે તો કીક (ઘા)

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ, પછે એ છે અને
આપણે છિયે

કૃષ્ણદેવ—સખા ! આપણને નિહાળી એ પ્રતિધ્વનિ સાભળી
હરિણીની ગતિ જોગવનાર થઈ છે તેવામા ને નિકટ જઈએ તો નયનનુ
સુખ પણ જોવાવારો આવે પણ મને એક શ કા છે તે એકે જેમ જોના-
રને ચિત્ર આધેથી જોડખાપણવાળુ હોય તથાપિ સ્મરણિક લાગે છે તેણે
તો આમા કંઈ પણ નથીજ, તોય પણ તુ એકલો જઈ કંઈ યુક્તિ પ્રયુ-
ક્તિ ચોજ એ ઉભયને અહીં તેડી લાવે તો શ કાનુ પૂર્ણ સમાધાન થઈ-
જાય ખરું. તેમ એ કોણ છે શી જાત છે અને પરણેલી છે કે કુવારી છે
એ સર્વ વાતનો નિર્ણય કરી શકાય હવે તો મારા જવાનો સર્વ આધાર
તારા પર છે ? (ઢા)

શ્રીદામો—કહાનજી ! ત્યારે આપણે આ ચાલ્યા ત્રજનુ જે
બૂલી ગયા હઈશુ તો સભારી કાઢતા ક્યાં નથી આવડતુ ? પણ જે તમે
બાળપણની ટેવ બૂ યા નથી તો અમે કેમ બૂલીશુ !! (એમ કહી
આટ્ટહાસ્ય કરતો જવા માડે છે)

નાગરિકા—હલા સત્યભામા ! હવે સમીસાજ થવા આવી માટે
ચાલ્ય ઘેર જઈએ.

સત્યભામા—તારે જવુ હોય તો જા, હુ તો પિતાના સ્થગ-

(ઘા) જે વાડ મુલ—અર્થાત્ હુ દારિકાનો રાજા થઈને એમ કર
તો નગરીમા કોણ રહે ? પૂર્વકયાનુ સ્મરણુ કર્યું છે માટે આખ્યાન નામે
નાટ્યાનકાર વર્ણાયો છે

(ટા) પ્રતિધ્વનિ—આપણા ઉચ્ચારનો પડધા નિકટ—પાસે અહી
જે પ્રકારથી કાર્ય સિદ્ધ પાય તે પ્રકારનો વિચાર કરી કર્તવ્યનો નિશ્ચય કર્યો
છે માટે યુક્તિ નામે અ ગ વર્ણાયુ છે

તક માટે આ મલ્લિકાના મધુર અને સુવાસિત કુસુમ વીણી રહ્યા પછે
આવીશ હલા નાગરિકા ! પેલા ફેંટા બાધી પછે ઊભા છે તે કોણ હશે
વાર ? (ચા)

નાગરિકા—સખિ ! કોઇ દેવ હશે નીકર આવુ રૂપ કયાથી
હોય ?

સત્યભામા—(નિ શ્વાસ નાખી) હલા મારે કાને મારા પિતા
એવો સ્વામી કેમ નહિ જોતા હોય કૃતવર્મા, અકૂર અને પેનો શતધન્વા
ને ત્રીજો છે એમાથી મને તો એકે ગમતો નથી દેવ જાણે સખી મેં
શાય પાપ કર્યા હશે (જા)

નાગરિકા—એની આવો સ્વામી મળે તો કેવુ સારૂ !

સત્યભામા—પણ સવળે હાથે ગોર પૂજી હોય ત્યારેકની ?
ધાવતા બાળ વછોડાવ્યા હશે, વેંતી નીકે પગ દીધા હશે, હજારના ઘર
ભગાવ્યા હશે, ! એવા એવાં કર્મ કરનારને તે આવા સ્વામી કયાથી
મળે ! ! (જા)

નાગરિકા—તારે બા ! એમાનુ તો તે કશું એ નથી કર્યું ! !

સત્યભામા—આ ભવમા નહિ તો પેલે ભવે કર્યા હશે ! સખિ !
જો તો ખરી એ મારા સામુ એકી ટસે કેવુ જોઇ રહ્યાછે ને ભાગ્યવતી
ને એ ભરે ભાણે ભોજન કરવાનું હશે તેની જો મને દેવે દાસી કરી
હોત તોય હું તો મને ભાગ્યશાલી માનતાં આહા ! શુ સ્વરૂપ છે ! ! વિશાળ
હૃદય, પાતળી કટિ, સાઠની બાધ જેવા ખભા, તીની ને તરેરી આંખો,

(ચા) કૃષ્ણ તથા શ્રીદામા વિષે સત્યભામાના જણવામાં ખરો ભેદ
આવ્યો નથી એમ બતાવનાર આ વાક્ય છે માટે સશય નામે નાટ્યન-
ક્ષણ વર્ણાયું છે

(જા) કૃષ્ણની સુદરતા જોઈને યથેલી સત્યભામાની આકાંક્ષા વર્ણી છે
માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર

(જા) પોતાને વિષે દોષ શુ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે
પરીષાદ નામે નાટ્યાલંકાર

પોપટના નાક જેવું નાક, હસમુખું મોઢું, હાથીની શુંડ જેવા હાથ, કેળો જેવા પગ, વાંકડી અખોડી અને મારા હૈડાંને ચીરી નાખે એવાં ઉડતાં કાનઘેરિયાં ! સખી હુ તો એ અલખેલાનું સ્વરૂપ જોતી અહીંજ એસી રહીશ, જ તારે ઘેર જવું હોય તો. (જ્ઞા)

નાગરિકા—સખી ! એમ તે થાય ? ગાય અને દીકરીએ તો જ્યાં દારે ત્યાજ જવું પડે !

સત્યભામા—(સરોપ) જ જ, ડાહી ડાહી વાતો કરી સમજવે-છે કાને ? જોને આપણા નગરના કૃષ્ણને રૂકિમણી કેવી રીતે પરણી છે ? એના ભાઈએ તો શિશુપાળ શોધ્યો તો તેમ વળી સુભદ્રા જોને જોગીને વેશે આવેલા અર્જુનને લઈને નીકળી ગઈકની ! એના કરતાં તો મારાં માળાપ કંઈ મોટા નથી ! ! (જા)

નાગરિકા—સખિ ! પણ આપણાથી એવું થાય ? આપણે તે કોણ માળાપના છોડું કહેવાઈએ ! કોઈ કાણું જોડું કહે તો વખ ખાઈ મરવું પડે

સત્યભામા—ત્યારે શું મેં બે જણાવ્યા તે મારાં માળાપ કરતાં હલકા માળાપના છોડું હતા કે ?

નાગરિકા—પણ સખિ ! તેલ જો તેલની ધાર જો; એ શી જાત છે નાત છે તેના તો વિચાર કરય.

સત્યભામા—હલા ! હા, એ વાત તો ખરી ! પણ તે આપણાથી કેમ તજવીજ કરાય ? નાગરિકા આ સ્વરૂપસુદરને જાણે મેં પહેલાં કંઈ જોયા હોય એવું મને લાગેછે. પણ ના ના, તે આવે વેશે ક્યાથી હોય ? હશે તે હોય કે એ હોય તે માટે મારે શું ? પણ આવા ધણીની ને ધણીઆણી હશે તેના તે પુણ્યનો પાર શો !

(જ્ઞા) કૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાય છે આકાશ બતાવી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાવકાર વર્ણાયો છે.

(જા) રૂકિમણી વગેરેના દૃષ્ટાંતથી પોતાનો પ્રિય અર્થ સાધરા ધાર્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ.

નાગરિકા—(આંગળીવડે બતાવી) સખી ને પેલા બેમાંથી એક જણ આપણા ભણી ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો આવે છે.

સત્યભામા—હા ! ત્યારે ચાલ્ય આપણે જતાં રહિયે ! અરે દૈવે આઘાં ઊભાં રહી જોવાનું સુખ પણ લઈ લીધું. (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (ટા)

નાગરિકા—નાશીજન્યએ તો ચોરમાં ખપીએ. માટે લાવ્યને એનેજ આપણે ગુન્હાઓ કરીએ ?

સત્યભામા—સખિ ! શી રીતે ?

નાગરિકા—તું તારે જોયા કરજે; હું એની સાથે બોલી એક ઘડીમાં કેવો બાંધો લેઉ છું ? એના તે ભાર શા છે ! (એવું શ્રીદામોપાસે આવી મોટેથી બોલે છે).

શ્રીદામો—તમે બે જણિયો કોણ છે. કૃષ્ણમહારાજની સુવર્ણસરંગિકા કે જેમાં દેવી રૂકિમણી કે મહારાજ પોતેજ આવી શકે તેમાં તમે કેમ પેઢિયો છો ?

નાગરિકા—(સરિમત) અધ્યા ! તું કોણ છે ? (ઠા)

શ્રીદામો—હું અહીંના રખવાળ છું.

નાગરિકા—વાહ રે રખવાળ તો સારો દખુ ! (સત્યભામા બણી હાથ કરી) ને આ જાડને પાણી પાવાની આશા દઈ એને આમ કેમ રીખાવે છે ? એ તે તારી વાટ ક્યાં મુઢી જોતું ઊભું રહેશે ? (ટા)

(ટા) અહીં કવિએ કૃષ્ણસ્ત્રીને યોગ્ય ખીલીકણપણું ધ્વનિત કર્યું છે.

(ઠા) સરિમત—યોહું દર્શીને. (ટા) તુલ્ય અર્થવાણું દર્શાવે છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ. આ વાક્યમાં જાડને પાણી પાવા રૂપ એક પ્રસિદ્ધ અર્થ છતાં 'સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે ક્યારે મેળવીશ' એવો ખીજો અર્થ તેમાંથી સમજાય છે માટે શોભા નામે નાટ્યલક્ષણ.

શ્રીદામો—પણ તેને પાણી મળ્યું છેકની ! હવે એવી વાતો શાકાને કરે.છે ? હોય બીજાં કામકાનની ગડબડમાં હુંએ ત્યારે વારે લાગે ! અમારે તે કંઈ એક લક્ષ્મી છે ? એટલુંય એને પાણી મળ્યું તે મોટી વાત કહેને ! નીકર એના સુધી તે આ પાણી ક્યાંથી ! !

સત્યભામા—(ગોપ ન સાંભળે તેમ) બીજી માથાકૂટ જવા દઈ પેલા પછે ઊભા છે તે કોણ છે તે પૂછી લેને.

નાગરિકા—પેલો અમારા સાચું ટગરટગર જોઈ રહ્યો છે તે કોણ છે ?

સત્યભામા—અહીં નાગરિકા ! જેવાં બોલિયે તેવાં દીશિયે. (ઢા)

શ્રીદામો—એ તો વનમાલી છે. અમારા બધાનો, ના ના અમારા બધાના ઉપરી એ તો. એમણેજ ના ના એણે મને પૂછવા મોકલ્યો છે કે એ બે કોણ દૂલાં વીણેછે ? ‘બોલિયે એવા દિશિયે’, ‘બોલિયે એવા દિશિયે’ (એમ ગોળે છે). (જા)

નાગરિકા—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) કેમ દ્વંધમાં સાકર બેળવું ?

શ્રીદામો—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) ઉકળ્યા પછે જો સાકર બેળવીએ તો ઉભરોય આવ્યે કમજરે જવાપામે નહિ !

(ઢા) આ વાક્યથી સત્યભામાનો કૃષ્ણ ઉપર રોહ અને માનદષ્ટિ છે એવો ધ્વનિ માલમ પડે છે.

(જા) શ્રીદામો અધમપાત્ર હોવાથી ભૂલથી ‘બધાનો’ કહીને વળી ‘બધાના’ કહેછે અને ભૂલ સુધારેછે; તથા ‘એમણે’ કહીને ‘એણે’ કહેછે અને ભૂલ કરેછે. એમ કરીને કવિએ બતાવી આપ્યું છે કે સત્યભામાના અતરમાં જે અતુરાગબીજ છે તે તેના સમજવામાં આવ્યું છે. અને તેથી—બીજ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવાથી પરિન્યાસ નામે અગ વર્ણાયું છે.

નાગરિકા—(મોટેથી) જ તારા માળીને જઈને કહે કે તું અમને કોણ પૂછનાર? અમે જે છિયે તે છિયે. અમને જે નુકસાન કૃષ્ણે કર્યું છે તેના બદલામાં અમને રોજ અહીં આવવા તેણે છૂટી આપી છે. અમે તારા કૃષ્ણને નીચું જોવાડાવનારાં છિયે; જ જઈને કહેવું હોય તે કહે.

શ્રીદામો—(ધાંટા કાઢતો ને ખરજડતો) હાં કીક સે ! ઝોઈ લ્યો તમારી વેતરાણ (એમ કહી પાછો વળે છે).

સત્યભામા—સખિ ! તેં એની સાથે કંઈક છાની વાત કરી તે શી ?

નાગરિકા—એ તો મેં એને કહ્યું કે આ તો કૃષ્ણ જેના મણિ ચોરી લીધો હતો અને તે ના પરચો ત્યારે પાછો આપ્યો તે સત્રાજિત્વુતા છે માટે જો કંઈ અમને કહીશ તો કૃષ્ણ તનેજ કાઢી મૂકશે !

સત્યભામા—અલિ ! એ જઈને કૃષ્ણને કહેશે તો ?

નાગરિકા—આપણે ક્યા અહીં બેસી રહેવું છે ? અને એને પિતા સત્રાજિત્વના જેવું અટપટું નામ પણ ક્યાં આવડવાનું છે ?

સત્યભામા—એવાં બાના કંઈ હું માનનારી નાથ ! ખબડદાર મારી સાથે આવી આવાં કંઈ વેર વસાવતી ના ! (તા)

નાગરિકા—હલ્લ ! જો જો પેલા તારા ભણી જોઈ કંઈક કરે છે.

સત્યભામા—(કંઈ થાત થઈ જોઈ) હલ્લ ! એના કટાક્ષ તો મારે કાળજી કોરી નાખે છે ! પણ શું સખી એ આ વનના માળી હશે ? (યા)

(તા) સત્યભામા ચતુર દત્તી, એવો ધ્વનિ છે (યા) જો માળી હોય તો મારા મનોરથ મનમાં રહી જાયછે ! પણ એના રૂપ લાવણ્ય ઉપરથી એ માળી લાગતો નથી; અને એ માળી નહોતા ક્ષત્રિય નીકળે તો ધણું સારું, એની સત્યભામાની વાંચના ધ્વનિત કરી છે.

નાગરિકા—ના ના એમ તે હોય ! એ તો મુઓ ગાંડિયા નેવો છે. એના બોલ્યા પર તે શા ભરૂંસો રખાય ? ચાલ્ય આપણે તહીં જઈ પૂછીશું ?

સત્યભામા—વાહ રે અહીં વાહ ! આપણાથી તહીં જવાય કે ? પરમેશ્વર કરે અને અહીં રહ્યે રહ્યે એમતુ રૂપ નેવાશે તો ઘણુંય છે. પણ મને એમના જોયા કર્યાપરથી લાગે છે તો, કે એ થોડી વારમાં અહીં આવશે ખરા. એટલે તુ એમને બધી વાત પૂછી લેને. હું ધીમે ધીમે ચાલવા માંડીશ. પછે શું કરવું તે આપડે વિચાર કરીશું. વનમાળી હોય કે ગમે તે હોય પણ એમને તો મેં મારા હૈડાના હાર કર્યાજ. આહા આવાને મૂકી બીજાને વરે એવી કોણ હોય ! બેન ! પણ એમ હોય તો ખોટું તો ખરુંતો ! વાર ને પેચો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો; હવે શું થાય છે તે જોતાં બિભાં રહિયે. (દા)

કૃષ્ણદેવ—(નિરાશ થઈ) શ્રીદામા પાછોજ આવ્યો કે ?

શ્રીદામા—વયસ્ય ! ત્રિપક્ષી વિદ્યા એટલી મુદતમાં મોટા પંડિત ન સંભારે તો તે પણ ભૂલી જાય તો અમે તે શા લેખામાં ! (ધા)

કૃષ્ણદેવ—સાંભળ્ય ને આઠ આપકળા રૂપ વિદ્યાઓ છે તે આવડયા પછે ભૂલાતીજ નથી.

શ્લોક.

રાગ પાદ ને પારખું, નાડી ને વળી ન્યાય;

તરવુ તંતરવું તસ્કરવું, આઠે આપ કળાય.

૧૪

(દા) કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે અધ્યવસાય નામે નાટચાલકાર વર્ણવ્યો છે.

(ધા) ત્રિપક્ષી વિદ્યા—ત્રણ પખવાડીઆ સુધી વગર સભાર્યે બણેલી વિદ્યા ટકે, તે ઉપરાત ભૂલી જવાય. અર્થાત્ મેં ઘણા દિવસથી વ્રજમાની દૂતવિદ્યા સંભારી નથી માટે તે હું ભૂલી ગયો અહીં અર્થાતરની ઉક્તિથી બીજો અર્થ સમજાય છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટચાલકાર ૧૪ શ્લોક—દોહરા.

શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે. અમારા જેવાને એમાંનું શું લાગુ પડે ?

કૃષ્ણદેવ—મખા ! હું તારો દાષ કાઢતો નથી; એ તો એમ-જ હોય !

શ્લોક.

આપ વિના યજ્ઞ નહિ રે, મેઘ વિના જળ નહીંજ શ્રીદામા !

દાષ નથી કંઈ તારો, જો તેડું હું કને હવે સ્થામા. ૧૫

શ્રીદામો—મહારાજ ! ક્યાં ખદોત અને ક્યાં ઉદોતવાળો પ્રભાકર ? તમે તે તમે અને અમે તે અમેજ ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે અન્ય કથા જવા દઈ હું જેમ કરું તેમ તું યથાર્થપણે કરજે.

શ્રીદામો—કહાનજી ! આપણે તેમ કરવામાં તો પાછા પડિયે તેવા નથી. (પછે કૃષ્ણ કેડ ઇત્યાદિ બાધેછે તેવા સર્વ અભિનય શ્રીદામો પણ કરેછે). (પા)

૧૫ ક્રમ હોય તે શ્લોકથી કહી બતાવે છે: શ્લોક—ગીતિ. સ્થામા—સ્થામાને. લોકોક્તિ અર્થ કાર.

(ના) ખદોત—આગિયો કીડો. ઉદોત—પ્રકાશ. પ્રભાકર—સૂર્ય.
(પા) અભિનય—ચાળા કે ચેષ્ટા. નાટકમાં નટલોકો રામાદિકની અવસ્થાનું અનુકરણ કરેછે તેને અભિનય કહે છે. અભિનય વિષે સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે—

“મવેદમિનયોવસ્થાનુકાર મ ચતુર્વિધઃ ।

આગિકો વાચિકૈશ્વ આદ્યાર્યઃ સાત્ત્વિકસ્તથા ॥”

“ રામાદિકની કાળકૃત કે દેશકૃત અવસ્થાનું અનુકરણ તે અભિનય કહેવાય છે એ અભિનય ચાર પ્રકારનો છે; આગિક, વાચિક, આદ્યાર્ય અને સાત્ત્વિક. શરીરને હલાવવા ચલાવવા રૂપ અભિનયને આગિક અભિનય કહેછે;

કૃષ્ણદેવ—(ઉતાવળે દોડી અને મોટેથી બૂમ પાડી) શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! ને ને ! આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આહાહા ! ! શું બલિવર્દનું હરિણ સ્તનપાન કરી રહ્યું છે !! (પા)

શ્રીદામો—(કૃષ્ણના જોવા અભિનય કરી) અચ્ચરિયં અચ્ચરિયં, અપુત્ર્યં અપુત્ર્યં, કઅં કઅં. (એમ બોલી અદૃહાસ્ય કરેછે). (વા)

સત્યભામા—(સઆશ્ચર્ય) હલા નાગરિકા ! ને પણે બળદને હરણ ધાવેછે તે પેલા બે દાડતા જોવા ગયા માટે ચાલ્ય આપણે પણે જઈએ. (એમ કહી બંને દોડી જાયછે).

નાગરિકા—(મોટે શ્વાસ ન માતો હોય એવે વેશે) સખી અહીં તો કંઈનથી. (કૃષ્ણ સામું જોઈ) અરે વનમાળી બળદને હરણ કહી ધાવેછે તે અમને તો બતાવો !

કૃષ્ણદેવ—આ ધાવે ! અમે જોઈએ છિયે ન તમે કેમ નથી જોતાં ? (શ્રીદામાને તાળી આપી) કેમ સખા ! તું જુએ છેને ! !

શ્રીદામો—(અદૃહાસ્ય કરી) હા હા, મારી હાહુતું હું ધાવી રહ્યું ! !

સત્યભામા—(મર્મ ચમક્યા જેવે વેશે) હલા નાગરિકા ! આ

તેના જેવું બોલી બતાવવું તે વાચિક અભિનય કહેવાય છે, વચ્ચ, અલંકાર શસ્ત્ર, તિલક, વગેરેથી અતુકરણ કરવું તે આહાર્થ્યાભિનય કહેવાયછે અને રવાં બગા કરવાં, આંખ મીંચવી, વગેરે સાત્વિક ભાવની ચેષ્ટાઓ કરી બતાવવી તે માત્વિક અભિનય કહેવાય છે અહીં શ્રીદામાનો આગિક અભિનય છે.

(પા) બલિવર્દ—બળદ, સ્તનપાન કરવું—ધાવવું. અર્થાત્ બળદને હરણ કેવું ધાવે છે ! ! ચંદ્રમાં મૃગલાંછન જોઈને આ યુક્તિ કરી છે એમ આગળ ખુલાસો કરવામાં આવશે. અહીં અદ્ભુત રસનો આવેશ વર્ણાયો છે માટે પરિભાષના નામે સુખસંધિના અંગતું વર્ણન છે.

(વા) અચ્ચરિયં—આશ્ચર્યમ્ (આશ્ચર્ય). અપુત્ર્યં—અપૂર્વમ્ (અપૂર્વ) કઅં—કથમ્ (કેવી રીતે) ?

તો બંનેય ઠગપાટણના જેવાશી દેખું ! (સખેદ) અરેરે ! વિધાતાય વાક્યમાં વચ્ચે લાગે છે ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અહો તન્વ ગિ ! અમે શી ઠગાઈ કરી કે અમારા પર આવડો મોટો આક્ષેપ કરો છો ? (મા)

સત્યભામા—(નીચું જોઈ) આ તમારો સોબતી કહે છે કે એ તો વનમાળી છે જો એ કહે છે એમ હોય તો વનમાળી અમને શા કાજે ઠગે ?

કૃષ્ણદેવ—મદિરાસિ ! મારા અનેક નામમાંનું એ પણ એક નામ છે અને જો એ નામ મારા વચ્ચે કહ્યું તો તો તેને છાજતુજ કાર્ય કર્યું છે. (યા)

સત્યભામા—(સસ્મિત) વાડ એ તો કીક ગોઠવી કાઢ્યું, પણ બળદને હરાવું ધાવે છે એનું કંઈ ગોઠવો એમ છે કે ?

કૃષ્ણદેવ—અહો વરાનને ! અમે ઠગપાટણના નથી એટલે અસત્ય બોલનારે નથી.

સત્યભામા—ત્યારે બળદને હરાવું ધાવતું દેખાડો જોઈએ !

(મા) અરેરે ઈન્—(કૃષ્ણને માળી ધારીને સત્યભામાનું આ વાક્ય છે) અર્થાત્ એણે અધર્મિત જગોએ રૂપસોદર્ય વગેરે આપ્યું છે એ ખેદ-કારક છે ! આવો રૂપાળો કોઈ રાજકુમાર હોત તો કેવું સાદું થાત ! એ આશય છે (મા) તન્વ ગી—નાજીક સુદરી (સખેધન) આક્ષેપ—દોષારોપ—નિદા

(યા) અને ઇન્—જો એ નામ મારા વચ્ચે (મિત્રે) કહ્યું છે તો તો તેને (એ નામને) છાજતુજ કાર્ય કર્યું છે (વૃદાવનમા) અર્થાત્ વૃદાવન-મા વનમાળા ધારણ કરીને ગોપીઓ સાથે સ્નેહ કરતો હતો તે વાત મારો વચ્ચે જણે માટે તેણે તો અનર્થ નામ કહ્યું છે અથવા મારા વન-માળી નામને યોગ્ય કાર્ય મેં અહીં કર્યું છે !

કૃપાગુદેવ—(આકાશ ભણી આગળી કરી) અહો ધનુભૂકુટે !
પસ્ય પસ્ય. (રા)

શ્લોક.

ધવલ નવલ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમદાતા,
અમલ કમલ નેવો, વિશ્વને દય શાતા;
બલદ જગત રાખે, ઔપધિ ચંદ્રમાતા,
જલદ ભગત ટીલે, હૃદય ધાવે સુગાતા !

૧૬

સત્યભામા—(સરિખત) સપ્તિ નાગરિકે ! સમજકની ? ચં-
દ્રમા એ બળદ અને તેમાં જે લાંછન છે તે હરણ. ગોઠવું તો ઠીક

(રા) ધનુભૂકુટે !—ધનુષ્ય સમાન ભૂકુડીવાળી ! પસ્યપસ્ય—જે, જે.
૧૬ શ્લોક—માલિની વૃત્ત. (આ કવિતાના પૂર્વાર્ધનાં વિશેષણ બળદ
તથા ચંદ્રને સરખી રીતે લાગુ પડે છે) ધવલ ધ્રુવ—ધવલ (ધોળો), નવલ
(નવો), નાનો, પ્રેમીને પ્રેમ આપનાર (ચંદ્ર પ્રેમી સ્ત્રીપુરુષોને આહ્વાદ
આપે છે અને બળદ પ્રેમીજનોનો સ યોગ કરાવી તેમને પ્રેમ આપે છે)
અમલ (નિર્મળ) કમલ નેવો વર્ણનો તથા જે વિશ્વને શાતા આપે
છે (ચંદ્ર પોતાનાં શીતળ કિરણથી અને બળદ પોતાના બળથી પૃથ્વી
ખેડીને), એ બળદ જગતને રાખે (રક્ષે) છે અને ચંદ્રમાતા ઔપધિને
રાખે છે. (ઔપધિએ ચંદ્રના અમૃતથી વૃદ્ધિ પામે છે એમ કાવ્યોમાં લખેલું
હોય છે.) ચંદ્ર અને બળદ એમ અનેક રીતે સમાન હોવાથી ચંદ્ર અને
બળદ એકજ છે તેથી ચંદ્રરૂપી બળદને જલદ (મેઘ) ના જેવા સ્થામ ભગતના
ટીલારૂપે (મધ્યમપદ્યોપી) હરણ ધાવે છે સુગાતા—હે સારાં ગાત—માત્ર
(અગ) વાળી ! (સત્યભામાનું મંબોધન).

આ શ્લોકમાં ચંદ્ર અને બળદને એક રૂપે વર્ણવે છે માટે રૂપક-
લંકાર. ભગનનું ટીલું હરણ રૂપે પરિણામ પામીને ધાવે છે, એમ વર્ણાયું છે
માટે પરિણામલંકાર. ધવલ, નવલ, વગેરે ગજ્ઞેમા અક્ષરોની સમા-
નતા છે માટે સમતા નામે શુણ્ણ. શુણ્ણ અલંકારનો યોગ છે માટે ભૂપણ
નામે નાટ્યલક્ષણ. ચંદ્ર અને બળદના સરખાપણા ઉપરથી અદ્ભુત
અર્થની કલ્પના કરી છે, માટે અલિપ્રાય નામે નાટ્યલક્ષણ.

દખું ! હલા (બંને ન સામજે તેમ) તું એમની જાતજાત પૃઢી લે જો-
ધએ ! (લા)

(પાછળથી કોઈ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી પ્રવેશ કરે
છે)

કનકમાલિકા—(હાથના ઇસારા કરતી અને કોઈ ન સામજે
તેમ ગળામા બોલતી) દવી અહીં આવો, અહીં આવો, જુઓ, જુઓ,
દેવ પણ અહીંજ છે !

રૂકિમણી—(સઆશ્ચર્ય) હેં ! હે ! શુ કે'છ' ? શુ કે'છ' ? (જોધને)
અરે રે ! આ તો ચારે જણ અહીં છે ! શો ગજળ ! અરે દૈવ ! ગોપ-
બંધુને તે શેના ઘડ્યો છે ! ! (ધીમેથી) કનકમાલિકા હવે કેમ કર
શુ ?

કનકમાલિકા—(આશ્વાસન કરી) દવિ ! ગભરાયો નહિ!
દેવને મળ્યો છે ગોપ તો તમારી સખી કનકમાલિકા પણ કંઈ કાચા
નથી. સાંભળો, જ્યારે દેવ અહીં આવ્યાની મને ખબર થઈ અને હું
તમને તેડવા આવી ત્યારેજ મેં સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને
મોકલી છે.

રૂકિમણી—(નિશ્વાસ નાખી) આંતે ત્યા જઈ શું કરવાની છે ?
સખિ ! બળિયાના બધેય એ બાગ હોય છે. જો સત્રાન્વિત અહીં આવશે
તો તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ ક્યારે પાછી પાના કરે તેવી છે !

કનકમાલિકા—દવિ ! હવે એમ ગમરાટ કરૂંધી શું વળે
એવું છે ! હું દેવના બળથી અને ગોપબંધુના છજયા થોડી ઘણી
બાણીતી છું.

(લા) સત્યભામા જાતજાત પૃજનાનું કહે છે તે ઉપરથી સત્યભામા-
ની સ્પૃહાનો ધ્વનિ અને તેના અનુરાગનીજનો ઉદ્ભવ વર્ણવે છે

રૂક્મિણી—ત્યારે તો કહે તેં શું કર્યું છે ?

કનકભાલિકા—(કનકા) એનો બાપ કરશે એમ અને આપણે કરીશું આમ. હમણા તો જેમ એ ચારેયમાથો કોઈએ નબળું તેમ એમની વાતોચિતો ચાલે છે તે સાંભળી લઈએ. (વા)

રૂક્મિણી—સખિ ! જુગતી તો ઠીક લડાવી છે ! વાર ત્યારે ચાલ્ય પેલા ઝાડઆથે રહી સાંભળીએ. (તેમ કરે છે.)

નાગરિકા—તમે બંને શી ન્યાત છો ?

કૃષ્ણદેવ—જ્ઞાતિ આદિક તો વિવાહકાર્યમા પૂછાય છે.

નાગરિકા—સ્નેહમા ન પૂછાય કે ?

કૃષ્ણદેવ—પણ તે જો કરવો હોય તોકની ? (જા)

રૂક્મિણી—(સખેદ) સખિ ! દેવ શું બોલે છે ! વાર સાંભળવાનો સમય તો ઠીક મળ્યો છે !

નાગરિકા—જાણ્યા વગર કેમ કરાય ?

કૃષ્ણદેવ—સ્નેહને માટે એમ છેજ નહિ; એ એકવારના નેત્ર-મેળાપેજ થાય છે.

સત્યભામા—નાગરિકા ! આ સિધી વાત પૂછ્યામાં આટલું બધું કરે છે તો પછે બીજામાં તો (એટલું બોલી શરમાઈ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—(સત્યભામાનું અધૂરૂં પૂર કરે છે) ‘શુચકરણ’ ! હે રબોર ! એટલું પણ કહી નાખોને પણ એમ નથી હો—(એવામા પ્રણામી આદર બોલી સત્રાજિત એકાએક સત્યભામાને ઉચકી ચાલતો ચાલ-છે) (વા)

(વા) એનો ઇન્—એનો બાપ ક્રોધો પ્રમદો બોલીને આવશે અને સત્યભામાને ઉપાડીને લેઈ જશે તથા આપણે કૃષ્ણને અટકાવી સખીશુ અને સત્રાજિતને નાશી જવાનો અવકાશ આપીશું

(જા) અર્થાત્ તમારે સ્નેહ ક્યારે કરવો છે કે તમે જ્ઞાતિ પૂછો છો ?

(વા) રબોર— કેળના મમાન બધાણી ! અહીં સત્રાજિતને લા-

નાગરિકા—(મોટેથી બૂમ પાડી ગભરાયેને વેશે) વનમાળી ! વનમાળી !! ગોપાળ ! ગોપાળ !! પકડો ! પકડો !! આ મારી સખીને લઈ જાયછે ! લઈ જાયછે !!

શ્રીદામો—(અવળીપા દોડી) મારો મારો ! (સા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) કોણ મૂઠ, હું ચક્રુનદન ઊભો છતાં કન્યાનું હરાણ કરેછે ? શું તે એમ જાણે છે કે મારી પાસે શસ્ત્ર નથી ! તો ભને આ માગ લુજનો પ્રતાપ તેણે જોઈ લેવો. મેં કે જોણે વગર શસ્ત્રાસ્ત્રે કેશીકસાદિને પછાડ્યા છે અને મલ્લને માર્યા છે તે ઊભો છતાં કાગિનું પાણુ શું માખલ છે કે મારી વાચ્છેલી વસ્તુનું હરાણ કરી શકે ! (ઇત્યાદિ બોલી પમ્પવા દોડેછે એવે ત્યાં રૂક્મિણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરેછે) (હા)

રૂક્મિણી—(કૃષ્ણદેવને ઝાલી રાખી) હા હા મહારાજ ! સો-જસહસ્ર રાજ્યકન્યાઓ માટે કંઈ નથી કરતા તો પછે આ એક માટે આટલું બધું શાકાન્ને કરવું પડે છે ! નૃપાળનો ધર્મ એવો ક્યા છે કે પુરજનની કન્યાને તેના વડીલોની આજ્ઞા વગર એકાતસ્થળમાં બોલાવવી ? શું કીડીપર કટક ચઢાવવું છે ? મહારાજ ભોમાસુર તો મહાબળવાન છે, જવા દો ! જવા દો ! હવે એટલું બહુ થયું ! ! (ફિ)

વીને કૃષ્ણના હિતમાં રૂક્મિણીએ વિદ્ધ નાખ્યું છે માટે પ્રતિભુખસધિનું નિરોધ નામે અગ વર્ણાયું છે (સા) અવળીપા—અવળી તરફ

(હા) કૃષ્ણદેવનો તિરસ્કારયુક્ત વચન મોલાવનાર આવેશ વર્ણાયોછે માટે દ્વેષ નામે નાટ્યાનકાર વર્ણાયો છે કૃષ્ણના ગર્વયુક્ત વચન છે માટે ગર્વ નામે નાટ્યાલકાર પણ વર્ણાયોછે થોડો પણ પગભવ કૃષ્ણ સહન કરી શકતા નથી એમ વણાય છે તે અશ્વમા નામે નાટ્યાલકાર છે

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્રય) શું દેવિ ! (સાવધપણે) ત્યારે હું ઊભો છતાં મારે મનુષ્યહરણ થવાદેવું એમ ? (રક્તિમણી આદિકને જોઈ શ્રીદામો તથા નાગરિકા જતાં રહેછે).

રક્તિમણી—દેવ રસ્તામાંથી મળી આવેલી પેલી તેના ખરો માલીક લઈ જાય તેમાં તે કયું શૂરત્વ દખાડવાનું હતું !

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) પણ મિયા પેલી હોય તોકની ! અને કદાપિ જડી હોય તથાપિ તેના સત્ય સ્વામીની શોધ વગર તે કેમ આપી દેવાય ?

રક્તિમણી—(સરોય) દેવ ! હવે આ સ્થિતિને છ.જે એવાં એ કૃત્ય નથી. (આમ તેમ જોઈ) શું શ્રીદામો અને પેલી જતાં રહ્યાં કે ! સર્વે સારાનાં સંગી છે ! !

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) દેવિ ! તમારી ઇચ્છા એવી છે કે મારે દૃષ્ટિગોચર થયેલા મનુષ્યહરણને માટે કંઈ પણ ન કરવું ? તો ભયે ! પણ આ ઠીક થતું નથી ! !

રક્તિમણી—(મહાક્રોધાવેશમાં ઝાંચેયો હાથ મૂકી દધ) ત્યારે મહારાજ ! સૂઝતું કરતા આવ્યા છો તે કરારે કરો. અમારે અને તમારે છે શું ? (એમ કહી જવા માડે છે) (તિ)

કૃષ્ણદેવ—(તેને રોકી) મિયા ! અઘટિત છતાં પણ મનનું માન્યું કર્યું તો પછે આમ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? (ગિ)

રક્તિમણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી) આર્યપુત્ર ! મનનું માન્યું કરાય તેનું કરશે. અટલે તે રાજ્ય થશે અને અટકાવી અટકશે. (એમ કહી ઉતાવળે ત્રણે જણ ચાલ્યાં ગયછે). (પિ)

(તિ) રક્તિમણી પ્રત્યક્ષ નિષ્કુર વચન જોતે છે મારે વજ્ર નામે પ્રતિમુખસંધનું અંગ વર્ણાયું છે.

(ગિ) અઘટિત—મનુષ્યહરણ ન અટકાવવું તે. (પિ) અહીં પણ રક્તિમણીએ નિષ્કુર વચન મોઢા ઉપર ક્યું મારે વજ્ર અંગ છે.

કૃષ્ણદેવ—(સંખેદ) અરે પ્રાપ્ત થયેલી અલભ્ય વસ્તુ ગદ્ય અને દેવી પણ રીસાઇ ! દૈવની અકળ કળા છે.

શ્લોક.

સાપના પાદ તે સાપ જાણે સદા,
આપની આપદા આપ માણે તદા;
સૈવતી ભક્તિને સૈવ વાણે કદા,
દૈવની શક્તિને દૈવ જાણે સદા !

૧૭

(એ શ્લોક બોલતા બોલતા કૃષ્ણદેવ ચાલ્યા જાય છે).

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

૧૭. શ્લોક—સગિવણી છંદ. “સાપના પગ તે સાપ જાણે” એવી કહે-
વતનું કથન કર્યું છે માટે લોકોક્તિ અલંકાર. સૈવતી ભક્તિ ઈત્યાદિથી
દૃષ્ટાંત આપ્યું છે માટે દૃષ્ટાંતાલંકાર. વાણે—વર્ણું.

અંક ૩ જો.

(સત્રાજિત તથા તેની સ્ત્રી આરમતી પ્રવેશ કરેછે).

સત્રાજિત—મિયા ! હવે લગ્ન આડા માત્ર બેન દિવસ રહ્યા. મારે આજ કૃતવર્માના પિતા પાસે જઈ તેમને કહેવું છે કે લોક તો ગમે તેમ કહેશે પણ તમારે નક્કી સમજવું કે હું ફરૂં તેવો માણસ નથી. (અ)

આરમતી—માણનાથ ! મારે તમને કંઈ કહેવું એ ઠીક નહિ તોય બહુ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. જે કહેવાનું છે તે એજ છે કે તમારું મન ચગડોળ જેવું ફરતું તો નહિ હોય ? ઘડીમાં તમે અફૂરને કન્યા દેવાનો વિચાર કરોછો અને ઘડીમાં શત્રુધન્યા સાથે વિવાહની વાત કાઢોછો; અને આજ તો કૃતવર્મા સાથેનો નક્કી કરરાવ કરવા જવાના છો એમ કહોછો, તો એક મારું ગરીબડીનું કહેવું માનશો વાર ?

સત્રાજિત—યું અમારું મન ચગડોળ જેવું ફરતું અને તમારું મન પાપાણુ જેવું સ્થિર ! વાર ઠીક છે; જે બોલવું હોય તે બોલી નાખો !

આરમતી—માણનાથ ! ગમે તો મને ગાંડી ગણો કે ઘેઝી ગણો, પણ હું તો મારા મનની વાત તમારા આગળ કહી નાખું છું; પછે તમારે પરવડે તેમ કરજો.

સત્રાજિત—હવે કહેતી હું તો કહી નાખ્યને ? (આ)

આરમતી—માણમિય ! જ્યારે તમને વાત સાંભળવામાં આંડલો બધો ભાર પડે છે ત્યારે કહેવામાં શો સાર નીકળવાનો છે ? તોય પણ જ્યારે તમે સાંભળવાને ઇચ્છોછો ત્યારે કહીજ નાખું છું. મિયપતિ !

(અ) આ અંકમાં કૃષ્ણને સત્યભામાનો લાભ થવાની આગામી વિદ્ય એમ વારંવાર વર્ણનો તથા તે લાભની આશા ચોક્કસ નહિ વર્ણવ, માટે ગર્ભસંધિ તેનાં અંગ મહિત વર્ણવશે. સત્રાજિત અને આરમતી સંબંધી કથાભાગ તે પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે. તથા સત્યભામાના લાભની આશા એ પ્રાપ્ત્યાશા નામે અર્થપ્રતીતિ છે. એવી રીતે પતાકા અને પ્રાપ્ત્યાશા મળીને અહીં ગર્ભસંધિ થયો છે. (આ) દુ—દોડ—ટોપ.

વારૂ ને કૃષ્ણદેવ વેરે સત્યભામાનું કરીએ તો કેમ? એમની મરણ તો આઠિ અંગે છે. ને તમે તે દહાડે એને કપટ કરી ન લાવ્યા હોત તો આ ઇલે તો ક્યારનાંય લગ્ન થઈ ગયાં હોત. ને એ થાય તો પછે સત્યભામાના સુખની તો કંઈ બાકીજ રહે નહિ. પણ પરમેશ્વર એ દહાડો શીરીતે લાવે ! (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખે છે) (૬)

સત્રાજિત્—“દખીતુ ઇંદરવાયણું અને રૂંડયુ ત્યારે ધૂમાડો !” તું તો એજ કેવાની હતી તે અમે જાણ્યું હતું. શું એ મારા ભાઈને મરાવનાર અને તે માગે જમાઈ ! શિવ શિવ ! “સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ” એ વાત કંઈ ખોટી નથી અરે ! ત્યારે શું સત્યભામાને તેજ ચઢાવી દેખાય છે. પણ જોજો હો, એ કન્યાનું ગમે તેમ થાય પણ હું કદાપિ તારું કે તેનું ચાલું કરનાર નથી. તુંજ કહેતી હતીકંની કે સત્યભામા ખાતી નથી, પીતી નથી, ત્યારે એને ખવડાવવુંય કોને છે ? (હૃદય પર નજર જપાથી) હાં ! જોજો આ મેડીની કુંચી કોઈને હાથ જતી લાવ્ય નીકર મારી કને. આણું અવળું અવળું બોલણું ને કહેશે મારું કહ્યું કરતા નથી ! (એમ કહી આંખો ચઢાવે છે) (૬)

ચાર્મતી—(સખેદ) મારણનાથ ! હું આટલા બધાને ચોગ્ય નથી. મારા મનમાં જે આવ્યું તે મેં કહ્યું ; હવે તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો. “ધણીના કોઈ ધાણી છે” ! તમે સત્યભામાને મેડીએ ચઢાવી,

(૬) “વારૂ ને કૃષ્ણદેવ વેરે” ઇત્યાદિ વાક્યમાંના ‘કેમ’ શબ્દવડે ચાર્મતીનો તર્ક વર્ણવ્યો છે માટે રૂપ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણવાય છે. “રૂપવિતર્કવદ્વાક્ય” —દશરૂપ

(૬) ‘મારા ભાઈને મારનાર’ એવી પૂર્વવાતનું કથન કર્યું છે માટે આખ્યાન નામે નાટ્યાલંકાર. સત્રાજિતનો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલાવનાર આવેશ વર્ણવ્યો છે માટે ક્ષોભ નામે નાટ્યાલંકાર. કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનું કારણ બતાવ્યું છે માટે ઉપપત્તિ નામે અલંકાર. કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે અધ્યવસાય કૃષ્ણને દોષારોપ કર્યો છે માટે પરિત્રાદ. ચાર્મતીએ કહેલા અર્થને કહી બતાવીને તિરસ્કાર કર્યો છે માટે અર્થવિશેષણ

ત્યાર પછે મેં તો તેનું મોઢુંય દીઠું નથી. તેમ છતાંય તમને વે'મ આવતો હોય તો આ તમારી કુંચી તમારી કને રાખો. (એમ કહી કુંચી કાઢી આપે છે) (ઝ).

સત્રાજિત્—હવે રાખો રાખો. એમાં તે એટલું બધું શું લાગ્યું છે રાતા પીળાં થઇ જાયછે ? (એમ કહી કુંચી પાછી તેનાપર નાખે છે).

ચાક્રમતી—(સખેદ) વાઝ ત્યારે પ્રાણનાથ ! એ હું મારી કેદે જેમ હતી તેમ બાંધી રાખું છું, પણ જો અવિશ્વાસ આવતો હોય તો કરારે સાથે રાખો. મારે એમાનું શું છે ? “કે” લુ ડી નવાળ, તો કે નવાળ !”

સત્રાજિત્—બહુ થયું; અમે તમારું ડહાપણ જાણ્યું ! હવે જાવ જે કંઈ લગ્ન સંબંધી કરવાનું હોય તે કરો; હું પણ જઈ આવું છું. (એમ કહી જાય છે).

ચાક્રમતી—(માથે હાથ દબાવે સખેદ) અરે સત્યભામા ! તું રંકને હાથ રત્ન થઇ ક્યાં પડી કે તારે વગર અપરાધે કેદ પડવા દહાડો આવ્યો ! જેવી હરિની મરણ (એટલું બોલી ચાલી જાય છે).

(વિચાર કરતે વેશે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

નાગરિકા—(સખેદ) અરે રે ! મેં ગોપળ ધુનું માની ન કરવા જેવું કરી હાથેજ આ દશા વોહોરી લીધી છે હું કોનો વાંક કાઢું ? મારે મારા કરમનોજ વાંક કાઢવો જોઈએ. આણીપાયા સત્રાજિતે મને કાઢી મૂકી અને પેલીપાથી પદ્મમળા આપી કહી ગઇ કે જો હવેથી કંઈ પણ આવું કામ કરીશ તો તારૂં પુણ્ય પરવાર્યુંજ સમજવું ! અરે ! સુખિયાણને દુ.ખ દેવા ક્યાં મણિ ચોરાયો અને ક્યાં તે પ્રસંગે કૃષ્ણદેવનો અવરજવર થયો ને વળી ક્યાં શ્રીદામા સાથે મારે મેળાપ ! પ્રભુ તારી પળ તો તુંજ જાણે છે ! હવે મારે ક્યાં જવું ? અરે ગોપળ ધુ ! તે તો મને ખેજાર કરી નાખી ! (એમ કહી ચાલવા માટે છે). (ઙ)

(ઙ) ચાક્રમતી પાસે કુંચી રહેલી, એ સત્યભામાની મુલાકાત નાગરિકા કરી શકે, એ કાર્યનું બિંદુ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે સત્યભામાને સત્રાજિતે કેદમાં પૂરી તેની કુંચી ચાક્રમતીને મોખી હતી.

(ઙ) બીજો પ્રવેશ શરૂ થાય છે નાગરિકાને સત્યભામાની દારી

(એવે ત્યાં ઉતાવળે ચાલતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—(નાગરિકાને નિરખી સહર્ષ) અલિ નાગરિકા ! તું મને મળી ગઇ તે કીક થયું. કહેવાઈં ક્યાં જાયછે ? તારી સખીની ખબર તો સારી છેને ?

નાગરિકા—(સરોષ) અલ્યા શ્રીદામા ! તારે મને જોલાવવી નહિ હો ! તારૂં કહ્યું કરનાર આવા ને આવાજ પેટ ભરી ખતા ખાતા હશે ! જ તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં; મારૂં નામ દઇશ ના. (એમ કહી ચાલવા માંડેછે).

શ્રીદામો—(તેને જતી અટકાવી) અરે નાગરિકા ! મારા ગરે કિયે ગામ ગયા હશે ! મારે બધીએ બાઈડીઓ સાથે સામી પ્રીત હશે કે શું ? અથવા લોદી પનોતી બેડી હશે કે કેમ ? દુધી અને તેની સખીઓ તો મને હાડછેડ કરે, પણ મારી સખી ને તું, તે પણ મારો તિરસ્કાર કરવા લાગી. (ઇ)

નાગરિકા—જે તારૂં થાય તેનેજ તું મારૂં તેવો છું.

શ્રીદામો—શી રીતે ? એવું તો મેં કહીએ કર્યું નથી. અને જો તું જાણતી હોય તો મને કહી બતાવ્ય વાઈં !

નાગરિકા—(કમ્પે દાય દઈ) શું જાણવાનું છે અને કહેવાનું છે. અમે તો હવે બધીએ જગાથી ટળ્યાં. તેં તારૂં મજા મૂક્યું તો અમને તું દારણમાં કેમ રહેવા દે ?

શ્રીદામો—(ભગ્ન ચઢાવી) પણ કહેતો ખરી. એવું અમે શું કર્યું છે અને તુ કેમ દુઃખમાં આવી પડી છે ?

તરિકે ન રાખતાં સત્રાજિતે તેને કાઢી મૂકી છે, એવી સુચના નાગરિકાના વચન પરથી ચાલે. પદ્યપ્રમા—શકિમણીની દાસી. મુખ્યચલુને—મને—નાગરિકાને.

(ઇ) ગરે—અહ. અર્થાત્ મારા અહ કેમ વાંકા છે ? સામી પ્રીત—પ્રીતિની વિરુદ્ધતા. લોદી પનોતી—લોદાની પનોતી.

નાગરિકા—ના રે, તુ કંઈ જાણે છે. તોય ના જાણતો હોય તો તારા કાન ચોખાળી સાંભળ્ય મે તાર કહ્યું કરી મત્યભામાને સુવ હૃંસરોન્નિકામા આણી તે પાત પદ્મપ્રભા સત્રાજિતને કહી આવી અને તે તારા દેવ જોતા તેને ઉપાડી ગયો, અને પછે મને કુભાડી ગણી તેના ઘરમાથી કાઢી મૂકી હવે તું મારો છાવ છોડ્ય, અને જ્યા જવુ હોય ત્યા જ

શ્રીદામો—અહો ! એમા તે શુ થયુ ? નહાર જાય તે સારાની આશાએજ પણ કહે જોઈએ તને કાઢી મૂક્યા પછે સત્યભામાને કંઈ કર્યું છે ?

નાગરિકા—(નિશ્વાસ નાખી) તાર માનવાથી માગી આ દશા થઈ, અને માર માનવાથી એ બાપડીને કેદ પડવુ પડ્યુ ! હવે તો પરમદહાડે તેના હાથેવાળો મળી જાય એટલે ગ ગા નાહ્યા

શ્રીદામો—અરે નાગરિકા ! આમ નાહિમ્મત શુ થાય છે ? સાપને છછેડી તેની કને ઊભા રહેવામા કંઈ માવ હોય ખરો કે ? જો તારી મને પૂર્ણ મદત હશે તો કૃષ્ણદેવની થયેલી દશા ઉપરયા કહુ છું કે આપણે ગમે તે કરી શકીશુ અને જ્યારે તાર કે માર નહિ આલે ત્યારે તે જીવ કશીને પણ સત્યભામાને પરણશે ખરા (રે)

નાગરિકા—શુ કૃષ્ણદેવને એ એટલી બધી વાહાવી થઈ પડી છે ? જો એમ હશે તો હું પણ મારાથી થશે તેટલી મદત કરીશ (નિશ્વાસ નાખી) અરે હાય ! પણ એ દિન કયા ? હવે સખી સત્યભામાને જોવી એ તો દેવનેય દુર્લભ છે પણ અત્યા કહેતો ખરો કૃષ્ણદેવો ઘેર ગયા પછે શુ કર્યું ? અને દેવી શુ બોલ્યા ?

(એ) તત્કાલિન કયા કયુ છે મારે માર્ગ નામે ગર્ભમધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

શ્રીદામો—દેવે દેવીને વાદ્યાતુર્ય કરી સમજાવ્યાં અને જ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે લટકતાં મૂક્યાં અને પછે તો તારી સખીના ધ્યાનમાં ગાંડાજ થઇ ગયા તે નથી ખાતા, પીતા કે ઉંઘતા. આપણે પણ તે કામિની કોણ છે તે કહાનજીને કહ્યું નથી તેમ કહેવાનાય નથી.

નાગરિકા—અલ્યા ! એમ જોળખાણુ ન પડવાથી દેવ પરણશે કેમ ? (વળી નિઃશ્વાસ નાખી) અરે પણ એ દહાડો ક્યાં છે કે હું તેને એવું પૂછી જોઉં ! વારૂ પણ તેં મારી સખીને જોળખાવી નથી તેનું કારણ કહે જોઈએ.

શ્રીદામો—અલભ્યમાંજ અતિશે લોભ બંધાય છે માટે. બીજું વળી એમે પણ ખર્ચ કે જે કદાપિ તારી સખીનું જોળખાણુ આપું તો વાત મારી જાય અને કદી ન મારી જાય તો કરનાર નાગરિકા કે ગોપબંધુ કહેવાય નહિ. (હાથ દબાવી) સમજીકની ! (ઓ)

નાગરિકા—હું ત્યારે એમ થયું છે ? વારૂં કહે, તું કંઈ જતો'તો ? ખર્ચ કહેજે હો.

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગમે હાથ મૂકી) તારા સમ કે મારી જાતના સમ, હું જે જૂકું બોલું તો. મને કૃષ્ણદેવે તારી સખીની શોધ માટે મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ગમે તર્હીથી પણ તું એની ભાજ કાઢી લાવ્ય. મને તારી કનેથી ભાજ મળવાની આશા હતી માટે હું તારી કને આવતો હતો. હવે તું ભાજ કહે કે હું જઈ તે દેવને જણાવું.

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ ! હવે મારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. એ ગિર્યારી સારિકા કોઈ પાંજરામાં પૂરાઈ રહી છે, કે નથી થતાં દર્શન કે નથી સુણાતો શબ્દ. શ્રીદામા ! હું ચું કરું. જે મારાથી નથીજ બને એવું, તેને માટે મારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે. (ઓ)

(ઓ) અવશ્ય—પ્રાપ્ત થવાને કહ્યું. મારી જાય—સિદ્ધ ન થાય.
(ઓ) સારિકા—મેના (મલખામા)

શ્રીદામો—પણ તે પીંજરાનુ બારણુ ફેણી ગમ છે તે તુ જાણે છે કે નહિ ? જો જાણતી હોય તો તુ અને હું બે જણ જઈ બારણુ ઉઘાડી નાખીએ (ક)

નાગરિકા—તખા ! બારણુ તો એજ કે માગી મખીની માની કોઠે જે કુચી છે તે જો હાથ આવે તો હું સત્યભામાને મળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઈ ન જાણે તેમ લઈ આવું. પણ એ તો ભોર ગના માથાના, મણિ જેવું છે (સ)

શ્રીદામો—ત્યારે તુ જા અને ગમે તેમ કરી લીઆવ્ય. પટ-રાણીનો સખી તે કઈ કષ્ટ વેઠ્યા વગર થવાય ! (ગ)

નાગરિકા—મારાથી તે આવેય નહિ અને હું તે લેવા જઈ-એ નહિં ।

શ્રીદામો—વાડ હું જો તને તે આણીઆપુ તો ?

નાગરિકા—મેડશી મારવી જવાદે, જો તુ તે લાવી આપે તો હું સત્યભામાના મનની સહુ વાત પલકમા ગમે તેમ કરી આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યા (કાનમા) જો હું આમ કરે તો કેમ ? (ઘ)

નાગરિકા—ભાઈ ! તુ જાણે અને તારું કામ જાણે ! તુ જો

(ક) અર્થાત્ તેને મળાય એવો કયો ઉપાય છે ? (સ) ભોર ગ- (માપ) ના માથાનો મણિ આણુવો જેમ કહ્યું છે તેમ આશ્મતીની પ્રાર્થના કુચી લેવી પણ શક્ય છે

(ગ) લીઆવ્ય—લેઈ આવ (ઘ) જો ઇન્—શી રીતે કુચી આણુવી તેની યુક્તિ બતાવે છે એ યુક્તિ આગળ પ્રુ ની થવાની છે તેનું આ બિંદુ છે

મને કુંચી આણી આપીશ તો હું મારે શિરસાદે પણ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઈક વાર વિચાર કરી) વારું ત્યારે ચાલ્ય હવે ઉતાવળી. જે મારાગી થાય છે તે હું કરવાને પાછીપાની કરું તેવો નથી. (એમ કહી બંને ઉતાવળા ચાલ્યા જાય છે).

(પછે જે ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરે છે). (ઢ)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક ! મેં તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દાધીકની કે એ બામાણાનું પાઘડું ડફ લઈ હેકું પડયું એટલે ધડધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો. (ચ)

ચાતુરક—માઈ હું તો તે ઉડાવેલી ગિલ્લી લેવા આધે સુધી ગયો'તો તેઓ મને પહેલાં શું થયું તેની ખબર નથી. અજે ! તે તું મને કહી બતાવ્ય જોઈએ.

ચંદ્રક—(આમતેમ જોતો) અલ્યા ! એમાં તે શું કેવું'તું. મેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ બામાણ મને પૂછવા લાગ્યો કે તે વિદરભવાળી પૈદરભીનું ઘર લલ્લું છે ? જાંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મને ગાળ ભાંડી એટલે મેં આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાઘડું પડી ગયું તે તો દામ ! તેં પણ દીકું ! પછે આપણે અહીં નાશી આવ્યા તે તો તને ખબરજ છે. (એવામાં કોઈ આવતું હોય એવો પડધા સમજાય છે). (છ)

(ઢ) પુરકુમાર—નગરના છોકરાઓ. (ચ) ચંદ્રક—નગરના એક છોકરાનું નામ. ચાતુરક—ળીમ છોકરાનું નામ. શ્રીદામો જોગીનો વેપ લેઈ ચારમતી પામેથી કુંચી મેળવવાનો યત્ન કરવા જતો હતો તેનો ઉપક્રમ આ છોકરાઓની વાતચિત્તકારા વચ્ચે થયો છે.

(છ) વખત—વઢેટ. ગિલ્લીદગની રમતમાં દડાવડે જે એકનું માપ કરવામાં આવે છે તેને 'વઢેટ' કહે છે અને તે રાખ્દ અર્થ વગરનો

આતુરક—(પડધા સાંભળી) અધ્યા ! નારા રે બાપ ! ! જો પેલો બામણો મારવા આવ્યો. (એટલે બંને જણુ નાસવા માંડે છે અને સત્યવ્રત પ્રવેશ કરેછે)

સત્યવ્રત—ચંદ્રક ! ચંદ્રક ! અધ્યા ! કેમ નાસોછો ?

આતુરક—(તેને જોઇ) ભાઇ ચંદ્રક ! નારીશ મા; એ તો આપણો દાસ સત્યવ્રત છે.

સત્યવ્રત—તમે એવું શું કર્યું છે કે બીધેલા જેવા જણાવછો ?

ચંદ્રક—(સત્યવ્રતના કાનમાં) ભાઇ આમનું આમ થયું ?

સત્યવ્રત—હવેથી એવું કરતા મા હો; એવા બામણ તો બાળીને ભસમ કરી દે.

ચંદ્રક—અમે ! પણ અમે એનું પહેલાં જોણું નામ દીધું તું ? અમને શું કરવા પૂછવા આવ્યો ? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઈએ ? (એવે માયામાં મોટું ટીપણું ધાતી હાથમાં લાકડી ઝાલી જોશીયુઆ પ્રવેશ કરેછે.) (જ)

જોશીયુઆ—(લાકડી ટોપી) ઊભાર્યો તમારી માના છોકરા મારું ! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે છોકરા નારી જાય છે). પછે જોશીયુઆ (નિઃશ્વાસ નાખી), અરે મભુ ! આટલું આટલું અથડાયા તોય વિદ્વર્નદેશનાળી મળી નહિ. હવે હું તો શું કરૂં અને ક્યાં વાસો વસું ? (બ્રાહ્મણની એ સ્થિતિ જોઇ એક શત્રુજિત નામનો યાદવ તેને પોતાની કને બોલાવે છે).

તથા અપરિચિત લાગવાથી છોકરા તેને સુધારીને 'વખત' બોલેછે. 'વકેટ' શબ્દ કર્ણાટકી છે અને તેનો અર્થ 'એક' થાય છે દાસ—દાસત—મિત્ર. (છોકરાંની બાપા). (જ) જોણું નામ દીધું તું—અર્થાત્ નામ નહોતું દીધું.

શત્રુજિત્—(મહારાજ કને આવ્યા જોઈ) ભગવત ! આજે આ પુરને તમે પાવન કર્યું છે તેથી તેના ધન્યભાગ્ય છે વારૂ આપને કયા જવાની ઇચ્છા છે અને કોને શોધો છો ?

જેશીયુઆ—વત્સ ! આ તે લોક કહેછે તે કઠાપાટણ છે કે શું ? હર હર ! હું અહીં આવી કયા ચઢ્યો ? (જ)

શત્રુજિત્—ભગવત ! તમારે કયા જવું છે ?

જેશીયુઆ—વત્સ ! અમારા દેશની રૂકિમણી અહીં પરાણી છે તેની કને જવું છે

શત્રુજિત્—અહો ભગવત ! એ તો અમારા સ્વામિની થાય. શું કહું કપિરાજ ! જે મારાથી અનાતુ હોત તો હું તમને અવશ્ય ત્યા સુધી પહોંચાડી આવત પણ નિરૂપાય સાધું ! તમે આ ગવીમાથી આનંદ વળશો કે વિયત સાથે વાતો કરતો મેલેલ જાણાશે, એજ પ્રાસાદમાં અમારા સ્વામિની પ્રભુસહ બિરાજતા હશે (જ)

જેશીયુઆ—ભદ્ર ભવતુ (એમ કહી ચાનરા માડે છે અને થોડે જાંઘ ધરને ચોટલે ચઢી પૂજે કે રૂકિમણીનું ઘર કયા) ?

ચાક્રમતી—(ધર બાહાર આવી પગે લાગી) ભગવત ! હું સંભળ નહિ કે તમે મને શું કહ્યું ? (ટ)

(જ) વત્સ—શુરજને પોતાનાથી નાનાને કરેતુ સંબોધન (જ)
નિરૂપાય—(શત્રુજિત્ માટે હોવાથી કે તેવાજ બીજા પ્રરણયી આ લવાને અશક્ત હતો એમ સૂચિત થયું છે) સાધુ ! જેશીયુઆનું સંબોધન વિયત—આગ્રાશ પ્રાસાદમાં—મેલેતમા પ્રભુમહ—શ્રીકૃષ્ણ સહિત

(ટ) ચાક્રમતી ધરમાથી બાહાર આવી, એમ વર્ણ્યું છે માટે એ ધર રૂકિમણીનું નહિ, પણ સનાતિનું હતું એમ સૂચન કર્યું છે

જેશીયુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! અમારા વિદર્ભદરાની રૂઝિમાણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહૂર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કંઈ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો તને તેના ઘરની ભાજ હોય તો જતાપી દે, તારૂં કલ્યાણ થશે. (ઠ)

ચાર્મતી—મગવંત ! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. ઓ એમનું ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મારો હાથ જોતા જવ તો મારે ઘેર આવી ગંગાસ્નાન કરાવી ગયા જેવું થાય !

જેશીયુઆ—હીકરતો! જેશી દાશી અને વટેમાર્ગુ એ ત્રણ રૂઝિકટિયાં છેજ. પણ તેં અમારા પર ઘર જતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે તારૂં હિત થાય તે અમારે કરવું જોઈએ. (પછે તેને પગથી માથા સુધી જોઈ) બહ ! તમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાન કરી) પૈસે ટકે તમે પૂર છો. (વળી હાથની રેખા જોઈ) તમારે તમારા સ્વામી સાથે બિયાળાર છે (પુનઃ નાસિકા યદણ કરી) હવડા તારૂં મન ઘણાજ ઉદ્દેગમાં છે અને કોઈ ઇષ્ટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી હે સૌભાગ્યવતી ! અમે કહી તે ખરી વાત સાચેસાચી છે. અને જો તુ જાણી છે એમ કહે તો અમે ઊઠી ચાલ્યા જઈએ. (દ)

(ઠ) પરિણય—લગ્ન. (દ) બિયાળાર—જે અને જારનો જોગ. (અણુજનાવ) સત્રાજિતની કુંબગણિ અને ચાર્મતીની મીનરાણિ ગણાય છે કુંબધી મીન સુધી ગણતા જે થાય છે માટે સત્રાજિત ચાર્મતી પામે જે વશા માગે અને મીનથી કુલ સુધી ગણતાં બાર થાય છે માટે ચાર્મતી સત્રાજિત પામે બાર વશા માગે. પણ 'જે જારને ખાય' એનું પચાંગ જોનારા જેશીઓનું કહેવું છે માટે સત્રાજિતનું ચલણ હોવું જોઈએ બિયાળાર જેમની જેમની વચ્ચે હોય તેમને મારો જનાવ હોય નહિ તે પ્રમિદ્ધ છે નાસિકા યદણ કરી—નાક આગળ આગળા લેઈ જઈ શ્રામા પરખતો હોય તેવો ડાંગ કરી ઇષ્ટ—ઇચ્છેલી—વાહાવી જૂરી—(વાતનું વિશેષણ)

ચામ્પતી—દૈવજ ! સર્વ સાચેસાચું છે. પણ ભગવંત ! કહો નેહએ મારી સુતાને (નિશ્વાસ નાખી) મનગમતો સ્વામી મળશે કે નહિ ? મહારાજ એવું નામ સત્યભામા છે. જ્ઞેજ્ઞે હો; ખરેખર કે'જ્ઞે. હું તમને ખુશી કરીશ. (૬)

જ્ઞેશીયુઆ—તમારી તે સુતાને બાલાવો એટલે તેના સર્વ જોગ નક્કી કરો તમને સમજવું; જોયા વગર કંઈ જાણાય નહિ.

ચામ્પતી—(નિશ્વાસ નાખી) ભગવંત ! તે હવડાં અહીં છે નહિ. કપિરાજ ! તમારા જેવાને તો સર્વ જાણાય માટે તેને સાસરું સાસરું મળશે કે શી રીતે ! એ બધું જ્ઞે કહેવાય એવું હોય તો જોયા વગરજ કહો. (૭)

જ્ઞેશીયુઆ—(વિચાર કરી) વાર ત્યારે ડીક સાંભળજે હો ! (રાજીઓના નામ દઇ અને આગળીના વેઢા ગણી) અરે બાઈ ! તમારી પુત્રી તો કોઈ મહાધુરંધર રાજપુરંપની પટરાણી થાય એમ લાગેછે. જુઓ શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જેના ગ્રહ આવા હોય તેને આયુ' અવશ્ય મળે.

.. ૨

શ્લોક.

જ્ઞે ચોથા ભુવને કદી રાત્રિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મોહું ભણ્યું,
પ્રાસાદો વસવા મજે મણિ સમા, સોનું ન જાયે ગણ્યું;
ગ્રામો ફેંકે મજે ટંજે દુખ સહુ, રાણો બને રાજની,
એવા યોગવતી સુતા તુજતાણી, છે બાઈ એ કાજની !

(૬) દૈવજ—જ્ઞેશી. સુતાને—દીપ્તીને—સત્યભામાને. (૭) હવડાં—હમણા ૧૨શ્લોક—સાર્દેશવિકીર્ણિન ચોથા ભુવને—સતતિસ્થાનમાં (સતાન ભુવનમાં). પ્રાસાદ—મેહેલ ગ્રામ—ગામ

અપિચ—(ત)

શ્લોક.

સાતમે સ્થાનકે શુક જો આવિયો,
ભાગ્ય તેનું ભગ્યુ દેવને ભાવિયો—
સ્વામી એવો મળે સશયે શે રહું ?
કન્યમ તારી તો એ ગ્રહે છે કહું

૨

ચાક્રમતી—દેવશ ! એ તો તમારું કહેવું જૂકું પડે એવું
જણાય છે.

જોશીબુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરુ ચળે, નભ ચળે,
પણ અમારું વચન કદાપિ ચળે નહિ માત્ર કંઈ દાષ હોય તો તે અ
મારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઈએ.

ચાક્રમતી—ત્યારે ભગવત ! કયો દાષ હશે કે મારી સુતા
હવડા મહામહાકષ્ટને વેકે છે અને તેનું ઇચ્છેલું ઉડી જઈ આગુ-
ઇચ્છેલું મળવાની તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતિ ! તારા ખોટા ગ્રહ તેને
નડે છે (મેટ સામી નજર કરી) તેમ તારી ગ્રહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ
એવી અવળી છે કે ન થતું હોય તે વિધન થાય (ય)

(ત) અપિચ—વળી ૨ શ્લોક—સન્ધિની ૭૬ માનમે ધ્યાનકે—
જન્મકુંડળીમા સ્ત્રીસુવનમા દેવને ઇન્—દેવને ગમે એવો સ્વામી તે
કન્યાને મળે કન્યમ ઇન્—તારી કન્યા એ ગ્રહમા છે—તેના સ્ત્રીસુવનમાં
શુક રહે છે

(ય) મેટ સામી નજર કરી—કોટે બાધેની કુચી જોઈને (કુચી
કદાવવાની આ બધી ખટપટ છે, એમ ગ્રંથકાર શ્રોતાને સૂચવે છે) કૃતિ—
અથાત્ વર્તન

ચારુમતી—ગણુક ! ત્યારે મારા વશા ગણી જોઈ કહો કે મને કયા ગ્રહ નડે છે ? અને તે નડતર હું કેમ કરું તો અટકે ?

જોશીબુઆ— (ધ્યાન ધરી) જો સાબળ્ય; તારે આટલા આટલા મહુ વાકા છે.

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્યરાશિ જનમતાણી ગણી, વક્ર એ તો રહી છે,
માહુ તેથી બને છે તન મન તુજને, કષ્ટ ચિંતા કહી છે;
અ ગોઅગે અતિશે અગનિ સળગતી, શાંતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
તારા એવા બધા છે ગ્રહ નવ નરતા, કાંતિ તારી ન વાધે. ૩

અપિચ—

શ્લોક.

છે શનિશ્વર બારે જો, દુ ખ દે તુજને અતિ;
મોટી પનોતિ અર્પે એ, જેની ગહન છે ગતિ. ૪

ચારુમતી—મગવંત ! એ દાષ નિવારણ થાય એવો કંઈ ઉપાય હશે ?

જોશીબુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવું જ નહિ

ચારુમતી—ત્યારે ભૂદવ ! બતાવો જોઈએ; જો અઘરામાં અઘરું હશે તોય પણ હું મારી લાડસઘેડી કુંવરી માટે કરીશ.

જોશીબુઆ—બાઈ ! તારે જે જન્મરાશિથી સૂર્યની ચોથી

૩ શ્લોક—સૂર્યરા ચોથી ઇ—તારી જન્મરાશિથી ચોથી રાશિ-
એ એટલે મિથુન રાશિએ સૂર્ય વક્રનો થઈને રહેલો છે નવ અર્થાત્ એ પ્રમાણે
તારા બધા નવે મહુ નરતા (નરારા) છે તેથી તારી કાંતિ વધતી નથી.

૪ શ્લોક—અતુષ્ટપ છે ઇ—જન્મથી બારમી રાશિએ (કુંભરા-
શિએ) શનિશ્વર રહ્યો છે

દશા બેઠેલી છે તે તો તારા ઘરમાં અહોરાત્ર સૂર્યનું પૂજન થાય છે એટલે બહુ બાંધકારક નથી; પરંતુ જે બારમો શનિશ્વર તારે થયો છે અને તેના સાથે સાડાસાતી પનોતી બેઠી છે તેના તો પરિહાર કર્યા વગર છૂટકો નથી. (૬)

ચાટુરમતી—મહારાજ ! જે કરવું પડશે તે હું કરીશ. તમે કહેતાં ખંચાશે નહિ.

જોશીબુઆ—અમે શા સારું ખંચાઈએ ? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું ! જે બાઈ ! સાંભળ્યું; એક તો તારે લોઢાએ અડકવું નહિ; બીજું જે તારા ઘરનાં જૂના માણસ હોય તેને જોયા વગર ખાવું નહિ; કંઈ ખખડાટ, ભભડાટ થાય તે જોવા જવું નહિ; શનિશ્વરના નતપ કરાવવા; કાળા વસ્ત્ર દાનમાં આપવાં તથા સારો પ્રાણજાળ જોઈ તેને નિત્ય સવાશેર અડદ આપ્યા કરવા. એટલું યથાર્થપણે કરીશ એટલે તારી જે લોઢાને પાચે પનોતી બેઠેલી છે તે બદલાઈ રૂપાને પાચે થશે. (૭)

ચાટુરમતી—(સહર્ષ) અહો દિનદેવ ! એમાં તે શું ? એટલું તો હું હાલતાં ચાલતાં કરું તેવા છું. હવડાંથીજ તમે કહ્યું તેમ વગર ભૂલે કરવા માંડુ છું.

જોશીબુઆ—અરે બાઈ ગ્રહ તો મોટા મોટાને જુલાવે તે-

(૬) અહોરાત્ર—સતદિનસ સૂર્યનું પૂજન—(સત્રાનિત સૂર્યનો ભક્ત હતો તેથી) સાડાસાતી—સાડાસાત વર્ષની. પરિહાર—તથા દેવાનો ઉપાય

(૭) લોઢાએ અડકવું નહિ—મતવળ કે કુંચી દૂર કાઢી મૂકવી જે તારા ઘરના ઇં—મતવળ કે નાગરિકાને પાછી રાખવી. કંઈ ખખડાટ ઇં—મતવળ કે સત્યભામાને મળવા જતા નાગરિકા દાદરબારી ઉપાડે તોપણ તારે ત્યાં જવું નહિ. શનિશ્વરના ઇં—શ્રદ્ધા બેસવા માટે પાછલા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

વા છે, ને (કાટ મણી આંગળી કરી) તારે હૈડે ચઢીનેજ લોઢાની પનોતી બેઠી છે અને તુ તો ભૂલ્ય ન કરવાતું કહેછે. (ન)

ચારૂમતી—હા હા મહારાજ ! ખરી વાત. (એમ કંઠી કાટયી કુંચી કાઢી ગોખવામાં મૂકે છે. અને પછે દેવચને પાચ મોઢેરો આપવા ભય છે) હથો દિવદવ ! આ દક્ષિણા. ‘ ધૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી. ’ (એમ કંઠી પગે લાગે છે)

જેશીળુઆ—કે સૌભાગ્યવતિ ! અમારે અન્નચક્રવર્ત છે, અમે કોઈનું દાન લેતા નથી. વારૂ અમારા કહેવા મમાણું કરશો ‘ અને તે વડે તમારૂ કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. બેસો હવે અમે જઈશું. ’

ચારૂમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે તમે તો ખરે-ખરો પરમાર્થ કર્યો હો; ઋતિદેવ પધારન્તે. ચો પેલુ (આંગળી કરી બતાવે છે.) જિંચું ઘર દેખાય ત્યાંજ રૂમ્મિણી દેવી તમને મળશે.

જેશીળુઆ—શુભ ભવતુ. (એમ આશિર્વાદ દઇ ચાલ્યાગયા છે અને ચારૂમતી પણ પોતાના ધરમા પેસે છે.) (વ)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે). (ફ)

નાગરિકા—અરે ! શ્રીદામાને તે શું થયું ! મૂંચો પકડાઈ ગયો કે કેમ ? ને એમ કંઈ થયું હશે તો હું તો રઝળીજ મરવાની છું. જેમ “ ઘોળીના કૂતરો નહિ ધરના કે નહિ ઘાટનો, ” તેવી મારી દશા થવાની છે. (એવે કોઈ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે). (બ)

(ન) કુંચી કઢાવવાનો ચત્ત કરે છે: જો ઇ. (વ) શુભ ભવતુ—ભયુ યાઓ.

(ફ) શોચનીય—શોચના કરવા જેવા (વ) રઝળીજ મરવાની છું—કેમકે બવો પ્રપચ ઉધાડો પડી જવાથી પછા અને સત્રાજિત રાખશે નહિ તેથી

શ્રીદામો—(સરિખત) કેમ નાગરિકા ! કંઈ તારે દશા બશા જોવડાવવી છે ? અમે દાટેલાં ધન પણ કહી શકિયે એવા છીએ (મ)

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યું ! જો જોશી થયા છે તો કહો જોઈએ ? મારી સખીને જો મેડીપર પૂરી રાખી દાદરે તાણું વાશ્યું છે તેની કુંચી હવડાં ક્યાં છે ? (મ)

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મોટા તાકા કનેના નાના ગોખલામાં છે. જા જઈ જો, અને કદાપિ ન જડે તો આવી ફટ કહેજો. (ય)

નાગરિકા—શીશી ને ફટાક. ના જડે તો ફટ કહેજો; એમ કંઈ આપણું કે લેણું છે ।

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મૂકી) જા જા ખચીત. (પછે દાનમાં વીતી વાત કહેછે) તું જઈ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યારે મારાથી દેવ કને જવાશે.

નાગરિકા—જો એમ તું કુંચીનું નક્કીજ કરી આવ્યો છું તો હું પણ એક પલકમાં ખબર લઈ આવી જાણુજો. મને પણ મારી સખીના બાપ મનાવી તેડી જવા આવ્યા'તા પણ હું તારે કાળે ગઈ નહિ

(મ) દાટેલા ધન ઇ—ગુપ્ત મૂકેલી વસ્તુ ક્યા છે તે કહેવાની અમારી શક્તિ છે, માટે કુંચી ક્યા છે તે હવે હું તને કહી શકીશ. મતવળ કે આપણે ધારેલું કામ કરીને આવ્યો છું, એ ગર્ભિત ધ્વનિ છે. (મ) નાગરિકા તેના કહેવાનો મર્મ એટીને પ્રશ્ન કરે છે: હવે ઇ.

(ય) સહર્ષ—(પેતાની પુત્રાસત્ત્વ વ્યવસ્થા. એટી. માટે). ૩૨—
 પદ્ એ શબ્દ અભિચાર મંત્રમા દામદામ જોવામા આવેછે. કોઈ નાશ કરવામા અતે એ ઉચ્ચાર બોનાયછે. જેમ અગ્નિને આહુતિ આપતી વખતે અતે 'સ્વાહા' અને પિતૃઓને બનિદાન આપતા અંતે 'સ્વધા' બોલવામાં આવેછે તેવોજ 'નાશ યાઓ' એવા પ્રસંગમા અંતે 'ફટ' બોલવામા આવે છે. એજ 'ફટ' ગુજરાતીમા તિરસ્કારના અર્થમાં દાખલ થયો લાગે છે .

અને પછે જવાનો વાથદા કર્યો છે. જે જોશે તો મળીશું અને જે નહિ જુએ તો તારું ધાર્યું કામ કરી પાછાં વળીશું. પણ તું આ તારો વેશ કાઢી નાખી એસજો હો. (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ પશુ પોશાક બદલવા રવાને થાય છે). (૧)

(મેડી પર ધ્યાન ધરેલે વેશે બેઠેલી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે)

સત્યભામા—અરે અતનુ ! તું મને હવે તો કંઈ ઓછી પીડા દે ! આ શીતળ સમીરને તેં અગ્નિ જેવો કર્યો; જળમાં વડવાનળ રૂપે પ્રવેશ કરી દેહની આ દશા કરી; એવે એવે અનેક પ્રકારે મનં જેવી વિરહિણીને કનડવાથી વારા હાથમાં શું આવવાનું છે ? શું અહ્યા ! તને શિવે બાળ્યો તે વાત પણ તું જૂલી ગયો, કે મજ જોવી અમળા પર તારાં દુર્ધર શર બોકવા લાગ્યો છું ! ! ભુંડા ! કંઈ દયા તો લાવ્ય ! મેં તારૂં એવું શું અહિત કર્યું છે ? અરે રે ! મારો એક ઉપાય કામની શાંતિ અર્થે કામ નજ લાગ્યો ! ! વાર ત્યારે લાવ્ય ફરી મહાદેવ ધ્યાન-ધારી થઈ મનોજને પ્રસન્ન કરે. (એટલું બોલી ધ્યાન ધરી બેસે છે) (૨).

(૧) મારી સખીના બાપ—સત્રાજિત તારે કાજે—તારી વાટ જો-છને પછે—યોડી વાર પછી. જે ઇન્—દુ સત્યભામા પાસે જઈશ ત્યાં મને સત્રાજિત દેખશે તો હું તેમને મળીશ અને કહીશ કે તમે બોલાવી હતી તેથી આવી છું; અને નહિ દેખે તો સત્યભામાની ખજર લેઈ પાછી આવીશ. વેશ—(જોશીનો) આ પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણને કપટથી ચારમતી પામેથી કુંચી કદાત્રી તેથી એ અધિષ્ઠાતા નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(૨) અતનુ—કામદેવ ! સમીર—પવન જળમાં ઇન્—જેમ સમુદ્રમાં વડવાનળ અગ્નિ પ્રવેશ કરીને તેને સૂકવી નાખે છે તેમ તેં મારા દેહમાં પ્રવેશ કરી દેહને સૂકવી નાખ્યો. રૂપકાલંકાર. દુર્ધર—ન ખમાય એવા. શર—તીર. અહિત—ભુંડું. મનોજને—કામદેવને. અહીં પ્રિયના વિયોગમાં કામદેવના આવેશથી થયેલી સત્યભામાની એટલાજો વર્ણાય છે. મારે તપન નામે નાપિકાલંકાર વર્ણાયો છે. સ્ત્રીયુક્ત કામ રૂપવાળો કામળ શૃંગાર વર્ણાય છે મારે અહીંથી કેશિકી વૃત્તિનો આરંભ છે.

(એવે ત્યાં ધીમેથી દાદર ઉઘાડી નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે) (વ)

નાગરિકા—(સત્યભામાને ધ્યાનસ્થ જોઇ) આહા ! આની તે આ દશા ! ! અરે પણ એ આ કોની પ્રતિમા આલેખી તેની સામે ધ્યાન ધરી બેઠીછે ! હાં હાં ઠીક; એ તો એણે કામદેવની પ્રતિમા આલેખી દેખાયછે. (તેને નમસ્કાર કરી) પ્રભુ કામદેવ ! મારી સખીને તું સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થજે. (સઆશ્ચર્ય) અરે ! પણ આ તો કામદેવની છબી ના'ય. કામદેવ તો ગૌર હોઇ ગોરીઓનાં મન હરાવે કરેછે; પરંતુ આ તો શ્યામમૂર્તિ છતાં અબલાનાં ચિત્ત આકર્ષી લેછે. ઠીક ઠીક, એ તો આજખ્યા. મને પણ મારી સખી વીસરી નથી. (વળી ફરી જોઇ) અરે ! શ્રીદામો પણ સાચેજ દેખું. (એવામાં નાગરિકા નાગરિકા એવો એકાએક શબ્દ થાયછે અને તેથી નાગરિકા કપેછે). (ઘ)

સત્યભામા—હે પિતૃ મહારાજ ! જ્ઞે મેં વડી વારથી તારું એક નિષ્ઠાએ ધ્યાન ધર્યું હોય તો મેં મારી સખીને પ્રથમ બે વાર બોલાવી, અને હવે ત્રીજી વાર બોલાવું તે સમયે તેને મેળવજે; નીકર આ યૌવનરૂપી અગ્નિમાં બળી મર્યા વગર રહેનાર નથી. (એટલું બોલી મોટેથી નાગરિકા એવો શબ્દ કરેછે). (પ)

(વ) નાગરિકાને આ પ્રવેશ એવો જોઇએ કે તે સત્યભામાનું મુખ દેખી શકે નહિ; કેમકે જો મુખ દેખે તો હવે પછી જે સત્યભામાના ઉચ્ચાર યશે તે સત્યભામાના મુખમાથી નીકળ્યા છે એમ નાગરિકાના જાણવામાં આવવાથી તેને જે ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે તે સમયે નહિ.

(ઘ) આલેખી—ચીતરી. આજખ્યા—અર્થાત્ એ તો કૃષ્ણદેવની છબી ચીતરી છે. મને ઇ—(ચીતરવામાં). અર્થાત્ મને પણ ચીતરી છે.

(પ) પિતૃ—કામદેવ ! બે વાર બોલાવી—પ્રથમ જે 'નાગરિકા, નાગરિકા' એવો અરાજ સાભળી નાગરિકા ક'પી હતી, તે સત્યભામાનેજ શબ્દ હતો, પણ નાગરિકા પાછળ હોવાથી તેને એવો ભાસ થયો કે જાણે મને કાંઈ ખીન્ન બોલાવેછે, એમ અચ્ચત કંઈ છે

નાગરિકા—(સકૃપ) ના ના હું તો અમથીજ આવી છું. મને ખોલાવી ત્યારે આવી છું. કુચી મે ચોરી લીધી નથી (પગલપ્પવ આવી) હવે હું કોઇ દહાડો નહિ આવું. બૂલી મહારાજ બૂલી (એમ કહી આખો મીચી દેડે.) (સ)

સત્યભામા—(શબ્દ સામળી નયન ઉઘાડી નિરખે છે) આહા હા ! જગતો જોધ દેવ તો કામદેવજ છે ! એણે મારી સખીને કેમ કરી અહીં આણી ! દેવને અને તેમા પણ પુષ્પધન્વાને તો શું અશક્ય છે ! (એટલું કહી નાગરિકાને દહાલિંગન કરેડે) (દ)

નાગરિકા—(મભય) મને કોઇએ મોકલી નથી હું તો ગાડી છું (સકૃપ) હવે અહીં નહિ આવું નહિ આવું !

સત્યભામા—હલા નાગરિકા ! તું બીશ નહિ બીશ નહિ મેજ તને કામદેવનું આરાધન કરી અહીં તેડાવી લીધી છે. હવે તારે કશો પણ ભય રાખવો નહિ તું મને મળી એ સર્વ સારા વાનાં થયાં છે. હે માર ! તેં મને કપટના મારથી મૂકાવી મારી મખીનો મેળાપ કરાવ્યો, તે માટે હું તને સહસ્ર વાર શિરમાષ્ટાંગ કરૂં છું. (એમ બોલી નમન કરે છે) (કા)

નાગરિકા—(નયન ઉઘાડી) હલા સખિ સત્યભામા ! (આમ તેમ જોઇ) ત્યારે મને જૂઓ કોણ પાડતું ?

સત્યભામા—(સચ્ચાર્ય) એય તેં શું સાંભળી'તી કે ? વાર

(સ) સકૃપ—(નાગરિકા છાનીમાની ચોરીથી અહીં પેડી હતી માટે તે પોતે પકડાઇ ગઇ એવા બયથી ધ્રુજે છે) અહીં નાગરિકાનો શક અને બયથી ઉપજેનો નાસ વર્ણુઓ છે માટે સંભ્રમ નામે ગર્ભમધિનું અંગ બાણુ.

(દ) પુષ્પધન્વા—કામદેવ ! દહાલિંગન કરેડે—મજામૂત બેડે છે.

(કા) માર—કામદેવ ! શિર માષ્ટાંગ—માથુ નમાની માષ્ટાંગ પ્રણામ

કહે નેધએ પ્રીતમનો મારા પર પ્રેમ છે એવુ તારા જાણવામા કંઈ આવ્યુ છે કે ? (છા)

નાગરિકા—(રવચ્ચ યદ) હલા સત્યભામા ! મે તો તારી ખૂમાય સાબળી'તી અને હુ તો અહીં (કાનમા આ પ્રમાણે) આવી'તી તારા વિના કૃષ્ણદેવ અન્ન જળ તથા ઉપોષણ કરે છે અને રાત દિવસ તારોજ જાપ જાપી રહ્યા છે કાલનો મહોત્સવ પણ એમની પિડપીડા-માટે બંધ રહ્યાનુ સભળાય છે શિવ શિવ ! શુ એમનુ કુખ (ગા)

સત્યભામા—સખિ નાગરિકે ! પ્રેમની પીડા એવોજ છે જો આ મારૂ કકણ જે તુ બેજેબેજે ચઢાવતી હતી તે એની મેજે નીકળી જાયછે આ માંસી કનિષ્ઠિકાની મુદ્રિકા તે કાડે જઈ બેસવા કરે છે મારૂ રડતોતપલ જેવુ અગ તે તને પુડરીક જેવુ નથી લાગતુ શુ ? સખિ ! હવે એ કંઈ કે'વાથી કંઈ એાછુ થાય તેમ છે ? પણ કહે કે હવે હુ શુ કરૂ ? તુ મને સુવર્ણસરોજિકામા શાકાને લઈ ગઈ ? હવે તો તને છોડનાર કોણ છે ? (એમ કહી દઢાલિ ગન દેછે) (ઘા)

નાગરિકા—(સખેદ) વયસ્યા ! હવે હુ નિરૂપાય છુ તુ મને અહીંથી હવે વે'લી જવા દે તો ઠીક, નીકર પિતાશ્રી આવશે અને દાદરે તાણુ નહિ દેખે તો તારા અને મારા બંનેના ભોગ મળશે મને એમણે સુવર્ણસરોજિકા ગયા માટે કાઢી મૂકી'તી તે પાછા આજ

(છા) 'એવ તે શુ સાબળી તી કે ? એ વાક્યથી નાગરિકાને સૂચના કર્યુ કે તે મેજ પાડી હતી (ગા) પિડપીડા—શરીરની અસ્વસ્થતા

(ઘા) કનિષ્ઠિકા—છેલ્લી નાની આગળી મુદ્રિકા—વીંટી કાડે જઈ બેસવા કરે છે—ચપલાતિગયોક્તિ અલ કાર. રડતોતપલ—રાતુ કમળ. પુડરીક—ધોણુ કમળ સત્યભામાની વિરહથી થયેલી દશાએાનુ વર્ણન છે મારે નાયિકાની કામદશા વર્ણાઈ છે

બોલાવવા આવ્યા'તા. હવે હું તને રોજ મળીશ પણ તું મને હવાણું તો જવાદ. (ઢા)

સત્યભામા—સખિ જો જો ! આ મેં તે દિવસની પ્રતિમા આલેખી છે. તેમા વનમાલીએ બાધેલો જે કાળજીને કોરે એવો કેસરી રંગો તે આવેખવો બાકી રહ્યો છે, અને એમના પગ આગળ હરિણી કાઢી છે તેની આખમાંથી જે આંસુ ટપકે છે તે ચીતરવાં રહી ગયા છે. હું જ્યાં જોતી હતી ત્યાં મેં જે વાઘ કાઢ્યો છે તે તો સર્વ પ્રકારે હું આવેખી રહી છું હવે હું એટલું બાકીનું પૂરું કરી લેઉં ત્યાર પછે તું જાશે. એક વાર મહારાજને મિટ ભરી જો તો ખરી ! આહા ! શું નયનશરાસન મારા પર સાંધ્યું છે ! નાગરિકા તુ ખરેખર કહે કે મારાથી પૂર્ણપણે પ્રતિમા આલેખાઈ છે કે નહિ ? (એમ કહી પ્રતિમાકને જાણે) *

નાગરિકા—સખિ ! પ્રતિમા તો તે અનુત્તમ આવેખી છે, પણ તારી કને વાઘ અને કૃષ્ણદેવ કને હરિણી તે શામાટે ચીતર્યાં છે ? એ હું સમજી શકી નહિ.

સત્યભામા—હવા ! જો હું એ તને સમજાવું. ક્ષત્રિય યદ્ય રડતી હરિણીનું હરાણુ થવા દે એ કેટલું બધું અઘટિત છે, એ દેવને દેખાડવા માટે અલિ નાગરિકા ! આ મારા અતરનો ભાવ આર્યપુત્ર પૂર્ણપણે સમજે તેવા છે પણ એમના જોવામા આ પ્રતિમા શી રીતે આવે !

નાગરિકા—પ્રિય સખિ ! એ તું પૂરી આલેખી લે, પછે જો મારાથી બનશે તો હું એ દેવ કને લઈ જઈ નિવેદન કરીશ. વાર એમને પણ તને જોઈ મુખ પ્રાપ્ત થશે !

સત્યભામા—સખિ ! મોટાના તેજમાં સર્વે ત્રણાપ તેમ તું દેવ-

(ઢા) વધારા—સખિ ! *નયનશરાસન—નેત્રની ભમગ્નુ ધનુષ્ય હરિણી ચીતરવાનું ક્રમણુ આગળ જણાવશે વાઘ ચીતર્યો છે તે એમ જણાવવાને કે મારા પિતાશ્રી વાઘ અને ઉપાડી લેઈ જાય છે

-નેજ સુખ કરવા ઇચ્છે છે, પણ મારી તે પીડા કોને પડી હોય ! વાર્ડ
ઠીક, એમને પણ સુખ તો થશે. હું પ્રતિમા પૂરી આલેખુ છું અને તું
તેમા ને ભૂવભાલ થતી હોય તે દેખાડને. (એમ કહી કેસરી રંગ તથા
કલમ હાથમા લેઇ આલેખવા માડે છે)

નાગરિકા—વ્યસ્યા ! હજી જરાક ઘેરોકેસરી નેઇએ આહા !
હરિણીના આસુ તો તે નજીક ટપક ટપક મોતી ટપકતા હોય એવાજ
આલેખ્યા છે ! (જા)

સત્યભામા—કેમ સખી આટલો કે હજી વધારે ઘેરો કર.

નાગરિકા—હવે તો એટલોજ; પણ સખી પેલી ભૂકટિ જરા
વધારે વાંકી કરે તો ઠીક

સત્યભામા—જા જા, એથી વધારે વાંકી કરે તો મારી—(કહી
અટકી જાય છે)

નાગરિકા—કહેને કે શોક્યના ભણી નજર જાય. ખોલ્ય,
એજ કહેવાનું છે કે કંઈ ખીનું ? (જા)

સત્યભામા—(લજ્જાપૂર્વક) હલા નાગરિકા ! તારે ને કહેવું
હોય તે કહે મારે તો એથી આગળ કંઈ ખોલવું નથી પણ પેવી
તે એમની આગળી નેઇ કે ? બળદને હરણ ધાવતું કેવું બતાવી
રહ્યા છે.

નાગરિકા—સખિ ! હવે હું જઈશ મારૂં મન ઘણું ગભરાય છે
અને એન પડતું નથી વળી થોડીવાર પછી તને આવી મળીશ પણ
હવડા તો મને જવાદે હજી તો મારે તારી સાથે ઘણી ઘણી વાતો
કરવાની છે. (એમ કહી જવા માડે છે)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તું પણ વાલેશરી થઇ વેરીતું જ

(જા) ચિત્ર પ્રતિમા પૂરી કરવાતું કામ ચાલી રહ્યું છે તેના દેખાવ બ-
તાવવાને આ વર્ણન છે

(જા) અધૂરું વાક્ય પૂરું કરવામા આવ્યું છે માટે વાકકેસરી નામે
વીધીત અગ વર્ણાય છે

કામ કરવા બેઠી કે શું. તું તો જવાની તે જઈશજ પણ મારા પ્રિય-
તમનેય સાથે લઈ જાયછે ! વાર લાવ્ય હું એક વાર એમને બેઠી લઉં.
(એમ કહી પ્રતિમાને હૃદય સરસી ઘમેછે તથા ચુબન કરેછે). (છા)

નાગરિકા—વયસ્થા ! તારી તે ડાગળી છટકી ગઈછે કે શું ?
આ ચિત્રને આમ ચોળી નાખવાથી તારો કયો મનોરથ સિધ્ધ થવાનો
હતો ! એ લાવ્ય મારી કને. હવે તો મને જવાની આજ્ઞા આપ્ય

સત્યભામા—સખિ ! જે થવાનું હશે તે થશે પણ હું તો તને
હવડાંજવા દેવાની નથી પિતાએ તો મારાં લગ્ન કૃતવર્મા સાથેજ નક્કી
કર્યાં હશે તો પછે બેઠેની મને યોડી વાર જીવનારી સમજી તારે જવું
ઘટતું નથી. જો દેવ મારે કાળે કંઈ નહિ કરે તો પછે હું તેમનું ધ્યાન
ધરી મારું સ્મરતું કરીશ. પણ હલા નાગરિકે ! આ મારી આવેબેઠી
પ્રતિમા તો તેમને આજ ને આજ મળે તેમ તું કરજે, હો ! (જા)

નાગરિકા—આહો વયસ્થા ! તારે એ વિષે કંઈ પણ ચિંતા કર-
વી નહિ. જે મારાથી થશે તે હું એ માટે કરીશ. તારી આવેબેઠી
પ્રતિમા હું આજજ મળુને પહોંચાડીશ. (પછે વિચાર કરી) પણ સ-
ખિ ! પેલા લીલા રંગની કલમ તું જોળી લાવ્ય જોઈએ

સત્યભામા—શા સારું હવે એમા કંઈ પણ કરવા જેવું નથી.

નાગરિકા—પણ તું લાવ્ય તો ખરી. જો તને મારું કહેવું
ગમે તો તે પ્રમાણે કરજે.

સત્યભામા—(બિડી આવળે મોઢે કવચ લેવા જાયછે) સખિ ! ઘેરી

(છા) પ્રિયતમને—છત્રીમા ચિત્રેવા કૃષ્ણને (જા) સ્મરતું કરીશ—
મરણ પામીશ. અહીં યોડી વાર જીવનારી કહીને કૃતવર્મા ઉપરની અપ્રીતિનું
તથા કૃષ્ણ ઉપરના અતુલગમીજનું ઉદ્ધાગન કયું છે કૃષ્ણને પ્રતિમા
પોહોઆપવાનો પ્રયત્ન છેલ્લા વાક્યથી વર્ણાયો છે. એવી રીતે બીજાનો
પ્રયત્ન સાથે યોગ થતાથી ગર્હસંધિ વર્ણાયો છે.

બોળી લાવું કે ફીકી ? (એવે નાગરિકા ઉતાવળી પ્રતિમા લઇ ઉતરી પડે છે).

સત્યભામા—(સખેદ) અરે સખિ ! તેં પણ આમજ કર્યું કે ? મને પતિએ ઠગી, પિતાએ ઠગી, માતાએ ઠગી મેડીએ ચઢાવી અને વહાલી સખી જે તું તે પણ આવી ઠગખાણ રમી નાશી ગઇ ! અરે મૈત્રુ ! એમજ થાયછે તો હવે મારે જીવ્યામાં શો સાર છે.

(એટલુ બોલી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી ઓરડામાં જઈ બેસે છે).

(આમતેમ જોતી અને પ્રતિમા સભાળતી નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે.) (જ્ઞા)

નાગરિકા—(સઆશ્ચર્ય) અરે કાંત્યું પીંજ્યું કપાસ થકું કે શુ ? હું શ્રીદામાને અહીં બેસવાનું કહી ગઈ'તી તે મને વધારે વાર લાગી તેથી ચાલ્યો ગયો કે કેમ ? (એટલુ બોલી શ્રીદામા । શ્રીદામા । કહી જૂમ પાડેછે)

શ્રીદામા—(આંખ્યો યોળતો યોળતો પ્રવેશ કરીને) શું છે ? શું છે ? જા રે જા ! આટલી બધી વાર તે લગાડતાં હઇશું ! જાને હું કેવો ઉતાવળો જઈ આવ્યો'તો ?

નાગરિકા—તમે શું ઘોળકું ઘોળી આવ્યા'તા । જા હું તો આ પ્રમાણે (કાંઈ ન સાંભળે કે ન દેખે તેમ કહી પછે પ્રતિમા દેખાડેછે) સહુ સિદ્ધ કરી આવી. હવે જા અને દેવનું મન મનાવ્ય. પણ હવે જે કરવાનું હોય તેની ઉતાવળ કરજે હો; નીકર સિંહનો ભાગ શિયાળને લઇ જતાં વાર થવાની નથી. અને હું હવે સત્રાન્નિવૃત્તે ઘેર જઈશ એટલે તને મળી શકાશે પણ નહિ. માટે જે કરવું હોય તે વહેલો કરજે. (જા)

(જ્ઞા) અહીં પ્રિય વિયોગથી કામના આવેશમાં આવેલી સત્યભામાની વાણીમય ચેષ્ટા વર્ણવી છે માટે એ તપન નામે નાટિકાલકાર વર્ણાયો છે.

(જા) અહીં અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય વર્ણાયો છે માટે યુક્તિ નામે નાટ્યાલકાર.

શ્રીદામો—આધી આવ્ય. જો એ માટે તો મેં (કાનમાં) આમ યોજના કરી છે. તું પણ સાવધપણે તેમ કરવા ચૂકતી મા.

નાગરિકા—પણ અધ્યા મહોત્સવ તો બંધ રહ્યાનું સંભળાય છે ન ?

શ્રીદામો—દેવતા કારણથીજ બંધ રહ્યો છે ન ? એમ કરવામાં પણ આપણી યુક્તિજ છે ! તું તારે જે કરવાનું તે સાવધપણે કરજે એટલે પોખાર પડ્યા સમજવા હવે હું જઈ છું અને તું પણ ત્યાં જઈ ધારેલું કામ સિધ્ધિએ પહોંચાડવાની યોજનામાં લાગીજ.

(એમ વિચાર કરી બને જણ આવી જાય છે).

(વિરહાગ્નિથી બળતા અને શ્રીદામાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—દાવાગ્નિથી વ્રજસમૂહને બળતો રાખનાર હું, મુચ્ચું કંદનેત્રાગ્નિથી કાલયવનનો દાહ કરાવી જેવો ન તેવો રહેનાર હું, જરાસંધે પ્રવર્ષણ પર્વતને પાવક લગાડ્યો અને તે જાળવલ્યમાન જ્યોતિર્માથી કંઈ પણ કષ્ટ વિના નીકળી નાસનાર પણ જે હું, તેને શું વિરહાગ્નિ દગ્ધ કરવા ધારે છે ! અરે આત્મભૂ ! હું પણ શંકરનો પરમ ભક્ત છું હો ! મને પીડા કરવામાં કાદા કાઢવાના નથી ! હા કુસુમેયુ ! હવે તો અતિ થયુ !! આ હૃદય મહાસ્ત્ર કે સુરાસ્ત્ર સહન કરવાને તૈયાર છે, કિન્તુ હે મકરધ્વજ ! તારાં કમળ જેવાં કોમળ શર મારાથી સહન થતાં નથી ! (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) અરે શુ શ્રીદામોય પણ અધાપિ સુધી નજ આવ્યો કે ? હોય એમજ હોય; “પડય, પડય, તો કે સદાવડી !” (ટા)

(એવે જયજય મહારાજ કહી શ્રીદામો પ્રતિમા સંતાડતો પ્રવેશ કરે છે)

(ટા) અહીં દાવાગ્નિપાન વગેરે થઈ ગયેલા કાર્યનું કથન કર્યું છે

શ્રીદામો—વયસ્ય ! તમારે કાળે અથડાઇ અથડાઇ મારો તો આટો નીકળી ગયો.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! પણ કંઈ વળ્યું કે નહિ ?

શ્રીદામો—અમે જાણીએજ હિયે કે અમને પડેલું કદ કોઈ પૂછનાર નથી, પણ કામ થયું કે નહિ તેનીજ ખબર પૂછશે !

કૃષ્ણદેવ—ગોપબંધુ ! તારી પ્રકૃતિ તો સારી છેને ? વાર્ડ કહે જોઈએ પ્રિયા તને કહીં મળી ? અને એની પ્રીતિ મારા પર છે એવું તને કંઈ વાતચિતમાં જણાયું કે નહિ ? (ઠ) .

શ્રીદામો—મારી સાથે વાતચિત તો કરી પણ હું એવા રસજા છું કે જોની તમારાપર પ્રીતિ છે કે નહિ તે પૂરેપૂરું સમજી શક્યા નહિ ! (એમ કહી પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે). (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આ સમય હાસ્યનો નથી. વાર્ડ જો તું પૂરેપૂરું સમજી શક્યા નહિ તો જોટલું સમજ્યો, તેટલું કહે જોઈએ ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! એમાં તે શું કહેવું છે ? હવે તો, હું ઘેર જઈ છું; મને તો ભૂખ લાગી છે ?

માટે ઉત્કીર્તન નામે નાટકાલકાર વર્ણાયો છે આત્મભૂ—કામદેવ ! શ કરનો પરમ ભક્ત ઈ— અર્થાત્ શ કરની પેઠે તને બાળી મૂકીશ, એ ધ્વનિ છે. કુસુમેષુ—ફૂલના બાણવાળો—કામદેવ કુસુમેષુ એ કામનુ નામ હોવાથી વિશેષ્ય છે અને એ વિશેષ્ય ઉપરથી કૃષ્ણને તે બાણ પ્રદાર કરે છે એમ સમજાવ્યું છે માટે પરિકરાર્કુશલ કાર.

(ઠ) ગોપને સાર લગાડવાને તેની પ્રકૃતિ પૂછી છે, અને એમ કરીને તેને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધો છે માટે સંગ્રહ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(ઘ) અહીં શ્રીદામાએ પોતાને રસજ કહીને અરસગતાનું કાર્વ કહી જતાવ્યું તેથી તે વચ્ચોહાસ્યનર્મ નામે કેશિકી વૃત્તિનો બેદ વર્ણાયો છે, તથા પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે માટે ક્રિયાનર્મ નામે કેશિકીનો બેદ વર્ણાયો છે.

કૃષ્ણદેવ—ખેશ ખેશ; તને મોકલવાનું પ્રયોજન શું તે પણ કંઈ સમજે છે કે નહિ ! (પછે તેણે લૂગડું ઝાલી આવ્યો મારે છે એટલે સંતાડેલી પ્રતિમા પડી જાય છે) અલ્યા ! આ શું ? કયાંથી લાવ્યો અને આ પ્રતિમા કોની છે ! હાં હાં, એ મેં જોળખી; પણ કહે એ કોણે આણેખી ?

શ્રીદામો—મહારાજ મેં જ તો ! એવી તો હું ઘણીએ જખી-એ કાઢું છું !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો બોલ્ય, બોલ્ય; આ તું કયાંથી લાવ્યો અને કોણે કાઢેલી છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! એ સુવર્ણસરોજિકાવાળીએ કાઢી છે અને આપનો જોપ ત્યાં જઈ ચોરને ઠગી મોર મારી લઈ આવ્યો છે. એની કથા જરા લાંબી છે; ને સાંભળવાનો અવકાશ રહ્યો હોય તો કહું.

(કૃષ્ણદેવ પ્રતિમા બહારીથી શ્રીદામો બહારી જોઈ). (દા)

કૃષ્ણદેવ—જોપખંધુ ! હું આ પ્રતિમામાં આણેખેલા ભાવ જોઈ રહ્યા પછી તારી વાતથી જાણીતો થઈશ. (એમ કહી પ્રતિમા બહારી નજર કરે છે)

શ્રીદામો—પણ મહારાજ ! હું ખૂલી જઈશ ત્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—તે તને ફરી સાંભરો આવે એવું હું કરીશ. પણ સખા ને તો ખરો; આપણે એને છગ કરી બોઝાવી તેથી એ કેવી ભૂકટિ અઢાવી રહી છે ?

શ્લોક.

મદન કર મરોડી, ખેંચતો શું કમાન,

અતિ અતિ થઈ વાંકી, મિત્ર ! આ જૂ સમાન;

(દા) પ્રતિમા જોવાની કૃષ્ણની અતિ ઉત્કંઠાનું દારવ્ય કરે છે: ને સાં-ભળવાનો અવકાશ રહ્યો હોય તો, ઈ. વચ્ચેહાસ્યનર્મ.

સ્મરધનુ નહિ એ તો, શો કરું હું વિચાર,

તિલક હરતાણું એ, થાય શંકા અપાર.

૫

અપિચ—

શ્લોક.

ત્રિપુણ્ડ્ર જે હરતાણું, વદતાં ન કાવે,

રે રે વયસ્ય ! ઉપમા, મનમાં ન આવે;

જે હું શશી સમ વદું, તવ તે કલંકી,

કો ભૂ સમાન નવ હું, ગાણું સિંહલંકી.

૬

શ્રીદામો—મહારાજ જે એની ભરગુટીને કોઈની ઉપમા અ
પાય એવી નથી તો પછે એની અપરગુટી કેવી હશે તે તો કેમજ કહે
વાય ? (ઢા)

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત ચિત્રમા કાઢેલી સત્યભામાની બ્રમરનું વર્ણન
કરે છે મદન ઇન્—મિત્ર (હો શ્રીદામા !) જાણે મદન (કામદેવ) હાથ
વાકો કરીને કમાન જે સતો હોય તેથી તે અતિ વાકી યછ હોય તથા તે
આ બ્રમર જેવી દેખાતી હોય ! અથવા એ સ્મરધનુ (કામનું ધનુષ્ય) નહોય
પણ હરનું ત્રિપુણ્ડ્ર તિલક છે ત્યારે એ કામનું ધનુષ્ય, હરનું તિલક કે
સત્યભામાની બ્રમર, એ ત્રણમાંથી શું હશે તેની મને શંકા થાય છે. પહેલા
ચરણમાં સંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા છે. બીજા ચરણમાં તેને ઉપમેય
તરિકે વર્ણન બૂને ઉપમાન ગણ્યું છે માટે ઉપમેયોપમા છે વળી કામધ-
નુષ્યનો નિર્ગેધ કર્યો માટે અપનુહુતિ છે છેવટ શંકા બતાવે છે માટે અદે-
હાલંકાર છે વળી એમાં માધુર્વાદિ ગુણો હોવાથી અલંકાર અને ગુણનો
યોગ થવાથી ભૂપણ નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણાયું છે.

૬ અપિચ—વળી શ્લોક—વસંતતિલક કોઈ—હું આ સિંહલં-
કીની ભૂ સમાન કોઈપદાર્થને ગણતો નથી. આ જગોએ ઉપમાન ચંદ્રને ક-
લંકી ગણી દોષ લગાવ્યો માટે નિદોષમાલકાર. (ઢા) ભરગુટી—
શુક્રાંતિ. અપરગુટી—(૧)

કૃષ્ણદેવ—મકરંદના સ્વાદની તે મણિધરને શી પરખ ! એ તો
બ્રમરજ ભોગવી જાણે. પણ સખા એણે ચંદ્રક કર્યો છે તે તે જાણે કે
જો જો !— (જા)

શ્લોક.

પૂર્ણિમાચંદ્ર જાણે વર વરતુલશી, ધાર બાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શશીથી કિરણ પસરિયાં, હાશી એ તો ગયો છે;
આકાશે એક વિદ્યુ, દય અહિં નિરખું, અભ્ર આવે ન પાસે,
એ પૂરા ચંદ્ર માંહે મલિનપાણું દિસે, સ્વચ્છ આ બે પ્રકાસે. ૭

શ્રીદામો—કહાનજી ! હજી તારા જોવાના રહ્યા તે દખા-
ડશો કે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) તારા જીએ એવોજ દખાયછે ! પણ
તારા એય સંશયનું મારી પ્રિયાના અલૌકિક લાવણ્યવડે સહેજ સમા-
ધાન થાય તેવું છે. જો સાંભળ્યઃ— (જા)

શ્લોક.

વગર કલંકિત ઉગ્યા, એક નહિ પણ વિદ્યુ ભલા બે આ;

(જા) મકરંદ—પુષ્પરસ. મણિધર—સર્પ. ચંદ્રક—ચાંદલો. ૭ શ્લોક
—અગ્ધરા. વર—ઉત્તમ. વરતુલશી—વર્તુલ (ગોળાકાર) જેવી. વિદ્યુ—ચંદ્ર.
દય—એક કપાળનો ચાંદલો અને બીજો મુખ્યચંદ્ર. અભ્ર—વાદળું.
આકાશના ચંદ્રને વાદળું નડે છે, પણ આ બે ચંદ્રને તો તે પણ નડતું
નથી. ઉપમાન દોપવાળું વર્ણવે છે માટે નિદોષમા.

(તા) સત્યભામામાં ચંદ્ર વર્ણાય છે ત્યારે તારા પણ દોવા જોઈએ
એવા વિચારથી શ્રીદામો કહેછે: કહાનજી ! ઈ. હરણીનાં આંસુનાં ટપકાં
ચીતર્યાં છે તે બતાવવાની આ ગર્ભિત સૂચના છે, પણ કૃષ્ણદેવ તેપર લક્ષ્ય
દોરતા નથી એમ વર્ણવીને કવિએ કૃષ્ણનો સત્યભામા ઉપરનો અનુરાગ
ધ્વનિત કરી બીજનો ઉદ્બેદ કર્યો છે. (જા) તારા—(આકાશમાંના).
લાવણ્ય—સુંદરતા.

તારા ઝાંખા થઈને, અંગોઅંગે વશી રહ્યા ને આ. ૮

શ્રીદામો—દેવ ! એ જાણે દેવો થવાને એકે પગે ન થઈ રહી હોય એવી દખાવ છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એનાં અંગોઅંગની શોભા વર્ણવતા મુઘી મનોજ મને જિભો રહેવા દે એમ લાગતું નથી તથાપિ એ આપણાથી લજ્જા પામે છે તે સમયે એના દખાવ કેવો થયો છે તે તું જાણે— (દા)

શ્લોક.

નયને નમતી ગમતી ગવશી,
લજ્જાવર્તી અતિ ગતિ ને રૂંધી કરી;
મદને વદને કરી એ છુપવે,
વદતી વનિતા અતિશે ન રવે.

૯

અપિચ—

શ્લોક.

સંકોચાયે કાચે, કુમુદિની પેઠે તદા ઘણી શોભે;
પ્રાતર દિનકર થોભે, જોઈ જોઈ પ્રભાવડે લોભે.

૧૦

૮ શ્લોક—ગીતિ. તારા—પરસેવાના કણુ રૂપી કે મોતીના અલંકાર રૂપી. અલંકારને પણ શોભા આપે એવું એનું રૂપ છે, એ દેવનિ. (દા) મનોજ—કામદેવ.

૯ શ્લોક—તોટક વૃત્ત. નયને નમતી—નેત્ર નીચાં ઢાળતી. (લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના) મદને—મદન(કામદેવ)ને પણ. અથવા મદને—જીવાનીના મદને અતિશે ઈન્દ્રિય—એ અતિશય ધાટો કાઢીને બોલતી નથી. (આ પણ લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના છે.)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ. જ્યારે પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય જોગે છે ત્યારે જેમ કુમુદિની (પોયણી) પોતાના અંગમાં સંકોચાય છે (ખીચાઈ જાય છે) તેમ મને જોઈને આ સ્ત્રી પોતાની કાયામાં સંકોચાઈ જાય છે ત્યારે એ ઘણી શોભે છે. વળી જ્યારે પ્રાતઃકાળનો દિનકર (સૂર્ય) તેને જોઈને

શ્રીદામો—કહાનહી ! "ભાભા ભારમાં તો વહુ લાજમાં." એમ તો કંઈ નહિ થતું હોય !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામ ! તારે અને મારે સ્નેહ શી રીતે થયો હશે એ સમજતું નથી ! જો જો મિયાની સર્વાંગસુંદરતા શી શોભી રહી છે ! (ઘા)

શ્લોક.

જ્યોતિષ્મતી કહું ચંદ્રની તો, ધવલતા એમાં લહું,
જ્યોત્સ્ના જો જડી લેઉ હૈડે, (છે) શીતળતા એણું કહું;
ના ના નથી છે અધિક એધી, કામકારી કામિની,
સર્વાંગ સુંદરતા સ્વીકાર, (મમ) હૃદયમેધની દામિની. ૧૧

થોભે છે (અટકી જાઓ રહે છે) ત્યારે એ તેનાથી હોશ પામેછે, પણ તેની પ્રભા (કાંતિ) વડે લોભાય છે અથવા દિનકર તેની પ્રભાવડે લોભાય છે. અહીં પણ લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના છે માટે એ મુઝાનું વર્ણન છે કાંતિ અતિશય વર્ણી છે માટે દીપ્તિ નામે નાવિકાવંકાર વર્ણાયો છે (ઘા) તારે અને મારે ઇ—અર્થાત્ તું તો કેવળ વિવેક વગરનો અને નીરસ જણાય છે !

૧૧ શ્લોક—હરિગીત જો એને હું ચંદ્રની જ્યોતિષ્મતી (ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળી) કહું તો ધવલતા (ધોળાપણ) ચંદ્રમાં છે તે એનામાં આવે; જો ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના (કિરણમાળા) એનામાં છે એમ હું હૈડે જડી લઉં (માનું) તો એનામાં શીતળતા છે એણું કહા બરાબર થાય છે, પણ આ તો એના કરતા પણ અધિક કામકારી કામિની છે, (ચંદ્રની સાથે મરખાવતાં એક એક અંગની સુંદરતા વર્ણાય છે, તે કીક નથી) અને હું તો એના સઘળા અંગની સુંદરતાનો સ્વીકાર કરવાવાગો છું માટે એને હું મારા હૃદય રૂપી મેધમાં રહેતારી દામિની (વીનળી) કહું છું. અધિકૈશ્વર્યમાં કામે મુક્ત શોભા વર્ણી છે માટે કાંતિ નામે નાવિકાવંકાર. 'હૃદયમેધની દામિની' એ શબ્દોવડે કૃષ્ણના અનુસંગ રૂપી બીજને ખુલ્લું કર્યું છે.

અપિય—

શ્લોક.

અપળા ચતુરા કેવી, તડિત તરણી ગઈ નહિ ભાળી;
કુચઅંકુશે બેધું, આ કરિવરનું હૃદ અહા બાળી ! ૧૨

શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો બધુંય ખરું પણ પેલો વાઘ
અને બકરી એ શા કાળે ચીતર્યાં હશે ? હું તો ધારું છું કે દેવને ચતુ-
રાઈ જણાઈ આવે કે દેવીને વાઘ બકરીનાં ચિત્રામણ પણ ચીતરતાં
આવડે છે ખરાં ! એટલાજ કાળે એ બે ચીતર્યાં હશે બાકી બીજું
શું ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—(તે બે ચિત્ર બહી જોઈ) સખા ! મારી કને જે ચિત્ર
છે અને તું જેને બકરી કહે છે તે બકરી નથી પણ હરિણી છે (વિચાર
કરી) હા હા હું સમજ્યો ! અરે આ શું ! ! (નિઃશ્વાસ નાખી) મિયાજો
મને આવોજ ગણ્યો કે ? (પા)

૧૨ શ્લોક—ગીતિ. કોઈ પુરૂષ એકાએક તેને લેઈ ગયો તે યાદ આ-
ણીને કહે છેઃ અપળા ઇ—એ ચતુરા કેવી અપળ છે કે જે તરણી તડિત-
(બીજળી)ની પેઠે ગઈ અને મારા જ્નેવામાં પણ ન આવી ! કરિવરનું
—ઉત્તમ હાથીનું ‘કુચઅંકુશે’ એ શબ્દથી શૃંગારભાવ ઉઘાડી રીતે જણાઈ
આવ્યોછે, માટે હેલો નામે નાયિકાલંકાર. અપળા અને તડિત, તથા ચતુરા
અને તરણી, એવા એકજ અર્થના શબ્દો મૂકી અર્થની પુનરજિત દેખાડી છે
વ્યપેતઅર્થયમક. જેમ કાવ્યપ્રકાશમાં, “ તનુપુરજન્યોસૌ વરિકું-
જરહિરક્તહરનલરઃ । તેજોધામમહઃપ્રયુધાન્નામિન્દ્રોદ્ધરિર્જિણુ. ॥ એમાં
તનુ—વપુ, હરિ—કુંજર, હિર—રક્ત, તેજઃ—ધામ—મઠઃ શ્વેત, દ્વાર, ત્રિણુ,
એ એકઅર્થના શબ્દોની રચના કરી તે જૂદા જૂદા અર્થે વાપર્યા છે. ચિત્રચં-
દ્રિકામાં પણ “ દ્વાપર-ઈ ” કવિતા એજ જતની છે.

(ના) શ્રીદામો હરણીને બકરી માની ‘વાઘ અને બકરી’ વગેરે
બોલેછે (પા) શ્રીદામો ક્યા ચિત્રને ઉદ્દેશીને કહેછે તે સ્પષ્ટ કરેછેઃ સખા ઈ.

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ વળી લગનમા વધન કેવું ? એમાંથી વળી કંઈ ' ઇદ તૃતીય ' નીપજે એવું છે કે શું ? (કા)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) ગોપબધુ ! એ ચિનવડે પ્રિયાએ આવા ભાવનું સૂચન કર્યું છે. સામાન્ય —

શ્લોક.

હરણ હરિણીકેઈ, અશ્રુ ચાલે કરેછે,
મૃગઅરિ છૂતી જાયે, સ્મશ્રુ શૂરા ધરેછે !
નથી ઘટિત થયું એ, એમ કાતા કહેછે,
બળ કળ છળ વા'લા, વ્યર્થ આ દે' દહેછે ! ! ૧૩

અપિચ—

શ્લોક.

અરે એવું કોણે કર્યું આજ આવી,
ખરે કીર્તિ મારી અતિશે લગવી !
હવે હું હણુ ચક્રથી શક હોયે,
ભયે જાય નાશી ભૂ પાતાળ તોયે. ૧૪

—મારા તરફ જે ચિત્ર છે, તેનેજ તું બકરી કહેડે, પણ તે બકરી નથી સમજ્યો—(શુ સમજ્યા તે આગળ સ્પષ્ટ કરશે) (કા) **ઈદ તૃતીય—**આ વળી ત્રીજું

૧૩ શ્લોક—માલિની હરણુ ઇ—હરિણીના નેત્રમાથી અશ્રુ ચાલેડે અને એવી અવસ્થામા તે હરણુનું મૃગઅરિ (વાધ—વાધ જેવો કાળી કામળ ઓઢી આવેવો પુરુષ—સત્રાજીત) હરણુ કરીને છૂતી જાય છે, એમ છતાં શૂરા (કૃષ્ણ જેવા) સ્મશ્રુ (દાઢી મૂછ) ધરે છે એ ઘટિત નથી થયું ચિત્રમા હરિણી અને વાધનું ચિત્ર કાઢીને કાતા એમ કહેડે—સૂચવે છે હે પદાલા શ્રીદામા ! હવે મારા બળ, કળ અને છળ (પ્રપચ—યુક્તિપ્રયુક્તિ) વ્યર્થ છે અને તે આ મારા દેહને દહે છે

૧૪ શ્લોક—ભુજંગી એવું—હરણુ રૂપ કાર્ય ભૂ ઇ—તે ગમે તો ભૂમિમા કે પાતાળમા નાશી જાય તોય તેને હણુ. અથવા તોયે—જળમા

શ્રીદામો—(ખખડાટ સાંભળી ગભરાયલાની પેઠે) દવ ! દવ !
નાસો નાસો ! નાગણ નાગણ ! નાગણ આવી નાગણ ! ! (મા)

(એવે એકદમ ઉતાવળે આવતી રૂકિમણી પ્રવેશ કરેછે.)

રૂકિમણી—(સકાપ) અધ્યા ગોપબંધુ ! એ શું બોલ્યો ? ફરી
બોલ્ય નેઇએ. તું લાડકો તારા દવનો ! ને બીજાને કંઇ અવળું કહીશ
તો નેવા નેવું થશે. (મા)

શ્રીદામો—(નમન કરી) દવિ ! મેં તો મારા વયસ્થને કહ્યું કે
તમને નંદ યશોદાનો કે સુદામા નેવા મિત્રનો ના ગણ, ના ગણ કે પાડ !
એમાં તે અમે શું જૂકું કહ્યું ? અરે પ્રભુ ! ગરીબનો બેઢી રામજ છે.
'ખરા બોલો માએ માર્યો' ! વારૂ દવિ ! અમે હવેથી એવું નહિ બોલિયે.
અને ને તમને અમારાં પગલાં ન ગમતાં હોય તો અમે અમારા પ્રજામાં
જતા રહિયે. (મા)

(વા) નાગણ—રૂકિમણીને આવતી જોઈને શ્રીદામાની મિલટ અર્થ-
વાળી સૂચના. મિલટ અર્થ આગળ ખુલ્લો કરવામાં આવેલો.

(મા) દેવીના કોષયુક્ત વાક્ય વર્ણાયાં છે માટે તોટક નામે ગર્ભસં-
ધિનું અંગ થયું.

(મા) વયસ્થ—મિત્ર (કૃષ્ણ). નાગણનો અર્થ ફેરવીને ના ગણ
(શુભ—ઉપકાર નહિ) એવો. અર્થ કયો માટે પતાકાસ્થાન વર્ણાયું છે.
પતાકાસ્થાન વિષે સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે

“ યતાર્થે ચિન્તિતેન્યસ્મિન્ તારિલગોન્ય” પ્રયુજ્યતે ।

આગતુર્નેન મારેન પતાકાસ્થાનકં તુ તત્ ॥ ”

“ જ્યાં કોઇ એક અર્થનું ચિંતન કર્યું હોય અને ત્યાં તેનાજ નેવા બીજા
અર્થની યોજના આગંતુક બાવવડે કરવામાં આવે તેને પતાકાસ્થાનક કહેછે. ”

રુક્મિણી—(સક્રોધ) ગોપબંધુ ! હું તને સારીપેઠે જાણખુંહું અને જાણુંહું કે મારા આવ્યાથી તને અંગોઅંગે કીડિયો કરડ્યા નેવું થશે. અહા ! વાક્યાતુર્યમાં તો કંઈ મણા નથી !! “છાણના દેવ અને કપાશિયાની આંખો.” ઠીકજ છે. (યા)

શ્રીદામો—જે એમજ છે તો અમે અમારે આ ચાલ્યા. (એમ કહી જતો રહે છે.)

રુક્મિણી—(કૃષ્ણદેવ પાસે જઈ) કેમ આર્યપુત્ર ! તમે કહેતા'તા ન કે હું તો કશાયમાં નથી ! ત્યારે ચક્ર કોના પર ચઢાવવાનો વિચાર કરોછો ?

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારૂં મન તો શંકાશીલ રહેવાનું તે રહેવાનુંજ. મને આજે જ્વરવ્યાધિ પીડે છે તેના નાશ કરવાને હું ચક્રનું સ્મરણ કરતો'તો એટલામાંય પણ તમને જે શંકા પડી ત્યારે તો હવે પ્રારબ્ધ ! (રા)

રુક્મિણી—દેવ ! દાવ તો ઠીક લડાવતાં આવડેછે. ‘જેવા ચાકર જેવા ઠાકર’ પણ પહેલા મેમની વાતો કરતા'તા તે આવા હડહડતા વ્યાધિમાં શી રીતે થતી'તી ? (છા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! શ્રીદામો રાધા આદિકની વાતો સંભારી અને તેના ત્યાગ કહી મારી નિંદા કરવા લાગ્યો, ત્યારે મેં તેને બે પૂર્વની વાતો ગણાવી ટાઢો પાડ્યો ! એમા તે અમે શું કંઈ કે તમે આટલાં બધાં તપી ગયાછો ?

(યા) છાણના ઇન્—અર્થાત્ કૃષ્ણ જેવા સ્ત્રીવંપટને તારા જેવોજ સખા હોય તો ! ”

(રા) ચક્રની યોજના શત્રુ પર કરવાને સંભારી છતાં તેની યોજના જ્વર ઉપર કરી બતાવી, માટે આ પણ પતાકાસ્થાન વર્ણીયું છે

(છા) જેવા ચાકર ઇન્—શ્રીદામાએ નાગણને દામે ના ગણ અર્થ પડાવ્યો ત્યારે તમે ચક્રની યોજના જ્વરપર ઘટાવી !

રૂક્મિણી—અમારે તપવુંય છે કોના પર અને કહેવુંય છે કોને ? પણ આંખે નેએલી વાતને ખોટી પાડોછો ત્યારે કહેવું પડેછે મહારાજ કહો નેધએ ? જ્યારે હું આવી ત્યારે તમે પણ શું સંતાડતા'તા ?

કૃષ્ણદેવ—હાં હાં, ખરી વાત ! એ તો મેં રાજ્યકાજ સંબંધીના પત્રો દબાવી મૂક્યા છે. જલ્પ નેવા હોય તો જધન કરારે જુઓ, એટલે પછે આપોઆપ ખોલતાં બધ યધ જશે.

રૂક્મિણી—દેવ ! એવાં ખોતરણાં કાઢવાની અને કોઈનાં હાંડ્યાં ઉઘાડાં નેવાની મારે કયા કાળા હાથની બાધા છે કે તે હું નેવા બેશું !
(એવે સા ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે.)

દ્વારપાલક—દેવશ્રી ! આપના પિતા આપને નેવા માટે આણીપા આવેછે

કૃષ્ણદેવ—અરે દ્વારપાલક ! જ નેમને અહીં લઇ આવ્ય.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! આ કંઈ નરકામુરને જીતવા જવા નેવું તો નર્થો ? (વા)

કૃષ્ણદેવ—જો પ્રિયા એમ લાગતું હોય તો તમે પણ કરારે બેસી રહો; અથવા આ અંતઃપુરમાં જધ ચિકિત્સા જુઓ.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! મારે એટલું બધું કરવાની શી ગરજ છે ? 'નેવું' વાવશો તેવું લાગુશો.' (એવે ત્યા દ્વારપાલક સાથે વસુદેવ પ્રવેશ કરે છે અને રૂક્મિણી ચાલી જાય છે.)

વસુદેવ—અહો કુલદીપક ! તારી પ્રકૃતિ કેવી છે ? મને તો અધુના શ્રીદામાએ કહ્યું કે કૃષ્ણદેવની પ્રકૃતિ જવરવડે અતિ પીડિત છે અને આવતી કાલનો દ્વારકાગમોત્સવ પણ એજ કારણથી બંધ રહેવાનો છે. મેં એ વાત સાંભળી કે હું તો તર્તીજ તારી કને આવ્યો. કુળદેવો સર્વ સારાં વાનાં કરશે. (જા)

(વા) શ્રીદામાની પાછળી યુક્તિ યાદ આણીને કહેછે : આર્યપુત્ર ઇ.

(જા) અધુના—હમણા.

કૃષ્ણદેવ—પિતાશ્રી શ્રીદામાએ કહી તેવી મારી પ્રકૃતિ પૂર્વે થઈ ગઈ હતી; કિન્તુ અધુના તો મને સારો આરામ છે. મને હવે ઘરમાં ગમતું નથી માટે હું પણ તમારી સાથે મહારાજને મળવા આવું છું. (પછે બી પ્રતિમાને ગુપ્ત રથને સંતાડી દેછે, અને શ્રીદામાના મનથી વખાણ કરેછે). (સા)

વસુદેવ—અહો કષ્ટમોચન ! જો તને સદામાં નથી મુહાતું તો ચાલ્ય આપણે શનૈઃ શનૈઃ સભાસ્થાનમાં જઈએ. (હા)

કૃષ્ણદેવ—હા પિતાશ્રી એમજ કરીએ તો ઠીક. (એટલું બોલી અને જણ ધીમા ધીમા ચાલ્યા જાય છે).

તૃતીયાંક સમાપ્ત.

(સા) કિન્તુ—પણ શ્રીદામાના મનથી વખાણ કરેછે—રૂઝિમણી રૂપી વિદ્ય ટાળવાને શ્રીદામાએજ વસુદેવને મોકલ્યા હતા, એમ વ્યંગિત કર્યું છે

(હા) કષ્ટમોચન—કષ્ટમાથી છોડાવનાર (કૃષ્ણતુલું સંબોધન) સદા—ધર શનૈ શનૈ —ધીમે ધીમે

અંક ૪ થો.

(કૃતવર્મા અને પદ્મપ્રભા વાતચીત કરતા પ્રવેશ કરે છે)

કૃતવર્મા—અરે પદ્મપ્રભા ! તું આજ અહીં ક્યાથી ? કેમ, રાણી રૂઝિમાણી તો આનંદમાં છેને (અ)

પદ્મપ્રભા—અહો હાર્દિક્ય ! સ્વામિની અત્યાનંદમાં છે અને તમને કંઈ કામ માટે બોલાવે છે. મને કહ્યું છે કે ગમે તે કામ કરતા હોય તો તે બધું રંખાવી એકદમ વિનયપૂર્વક તેમને અહીં બોલાવી લાવજે (આ)

કૃતવર્મા—(સઆશ્ચર્ય) શું મને રાણી અને તે પણ રૂઝિમાણી બોલાવે છે ! ના ના, એમ હોય નહિ તમે દેવીના સખી પદ્મપ્રભા-જનો ?

પદ્મપ્રભા—અહો નરશાર્દૂલ ! શું બોળખાણુ પણ પડતું નથી કે ! તમને રૂઝીની ભગિની અને પરમ ઐશ્વર્યવાન કૃષ્ણદેવની પ્રિયા જે રૂઝિમાણી તેજ બોલાવે છે; અને હું તેમની મુખ્ય સખીમાની એક સખી છું તે તો તમે જાણો છો. (૬)

કૃતવર્મા—વારૂ ઠીક ચાલો ત્યારે. પણ પદ્મપ્રભા ! શા કાર્ય-માટે બોલાવે છે તે જો તું કંઈ જાણતી હોય તો કહે, જ્યો મારે સાથે રાખના જેવું હોય તે હું સાથે રાખું.

પદ્મપ્રભા—(કાને હાથ દબ) કેમ બોલાવે છે તે વિષે હું કંઈ પણ જાણતી નથી.

કૃતવર્મા—હમણા નહિ તો ઘડી રહીને અથવા આજ નહિ તો કાલે પણ મને બોલાવવા વિષેની કંઈ ચર્ચા થયાનું તારા જાણવામાં હોવું જ નોંધજે.

(અ) રાણી—રાણી (આ) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા. (૬) નરશાર્દૂલ—મનુષ્યોમા વાલ જેવો પરાક્રમી

પદ્મપ્રભા—હે હાર્દિક્ય ! તમે જેમ મારે વિષે જાણવાપણાનું અનુમાન કરોછો તેમજ હું એ વાતથી જાણીતી હોત, પણ મારી પ્રકૃતિ એ દિવસથી સારી નહોતી તેથી ક્યાં ઉઝ્યો અને ક્યાં આથમ્યો તે પણ મારા જાણવામાં નથી. ચાલોને, ત્યાં ગયેથી સર્વે સમજશે.

કૃતવર્મા—હાં હાં, એ તો જાણાશેજ; તોપણ પેહેલેથી કંઈ જાણાયું હોત તો ઠીક પડત વાર ત્યારે ચાલો આપણે ઉતાવળે જઈ તર્કવિતર્ક થતા અટકાવીએ. (એમ કહી બંને જણ જાય છે.)

(સુખાસનારૂઢ કનકમાલિકા સહ રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે). (૬)

કનકમાલિકા—(આંગળીવડે) દેવિ ! જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને તેડી ઉતાવળે ઉતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂક્મિણી—હા સખી ખરું; હવે પેલો (કાનમાં કહે છે) તાલ આપણે ખરેખરે મચાવવો જોઈએ.

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ માટે તમે વધારે ચિંતા રાખો મા. તમે કહેજો એમ (કાનમાં), અને હું કરીશ આમ (કાનમાં) (એવે કૃતવર્મા તથા પદ્મપ્રભા કને આવે છે). (૭)

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણીનો જય જયકાર હો.

રૂક્મિણી—(સવિનય) અહો હાર્દિક્ય; આવો પધારો ! આજ કંઈ આ ગમ આવવું થયું દેખું ! (પદ્મપ્રભા જણી જોઈને કેમ સખિ ! કૃતવર્મા મળ્યા કે નહિ.

પદ્મપ્રભા—(વિચારમાં પડી) હેં હેં દેવિ ! તમે શું કહ્યું ?

કનકમાલિકા—કેમ કંઈનું કંઈ કરી આવી કે શું ? ગાયતું ઘોડા તજે અને ઘોડાનું ગાય તજે નાખવાની જેને દેવ હોય તે શી રીતે રજે ?

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાજિ ! કૃતવર્મને બદલે પદ્મપ્રભા માફ નામ સમજી હશે હવે એના પર રીસ કરવાનું કંઈ કારણ નથી હોય બૂલ્ય તો ખજાની પણ થાય. વાફ મને આપનો અનાયાસે મેળાપ થયો એજ હું ધન્યતા માનું છું

રુક્મિણી—અહો હાર્દિક્ય ! એ તો ઠીકજ છે કે તમને બોલાવી લાવી; પણ કંઈ બીજુંજ આડનું ચોડ વેતરી એસે તો કેમ કરીએ ? હવે એ તો મારા કામનીજ નહિ. એને આવડો મોટો 'આ'ના બેદ સમજાયો નહિ ત્યારે એ બીજું શું સમજવાની હતી. (જ)

કૃતવર્મા—અહો રાજિ ! એમ એના પર કોપ કરવો ઘટે નહિ. તેમ એને આ પ્રાસાદ તજવો અને તેનો નિમિત્ત કારણ હું બનું એ ઠીક નહિ હોય 'ભણ્યા બૂલે અને તારા રૂપે' આ સમયે તો એને મારે કાને ક્ષમા કરવી ઘટે છે. (પદ્મપ્રભા બણી જોઇ) અહો પદ્મપ્રભા ! તું હવેથી ભૂત કરતી મા. જા જઇ કૃતવર્મને બોલાવી લાવ્ય

રુક્મિણી—(સકોપ) જોજે કૃતવર્મને બદલે કૃતકને બોલાવી લાવતી ! શું કરે ? હાર્દિક્યના મોને મારાથી કંઈ કરાતું નથી, બાકી સર્વે સારાં વાના થાત ! (ક)

કૃતવર્મા—જા જા ! જઈ સત્વર બોલાવી લાવ્ય (પદ્મપ્રભા જાય છે) રાજિ ! હવે હું પણ જઇશ (એમ કહી કૃતવર્મા બેઠે છે)

રુક્મિણી—(સવિનય) હાર્દિક્ય આવજો હો, અને તમારે ન-કામો ધક્કો પડ્યો તેનું કંઈ મનમાં લાવશો મા.

(જ) 'આ'નો—'આ'કારનો કૃતવર્મ અને કૃતવર્મા, બે શબ્દોમાં જે અંત્ય 'આ' સ્વરનો ભેદ છે તે

(ક) હાર્દિક્યના ઇ—અર્થાત્ હાર્દિક્યની શરમ છડતી નથી મારે હું તને કાઢી નથી મૂકતી સારા વાના થાત !—એને કાઢી મૂકત, અને તેથી એક મૂર્ખ દાસીની પીડા ટળત ! (અથવા વક્રોક્તિમા)

કૃતવર્મા—(તમન કરી) એમાં તે અમારા જેવાએ મનમાં શું લાવવા જેવું છે ? ધન્ય ભાગ્ય કે મારા જેવાને અનાયાસે આપના દર્શનનો લાભ થયો. (હવે તો હું રમ માયું છું એમ કહી ચાલવા માંડે છે)

રુક્મિણી—(સાંભરી આવ્યાની પેઠે અભિનય કરી) હાં હાં, હાં દિગ્ધ્ય ! તમારાં તો લગ્ન થવાનાં છે ને શું ?

કૃતવર્મા—(સહજ) હા રાણિ ! એમ કહેવાય છે ખરું.

રુક્મિણી—એમ છે, એવું કેમ નથી કહેના ?

કૃતવર્મા—તે તો તમને વિદિત હશેજ કે સત્રાજિત નું મન સરોજ પત્રજલપત્ સ્થિર છે. જો એવું છે તો પછે ‘એમ છે’ એમ કેમ કહેવાય ? (ક)

રુક્મિણી—હા દિગ્ધ્ય ! એ તો તમારું કહેવું ખરું છે. મેં પણ કાંસે સાંભળ્યું હતું કે જો સત્રાજિત તમને કન્યાર્પણ કરે તો શતધન્યા મોટું દંદ મચાવવાને સજ થઇ રહ્યો છે. (જ)

કૃતવર્મા—રાણિ ! એ વિષે તો કંઈ બહુ વિચાર કરવા જેવું નથી. શતધન્યા તો મૂર્ખ છે અને ખાલી ઘટપત્ ગર્જના જન્મથીજ કરતો આવ્યો છે. એનામાં તે શું પૌરુષ છે ? (ઘ)

રુક્મિણી—પણ હા દિગ્ધ્ય ! મેં એવું સાંભળ્યું છે કે જો તેના દાવ ફાવે તો તે કન્યાહરણ કરવાનેય સજ થઇ રહ્યો છે અને વળી વયોવૃદ્ધ (સહજ) પણ ઉદ્ધવવાના સંભાળાય છે ! (ઘ)

(ક) વિદિત—માલમ. સરોજપત્ર જલપત્—મરોજ (કમળ) ના પાંદડા ઉપર પડેલા જળના બિંદુના જેવું. અર્થાત્ જો કમળના પાંદડા ઉપર પાણીનું ટીપું સ્થિર રહેતું નથી તેમ સત્રાજિતનું મન પણ સ્થિર નથી.

(જ) દંદ—દંડપુદ. (ઘ) ખાલી ધર્મ—જો ખાલી ધર્મના મુખ ઉપર દાવ મારવાથી ધોર અવાજ નીકળે છે તેની પેઠે પૌરુષ ન હતાં મોટે બગાઇ મારે છે.

(ઘ) કન્યાહરણ—અર્થાત્ તમે આવ્યેન રહેને કે કોઇ હરણ

કૃતવર્ત્તા—સતધન્વાથી કન્યાહરણ તો થઇ શકે એવું નથી કારણ કે મેં જ્યારે એ વાત સાંભળી ત્યારે તેમ ન થવા માટેની સર્વ યોજના મારા આસવર્ગને બેળવી યથાર્થ કરી રાખી છે. (સરિમત) અદૂરનું પણ સંભળાય છે ખરું. (ઈ)

રૂક્મિણી—અમારે તો કહેવાનું એજ છે કે રહેવાય તેટલા સાવધ રહી કન્યારત્ન બીજા કોઇને હાથ ન જાય તેમ કરજો. સારા કામને આણધાર્યાં અનેક વિધિ થાય છે. તમારે મનુષ્યો પાક માનવા, જેવું એ પણ ઠીક થયું કે દ્વારકાગમેાત્સવ અટક્યો. (એવે જવનિકાંબર્ગત શબ્દ થાય છે, કે “ દેવની પ્રકૃતિને સંબંધે દ્વારકાગમેાત્સવ બંધ રહ્યો” તો તે કુળદેવીની કૃપાથી મહારાજને આરામ લાગ્યે આજે આરંભાયો છે માટે હાલી મુવાલી અથવા સમસ્ત પુરજને અત્યારથીજ પદ્મપરાગોદાનમાં જવા માંડ્યું. જે કોઇ એમ નહિ કરે તેને માટે ઘટિત શાસનનાં યોજના કરવામા આવશે, માટે સામળજો સાંભળજો, જજો જજો જજો હો !!! ” એમ બોલી ઢોલ વગાડે છે. તે સામળી રૂક્મિણી સચ્ચાર્ય) અરે કનકમાલિકા આ શું ! હાર્દિક ! આ મહોત્સવ ક્યારે હોયો તે કંઈ તમારા જાણવામાં છે કે ? (ઓ)

કૃતવર્ત્તા—રાજા ! કાલેજ રાત્રે સભાસ્થાનમાં મહારાજ કૃષ્ણ-દેવનો ઇચ્છા ન છતાં શ્રીદામાએ તેમને આગ્રહપૂર્વક સમજાવી મહો-

જાય નહિ ! (સત્યભામા કૃષ્ણને પરણી જાય નહિ માટે રૂક્મિણીએ આ તાવ મચાવ્યો છે. એમ સમજાય એવું જ છે) વૃથોત્ક્રંદ—ધરડા. (અદૂરને ઉદ્દેશીને આ શબ્દ કહ્યો છે). સલજ્જ—લાજવાનો અભિનય કરીને. (ઈ) આપ્ત-વર્ગને—સ્વજનને. સરિમત—લગાર દસીને. અદૂરનું—(વયોત્ક્રંદનો ઈસારો સમજાવે).

(ઓ) રૂક્મિણી મહોત્સવ સંબંધી તર્ક કરે છે માટે ગર્ભસંધિનું ૩૫ નામે અંગ વર્ણાયું છે

તસવનું ઠરાવ્યું'તું. વાર એણે પણ સકલ જનનો આર્શિવાદ ઠીક લીધો ! હવે તો હું જઈશ. મને આવ્યે ઘણી વાર થઈ. (એમ કહી જવા માંડેછે)

રુક્મિણી—અહો હાર્દય ! આવજો હો; અને મારી એક વાત માઠે બાંધતા જાઓ. હું તમારા હિતને કાળે કહું છું કે રાતધનવાએ શ્રીદામાને પણ મારા સમજવા પ્રમાણે સાધનરૂપ કર્યો છે માટે કન્યાનું રક્ષણ કરવામાં હું સિયારી રાખજો.

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણી ! તમે મને આવી ગુપ્તગોષ્ઠિ પણ જણાવોછો અને મારે વિષે આટલો બધો ભાવ છે એ મારા શુભ ચિન્હની હું ઓછી નિશાની માનતો નથી. હવે હું જઈ'છું, બેસો. (એમ કહી જાયછે).

રુક્મિણી—(સખેદ) હલા કનકમાલિકા ! આ દાવ રમવામાં ગોપબંધુએ શો વિચાર કર્યો હશે ? મને એમ લાગેછે કે આપણુ સર્વની આંખોમાં ધૂળ નાખી એ એનું ધાર્યું કરશે. જો અપિ ! એમ ધાય તો તો સાના થવામાં શો માલ રહ્યો ? આર્યપુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને આખરે આંખો ચોળી રહેવું. અરે પ્રભુ ! ગોપબંધુને તે તે શોના ઘડ્યો છે ? (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખેછે.)

કનકમાલિકા—નયસ્થા ! હવે મનમાં ઓછું લાગ્યાથી શું વળવાનું છે ? આપણે પણ એની ધારણામાં વિદ્ય કેમ પડે તેના ઉપાયની યોજના કરી રહ્યાં છીએ. (જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દયને મરો ત્વેષ આવેછે.)

પદ્મપ્રભા—અહો સપ્તિ ! મહોત્સવ તો ગોપબંધુએ મહામહા-યત્ને ઠરાવ્યાનું કહેવાયછે. કહે કહે કનકમાલિકા ! હવે એ કાળે કેમ કરવું ?

કનકમાલિકા—નું પણ એમ ગભરાય છે કેમ ! જો ગોપ-બંધુની સુપાર્ણમરિકાવાળી શુક્તિ ઝાકળના જલ જેવી કરી તો તેની આ ધારણામાં ધૂળ નાખતાં શી વાર લાગવાની છે ? જો હાર્દયને કહું છે

તેથી તે પૂર્ણપણે સાવધ રહેશે અને આપણી હેમપુષ્પિકા આદિક સર્વે સહચરીઓને રાત્ર સંજવળી સત્રાજિતના બોજનમંડપ આગળ કોઈ ન જાણે તેમ ઊભી રાખવી, તેમને આજ્ઞા કરવી કે ગોપબધુ ત્યાં આવે તો તેના ઘાટ ઘડી નાખવો અને જો સત્રાજિતમુતા કંઈ જતી જણાય તો તેને કેદ કરી લેવી. નાગરિકા જો કંઈ મળી જાય તો તેને મહોત્સવમાં જવાજ દેવી નહિ. (ઔ)

પદ્મગ્રભા—સખિ ! તેં ઘાટ તો ઠીક ગોઠવ્યો છે; પણ કહે જોઈએ દેવની ચર્ચા જોવા તેં કોની ચોજના કરી રાખી છે ?

કનકમાલિકા—જો માટે મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે હવડાં આપણી વયસ્થાએ જઈ દેવે અમુકસ્થળે આવી આજનો આનંદમય કાળ ગત કરવો, એવું નક્કી કરવું; અને દેવ તેમ આચરે છે કે નહિ તે તારે જોતાં રહેવું. જો કંઈ અવળું આચરણ જણાય તો તેથી અમને ઉતાવળે જાણીતાં કરવાં. મારે વયસ્થા કને રહેવું અને ઉભય મળ્યા પછે તેમને વિષ્ણુટાં પડવા દેવાં નહિ. (ક)

રુક્મિણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) અહો સખિઓ ! તમે જે વિચાર કર્યો છે તે ઘણાજ ઉત્તમ વિચાર છે. હું પણ જઈ આર્યપુત્ર સાથે પદ્મપરાગોદ્યાનમાં કયે સ્થળે પિહાર કરવો તે સહુ નક્કી કરી આવું છું; પણ મને ગોપબધુ હૃદયમાં આડો અને અવળો સાલ્યા કરે છે ! !

કનકમાલિકા—વયસ્થા ! એમ હિમ્મત હારી જવાથી ઉલટો

(ઔ) અહીં કનકમાલિકા ઉત્સાહયુક્ત વચનોથી અર્ચની સાધના કરવાનો નિશ્ચય બતાવે છે માટે પ્રેતસાહુત તથા શુક્તિ નામે નાટયાલંકાર વર્ણવ્યા છે.

(ક) વયસ્થાએ—દેવીએ. અહીં કર્ચની યોજના સારી રીતે કરી બતાવી છે માટે પ્રવર્તન નામે નાટયાલંકાર વર્ણવ્યો છે.

આરંભેલા કાર્યનો ઉત્સાહ મંદ પડે છે. માટે ધીરજ ધરી તમે દેવ કરે
જઈ સહુ નક્કી કરી આવો, અને અમે પણ અમારે કરવાનું કારજ
કરી આવીએ. (એમ કહી ત્રણે જણાં છૂટાં પડી ચાલ્યાં જાય છે.)

(પ્રિયાની પ્રતિમા જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા—ના ના, કીડા કરવી તું
જવાદ. હવેથી હું એવો પણ છળ કરનાર નથી. (જ)

શ્લોક.

મૃગમદતિલક તરૂણી, કોપ કરતાં વળી જરા જાયે;
ઓપેછે તે અતિશે, તોયે જીવ આ પ્રિયા ! અમુઝાયે । ૧
અપિય—

શ્લોક.

દાખે છે સખિનો પ્રિયા કર જરી, આનંદ અંગે ધરી,
બીસારે વનિતા ન જે વૌસરબું, આવા કટાક્ષે કરી;
દ આલિંગન દ પ્રિયા કર શ્રદ્ધી, આથી ન કાંઈ વધુ,
યાચું છું અનુદિન દીન થઈને, અર્પું તને આ બધું । ૨
(એવે ઉતાવળે ઉતાવળે દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે).

દ્વારપાલક—દવનો જયજયકાર હો. મહારાજાધિરાજ !

(સ) છળ—(સુવર્ણસરોજિકામાં કર્યો હતો તેવો . ૧ શ્લોક
—ગીતિ. મૃગમદતિલક—કરતુરીનું તિલક. હે તરૂણી તું કોપ કરે છે
તેથી તારા કપાળમાં કરેલું કરતુરીનું તિલક જરા જાયે (થોડે ભાગે
અદર્શ થાય છે), તેમ છતાં તે અતિશય ઓપે છે. દે પ્રિયા ! એમ તારા સું-
દર મુખની છબી જોતાં છતાં પણ આ જીવ અમુઝાય છે.

૨ શ્લોક—શાર્દૂલવિદીકિત. દાખે છે ઇન્દ્ર—સત્યભામા લાજથી કૃ-
ષ્ણની સમક્ષ કોઈ વાત ન કહી દેવાની પોતાનો સખીને દાખ દાખીને
મર્યના કરે છે. કૃષ્ણ સત્યભામાના ચિત્રને જોઈને કહે છે: દે ઇન્દ્ર—કૃષ્ણની
આદ નામે કામદશા વર્ણાઈ છે.

ઉભય સચિવ દ્વારે આવી ઊભા છે અને દેવને મળવાની ઇચ્છા રાખે છે. (ગ)

કૃષ્ણદેવ—(કચવાતે મને) દ્વારપાલક ! જા જઇ તેડી લાવ્ય. (પછે પ્રતિમાને આલિંગન દઇ ગુપ્ત સ્થળે મૂકતાં નિઃસ્વાસ નાખી કહે છે કે—)

શ્લોક.

કુમુદ હિમાંશુ લહે દિન રાત,

પ્રિયા ! પણ થાય જુઓજ પ્રભાત;

અહાય સુધાંશુ કુમુદ મુઝાય,

વિયોગ દહો હરિવંત્રિ ! કદાય ?

૩

અપિચ્—

શ્લોક.

નૈતમ આ નીલોત્પલ, પુંડરીક થયું જુઓ જુઓ જુવતી;

તાદ્રૂપે તારૂણી, મીઠન માલા કદા કરે દ્રવતી.

૪

(ગ) ઉભય—જન્ને. સચિવ—પ્રધાન (અકુર અને સાત્યકિ).
૩ શ્લોક—મોતીદામઝંદ. કૃષ્ણને કુમુદનું અને સાપમામાને ચંદ્રનું રૂપ આપીને કવિ વર્ણવે છે : કૃષ્ણ કહે છે કે મુજરૂપી કુમુદ (પોયણું) તુજરૂપી હિમાંશુ (ચંદ્ર) ને દિનરાત લહે (જુએ છે); પણ હે પ્રિયા ! હવે પ્રભાત થાય છે તે જુઓ. અર્થાત્ પ્રભાત થવાથી જેમ ચંદ્ર અદર્શ થાય છે અને પોયણીને તેનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ આ જો સચિવો આવી લાગવા-રૂપ પ્રભાત થવાથી મારાપી તારાં (તારી જખીનાં) દર્શન કરી શકતાં નથી. જેમ સવાર થવાથી સુધાંશુ (ચંદ્ર) અહાય છે, (સૂર્યની કાંતિમાં અસ્ત થાય છે) અથવા અહણુ થવાથી જેમ ચંદ્ર અહાય છે—કદાય છે અને તેથી કુમુદ મુઝાય છે, તેમ તારી જખીને સંતાડવા રૂપ ચંદ્રઅહણુ લાગવાથી મુજરૂપી કુમુદ મુઝાય છે; હે હરિવંત્રિ ! (ચંદ્રમુખિ !) હવે તમે એ વિયોગને કદાય (ક્યારે) દહો છો ? —અર્થાત્ મટાડો છો ? રૂપક. સત્ય-ભામાના મેળાપની કૃષ્ણે ઉત્કંઠા જતાવી છે માટે આશંસા નામે નાટ્યાલંકાર.

૪ શ્લોક—ગીતિ. નૈતમ ઇ—હે જુવતી ! આ નૈતમ નીલોત્પલ

(એવે અકૂર, સાત્યકિ અને દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે).

સાત્યાક—(નમન કરી) દેવશ્રીના જય હો.

કૃષ્ણદેવ—(અકૂરને જોઇ જિભા યઇ) અહો ધર્મજા! પધારો પધારો.

અકૂર—અહો કુલમણિ ! આપની પ્રકૃતિ અતિ શ્રમ લઇ આદર આપવા યોગ્ય નથી. અલં અલં, હવે સુખાળા થાવ. (ઘ)

સાત્યકિ—સત્ય છે સત્ય. યદુમણિ ! આપ જેસો જેસો.

કૃષ્ણદેવ—વાર હુ જેમું છું અને તમે પણ જેસો.

સાત્યાક—દેવ ! દેહકષ્ટ વેળી દ્વારકાગમોત્સવની આજ્ઞા આપી તેથી આખા પુરમાં આપની પ્રશસા અમે શ્રવણ કરીએ છીએ. (ઢ)

શ્લોક.

રઘુકલકેતુ રામે, કીરતિ કારણ સતી વને મે'લી;

(કાળું કમળ) પુંડરીક (ધોળું કમળ યથું) ! હું શ્યામવર્ણનો કૃષ્ણ તારા વિયોગાગ્નિથી ધોળો (ક્ષીકો) બની ગયો ! માટે તાદ્રૂપે (તે રૂપે—પુંડરીક જેવા રંગે રહેલી) હે તારણી ! —હે ગૌરવર્ણની સત્યમામા ! મારી મીલનમાળા (તમને મળવાને હું જે જપમાળા જમું છું તે માળા) ને તમે હવે ક્યારે દ્રવતી (હાથમાંથી પડી જતી) કરો છો ? —મારી જપમાળા ક્યારે પૂગે કરાવશો—ક્યારે મળશો ? એ તાત્પર્ય. પ્રિયાને પુંડરીકસમાન વર્ણને તેને વિષે કૃષ્ણની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે : સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઘ) અતિ શ્રમ ઇ—તમે જિભા યવારપ અતિશય શ્રમ લેધને અમને આદર આપો એવું તમારું શરીર નથી—તમે શરીરે અશક્ત છો માટે જિભા નહિ ; યાઓ તોપણ ચાલશે. અલ અલં—બહુ યથું, બહુ યથું ! સુખાળા થાઓ—જેસો.

(ઢ) દેહકષ્ટ વેળી—શરીરે અશક્ત છતાં પણ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું કમૂઝ કરી.

યદુકુલકેતુ કૃષ્ણે, ઉત્સવ મારણ વપુષીડા ઠેવી ૫

અકૂર—સાત્યકિ ! તમારૂં કહેવું સત્ય છે રઘુકુલ કરતા યદુ-
કુલની કીર્તિ ભૂમડલમા યાદવે દુએ અતિ પ્રસારી છે. (ચ)

શ્લોક.

રામે રાવાણ રોજિયા રાણ વિષે, સુગ્રીવ સા'ચે સહી,
કૃષ્ણે કસ વિડારી ડારી પુરમા, માર્યો ન સા'ચે ગ્રહી,
શસ્ત્રાસ્ત્રો ગિખિયા વસિષ્ઠમુનિથી, મારીય તોયે બચ્યો,
યાતુધાન ગયા દલ્લા મળ વિષે, મેમે પ્રભુ આ પચ્યો ૬

કૃષ્ણદેવ—અહો શિનિપુ ગવ ! આજના મહોત્સવ સભધીની
સર્વ રચના પદ્મપરાગોધાનમા થઇ ગઇ કે અધાપિ કરવાની કઈ
બાકી છે. (છ)

૫ શ્લોક—ગીતિ પ્રેતુ—ધન રઘુકુળમા ધન રૂપ રામે કેવળ કીર્તિને
માટે સતી—સીતાને વનમા મેની (ગર્ભવતી છતા વનમા મોકની), તેમ-
જ યદુકુળમા કેતુરૂપ કૃષ્ણે ઉત્સવને માટે પોતાના શરીરની પીડાને પણ
ઠેની—તેની દરકાર ન કરી અહીં રામે કીર્તિરૂપ પોતાના દિત માટે સતી
નો ત્યાગ કરી તેને (એવે અન્યને) પીડા ઉત્પન્ન કરી ત્યારે કૃષ્ણે પ્રજા
દિત માટે પોતાના શરીરની પીડાની દરકાર ન કરી, એમ રામ કરતા
કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવી છે માટે અધિ-નિર્દેશ. (ચ) યાદવેદુએ—
યાદવોમા ચદ્રરૂપ કૃષ્ણે

૬ શ્લોક—શાદૂવનિકીડિત અહીં પણ રામ કરતા કૃષ્ણની અધિકતા
વર્ણવે છે રામે શવણને રણસમાપ્તિ રાખ્યો અને તે પણ મુગ્રીવની
સદાયધી, ત્યારે કૃષ્ણે કસને નગરમાજ માર્યો અને તે પણ બીજાની સદાય
વગર રામ વસિષ્ઠમુનિ પામેથી શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર ગીખ્યા તોય મારીય
(મોનાનો મગ થયે આ રો દતો તે) ને ન મારી શક્યો અને કૃષ્ણ
કથુ શીખ્યા નહોતા તથાપિ નત્તા ગયેના યાતુધાન(રાક્ષસો)ને દલ્લા
નાશ કર્યા એવો આ પ્રભુ—કૃષ્ણ પ્રેમમા પમેતો છે અધિકાનિર્દેશ.
(છ) શિનિપુ ગવ—શિનિ વરામા શ્રેષ્ઠ —સાત્યકિ

સાત્યકિ—અરિપ્રતાપનલ ! અમે ઉભય પદ્મપરાગોદ્યાન-
માંથીજ અહીં આવ્યા છીએ. દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર પ્રતિવર્ષ પ્રમાણે
ન્યાં ત્યાં વંશગ્રહ જોતજોતામાં બંધાઈ ગયાં છે, રાજભુવનો પણ
તૈયાર થયાં છે તથા સામાન્ય પુરજન કાળે પ્રભાકરનાં પ્રખર કિરણો
અટકે એવી પણ યોજના કરાઈ ચૂકી છે. આપના હકાર શબ્દથી ઘણાજ
થોડા સમયમાં ઉદ્યાનની શોભા ઈંદ્રોદ્યાનથી પણ અધિક દેખાય છે. (જ)

શ્લોક.

શા આકાશે અડકી અડકી વંશ હમ્યો રહ્યા છે,
શા લોકોએ મુદ્દમન થઇ વ્યાધિ આધિ દહ્યા છે;
શો લક્ષ્મીનો વ્યય વધુ બને કો ગણે આજ રાગે ?
જાણે દેવો કલ્પતરૂથી વાંચ્છિતા વસ્તુ માગે. ૭

અકૂર—યાદવેંદુ ! સર્વ પ્રકારની મહોત્સવસન્નધ પૂર્ણપણે
સન્નધ ગઇ છે. હવે માત્ર એ મધ્ય ન્યૂનતા છે તે એટલીજ કે—

શ્લોક.

ગ્રહો મોટા નાના, નિજ નિજ થજે આપો વસિયા,
મકાસે હાસે તે, મદ ઉનમદે રંગરસિયા;

(જ) અરિપ્રતાપનલ !—શત્રુઓને બાળનાર પ્રતાપરૂપ અગ્નિવાળા.
(મધ્યમપદ્મોપી તથા બહુવ્રીહિ) વશગ્રહ—વાંસના માડવા. પ્રભાકર-
ના—સૂર્યના. પ્રખર—તીવ્ર. ઉદ્યાનની—બાગની ઈંદ્રોદ્યાન—નદનપત.

૭ શ્લોક—મંદાકાંતા. વંશહમ્યો—વાંસની બનાવેલી હવેલીઓ
આકાશને અડવાનો અસંભવ છતાં મંભવ વણ્યો છે માટે અતિશયોક્તિ.
મુદ્દમન થઈ—મુદ્ (હર્ષ) યુક્ત મનવાળા થઈને. વ્યય—ખર્ચ. વધુ—
વધારે. રાગે—પ્રીતિમાં—આનંદમાં જાણે છ—જાણે હારકાનગર-
વાસીરૂપી દેવો ઉત્સવરૂપી કલ્પતરૂથી વાંચ્છિતા (મુચ્છેલી) વસ્તુ માગ-
તા હોયની ! અર્થાત્ જોને જો જોઈએ તે ત્યાં મળે છે. બગારની રચના પણ
ત્યાં સારી થઇ ગઇ છે, એ વ્યંજના.

દૌપાવો આવો ત્યાં, નભમણિ વિધુરૂપ લધન,
કુમુદો ત્યારે તો, વિકસિત થશે દુઃખ દહોને.

કૃષ્ણદેવ—તો શું મારે આવવાનું જ ત્યાં બાકી છે. ભયે ! હું આવ્યો ! ! (એમ કહી બેઠે છે અને બંને સચિવો અતુકમે આશિર્વાદ આપી તથા નમન કરી ચાલ્યા જાય છે).

(ફેંટામા ફૂલ ખોરી કમર બાંધી હાથમા લાકડી બાંધી મેળામાં જવાને વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—ચલિયે ચલિયે; ચલા ચલા; ચાલહો ચાલહો; આવશો કે કહાનજી ! ચાલવું છે કે ? જાતં જાતં, પાતં પાતં, અને ખાતં ખાતં. ઈયમ દેવ ! દયિતા જોઈએ છે કે ? (જ)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે જોપજ ધુ ! આમ ગાંડાં શું કાઢે છે. મારું કાર્ય કરનાર તું જ કે ? ખરેખર મોટા થવામાં જ મરો છે બાકી શું મારો કાર્યનિયંતા આ બંને અને હું શું આમ દુઃખમાં દિન ગાળું ? હર હર ! “ જોવી વેળા એવી રક્ષા. ” (જ)

૮ શ્લોક—શિખરિણી. હાસે—હાસ્યથી અર્થાત્ હર્ષથી. મદ ઉનમદે—જીવાની વગેરેના મદથી ઉન્મત્ત થઈને. એ બધા ગ્રહો(તારા)માં તમે નભ(આકાશ)ના મણિ વિધુ (ચંદ્ર) રૂપ લેઈને ત્યાં આવો. અર્થાત્ તમે તે સૌમા ચંદ્ર જેવા શોભાયમાન છો. કુમુદો—(ઇષ્ટજન રૂપી). વિકસિત—પ્રકૃષ્ઠ.

(જ) દયિતા—પ્યારી શ્રીદામાની વિચિત્ર વાણીથી તેનું વિદ્યકપણુ વ્યંજિત કર્યું છે કૃષ્ણને અર્થે હાસ્યજનક તથા લોભકારક વાક્ય શ્રીદામે ઉચ્ચાર્યા છે માટે વ્યાહાર નામે વીધીતુ અગ વર્ણાય છે

(જ) મારું ઇન્—(વ્યક્તિ) અર્થાત્ તારાથી મારું કાઈ કાર્ય ન થયું ! ખરેખર ઇન્—અર્થાત્ જો હું મારો વ્રજની અવસ્થાવાળો હોત તો સત્યભામાને લાવવી એ કામ મારે કંઈ નહોતું, પણ અહીં હું મોટા ગણાયો છું તેથી મારે બીજાની સહાય લેવી પડે છે !

શ્રીદામો—દેવ ! આટલા દુઃખી શેણે થાવ છો ? ગાંડા કે ઘેલા, પણ પ્રભુને પ્રતિમા તો અમેજ આણી આપીકની ! જે પ્રતિમા લાવે તે અણિમાદિક કેમ ન લાવે. (ટ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમા શબ્દ સામળતાં) અરે ગોપબધુ ! હવે આપણે પદ્મપરાગોધાનમા જવું પડશે, માટે તું દારપાલક થા અને હું પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ લઉં. (ઠ)

શ્રીદામો—મા'વજી ! મૌક્તિકમાલા પ્રત્યક્ષ પેહેરવી તે હીક કે મરિચિકા જળનાં મૌક્તિક વાણી માળા કરવી તે હીક? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! પ્રત્યક્ષને અભાવે કંઈ અપ્રત્યક્ષરૂપ ઉતરે નહિ. જા જા તને કહ્યું તેમ તુ કંઈ પણ હવે પ્રશ્ન કર્યા વગર જઈ સાવધપણે કરથ, અને પછે મને પ્રત્યક્ષ પ્રિયા મેળવ્ય એટલે હું ઉભય અર્થનો ભોક્તા તારો કૃપાવડે થઇશ (દ)

શ્રીદામો—“ધાણીને સૂઝયુ ઠાંકણીમાં અને પાટોશીને સૂઝયું આરશીમા.” આ અમે તો અમારે દારપાલક બન્યા પણ જો જો મહારાજ હો ! વાર લાગશે તો તો વેળા વટી જશે અને અમે બધ રહેલો

(ટ) અણિમાદિક—અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ. (સત્યભામાને ઉદ્દેશીને અણિમાદિક શબ્દ યોજ્યોછે).

(ઠ) પ્રતિમા શબ્દવડે સત્યભામાની ચિત્રેલી છબી સામરી આવેછે માટે સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિ બીજનો અહી નિક્ષેપ કર્યોછે તે રૂઝિમણીના હાથમા છબી જવાથી ફળવાનુ થશે. (ઢ) મૌક્તિકમાળા—મોતીનો હાર. મરિચિકા જળ—ઝાઝવાનુ પાણી

(દ) અભાવે—ન હોવાથી જાતરે નહિ—આણું ગણાય નહિ. અહીં કૃષ્ણ તથા શ્રીદામાના ઉત્તરપ્રત્યુત્તર વર્ણવ્યા છે માટે વાકાકેલી નામે વીચીના અગની યોજના થઇછે

મહોત્મવ કરાવ્યો તે અમારો ભારવક્કર ઘટી જશે. (એમ બડબડ કરતો દાર કને બેસે છે) (૧)

કૃષ્ણગુદેવ—(પ્રતિમાને આલિંગન દધ) અહો અનન્યજ ! જો આજ તું મારી પ્રિયાનો મેળાપ કરાવીશ અને તેને મારી પ્રતિઃ દિવસની પ્રાણપ્રિયા કરીશ તો હું તારું રતિસહ આ પ્રમાણે પૂજન કરીશ. (ત)

શ્લોક.

રતિપતિ ! ગજગતિ મહિલા, મેળવ્ય ચુંબન કરાવ્ય વેસરતુ ;
કમળકસુમ ચઢાવું, અપાંગ મૃગમદ કરાવુ કેસરતું. ૯
અપિચ—

શ્લોક.

અખર નખર પાતે, પૃષ્ઠ આ જો ઘવાવું,
સદન સદન પૂજા, કામ ! તારી કરાવું;
મદન ! કદન તારું, રા ભુધી જે થયુ છે,
વદન નવ વદે કો, કદ જાણે ગયુ છે ! ! ૧૦

(૧) વેળા વટીજશે—સત્યભામાને પ્રાપ્ત કરવાની તક જતી રહેશે, એ ધ્વનિ છે ભારવક્કર ઘટી જશે—સત્યભામા અને નાગરિકા આગળ હું જૂઠું કરીશ, એ ધ્વનિ.

(ત) અનન્યજ ! —ખીન્નથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલો—કામદેવ ૯. શ્લોક—ગીતિ મેળવ્ય—(ગજગતિ મહિલા) વેસરતુ—નાકની વાળીતુ. અર્ધાત્તેના મુખતું અપાંગ—તિલક તને મૃગમદ (કરતુરી) અને કેસરતું તિલક કરાવીશ.

૧૦ શ્લોક—માલિની. અખર ઈન્—જો તુ સત્યભામાના અખર (કામળ) નખરપાતે (નખ વાગવાથી) આ (મારા) પૃષ્ઠ (પીઠ) ને ઘવાવું (ધોયવ કરાવુ) તેમને આલિંગન કરે એમ થાય, તો હે કામ ! હું તારું સદન સદન (ઘેર ઘેર) પૂજન કરાવુ, અને વળી હું મદન ! તારું જે ૨૦

શ્રીદામો—(વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયેલે વેશે ડોલતો ડોલતો બરબડે છે) નાગરિકા ! જોજો હો; આ ઘડી આખરની છે ! (ગોપબધુને દ્વાર વચ્ચે બેઠેલો અને વિચાર કરતો જોઈ રૂઝિમણી તથા કનક-માલિકા તે ન જાણે તેમ તેની પાછળ બિભા રહે છે) જોજો હો; તું એમ કરતાં ચૂકીશ તેમાં તારું બગડશે અંહી તો ઉદ્ધવને લેવું શું અને માધવને દેવું શું ? એમાનાં બેય છે માટે જોજો હો; નાગરિકા ! નાગરિકા ! (એ ન સહન થવાથી એકદમ કોપાવેશમાં આવી જઈ રૂઝિમણી પ્રવેશ કરે છે). (ય)

રૂઝિમણી—કેમ ગોપબધુ ! આજે શી તાલમેલ કરી છે ? નરકાસુરને મરાવવો છે કે પિતાશ્રી વસુદેવજીને અહીં મોકલી અમને કદાવવા છે. બારણા વચ્ચે રસ્તો રોકી કેમ બેઠો છું ? (એમ કહી પદમહાર કરે છે અને શ્રીદામો દેવને જણાવવા આ બાપ રે કહી મોટી બૂમ પાડી નાશી જાય છે) (દ)

કૃષ્ણદેવ—(એકદમ દોડી આવી) હાં હાં ! શું છે ? શું છે ? (એવે રૂઝિમણીને જોઈ સાવધ થઈ) દેવિ ! આમ દુઃખ દેવું અમારા વયસ્થને ઘટે નહિ. એ બિચારો ગોપ કોપાગ્નિથી દગ્ધ કરવા ચોગ્ય નથી !

કદન (નારા) સ જીવી થયું છે તે કોઈ મુખથી બોલે નહિ અને જાણે તાર કદ ગયું છે એમ કરે. સામદાનના કથનથી પોતાનું પ્રિય કરનાર કામને અનુકૂળ કરી લેવાનું વર્ણાયું છે માટે સંબ્રહ્મ નામે ગર્ભસંધિના અમનો નિલેપ સમજવો.

(ય) એમાના બેય છે—ઉદ્ધવને લેવાનું છે અને માધવને દેવાનું છે. અહીં સ્ત્રીયુક્ત કોમળ શૃંગારનો વ્યાપાર વર્ણાયો છે માટે કૈશિકીવૃત્તિ વર્ણાઈ છે, અને ઇષ્ટ જન પ્રસન્ન થાય એમ ડોલવાની ચતુરાર્થ ભરેલી કીડા કરી છે માટે ક્રિયાનર્મ નામે કૈશિકીનો ભેદ પણ વર્ણાયો છે

(દ) નરકાસુરને મરાવવા સંબધી તથા વસુદેવજીને મોકલવા સંબધી તાલમેલ શ્રીદામાએ કરી હતી તે કહી બતાવી છે માટે ઉત્કીર્તન નામે નાટ્યાલંકાર.

રૂક્મિણી—(સકોપ) ક્રિયા બળદે ચાપ્યો છે કે બિચારો કહો છો ! એ તો મોટા કેસરીની કુમકવાળો છે. (એવે રૂક્મિણીની પ્રતિમા બાણી નજર નીચે છે અને કૃષ્ણદેવ તેની નજર ચૂકાવવાને આમ તેમ ફરેછે) (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—કેમ મિયા ! આજ તો નવલનિકરકુંજમાં વિહાર કરવાનો છે. હવે કેટલી વાર છે.

રૂક્મિણી—(પ્રતિમા લેવા માટે) આર્યપુત્રની વારેવાર અને યોડામાં ઘણું જ કહેવાનું છે તે એજ છે કે, જો આજ પદ્મપરાગોદ્યાનમાં દેવતાં દર્શન નહિ થાય તો આ રૂક્મિણી દેહધારી રહેતાર નથી. ભલે શ્રીદામોનાગરિકાનું ભજન કરે અને દેવ મનમાનવી દયિતાઓ વરે પણ આવા ઉત્સવ સમયે જો અમને નિરાશ કરવામાં આવે તો મારા જેવી કદી પણ જીવતી રહે નહિ. (ન)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એમ આછુ લાવવાનું કંઈ કારણ નથી. હું અધુનાજ તમારી સાથે આવવા તૈયાર છું.

રૂક્મિણી—બાળમુકુંદને બોલે બોલે અમૃત ઢાળતાં આવડેજ છે. પણ મારે કહેવાનું છે તે એજ છે કે જો તમે આજના ઉત્સવમાં મને દર્શન નહિ દો તો હું મારા જીવિતનું દાન તમને દઈશ. (એટલું બોલી બરડે કંઈ કરડ્યા જેવું કરી બૂમ પાડે છે અને પોતેજ પોતાનાં વસ્ત્ર ખેંચે છે.) (પ)

(ઘ) બળદે—(ગોપને બળદનોજ સબંધ હોય અને તમે તેના સબંધવાળા છો માટે તેવા ફરોહો, એ ધ્વનિ). આવતી કહેવતનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે માટે લોકોકિત. કેસરીની—તમોરપ સિદ્ધની.

(ન) દેહધારી ધૃ—અર્થાત્ જીવતી રહેતાર નથી રૂક્મિણીના રોષનું બાળજી છે માટે સંદેહ નામે અવમર્શસંધિનું અંગ.

(પ) બાળમુકુંદને—કૃષ્ણને. અહીં કપટવડે છત્રી લેઈ લેવાનો યત્ન રૂક્મિણીએ કર્યો છે માટે અધિબલ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

કૃષ્ણદેવ—(કને જઇ) હાં હાં પ્રિયા ! કોઇ જાંતુએ દંશ કર્યો કે શું ? ઊભી રહે ઊભી રહે , જોવા દે જોવા દે. (એમ કહી વસ્ત્ર આધુ પાછું કરી જુએ છે.)

રૂક્મિણી—(ઉરજ આગળ કરી) આર્યપુત્ર છોડો છોડો, આ અહીં આગળ ક'ઇક છે. (કૃષ્ણુ ઝાલેલું વસ્ત્ર છોડી દે છે એટલે રૂક્મિણી હડી કાઢી પ્રતિમા ઉપાડી લઇ કનકમાલિકાને મોટેથી હાંક મારે છે) (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) પ્રિયા ! એ પ્રતિમાને તમારે અડકવું નહિ. (કનકમાલિકા આવી જોઇ) જા તું અહીં કેમ આવી ? (કૃષ્ણુનો કોપ જોઇ કનકમાલિકા જતી રહે છે). (૭)

રૂક્મિણી—(પ્રતિમાને સજડ પકડી) આર્યપુત્ર ! મારી વય-સ્યા ઉપર આવા ક્ષુલ્લક કાર્ય માટે કોપ કરો તેની તો કંઈ ચિંતા નહિ. હોય સોંધાં અને સફરાં તો અમેજ છીએને. વાઈ' એ નહિ તો હું આ-જનો દહાડો નવલનિકરકુંજમાં જોવા આ પ્રતિમા લઇ જઈશ અને જો દેવ તહીં નહિ પધારે તો આ પ્રાણ આર્યપુત્રને અર્પણ કરીશ. (એમ કહી જવા માટે છે અને કૃષ્ણદેવ તેને જવા દેતા નથી).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું જ આ પ્રતિમા વિહારસ્થાનમાં લેતો આવીશ. (એવે દારપાલક પ્રવેશ કરી દેવકીજી આવ્યાનું વિદિત કરે છે). (૮)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! છોડો છોડો; જુઓ માનુશી પધાર્યાં.

(૭) કૃષ્ણુ કોધયુક્ત વાક્ય છે માટે તોટક નામે ગર્ભસંધિનું અંગ વર્ણાયુ છે.

(૮) કનકમાલિકાએ જઈને દેવકીજીને મોકલ્યાં, એવા હેતુથી કે કૃષ્ણુ શરમાઈને રૂક્મિણીને છોડી દે અને રૂક્મિણીને પ્રતિમા લેઈને જતાં રહેવાનો યાગ મળે યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર ગુરુજન(દેવકીજી)નું આગમન વર્ણાયું માટે પ્રસંગ નામે અવમર્શસંધિનું અંગ.

હયો આ તમારી પ્રતિમા (એમ કહી પ્રતિમા આપવા જાય છે અને કૃષ્ણ-
દેવ ઝાલેલો કર છોડી જેવા લેવા જાય છે કે રૂકિમણી પ્રતિમા લઇ સત્વર
દોડી જાય છે અને દેવકીજી પ્રવેશ કરે છે).

દેવકીજી—અહો વત્સ ! હવે તને હવણ તો છેને. હું તો
તને ઝોચવમાં જતો જોવા આવી છું. (માથે હાથ ફેરવી) બાપુ ! ક્યમ
હજી લૂગડાલિતાં પહેર્યાં નથી ? (એવે શ્રીદામાને આવતો જોઇ) આ તમારા
મજનના ગોઠિયા આવ્યા; હવે ઇંદુ અને મિંદુ સાથે જાવ. (મ)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય) અહો માજી ! તમે અહીં ક્યાંથી ?

દેવકીજી—ક્યમ અલ્યા ! ત્યારે અમારે અહીં આવવું જ
નહિ કે ?

શ્રીદામો—“લોચોપોચો માડીના અને છેલછખીલો લાડીના”
એવું લોકનું કહેવું છે. (ય)

દેવકીજી—ભાઇ પાણુ તેવી યદુકુળની લાડી લાડને ક્યાં મળી
છે કે અમારે અહીં આવવાનું અટકે ? પીટયા લોક તો કહેછે કે કહાન-
જી આહીરને ત્યાં ઉછર્યા માટે તેમને કોઇએ યાદવ કન્યા આપનાર
નથી ! (એમ કહી નિ શ્વાસ નાખેછે) (ર)

(મ) હવણ—શરીર અને મનની સ્વસ્થતા. ઇંદુ અને મિંદુ—અર્થાત્
સમાન વયના ગિત્રો ‘ઇંદ્ર’ (ઉપેન્દ્ર) અને મહેન્દ્ર’ ઉપરથી ‘ઇંદુ અને
મિંદુ’ શબ્દ થયા હશે

(ય) લોચોપોચો ઈં—અર્થાત્ ધાવણુ બાળક હોય ત્યા સુધી તેનું
સુખ મા ભોગવે અને મોટા થયો એટલે તેનું સુખ શ્રી ભોગવે

(ર) યાદવની કન્યા લાવરી એ મહત્તની વાત છે એ ધ્વનિ છે સત્ય-
ભામાને મેળવી આપવામા રૂકિમણીની મનોવૃત્તિ છેવટે અનુકૂળ થવાનું
કારણ દેવકીની તેની ઇચ્છા છે, એ પણ અહીં સૂચવ્યું છે આશાંસા નામે
નાટ્યાલંકાર

શ્રીદામો—ભાણ ! યાદવકુળની કન્યા આવે અને તે તમને અહીં આવતાં અટકાવે તેથી તમારે શું રાણ થવા જેવું છે ?

દેવકીજી—ભાઈ ! “માડી જીએ આવતો અને લાડી જીએ લાવતો ” એ તો થવાનું તે થાયજ; પણ જ્યાં આપણો ઉતાર હોય અને ત્યાંની કન્યા ઉતરી હોય તે વાત તો ન્યારીસ્તો.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા શ્રીદામા ! તારે કંઈ કામ છે કે નહિ ?

દેવકીજી—વત્સ ! એમ એના પર આકળો શું થાયછે વારૂ ભાઈ હવે એ આવ્યો છે અને તમારે ઝોછવમા જવાની વેળા થઈછે માટે તમે જાવ અને હું પણ જઉ છું. (એટલુ કહી કૃષ્ણને મારે હાથ ફેરવી દેવકીજી ચાલ્યા જાય છે).

શ્રીદામો—કેમ કહાનજી ! પ્રતિમા ગુમાવી કે ? હવે ઉતાવળા ચાલો, નીકર યોગસાધ્ય જે મળવાની અણિમા છે તેય પણ કોઈ કામિનીદર્શનથી ચલિત થશે. (લ)

કૃષ્ણદેવ—અહો વયસ્ય ! તુંજ કહે કે હવે દેવીને મારે શું કરવું ? અરે હું શું પ્રિયાની પ્રતિમા જોવાનેય હૃતભાગ્ય થયો કે ! (એટલુ જોલી માયે હાથ મૂકી નિઃશ્વાસ નાખે છે) (વ)

શ્રીદામો—મહારાજ એમ નિરાશ શાકાને થાવ છે ? જો દેવી આજ પ્રતિમા લઈ ગયાં તો હું તમને સાક્ષાત્ અણિમાનાં દર્શન કરાવીશ. પણ હવે ઉતાવળે અહીંથી ચાલ્યાં જવાય તો. (ર)

(લ) યોગસાધ્ય૪૦—જેમ અણિમાસિદ્ધિયોગ(યોગમમાધિ)થી સાધ્ય થાય એવી છે તથાપિ તે કામિનીદર્શનથી (અહ્યર્થનો ભ ગ થવાથી) ચલિત થાય છે, તેમ યોગસાધ્ય (ખટપટ રૂપી યોગથી સાધ્ય) અણિમા (સત્યમામાની પ્રીતિ રૂપ) પણ કોઈ કામિની(રૂઝિમણી)ના દર્શનથી ચલિત થશે—રૂઝિમણી કદાચ તેને સંતાડશે કે વિદ્ધ કરશે (ર) હૃતભાગ્ય—ભાગ્યહીન (ર) સાક્ષાત્ અણિમાના—પ્રત્યક્ષ સત્યમામાનાં.

કૃષ્ણદેવ—(સત્વર શંગાર સજ્જ લઇ) સત્ય; વળી વિલંબ થતાં કંઇ વાંકુ આવશે. (એટલું બોલી આમ તેમ જોઈ બંને ગુપ્ત માર્ગે યઈ ચાલ્યા જાય છે).

(કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી જાઇ જુદાં ઇલાદિ પુષ્પ જોતા પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—હલા કનકમાલિકે ! જો જો આ પદ્મપરાગ લેવા ખટપટ કેવો ઉજમાઇ રહ્યો છે અલિ ! નારા નારા, જો એ તો મારા ભણી દાડી આવ્યો. અરે ભૂંગ ! તું કૃષ્ણ થઇ કેમ જૂલો પડી જામે છે ? હું તો ભીષ્મકનાંદિની રૂકિમણી છું ; સત્રાજિત્સુતા સત્યભામા ના'ય ! અરે શું હજીય જતો નથી કે ? મારી કને નકટ થવું તને ક્યાં ગમે છે કે ગમતું હોય તેવું કરી બતાવે છે ? જા જા (એમ કહી લૂગડાની ઝપટ મારે છે અને તેથી બમરા ભૂમિ પર પડે છે). (૫)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એમ એનાપર કોપ કાઢી નાખીશ મા. જો તે આમ જતો રહેશે તો ચોગ્યસ્થળ અમથુ રહેશે. પણ

(૫) ગર્ભસંધિમા પ્રકાશ થયેલો સત્યભામા ઉપરનો જે પ્રેમ તેનો સંબંધ અહીં રૂકિમણીના કથનથી જણાય છે. વળી આગળ કહેવામા આવશે તેમ વાંધનો ભયઉપજવી કાર્યસિદ્ધિનો નિશ્ચય વર્ણુએ. મારે અહીંથી અવમર્શસંધિ વર્ણાય છે પદ્મપરાગોદ્ધાનનો મેલો એ પ્રકરીરૂપ અર્થ-પ્રકૃતિ છે અને સત્યભામાની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય એ અવસ્થા છે એવી રીતે અર્થપ્રકૃતિ તથા અવસ્થા મળીને અવમર્શસંધિ ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભસંધિમા ઉત્પન્ન થયેલા અતુરાગનીજ સાથે સંબંધ ધરાવનાર ઇતિવૃત્ત અહીં વર્ણાયું છે તેથી પણ અવમર્શસંધિ સમજાય છે પદ્મપરાગ—કમળની સુમધી રજ સત્યભામા પ્રતિ કૃષ્ણનો પ્રેમ રૂકિમણીના મુખથી સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કર્યો છે. સત્યભામાને પદ્મપરાગતું રૂપ આપી કૃષ્ણને બમરાતુ રૂપ આપ્યું છે અને ‘કૃષ્ણ’ શબ્દ શ્લેષાર્થવાળો છે મારે પતાકાઅધ્યાન વર્ણાયું છે ભૂગ—બમરા ! કૃષ્ણ—કાલો અથવા કૃષ્ણરૂપી ભીષ્મકનાંદિની—ભીષ્મક રાજાની પુત્રી

સખિ ! પેલી પ્રતિમા આપણે ઉતાવળા અહીં આવ્યાં માટે જોવાઈ નથી તે લાવ્ય જોઈ લઈએ. (સ)

રૂક્મિણી—આ રહી ને. મેં તો ત્યાંજ નિહાળી જોઈ લીધી હતી અને અલિ ! અહીં આવતાં તેં એને પ્રત્યક્ષ જોઈ કે નહિ ? મને જોઈ જોણું કેવું નીચું જોયું તે પણ તે દીકું કે નહિ ? (હ)

કનકમાલિકા—હા મેં એ સર્વે જોયું છે અને આ પ્રતિમામાં પણ એ કન્યાના કટાક્ષ જોઈ મારું ચિત્ત તો ચેડકે બળવા માંડ્યું છે ! પણ સખી આપણે જે પાસ નાખ્યો છે તેમાં એ કેવી ગુન્દાઈ ગઈ છે ! બે બાજુથી એનું હાર્દિક્ય અને એનાં માણસો રક્ષણ કરે છે. એક બાજુથી શતધનવા એને જોઈ રહ્યો છે અને આપણા ભણીથી આપણી સહચરીઓ શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ એ કંઈ પણ ન જઈ શકે એમ એને કબજામાં રાખી રહીઓ છે. એટલું છતાંય આપણો પાર કોઈ પામી ગયું નથી; સ્ત્રીચરિત્ર તે સ્ત્રીચરિત્રજ ! બિચારા પુરુષ એના પાર શી રીતે પામે ? (કા)

રૂક્મિણી—(વિચાર કરી) હલા કનકમાલિકે ! મારા મનથી હું વિચાર કરું છું તો આર્યપુત્રને આમ દુભવવા એ મને ઠીક લાગતું નથી, તેમ એ સત્યભામા મારી સપત્ની થવા જોગ છે. વળી મારાં સામુજીની મોટામાં મોટી ધન્ય એ છે કે તેમના સુતે કોઈ યાદવની કન્યા વરવી.

(સ) તે—ક્રોધ. યોગ્યસ્થળ—કૃષ્ણરૂપી. (હ) અને અલિ ઈ—અહીં આવતા—આ પદ્મપરાગોદાનમાં આવતા. પ્રત્યક્ષ—શાક્ષાત—ખરેખરી (ચિત્રમાં નહિ) સત્યભામાની ચેષ્ટા ઉપરથી એના મનનો ભાવ ઉઘાડો ક્યો છે માટે વિચાર નામે નાટ્યલક્ષણ.

(કા) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા જોઈ રહ્યો છે—પોતાને મળવાની આશાથી રક્ષણ કરી રહ્યો છે કૃષ્ણના પક્ષવાળાને નિરાશ કરવા જેવા અર્થનું કથન કર્યું છે, માટે નિર્દર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ.

એવા તેવા ને હું સર્વ વિચાર કરું તો “એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે”*
તેમ છે અને આર્યપુત્રની પણ મારા પર ને અરુચિ થઈ છે તે રૂચિ
થાય તેવું છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે આમાં કંઈ અર્થ નથી માટે તું
કંઈ એવી પેરવી કરચ કે આર્યપુત્ર અહીં પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સ-
ત્યભામાને પણ અહીંજ જુએ. પછે આપણે ઘટિત લાગશે તે ક-
રીશુ. (છા)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! આપણે તો તમે જેમ કહો તેમ
કરવાને તૈયાર છીએ. પણ એમ કરતાં લાભ શો છે અને અલાભ શો છે
તેના પૂર્ણપણે વિચાર કરી પછે ને કહેવું હોય તે કહો કે તેની વેળાસર
ચોજના કરી રખાય.

(એવે ત્યા ઉતાવળે દોડતી પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મપ્રભા—(મોઢે શ્યામ ન માય એવે વેશે) અહો સપ્તિજ-
ન ! હું તો દેવને જોતી આ મગ આવવાના માર્ગમાં બેસી રહી’તી.
બેઠા બેઠાં ઘણી વાર થઈ અને જ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ ત્યારે
હું ઊઠી તજવીજ કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે ગોપબધુસહુ દેવ
ગુપ્તપથે થઈ આણીપા આવ્યા છે. તેજેવા હું એકે હાલે અહીં દોડતી
આવી છું. (ગા)

રૂઝિણી—(સકોપ) શું ત્યારે આર્યપુત્રે મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ
ફાકટજ માની કે ? વાફ ઠીક; જા કનકમાલિકા ! તું ગમે તેમ કરી
સત્રાન્નિતસુતાને અહીં બોલાવી લાવ્ય એટલે આ પ્રાણ હું એને
અર્પણ કરી આર્યપુત્રને કાજે એ ઇચ્છેલીને પનોતી કરી જઈશ. જા જા;

*આની સાથે ઇંગ્રેજ કહેવત સરખાવવી ઘટે છે “To kill two birds
at one stroke.”

(છા) સપત્ની—શોડ્ય અહી રૂઝિણીના વિચાર સત્યભામાના
લાભમા અનુકૂળ થાય છે માટે રૂઝિ નામે અવમર્શસંધિનું અગ વર્ણાયુ
છે (ગા) હાલે—ધાસે

કેમ વાર લગાડે છે ? જો તું નહિ જાય તો હું જાતે જઈ એને અહીં તેડી લાવીશ. (ઘા)

કનકમાલિકા—આ અમે બંને જાણીએ જઈએ છીએ. અને એને અહીં સોવશા લઈ આવીએ છીએ. તમે પણ જઈ નવલ-નિકરકુંજમાં બેસો. (એમ કહી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે).

(સત્રાનિતવંશગૃહનિકટ શસ્ત્રધારીઓને જોતાં કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે) (ઢા)

કનકમાલિકા—સખિ પદ્મપ્રભા ! જોદ તેજ પડે સત્રાનિત-સુતા મંડપ બાહાર ન નીકળી શકે એ માટે મેં જે ચાજનાઓ કરીઓ છે તેજ મને આ પ્રસંગે આડચરૂપ થઈ પડે છે. પૂર્વોક્તર હાર્દિક્યના રક્ષણમાં એ આવી રહી છે. દક્ષિણ દિશાથી શતધન્વા અને પશ્ચિમ દિશાથી આપણી સહચરીઓ એનું રક્ષણ કરે છે. હવે એને કિયે ઉપાયે દેવી કને લઈ જવી ? (એટલું બોલી નિશ્વાસ નાખે છે). (ઘા)

પદ્મપ્રભા—હલા કનકમાલિકા ! એમ ગુન્ચાય છે શાકાને ? જે દિશાએ આપણી સહચરીઓ રાખેલી છે તે દિશાએ જઈ થાય તે યત્ન કરિયે.

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) હા સખિ ! ત્યારે, ચાલ્યે તેણીપા. (એમ કહી પશ્ચિમ દિશા બણી જાય છે).

(અનેક શસ્ત્રધારી સહચરિઓ પ્રવેશ કરે છે.)

(ઘા) અહીં રૂઝિમણીનું ક્રોધબાપણુ વર્ણ્યું છે માટે અવમર્શસધિનું સદ્ગ્રેહ નામે અગ વર્ણાયું છે. (ઢા) સત્રાનિતવંશગૃહનિકટ—સત્રાનિતના માડવાની પાસે

(ઘા) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા આ વાક્યથી સત્યમામા સુરક્ષિત હતી તથા કૃતવર્મા પોતે ઉમેદવાર હોવાથી રક્ષણ કરતો હતો એમ સૂચ્યું. પૂર્વે કનકમાલિકા તથા રૂઝિમણીએ સત્યમામા કૃષ્ણને ન મળે એવી જે યુક્તિ રચી હતી તે અહીં સફળ કરી બતાવી છે.

હેમપુષ્પિકા—અહો હંજિકા, હયપુચ્છી, ઇત્યાદિ સહચરી-ઓ ! યથાર્થ અવલોકન કરજો. જો સત્રાન્નિતસુતા આ દિશાથી જશે તો શસ્ત્રાસ્ત્ર બાંધ્યાં તે ન બાંધ્યાં જેવાં ગણાશે. (છા)

હંજિકા—અરે સહચરિ ! તું નિશ્ચિંત રહે; આ ઝોળિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી આ માર્ગેથી કીડીનો પણ સંચાર થવાનો નથી. (એવે કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે.)

કનકમાલિકા—કેમ હેમપુષ્પિકા ! રક્ષણ તો બરાબર કરો-છોને ?

હેમપુષ્પિકા—હા સખિ ! પ્રત્યક્ષ વાસવની પણ દેન ઘોઇ નથી કે આ માર્ગે થઇ કોઇ પણ કન્યાને લઇ જઇ શકે.

(એવે જ્વનિકાતર્ગત પશ્ચિમ દિશા બણીથી મહાભયંકર શાદૂલનો ધૂધૂ ધૂધૂ ઓમ પાચવાર વિયતને વિગરી નાખે એવો શબ્દ થાયછે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ અનેક રવમા મેઘવત્ ગરગડી ઊઠે છે, ને વળી નાસો, નાસો ! નવ હથો, નવ હથો ! વાઘ આવે છે, વાઘ આવે છે ! એવો અનેક માણસો પોકાર કરે છે. તે શબ્દ સાંભળી કનકમાલિકાદિ સહચરીઓ અને પ્રાણીમાત્ર રંગમાં ભગ કરી નાસાનાસ કરી મૂકે છે અને શૂરવીરો વૃક્ષ, મંડપ કે માળી-ઓના માળાપર ચઢી ધનુષ્યમાં શર સધાણુ કરી વ્યાઘ્રને મારવા સજ થઇ જાયછે). (જા)

(છા) હંજિકા, હયપુચ્છી—ઇત્યાદિ કનકમાલિકાની સખીઓ જેમને તેણે સત્યભામાનું રક્ષણ કરવાને મૂકી હતી તેમનાં નામ છે.

(જા) વાસવની—ઇંદ્રની. દેન ઘોઇ નથી—‘ધેનુ દોહી નથી’ નો અપભ્રંશ જેની ધેનુ દોહોવાય તે દૂધ પીને બળવાન થાય, એ ઉપરથી આ વાક્ય ઉપજ્યુ હશે. જ્વનિકાતર્ગત—પડદાની પેલી પાસ અંદરના ભાગમાંથી—નેપથ્યમાંથી. વિયતને—આકાશને. વિગરી નાખે—ફાડી નાખે. પ્રતિધ્વનિ—પડધા. અનેક રવમાં—લોકોની અનેક બૂમોમાં. સહચરીઓ—સખીઓ. શરસ ધાણુ—ધનુષ્યમાં શર સાંધવું. અહી વાઘનો ઉપદ્રવ વર્ણવ્યો

અકૂર—(વૃક્ષ પરથી) અરે રે ! આ તે શો રગમા ભગ ! !
પિતા નથી જોતો પુત્રને કે પુત્ર નથી જોતો પિતાને ! કોણ સુતા ! કોણ
સુત ! કોણ માતા ! કોણ પિતા ! કોણ સ્તુષા ! કોણ સ્વામી ! કોણ
શ્વશુર ! કોણ શ્વશ્રૂ ! અરે રે, ભયે ભવિષ્યમા થવાના, જૂતમા થયેલા
અને વત્તમાનકાળમા થતા સગા સબધીઓને વીસરાવી દીધા છે ! !
(વૃક્ષપર ધનુષ્ય ઠોકી) બીહીશો મા, બીહીશો મા (એમ મોટેથી જૂમ પા
ડી અભય આપે છે) (જ્ઞા)

(એવે જવનિકાતર્ગત વ્યાઘ્રનો ધૂધૂધૂ એવો ચાર વાર શબ્દ થાય છે
અને નાસો નાસો એવો ભય ભયો પોકાર સભળાય છે) (જા)

સાત્યકિ—(ધરણીતલ પર બેસા રહી) કોઈ પંથુ પ્રાણી ભય
પામશો મા. આ મે (અસિખતાવી) વ્યાઘ્રને વિડાર્યો જાણો બૃહદ્સુર,
અસુર અને જરાસંધ જેવા શૂરની સાથે યુધ્ધ કરનાર યાદવવીરોએ
આમ એકે શાર્દૂલના શબ્દથી નાસવું ઘટિત નથી. આ શુ વીરમાતાઓ !
આ શુ વીરવામાઓ ! આ શુ વીરદુહિતા ! વીરસુતા ! અને વીરભગિની-

છે માટે વિદ્રવ નામે અવમર્શસધિનું અંગ વર્ણાયું છે જ્યાં માયા, ધંદળા-
લ, સત્રામ, ક્રોધ, જ્રમ, ભય, કાપાકાપી, વગેરે વર્ણાય છે તેને આરક્ષકી
વૃત્તિ હો છે અહીં વાધના ભયથી નાસવાનું છે માટે અવપાત નામે આર-
ભગિનો ભેદ સમજવો

(જ્ઞા) સ્તુષા—વહુ શ્વશુર—સસરો શ્વશ્રૂ—સાસુ ભવિષ્યમા
થવાના ઇં—અર્થાત્ સત્યભામાને તેના રક્ષકો અને પરણનારા બૂલી ગયા
છે એ વ્યંજના વૃક્ષપર ઇં—અકૂર પોતાના પ્રાણ અયાવવાને ઝાડપર
ચઢી ગયો હતો એ વ્યંજના, તથા તે બીહીકણ હતો એ ધ્વની, આર
ક્ષકીવૃત્તિ. અવમર્શસધિનું વિદ્રવ અંગ

(જા) વાધનો ચારવાર શબ્દ—પેહેલા પાયવાર, પછી ચારવાર અને
દવે પછી ત્રણ વાર કહેશે, એ ઉપરથી વાધ દ્ર જોતો જાય છે એ વ્યંજ-
ના છે

આ !! નાસોછો નાસોછો !! અરે નાસતાનેજ વ્યાધ વિડારે છે તેનું કોઈ સ્મરણ કેમ કરતું નથી ? આ મારા પિંડમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું કોઈને કંઈ થવા દેવાનો નથી ઇત્યાદિ વચનો કહી લોકોને આશ્વાસન કરેછે, પડતા અખડતા બચાવે છે, અને નાસતા વારે છે, પણ તે તેનું કહેવું કોઈએ માનતું નથી (ટા)

(એવે જવનિકાતર્ગત ધૂધૂધૂધૂ એમ ત્રણ વાર શબ્દ ચાલે અને નાસો નાસો, એવી બૂમો સંભળાય છે.)

કૃતવર્મા—(વશમંડપ પરથી) અરે અરે ! આ મારા કાર્મુકમાં શિક્ષીમુખ સાંધી હું શાર્દૂલનો અવશ્ય નાશ કરીશ; કિન્તુ અહો પરિજનો ! તમે સત્રાન્વિત્સુતાને સાચવજો જોજો આ ભયંકર ઉથલ-પાથલમાં એ કોઈને ધક્કે ચઢી જાય નહિ કે વ્યાધની વાટમાં આવી પડે નહિ. શાર્દૂલને તો મેં શૃગાલવત્ માર્યોજ જાણો (એમ કહી તીર તકાવેછે) (ઠા)

શતધન્વા—(માળીના માળાપર ધૂનતો) અરે સેવકો સાચવજો સાચવજો; વાધ છે વાધ છે; પેલી મારી મારી કન્યા કન્યા, સત્રાજીત્ સત્રાન્વિત્ સુતા સુતા, તેને જીએ જો જો જો ! (એટલું બાણુખોખરું બોલી માળાતું લાકડું ઝાલી બેસી જાયછે) (ઢા)

(ટા) ધરણીતલપર—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર. અસિ—તલવાર ખૂદક—મોટા. શાર્દૂલ—વાધ વીરમાતાઓ નાસે છે, એમ કહીને સત્યભામા પણ ભયથી નાસવી જોઈએ એમ સૂચન કર્યું છે સાત્યકિન્તુ વીરત્વ ધ્વનિત કર્યું છે

(ઠા) કાર્મુકમા—ધનુષ્યમા શિક્ષીમુખ—બાણુ શાર્દૂલનો—વાધનો કિન્તુ—પણુ. પરિજન—સેવકવર્ગ. અહીં કૃતવર્માએ પોતાની શક્તિ કહી બતાવીછે માટે અવમર્શસંધિનું વ્યવસાય નામે અગ વર્ણાયું છે કૃતવર્મા વંશમંડપની ઉપર ચઢીને બોલે છે તેથી તે હૃદયમા વાધથી બીહિ છે એમ સૂચન કર્યું છે

(ઢા) શતધન્વા વાધના ભયથી બેસી જાય છે માટે અવપાત નામે

(એવે જવનિકાતર્ગત ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ એવો શબ્દ થાય છે અને નાસો નાસો એવો પોકાર પડે છે)

હિમધુષિકા—(એક ઉપર એક એમ પડી ગયેલી સહયરીઓ મધ્યેથી) અગેરે આ વાઘ આવી મારે ત્યાર પહેલા તો મારા બાધેલા શસ્ત્રે મારા પદમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે કોઈ કાઢો કાઢો. (કનકમાલિકાદિ બીજી અનેક સહયરીઓ એમ પોકાર કરેછે અને કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા સહુની તળે દબાઈ ધૂળ્યા કરે છે ત્યા સાત્યકિ આવી તેમને અભય આપે છે અને પીડાથી પરા કરે છે પણ કોઈને શાંતિ વળતી નથી).

(એવે મદિરોન્મત્ત, નીલાબરધારી હલમુસલ હાથમાં લઈ રક્ત નેત્રથી બાજુ વિશ્વને દહન કરતા હોય એવે વેશે રોહિણીનદન પ્રવેશ કરે છે) (ઘ)

રોહિણીનદન—અરે વ્યાઘ્ર ક્યાં છે ? લોકત્કેમ નાસેછે ? શું થાદવોએ નપુસકત્વ સ્વીકાર્યું છે ? દાડો મા, દાડો મા; વ્યાઘ્ર શું કરનાર છે ? આ મારૂ હલમુસલ (નાસતા લોકને બતાવી) જુઓ જુઓ ! વ્યાઘ્ર અને તેથી ભય બળરામ છતાં !! સ્થિર સ્થિર ! (બળરામને જોઈ સાત્યકિ કને દોડી આવે છે)

સાત્યકિ—(નમન કરી) જય જય દેવાધિદેવ ! વ્યાઘ્ર દષ્ટિ-ગોચર થતો નથી છતાં જનસમૂહ વ્યર્થ નાસાનાસ કરી રહ્યો છે ! સેનાની આદિ સર્વ વૃક્ષો પર, મંડપ પર, અને અન્ય એવા ઉચ્ચસ્થળો પર ભયગ્રસ્ત થઈ ચઢી બેઠા છે ! દેવશ્રી કિચિત્ત અવલોકન કરશે તો જણાશે કે, હલધર અને સાત્યકિ વિના અન્ય કોઈ પણ શાંતિ કારણ અત્ર છે નહિ લોક વાર્યા છતાં માનતા નથી. એવો પ્રકાર છે તો દેવાધિ-દેવની શી આજ્ઞા છે ? (જા)

આરબટી વૃત્તિનો પ્રકાર વર્ણાયો છે વળી શતધન્વાનુ કથન સ બધ વિતા-વું છે મારે અસત્પ્રલાપ નામે વીથીનું અગ વર્ણાયું છે

(ઘ) મદિરોન્મત્ત—મદિરા પીનાથી ઉન્મત્ત નીલાબરધારી—લીલા રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરનાર. રોહિણીનદન—બળરામ

(જા) સેનાની—સેનાધિપતિ ઉચ્ચ—જિયા ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબી ગયેલા. શાંતિકારણ—શાંતિ ઉપન્ન કરનાર

રોહિણીનંદન—(લોકને દોહતા ને પડતા જોઇ) દાડો નહિ દાડો નહિ! અમે ભયનાશ હેતુથી અહીં ઊભાછીએ, તથાપિ કેમ ભય પામે છે? (લોક માનતા નથી તેથી આવેશમાં આવી કેટલાકને હળમાં ધાતી ખેંચે છે તેણે કરી જનસમૂહ જ્યાં ત્યાં સ્થિર થઇ જાય છે) જો અમે ઊભા છતાં કોઇ ગભરાશે, નાસશે તો તેને આ મુસવનુ પ્રથમ અલિદાન કરવામાં આવશે. સાત્યકિ! વ્યાધ કયા છે કયા છે? (તા)

સાત્યકિ—રાજાધરાજના પધારવાથીજ તે પલાયન કરી ગયા જણાય છે હવે કોઇ પણ દિશામાં તેના રાખ્દ સભજાતો નથી (એવી રીતે નીડરપણે ઊભેના ઉભાને જોઇ અનેક યાદવો તેમને આવી મળે છે અને સંધ જંગોએ શાંતિ પ્રસરવા માડે છે) (તા)

રોહિણીનંદન—અહો શિનિપુગવ! સર્વજન આ સ્થાન કે સ્થિર થાય તમ સત્વર કરો. (એમ શાંતિ પ્રસરવાથી ખોવાયના સતાનો, વૃધ્ધો, તરૂણીઓ અને એવા બીજા અનેકની શોધાશોધ થઈ રહે છે) (તા)

સાત્યકિ—જડશે જડશે, ધૈર્ય ધરી શોધો શોધો કોઇ કંઈ ગયું નથી કે વ્યાધે અહીં આવી કોઈને વિડાર્યું નથી! સહુ કોઇ અહીંનું અહીંજ હશે (એમ શાંતિ કર્યા છતાં સગાવહાલા જડતા નથી તેથી લોક રડકળ તથા મૂંઝેમૂંઝ કરી મૂકે છે) (તા)

(તા) અહીં બળરામે ક્રોધીને લોકોને હળવડે ખેંચ્યા છે તથા પોતાની ભયનાશ કરવાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે અવમર્શ સધિતુ વિરોધન નામે અગ વર્ણાય છે યદ્યપિ અહીં વિરોધ વર્ણવવાનો હેતુ નથી, તથાપિ બળરામનું કાર્ય વિરોધ ઉત્પન્ન કરે એવું છે માટે વિરોધન અગ બની શકે છે

(તા) ઉભયને—બળરામ તથા સાત્યકિને (તા) શિનિપુગવ—શિનિપુગમાં શ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ

(તા) લોકની રડકળ અને ગભરાટનું કથન કરી આરભટ્ટીવૃત્તિ વર્ણવી છે

(એવે ત્યાં ગભરાયલે વેશે સત્રાજિત તથા આરૂમતી પ્રવેશ કરેછે).

સત્રાજિત—અહો દેવ બલદેવ ! મારી સુતા ! મારી સુતા !
કંઈ જડતી નથી

આરૂમતી—હા સુતા ! તું કંઈ ગઈ ? (એટલું બોલી મોટેથી
રૂદન કરેછે) અરે મારી વહાલી સુતા ! તું કેમ બોલતી નથી ! ! (એ શબ્દ
સાભળી કૃતવર્મા, શતધન્વા, અકૂર આદિ આમતેમ બોળવા માડેછે) (ના)

શોહિણીનંદન—ધૈયે ધરો; ચાલો આપણે સર્વ જન્ જોઈએ
છીએ. (એવે કનકમાલિકાને જોઈ) અરે કનકમાલિકે ! જા જઈ ભીખ-
કનદિની આદિ રાજરામાઓમાં જઈ જો અને સત્રાજિતસુતા ત્યાં હોય
તો અહીં તેડી લાવ્ય. (કનકમાલિકાને એમ વળાવી પોતે સર્વ યાદવો સાથે
શોધ કરવા જાયછે) (પા)

(વનિતાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ તથા તેમને આશા આપતો શ્રીદામો
પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) વયસ્ય ! દેવીને તો આજ અવરય
મળ્યું જ નોઈએ. તું મને ગુપ્ત માર્ગે મિયા મેળવવાની આશા દઈ
અહીં લાવ્યો અને અધાપિ તેમાં તું કંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ.
અધુના દેવી તારા પર ક્રોધદષ્ટિથી નિહાળે છે. એમ સમજી તેના
વિરુદ્ધ કંઈ ઘાટ કર્યો હોય તો તે મને જણાવજે. અહીંતો નથી મળતી
મિયા કે નથી દેવીનાં મર્મખાણ સહન કરી મિયાની પ્રતિમા જોવાળી.

(ના) કૃતવર્મા, શતધન્વા, અકૂર, એ ત્રણે જણ સત્યમામાને પરણ-
વાના ઉમેદવાર હતા, એમ સૂચન કર્યું છે. આરૂમતીને શોકનો પ્રલાપ વર્ણવે
છે મારે આકુંદ નામે નાટ્યાલંકાર.

(પા) ભીખકનંદિની—રૂકિમણી રાજરામાઓ—રાજગૃહની સ્ત્રીઓ.
અહીં સત્યમામા બોવાઈ ગઈ છે એ વિષે રૂકિમણીને ખબર મળવાની યુક્તિ
કવિએ કરી છે.

આ પંચશરવિહારપદ્મિનીના તટપર વિરહાગ્નિથી હવે હું દગ્ધ થવો
બાકી છું માટે ને હોય તે ખરેખર કહી દે. (કા)

શ્રીદામો—દેવશ્રીને આવી અવળી કલ્પના કરવાતું કારણ
હું કંઈ જાણતો નથી. મહારાજ જરા શાંત થાવ. હમાણા હરિવદની
આવી જાણો; વિશ્વાસમાંજ સર્વે સારાવાનાં સમાધ રહેલાં છે. (વા)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! તારી વાતમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે; કિન્તુ
પશ્ય પશ્ય ! આ સુખકર સાહિત્ય મને કેવું દુઃખકર થઈ પડ્યું છે. (મા)

શ્લોક.

આ પુષ્પોત્તી સુગંધી મધુર મધુર જો, આવતી અંગ બેદ,

આ હસો શબ્દ સાંધી મદનશર સમા, ધાવથી છાતી છેદ;

આ કોકિલા અને જો શુકસહવરતી, સારિકા દુઃખ દેતાં,

આ તાપે કે અલાપે સદય નવ બને, પ્રાણમિથા ! સહેતાં. ૧૧

(કા) પંચશર(કામ) વિહારપદ્મિની—એ નામની કામવિલાસ કરવાની
એકાંત જગો. કૃષ્ણના મુખે એ નામ બોલાવીને કવિએ રચણની સૂચના કરી
છે. અહીં કૃષ્ણે ઉલ્લેખિત વચનોથી ઇષ્ટવસ્તુનો શોધ કર્યો છે માટે પૃચ્છા
નામે નાટ્યલક્ષણ. કૃષ્ણની આશા વર્ણવી છે માટે આશાંસા નામે નાટ્યા-
લંકાર. (વા) હરિવદની—ચંદ્રમુખી—સત્યભામા.

(મા) કિન્તુ પશ્ય પશ્ય—પણ જો, જો ! ૧૧ શ્લોક—સગંધરા આ હસો
છં—આ હસો શબ્દ સાંધીને(શબ્દ રૂપી કામનાં બાણ સાંધીને) કામના બા-
ણથી થયેલા ધાવ જેવા ધાવ કરીને મારી છાતી ભેદેછે. ગળદો બાણ રૂપે પરિ-
ણામ પામેછે માટે પરિણામલંકાર. આ કોકિલા છં—આ કોકિલા(કા-
મલ) અને શુકસહવરતી(પોષટની સાથે રહેનારી) સારિકા, એ સધળા મળી-
ને મને દુઃખ દેતાં. આ તાપે છં—આ સધળાં મને તાપે (તાપ ઉપગમે)
છે કે અલાપે (આલાપ કરેછે) ? સંદેહાલંકાર. અર્થાત્ એમનો અલાપ
મને તાપ ઉપગમે છે. અથવા તેઓ અલાપે છે કે મને તાપે (તપાવે) છે,
એ બે ક્રિયા જાણે એકજ છે. બ્રાંત્યલંકાર, અર્થાત્ તેમના આલાપ મારા

શ્રીદામો—તમારી પીડા હવે ઉતાવળે ટાળી દશે, આ આવી જાણો.

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શું આવી ! પ્રિયા આવી ! !

શ્લોક.

અયિ પ્રિયે ! અયિ પ્રિયે ! સુપીમ સુષુ ગાત્ર રે,

અનંગ અંગ અંગ પીડ અગ્નિ કોણ માત્ર રે !

દયા કરી કૃપા કરી કટાક્ષઅંબુ સીંચ રે,

કુચાગ્ર માર મારપીડ ટાળી અક્ષિ મીંચ રે.

૧૨

શ્રીદામો—વયસ્ય ! હમણા આવશે; એમ " ઉતાવળે આખા શીરીતે પાકે ! "

કૃષ્ણદેવ—(ઉન્મત્તની પેઠે) ત્યારે આવી જાણો કેમ કહ્યું ? શું આવી અને તે સતાડી ? અહો પ્રિયા ! આ તારો પ્રિયતમ અહીં છે; અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય (મા)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) હવે તો બન્યા ! (એવે પશ્ચિમ બધી નજર જતાં બે તરણ તરણીઓ દોડી આનતી દેખાય છે તે ઉતાવળે કૃષ્ણ દેવને બતાવી બંને જણ સામા બધે છે).

તાપના હેતુ છે હે પ્રાણપ્રિયા ! એવું કુખ સેહેતા છતા પણ તેઓ સદય (દયાળુ) બનતા નથી !

૧૨ શ્લોક—નારાયણદ અયિ—(કામળ સંબોધન) સુપીમ—કંડા અને સુદર. સુષુ—ઉત્તમ શીતળ અને સુદર ઉત્તમ ગાત્રવાગી. અનંગ ઇન્દ્રિય—અનંગ કામ—ની પીડા અંગોઅંગે છે, તેના આગળ અગ્નિ સી વિસાતમા છે ? કટાક્ષઅંબુ—કટાક્ષ રૂપી જળ કુચાગ્ર છે—સ્તનના અગ્રભાગ મને મારીને (લગાડીને) મારી મારપીડ (કામ સંબધી પીડા) ટાળીને તું અક્ષિ (આખો) મીંચ—આનંદ અનુભવ આખો મીંચતી, એ માત્વિકાતુ-લાવ છે (મા) કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામદાશ વર્ણાઈ છે

નાગરિકા—વયસ્થા ! હવે શોચ કરીશ મા; આવી પહોંચ્યાં છીએ હો ! (વળી સઆશ્ચર્ય) ને ને પેલા તારા પ્રિયતમ તારી સામાં આવેછે. ના ના એકદમ જઈ દલાલિંગન દે, અને તારાં સર્વ કુઃખ દૂર કરી લે. (યા)

સત્યભામા—(સહજ) સખિ ! એવું બોલીશ નહિ. હું તો મારે એમને જોવા આવી છું તે જોયાંજ કરીશ. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો કને આવી ઊભા રહેછે). (રા)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અયિ પ્રિયે ! આ પંચશરથી પીડાયલા પર કૃપાદષ્ટિ કરવા અત્યંત શ્રમ વેઠ્યો છે ! (એમ કહી સ્વેદબિંદુ સો'વા ભય છે). (લા)

સત્યભામા—(કંઈક પાછી ખસી) હલા નાગરિકે ! ને ને, આટલામાં કંઈ દેવી છે કે ? (એટલું બોલી શરમાઈ જઈ નીચુ જુએ છે). (વા)

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમા ! (એમ કહી સત્યભામાનો કર સાંઘાય છે અને તે બીજે હાથે છોડાવતી નીચું જુએ છે) મનેજ પૂછો કે હું એના ઉત્તર આપું !

(યા) પ્રિયતમને મળતા પહેલાં આલિંગન કરવાનું બતાવી અસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધ થયા જેવો વર્ણ્યો છે માટે અવમર્શસંધિનું પ્રરોચના નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(રા) સત્યભામાએ ઇષ્ટવસ્તુનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે માટે વિવેક નામે નામિકાલકાર વર્ણ્યો છે.

(લા) પંચશરથી—કામથી. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનું પરસ્પર ભાવણ વર્ણ્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(વા) આજ પ્રકારના પ્રથમ મેળાપ સમયે બ્યારે સત્રાન્વિત સત્યભામાને ઉપાડી ગયો ત્યારે દેવીના ભયથી કૃષ્ણ તેને છોડાવી શક્યા નહિ; માટે કૃષ્ણ બીકણ છે, એવું ધ્વનિરૂપ મેહેણું માર્યું છે.

સત્યભામા—(સલજ્જ) મારો કર છોડી દો તો હું તમને પૂછું.
(એમ કહી પોતાનો હાથ ખેંચે છે).

કૃષ્ણગુદેવ—હસ્ત મુક્ત થાય તોજ અમને પૂછાય એમ કંઈ નથી.
(એટલું કહી બીજો કરે મુખ ઉઘું કરે છે)

સત્યભામા—(અતિ સલજ્જ) મને અડકશો મા; હું હજી કુંવારિકા છું. તમે આવા ધર્મિષ્ઠ થઈ અધર્મ કરવા કેમ તત્પર થયા છો ?
(એમ કહી હાથ મચરડે છે).

શ્રીદામો—અહો એમાં તે શી મોટી વાત છે ? હ્યોને ખોલાવીએ ખેમણ અને વર્તાવીએ મંગળ. એ હાથ આલ્યો છે તે છોડી દેવા આલ્યો નથી. જેમ તમે કુંવારા છો તેમ અમારા દેવ પણ લગ્ને લગ્ને કુંવારાજ છે ! (જા)

સત્યભામા—(સલજ્જ અને સસ્મિત) કુંવારા હોય તો કોનાં ભયથી નિરપરાધાને મહાભયમાં નાખે !

કૃષ્ણગુદેવ—અયિ મિત્રે ! નિરપરાધીને જે કષ્ટ દીધું તેનું ક્ષણ મને મળી ચૂક્યું છે ! (એમ કહી સત્યભામાને કને ખેંચે અને તે આવતી નથી).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જોયું કે ? ધનવીજનું જોડું કેવું ગાજી રહ્યું છે. એ ખાલી ગર્જના ટળવાને તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ ભાસે તોજ સુધાવૃદ્ધિ થાય. (વા)

નાગરિકા—તે શી રીતે ભાસે ?

(જા) ખેમણ—આલણ. (વા) ધનવીજનું જોડું—કાળા કપડા અને ગૌર સત્યભામાનું જોડું. ગાજી રહ્યું છે—સભાપણ કરે છે. તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ—તેજના સમહવાણું જળનું પ્રતિબિંબ. સુધાવૃદ્ધિ—અમૃતની વૃદ્ધિ. આકાશમા ચંદ્રેલા મેઘમાં પણ ન્યારે પાણીનું તેજ દેખાય છે ત્યારે સોડો કહે છે કે હવે વૃદ્ધિ જરૂર થશે. તેમ અહીં પણ કોઈ તેજસ્વી પુરુષે આવીને આ વરકન્યાનો હસ્તમેળાવ કરવો હચિત છે.

શ્રીદામો—મારું નારદ એક વાર “મન” થવાના છે તે જ્ઞે સત્ય-વાદી હોય તો તે રીતે ભાસે. (એટલું બોલતામાં તેજપુંજ, કર વીણા સહિત તલ કગ્તા નારદજી પ્રવેશ કરેછે. અને કૃષ્ણાદિ સર્વે નારદને જોઈ સાક્ષાંગ નમન કરેછે).

નારદ—(વીણા વગાડતા) શ્રીદામો ! વરંબ્રૂહિ વરંબ્રૂહિ. કયા કાર્યાર્થે તું મારું સ્મરણ કર્યું ? (સા)

શ્રીદામો—(આંગળીવડે બતાવી) ભગવંત ! આ કુંવારી કન્યા અને આ કુંવારા કહ્લાનજી એમનાં કરાવો લગ્ન અને અમને બેને કરો જનનધર્મા, એટલે અમને અમારું માગેલું વરદાન મળી ચૂક્યું ! (હા)

નારદ—(સહર્ષ) ભદ્રં ભવતુ ભદ્રં. (એમ બોલી પોતાના કંઠ-માંથી કુસુમમાળા કાઢી સત્યભામાને પહેરાવે છે અને અંગુલિવડે દેખાડે છે કે એ માળા તમે બંને પહેરો). (કિ)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) લઘુદેવિ ! એમ સ્તબ્ધ કેમ થઈ ગયાં છો ? પહેરાવી દ્યો વરમાળ અને થઈ જાવ વરવધૂ ! અલિ નાગરિકા ! કેમ કંઈ બોલતી નથી ?

નાગરિકા—ચમ્પા ! વરમાળ વેહેલી વેહેલી પહેરાવી દે. (તોય પણ સત્યભામા નીચું જોઈ રહેછે અને વરમાળ પહેરાવતી નથી).

શ્રીદામો—(નારદને) ભગવંત ! તમે તો ત્રિકાળદર્શી છો ત્યારે કહો જોઈએ કે વરમાળ પહેરાવતાં આટલી વાર કેમ લાગતી હશે ?

નારદ—વત્સ ! શ્રવણ કરય આ પચરંગી વરમાળ હોવાથી અતનુ અને રસરાજ એને અર્પવા દેતા નથી. (સ્ત્રિ)

(સા) વરંબ્રૂહિ—વરદાન માગ (હા) અહીં કૃષ્ણ અને સત્યભામાના અનુરાગબીજની સિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે અવમર્શસંધિનું આદાન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

(કિ) ભદ્રં ભવતુ ભદ્રં—કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ. કુસુમમાળા—પુ-ષ્પનો હાર. (સ્ત્રિ) અતનુ—કામદેવ. રસરાજ—શંગારરસ. કામના આવેશને

શ્લોક.

કુસુમશર સુરંગે, રંગી માલા રચી છે,
લલિત સુમન સંગે, પંચરંગી પચી છે;
અતનુ તનુ લબ્ધે, અર્પવા દ ન બીધે,
તન મન અતિ રમે, ના છોંતે લાજ લીધે.

૧૩

લીધે તથા શૃંગારના લક્ષ્ણ રૂપ અનુભાવને લીધે વરમાળ પહેરાવી શકાતી નથી.

૧૩ શ્લોક—માલિની. કામદેવે રંગમાં આવીને આ રંગવાળી માળા રચી છે, તથા તેમા લલિત (સુંદર) સુમન (પુષ્પ) ના સંગથી તેને પાંચ રંગવાળી કરીને પચી છે (અર્થાત્ ગૂંથી છે) કામદેવનાં બાણ કૂલનાં હોય છે માટે તેને કુસુમશર કહે છે તથા તે બાણ પાંચ હોય છે માટે તેને પંચશર કહે છે. આ માળામા કામદેવનાં પાંચ બાણરૂપ પુષ્પ જે જૂદા જૂદા રંગનાં હોય છે તે ગૂંથેલાં છે માટે માળા પંચરંગી તથા કામદેવનાં પાંચ બાણ રૂપ બની છે. કામનાં પાંચ બાણ વિશે અમરકોશમાં લખે છે કે—

“ અરવિંદમશોક ચ નૂતં ચ નમમલિકા ।

નીલોત્પલ ચ પંચૈતે પંચવાણસ્ય સાયકાઃ ॥

રાતું કમળ, આસોપાક્ષવ, આબો, મોગરો, અને કાળું કમળ એ પાંચનાં પુષ્પ એ કામદેવના બાણ છે અતનુ ઇત્યેવી માળા કૃષ્ણને આરોપણ કરતા અતનુ (શરીર વગરના—કામ) તનુ (શરીર) માં લગાય છે—લાગે છે અને એવી લાજથી બીલીવાવડે તે આપવા દેતો નથી. એવા વિચારથી કે કૃષ્ણદેવ મારા કરતાં પણ અતિ સુંદર તથા મોહક છે તેને મારાં બાણ શું કરવાનાં છે? અથવા કૃષ્ણ સરખા બિંદુરેતા પુરૂષ પાસે એ પાંચ બાણ જઈને શું કાર્ય સાધવાના છે? અથવા એ મારાં પાંચ બાણ કૃષ્ણ પાસે જશે તો પછી હું જંગમને શાવડે છતી શકીશ? ઈત્યાદિ વિચારથી કામદેવ લાગે છે અને બીહે છે. કામદેવને પ્રથમ અતનુ (શરીર રહિત) વર્ણને પછી તેનું તનુ (શરીર) વર્ણ છે, માટે વિરોધાભાસ અર્થકાર “ આમાત્ત્વે વિરોધસ્ય વિરોધમાત્ત્વ ઇષ્યતે ”—(કુ. કા.) અથવા તનુ—લગાર. એવી રીતે હોવાથી સત્યમામાને તનમા અને મનમા તો અતિશય રમે છે તથાપિ કામદેવે જીવન કરેલી લાજને લીધે તે છતી શકતી નથી—કૃષ્ણને વરમાળા આરોપવા રૂપી લાજ મેળવી શકતી નથી.

અપિચ—

શ્લોક.

પાંચે રંગ અભંગ છે સુમનના, માળા વિષે રાજતા,
જાણે કે રસરાજ આવી વશિયા, આલખને સાજતા;
ઉત્કંઠાદિપનાભિસાર રતિ ને, સંભોગ પાંચે મળી,
લજ્જાળુ કરતા લલિતવદની, ફૂલે ન ફૂલે કળી.

૧૪

શ્રીદામો—ભગવંત ! તમે પણ ખૂબચારો છો કીક ભગવાન-
ની ભક્તિ કરી અનુભવીઓની વાતો જાણવાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે ।
વારૂ મહારાજ ! કહો જોઈએ કે અમારાં લઘુદેવી તમારી શરમથી
સંકોચાયલાં, મન મધ્યે ઉત્સાહવાળાં, લજ્જિત અને તમારા અમારા
ન જાણવામાં આવે એવાં પ્રેમવાળાં છે કે નહિ ?

૧૪ શ્લોક—શાદૃલવિકીડિત માળાના પાંચ રંગને શૃંગારના પાંચ
અંગ રૂપે વર્ણે છે. પાંચે ઇ—માળા વિષે જે સુમનના (પુષ્પના) પાંચે
અભંગ (અખંડ) રંગ છે તે રાજતા (રોમતા—ગોમે છે) ઉત્પ્રેક્ષા
કરે છે, જાણે કે ઇ—તે માળામા જાણે નાયક નાયિકારૂપ આવળન વિભા-
વને વિષે સાજતા (સજ્જ રહેલા) રસરાજ (શૃંગાર) આવીને વશ્યા હોય
ના ? પાંચ રંગને શૃંગારના પાંચ અંગ રૂપે વર્ણે છે: ઉત્કંઠા ઇ—ઉત્કંઠા,
હૃદીપનવિભાવ, અભિસાર (રવામીની પાસે જવું) રતિ (અન્યોન્યનો પ્રેમ)
અને સંભોગ (મેળાપ), એ પાંચે શૃંગારનાં અંગ મળીને લલિતવદની
(સુંદરમુખી—સત્યભામા)ને લજ્જાળુ કરતા તેથી તેની કળી (હૃદય-
કમળની) ફૂલે છે અને નથી ફૂલતી—માળા પહેરાવાનું મન થાય છે
અને વળી અટકી જાય છે સત્યભામાની લજ્જા વર્ણાને તેનું મુઘ્ધાપણું
વ્યંજિત કર્યું છે પાછળ સુવર્ણસરોજિકામાના મેળાપ વખતે મુઘ્ધાપણું
વ્યંજિત કર્યું હતું છતાં અહીં ફરીથી તેનું કથન કર્યું છે માટે નિર્મહશ-
સંધિનું વિષ્ણોધ નામે અંગ વર્ણાયું છે સત્યભામા અને કૃષ્ણ ફરીથી
મળ્યા ત્યારથી નિર્મહશસંધિનો આરંભ છે તે ચોથો અંક પૂરે થતા સુધી
વર્ણારો. મુખ, પ્રતિમુખ, ગભે, અને અવમર્શસંધિઓમા ઇતિવૃત્ત (વૃત્તાત).
ના બીજા સહિત ભાગ પોતપોતાને રથાને યોજવા આવેલા હોય તે

નાગરિકા—(સખીની દશા જોઈ) વયસ્યા ! આ સ્થળ સ્વરૂપાસકત થવાનું નથી પણ ઉતાવળે વરમાળ આરોપવાનું છે (ગિ)

સત્યભામા—(સખી શબ્દ શ્રવણે સુણી શુદ્ધિમા આવી) હહા નાગરિકે ! જો ત્યારે હું વરમાળ પહેરાવું છું. (એમ્લુ બોલી પહેરાવવા જાય છે અને વળી બીજી રહે છે તેની સ્થિતિ જોઈ શ્રીદામો નાગરિકને પૂછે (છે).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જાણે નાળ સાથે બે કમળ અદ્રમકાશથી અતિ સંકોચાયા છતાં રાશિને કંઈ અર્પે છે, પણ રસરાજનો સંયોગ અને પ્રેમ એ બે તેને અટકાવે છે, એવું કંઈ તારા જોવામા આવે છે કે ? (ધિ)

સત્યભામા—(શ્રીદામાપર કોપને મિત્રે) જા જા, આવડે એટલું મું બોલે છે ? (એમ કહી વરમાળ આરોપી દે છે)

શ્રીદામો—(નારદ ભણી જોઈ) ભગવત ! વેદમ ત્ર બોલો નીકર હું બોલી દઉં છું (એમ કહી બોલે છે) કાળી ક ઠી સાવધાન.

નારદ—(તેને બોલતો અટકાવી) અરે જો પ ! અમારી દક્ષિણ તારે લેવી છે કે મું ? (પછે વીણા વગાડી મ ત્ર બોલે છે)

સધગા એકજ કાર્યસિદ્ધિરૂપ પ્રયોજન જણાવી આપે તેને નિર્વહણસધિ કહે છે પાછળ નારદ પાસે શ્રીદામાએ વરદાન માગ્યાનું વર્ણાયું છે તેનો ઉપયોગ અહીં કરી નારદને બોનાવ્યા છે પાછળ વાવના ભયની ગરબડ વર્ણાઈ છે તેનો ઉપયોગ અહીં સત્યભામાને આણવામા કર્યો છે, અને એવીજ રીતે પાછળ વર્ણાયવા તમામ ખીજ અહીં ઉપયોગમા આવી એમ્લુ કાર્ય (કૃષ્ણ સત્યભામાનો પરિણુય) કરશે, તેથી આ નિર્વહણસધિ જાણવો (ગિ)

સ્વરૂપાસકત—શ્રીકૃષ્ણના સુદર રૂપમા આસકત.

(ગિ) નાગ—કમળનો દાડો અહીં હાથને—કમળના દાડ રૂપે, આગળા સદિત બે હથેળિયોને કમળરૂપે, તથા કૃષ્ણને અદ્રરૂપે વર્ણ્યા છે

૨લોક.

તડિત જડિત મેઘે, જોડી તેવી સુહાવે,
શયીપતિ રતિસ્વામી, ઉપમાએ ન આવે;
સતી પતિ ગતિ શ્રેતાં, ગૌર ગૌરીશ ભાણું,
સઘન લગન લીલા, લાલની જોઈ ટાણું.

૧૫

(એવે ત્યાં સન્નાજિત, ચામતી, હાથર, સાત્યકિ, અદ્ધર, કૃતવર્મા,
શતધન્વા, ઇત્યાદિ સત્યભામાની શોધ કરતા પ્રવેશ કરેછે) (ટિ)

સન્નાજિત—(વધુ વેશે સુતાને નિરખી નિ શ્વાસ નાખી) સત્ય
ભામા ! તું અમને મૂકી એકલી અહીં આવતી રહી ? (કોપથી વક્ર જોઈ)
અરે નાગરિકા ! (એટલું બોલી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેછે). (ચિ)

માટે રૂપક, તથા એવા રૂપકવડે અટકાવવા રૂપી અર્થની સભાવના કરી છે
માટે ઉત્પ્રેક્ષા.

૧૫ શ્લોક—માયિની શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યભામાની જોડી જેવી મેઘ-
મા જડિત (જડેલી-રહેતી) તડિત (વીજળી) ટોચ, તેવી સુહાવે-શોભે
છે શયી સાથે રહેલો તેનો પતિ તથા રતિ અને તેનો પતિ કામદેવ એમની
ઉપમા આપનાને યોગ્ય નથી (ઈદ્ર સદન્ત્ર નેત્રવાગો હોવાથી, તથા કામદેવ
શરીર વગરનો હોવાથી) કદાપિ જો સતી અને તેના પતિ(શકર)ને
ઉપમા માટે યોગ્ય માતૃ તો ગૌરીશ (મહાદેવ) ગૌર છે અને કૃષ્ણ તો
સ્વામ છે, માટે તે ઉપમા પણ શોભતી નથી એવી રીતેલા નની (કૃષ્ણની)
સઘન (આનંદવડે ઘાડી) લગનની લીલા જોઈને હું તે ઉપમાઓને ટાણું
(તણું) છું. અર્થાત્ કૃષ્ણ સત્યભામાની શોભા નિરૂપક છે

(ટિ) સન્નાજિતનો વિચાર સત્યભામાને કૃતવર્મા સાથે પરણાવવાનો
હતો, ચામતીનો વિચાર કૃષ્ણ સાથે પરણાવવાનો હતો, હાથર તથા
સાત્યકિ વાધના બચથી નાડેવાની રોધ કરનારા હતા, અદ્ધર, કૃતવર્મા,
અને શતધન્વા, એ ત્રણે સત્યભામાના ઉમેદવાર હતા, આ સમગ્ર ખીજ
પાઠ્ય યોગ્ય જગ્યાએ વેરેલા છે તે સર્વ અર્થો કાર્ય રૂપે ફળવાનું થશે માટે
આ નિર્વહણમ ધિ વર્ણાય છે (ચિ) વક્ર—વાકુંજ—જ્ઞાતાતુ.

ચામતી—(ઉમરાઇ જતા હર્ષને દેખાવી) પ્રાણુનાથ ! કણકમાં પાણી પડ્યું તે કંઈ મિથ્યા થવાનું છે ? પ્રભુએ એનાં બેલાં એમતી સાથેજ બાધ્યાં હશે ! એમા શું કરે નાગરિકા અને શું કરે સત્યભામા ! !

સનાજિત—(બળાતકારે હર્ષ દેખાડી) હા પ્રિયા ! જો થયું તે કંઈ ના થયું થવાનું છે ? વાર આપણે સંબંધ તો સારોજ થયો ! અરે નાગરિકા ! પાળેલા નાગ આમજ કરડે છે ! ! (જિ)

અકૂર—(કંઈક ખેદ પામ્યા જેવે વેશે) શું આ પ્રકાર આવા પુરૂષને ઘટિત ગણાય ? (જિ)

શ્રીદામો—“આય તેની વાય” “બળિયાલા બે ભાગ” ડોસા ! હવે તમારે કેટલા કાળ કાઢવા છે ! !

કૃતવર્મા—(સકોપ) અરે ગોપબંધુ ! અવિચારીપણે બેલવું એ હાનિકર્તા છે ! શું કોઈ બીજા બળવાન પુરૂષ પૃથ્વીમા નથી કે ?

શતધન્વા—(તરવાર તાણી) અરે મૂઠ ગોવાળિયા ! જો હવેથી કંઈ આવું બોલ્યો તો તારો ઘાતજ કરવામાં આવશે.

હળધર—(શતધન્વાનો ખર્જવાળો હાથ ઝાલી બેચી) અરે શૈ-
નેય ! આ કોનો સૂત્ર સયમિનીનો માર્ગસ્થ થવા આવ્યો છે ! (જિ)

(જિ) પાળેલા ઇં—અર્થાત્ તું મારા ઘરની યમને માર અપ્રિય કરનારી થઈ ! દોષ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે પરીવાદ નામે નાટ્યાલકાર

(જિ) શુ આ પ્રકાર ઇં—આ અકૂરના વચન ઉપરથી તેને (પો-
તાનો લાભ ગયો તેથી) આ વાત ગમતી નથી, એમ સૂચવ્યું છે એજ સૂચના કૃતવર્માના ક્રોધથી અને શતધન્વાની ચેષ્ટાથી જાણી લેવી

(જિ) શૈનેય !—શિનિનો પુત્ર—સાત્યકિ સૂત્ર—ઠોકરો સય-
મિની—જમપુરી. માર્ગસ્થ—મુસાફર અર્થાત્ કોણ આ મરવાનો થયો છે !

સાત્યકિ—(શર સધાન કરી પાચે નિકટ ઉભો રહી) અહો દેવાધિદેવ ! એ પશુ અબુતા બલિદાન ચોગ્ય પૂજયલો નથી (ત્રિ)

અકૂર—(રાતધન્વાને મહા યત્ને મુક્ત કરાવી) જા ભાઈ જા (એટલુ બોની કાઢી મૂકે છે)

(એવે ત્યા રૂકિમણી, કનકમાનિકા રાત્રપ્રભાઇત્યાદિ પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—સખિ કનકમાનિકે ! આ આધે (આગામીવડે ખતાવી) ટોણુ વળી ઉભેલા માણસોમા જઇ જાએ આર્યપુત્ર, ગોપબધુ અને સત્રાજિત્સુતા એ ત્રેણુમાધો એકેના પતો લાગતો નથી માટે મને વિધ વિધ કલ્પનાઓ થાય છે ગોપબધુ અવનિનુ આકાશ અને આકાશની અવનિ કરી નાખે એમાનો છે (ટિ)

કનકમાનિકા—(લાખી નજરે જોઇ) વયસ્થા ! પણે હવે આર્યપુત્ર અને તેમની સાથે કોઇ સ્ત્રી બેઠી હોય તેવુ જણાય છે

પદ્મપ્રભા—(સઆશ્ચર્ય) સખિ ! બળરામ મહારાજ, શ્રીદામો, નાગરિકા, સત્રાજિત્, આર્યમતી, હાર્દિકય અને સચિવો પણ તહીંજ દખાય છે

રૂકિમણી—(નિશ્વાસ નાખી) હલા ! જા જા નારદ પણ છે મને લાગે છે કે આર્યપુત્રના લગ્ન કરાવવાજ નારદજી આવ્યા હશે ! (પુનશ્ચસોચ્છ્વાસ લઇ) હશે જ થવાનુ તે થઇ ચુક્યુ ! હવે તમે કોઇએ તહી કોઇને જોઈ લાગે તેવુ બોલશો મા. (ટિ)

રાતધન્વાએ કરેનો થોડો પણ પરાજય સહન થઇ શક્યો નથી માટે અક્ષમા નામે નાટકાલ માર

(ત્રિ) અર્થાત્ હજી એને મારવાનો વખત આ થો નથી (ટિ) અહીં ટોણુ ખતાવી દેતા (જગા) ઉપરથી અનુમાન થયું છે માટે દિષ્ટ નામે નાટકાલ માર

(ટિ) અહીં મર્થ મિદ્ધ થયા વિરે કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસધિનુ અથન નામે અગ વર્ણાય છે

કનકમાલિકા—(નિશ્વાસ નાખી) ત્યારે સખિ ! આપણે તહીં ગયા વગર શું અણદાયું રહ્યું છે ? એમનું સુખ એજ ભોગવે. (હિ)

રૂક્મિણી—એમ કરવું એ મને કીક લાગતું નથી, માટે ત્યાં જવું તો ખરૂં. (એમ કહી ચાલવા માટે છે અને તેમને આવતા એકલી ચારમતી દેખે છે.)

ચારમતી—(સત્યભામા કને જઈ બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ) બેન ! ને પેલા રૂક્મિણીદેવી આવેછે, તેમને તું જઈ વેહેલીવેહેલી પગે પડજે હો. (હિ)

સત્યભામા—(રૂક્મિણી સામે જોઈ મુખ મરડી બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ) ઘણાંજે આવશે. (ડહ્યા દેખાડી) હવે તો એ છેને હું છું. થડ હભધુ હશે તો ડાળા પાખડા જખ મારેછે ! માડી તું ને તો ખરી હવે તો એજ મને પગે લાગતી આવશે ! (ગિ)

ચારમતી—ના બા ! ના, એમ કરીજે નહિ. જૂના ઝાડનાં મૂળ ઉડા હોય ! (એવે કૃષ્ણદેવની નજર આવતી રૂક્મિણી બહી જાયછે) (તિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન સાંભળે તેમ ધીમેથી) અયિ પ્રિયે ! ને પેલાં મહાદેવા, આવેછે. એ અહીં આવે એટલે તું જઈ તેમને પગે લાગજે હો.

(હિ) અણદાયું—દોહા વગરનું. અર્થાત્ શું કામ બગડી જાય એમ છે ? (હિ) સાંજોક્ત ઉપદેશ ક્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યાલયર

(ગિ) ડહ્યા—મૂઠી વાળી અંગૂઠો દેખાડવો હભધું—સખધુ—સુમધવ (સારી પેઠે બાધેલું) ઉપરથી અપઘ્રસ—મળમૂત

(તિ) ચારમતીએ પોતાનો અર્થ સાધવાને ઉદાહરણ આપ્યું છે માટે દષ્ટાંત નામે નાટ્યવક્ષણ -

સત્યભામા—(કોઈ ન સાંભળે તેમ મોટથી) આર્યપુત્ર ! (જ-
મર ચઢાવી) એ મહાદેવી છે તો એને પગે લાગવા કોઈ મહાદેવ જોઈ-
એ. હજી એના વેરેલા કાંટા મારા હૈડામાં ભચોભચ વાગ્યા કરે છે.
અંતરના ઉમળકા વગર મારાથી તો એમાંનું કશુંએ નહિ થાય. (ધિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન દેખે તેમ હાથ દબાવી) અયિ પ્રિયે ! જા જા,
હું કહું છું તેમ જઈ સત્તર કરચ. (આગળીવડે બતાવી) જો પેલાં કને
આવી પહોંચ્યાં.

સત્યભામા—(સક્રોધ) પણ મારાથી તે શી રીતે ત્યાં જવાય
શું મારી કોટની વરમાળા એને કાળે કાઢી નાખું ? માહારાજ આ-
શા તો સર્વેને સરખી હોય. (એવે ત્યાં રૂકિમણી અને તેની સખીઓ કને
આવી પહોંચે છે અને સત્યભામા મો મરડી આડું જુએ છે) (દિ)

નારદ—(રૂકિમણીને જોઈ સસ્મિત) અહો દેવિકે ? આવો અને
દેવનાં દર્શન કરો ! આહા વાસુદેવ લલિત લક્ષ્મીસહ કેવા અનુપમ
દેખાય છે ! (ધિ)

(ધિ) ‘એના વેરેલા કાંટા’ ઇત્યાદિ શબ્દોથી પૂર્વ થઈ ગયેલા અર્થનું
કથન કર્યું છે માટે નિરૂક્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ ‘એને પગે લાગવા કોઈ
મહાદેવ જોઈએ’—અર્થાત્ તમેજ પગે લાગો, એમ કહીને અભિમાનયુક્ત
વચન કહ્યું છે માટે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર. ‘અંતરના ઉમળકા વગર’
ઇત્યાદિ શબ્દોથી પગે ન લાગવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે
નાટ્યાલંકાર.

(દિ) કોટની વરમાળા ઈ—ન નગવાનો એતુ બતાવ્યો છે માટે
ઉપપત્તિ. અર્થાત્ એ તો ત્યારે પ્રસન્ન થાય કે જ્યારે હું મારી વરમાળ
કાઢી નાખું—તમને તજી દેઉં ! એવી રીતે અર્વાતરની ઉક્તિથી મર્માર્થનું
બોધન કર્યું છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ધિ) લલિત—સુંદર અનુપમ—જેને બીજની ઉપમા ન અપાય
એ વા. નારદે રૂકિમણીને કાર્ય થયેલું બતાવ્યું છે માટે પૂર્વલાપ નામે નિર્વ-
હણનું અંગ

શ્લોક.

સજળ આ સધને તડિતા રહી,
સ્થિર લહી ઉપમા ન ઘટે સહી,
વિસ વશા ત્રિદશા ન બરાબરી,
નવલ દ પતીને નમ્ય સુદરી !

૧૬

રૂઝિણી—(શ્વાસોચ્છાસ લઈ) અહો દેવજાયે ! તમે તો આર્યપુત્રના મનઉપ છો, માટે હું તમને દૂભી ક્યા રહું ? વળી મારા જોવીએ મુનિનુ વચન ન માનવું એ પણ ઘટિત નથી. વાર મહારાજ ! કહો જોઈએ, કે મારે શ્રીદામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ? (એટલું બોલી વૃથોને જોઈ જોલતી અટકી જાય છે અને રૂઝિણીના અંતરને બાવ સમજી અકૂર, બળદેવ, સત્રાજિત આદિક વયોવૃદ્ધ પુરૂષો બાજુએ ચાલ્યા જાય છે) (નિ)

૧૬. શ્લોક—દ્રુતવિલખિત અનુપમપણું સિદ્ધ કરે છે સજળ ઇ—
આ જળવાળા સધને (સારા મેવમા) તડિતા (વીજળી) રહી છે કૃષ્ણ તથા સત્યભામાને વિષે મેઘ તથા વીજળીનો આરોપ કયો છે માટે રૂપક. પણ તે સ્થિર છે અને વીજળી તો ચપળ હોય છે માટે એને વીજળી ની ઉપમા ઘટતી નથી ત્રિદશા—દેનાગના દેવાગના પણ એની જરૂર બરાબરી કરી શકે એવી નથી સુદરી !—હું રૂઝિણી મુનિએ દ પતીને નમવા રૂઝિણીને ઉપદેશ કયો છે માટે ઉપદેશન નામે નાટયાન કાર સત્યભામાને કોઈની ઉપમા આપી શકાતી નથી એમ વર્ણુ છે માટે અનન્વયાત્ કાર. સત્યભામા રૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને સ્થિર રહી એ શબ્દોનડે નારદે સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે કૃતિ નામે નિર્વહણુસધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

(નિ) ‘ તમને દૂભી ક્યા રહું ’ ઇત્યાદિ વચનથી મુનિની, અને ‘ મુનિ કૃષ્ણનું મન છે ’ એમ વર્ણી કૃષ્ણની, રૂઝિણીએ આરાધના કરી, એમ વર્ણાયુ છે, માટે પ્રસાદ નામે નિર્વહણુસધિનુ અગ વર્ણાયુ છે બાજુએ ચાલ્યા જાય છે—એ સર્વનું હવે પ્રમ ન હોવાથી પ્રવિએ આયુક્તિથી તેમને રંગભૂમિ ઉપરથી દૂર કર્યા છે

નારદ—ભીષ્મકનંદિની ! અમે કંઈ મર્મજ નથી, સર્વેનું શુભ થાય એવું કહેવાનો અમારો ધર્મ છે. (વિ)

શ્લોક.

નથી વા'લું અમારે કો, નથી વૈરી ત્રિવોકમાં;

અખડાનંદમાં રાચું, પાચુ પ્રેમ અશોકમાં.

૧૭

રૂક્મિણી—(સખેદ) જો મહારાજ એમજ છે તો હું તમારા કહેવાથી આર્યપુત્રને નમન કરૂ છુ (એમ કહી નમન કરેછે અને કૃષ્ણદેવ તેમ કરતા અટકાવી ત્વરાવડે કર સાહી પોતાની કને બેસાડે છે) (ફિ)

નારદ—આહાહા ! સ્વામસુદરની આ સુંદરતા તો કોઈ અલૌકિકજ દર્શે છે ! !

શ્લોક.

પાર્વતી પરિણ્ય કાળે, ગંગા સંગે ઇશાન અવિધારે;

ન્યૂનપણુ છે કિંચિત, શીર્ષે અઢશે સમય લહી સારે.

૧૮

(વિ) ભીષ્મકનંદિની—હે રૂક્મિણી મર્મજ—તમારા બોલવાના મર્મને જાણનાર. શ્રીદામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ?—અર્થાત્ માર્ ખર અહિત કરનાર તો શ્રીદામો છે, એ મર્મનો અર્થ છે.

૧૭ શ્લોક—અનુદ્યુપ પાચુ ઈ—અમે તો શોકરહિત પ્રેમમાં પચી રહ્યા છીએ

(ફિ) રૂક્મિણીનું નમન વર્ણાને કવિએ તેની મોટાઇ તથા કુળવાનપણુ વર્ણુ છે કેમકે નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહેછે કે,

“નમતિ પાતેના વૃક્ષા નમાન્તિ કુલિનો જના ।

શુષ્કવાય્વ મૂર્લ્લિચ ન નમાન્તિ વદાચન ॥”

“કુળવાન વૃક્ષ અને કુળવાન મનુષ્ય નમે છે, પણ સૂકું લાકડું અને મૂર્ખ કદાપિ નમતા નથી” ‘સત્યભામા નમતી નથી’ એ ઉપરથી દવે પછીના અંગેમાં જે રોપ ખીજવું કથન કરવામાં આવશે, તેનો કવિએ અતિગૂઢ નિલેપ કર્યો છે

૧૮ શ્લોક—ગીતિ જેમ પાર્વતીના યમ સમયે ગંગાસહિત ઇશાન

આરૂમતી—(કદ સમજ્યા જેવે વેશે) ભગવંત ! મારી સુતા જોવી મોટી ઉપમાને યોગ્ય નથી, એ તો નાનું બાળક છે. (સત્યભામા ને હાથે ઝાલી) જા બેન ! જા, મુનિમહારાજને પગે લાગ્ય. (એટલે કૃષ્ણદેવ સત્યભામાને વરમાળ કાઢી આપે છે અને તે જઈ માતા કહેવા પ્રમાણે મુનિને નમે છે)

નારદ—(માથે હાથ મૂકી સરિમત) ભદ્રં ભવતુ ભામિની ! અનેક સપત્નીવતી ભવ (વિ)

શ્લોક.

પતિસુખકાળે શ્યામા, સ્વયંતુ અહિત ન કદા તુ વિચારે;
સુરિનર સુખી કરતા થા, માનિનિ ! માધવ મને ઘણુ ધારે. ૧૯

(શિવજી) જેવા શોભતા હતા તેવા શ્રીકૃષ્ણ પણ સત્યભામાના પરિણય-કાળે રૂક્મિણી સદિત શોભે છે કોઈ કહેશે કે ગ ગા તો તે વખતે શિવને માથે બેની હતી, તેમ અહીં કપી સ્ત્રી કૃષ્ણને માથે બેડી છે ? કવિ કહે છે કે, એટલું જ કિંચિત્ (લગાર) ન્યૂનપણ છે, અને તે પણ (સત્યભામા) મારો સમય મળવાથી (વખત આવ્યે) શીર્ષે (માથે) ચઢશે ! કોઈ કહેશે કે પાર્વતી પરિણયકાળે પ્રથમનિવાહિત ગ ગા માથે ચઢી હતી અને અહીં તો દ્વિતીયનિવાહિત સત્યભામા માથે ચઢશે, એમ કેમ ? તેનો ઉત્તર પણ, એટલું જ કિંચિત્ ન્યૂનપણ (અનકારી ખામી) છે એમ, ‘ ન્યૂનપણ છે કિંચિત ’ એનો અર્થ બન્ને રીતે ઘટાવવો

(વિ) સરિમત—(દેવકાર્યસાધક ગર્ભિત અર્થવાળો આશિર્વાદ આપે છે માટે) ભામિની—રીસાળ સ્ત્રી અનેક સપત્નીવતી બન—અનેક શોકરોવાળી થા અહીં યુગ્તભરેલું વાક્ય જે ‘ અનેક સપત્નીવતી ભવ ’ તેવડે દેવકાર્ય જે ભૌમાસુરનંધ રૂપ અપ્રત્યક્ષ અર્થનું ગ્રંથણ થાય છે માટે વિચાર નામે નાટ્યવક્ષણ વર્ણાય છે

૧૯ શ્લોક—ગીતિ સ્વયંતુ અહિત—પોતાનું ભૂંડું, (પુત્ર મરણ રૂપ) સુરીનર—દેવ અને મનુષ્ય માનિનિ ઈ—હે રીસાળ સ્ત્રી ! તને માધવ મનમાં ઘણું ધારે—ઘણી ચાલ એમ થાઓ સત્યભામા એ પૃથ્વીનો અવતાર છે અને ભૌમાસુર કે નરકાસુર નામનો, અમર પૃથ્વી ૨ તે

સત્યભાગવત—(ભગવત મહાવી) બલ બલ જોગટા / તાગ કહેવાથી
(એટલેથીજ અટકાવવા કૃષ્ણદેવ તેને મુખે કાપ દેછે અને ચારમતી મુતાને
અપરાધ દામા કરવા નારદને પગે લાગેછે. એવે ઉતાવળે દોડતો કંચુકી પ્રવે-
શ કરેછે).

ઉપરથી બૌભાસુર મત્યભાગવતે પૂર્વમળને પુત્ર મમળને બૌભાસુરને એવું
વરદાન હતું કે તેની મા પ્રત્યક્ષ બિબી રહીને તેને મારવાની આગા આપે
તોજ તે મરે. એ બૌભાસુરે મોજ દળર રાજકન્યાઓને લાવીને કેદ રાખી
હતી, અને મહોન્મત્ત યજ્ઞને દેવને બહુ દુઃખ દેવા લાગ્યો હતો. જેથી દેવોએ
નારદને એકવાર કૃષ્ણ પાસે મોકલીને કહેવરાવ્યું હતું કે તમે બૌભાસુરને
હણો. આ નારદના પહેલા અંકમાં કૃષ્ણનારદના પ્રવેશ વખતે કવિએ
એ બીજ વાવી મૂક્યું હતું. તે વખતે કૃષ્ણ બાલ્યુતા હતા કે મત્યભાગ
પૃથ્વીનો અવતાર છે માટે તે મારી માથે આવીને મને એમ કહે કે બૌભા-
સુરને મારો, તો દેવનું કાર્ય થાય. પણ મત્યભાગને પરસ્પરા વિના એમ બને
નહિ, માટે કવિએ તેમની વચ્ચે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરાવી બૌભવપ રૂપ
કાર્યના બીજનું પોષણ કર્યું. હવે સત્યભાગનું કૃષ્ણ માથે બળ થવાથી
એ બીજનો અંકુર ધ્રુવે એમ મમળત્ય છે. આટલી વાત પાનમાં સીધાથી
નારદે સત્યભાગને અસ્થિત આપેલો દેવકાર્યમાંક ગર્ભિત આશિર્વાદ
સમજાવે દેવનું કાર્ય સાધવાથી થયેલો કૃષ્ણનો મતોજ એજ મત્યભાગનું
પતિમુખ છે; બૌભાસુરનો વધ, એ મત્યભાગનું અદિત છે, પણ તે અન્ત-
થી હોવાથી પોતાના અદિતનો વિચાર નહિ કરે, એમ નારદ પ્રક્રિયથી
કહેછે. દેવકાર્ય કરવાથી દેવને મુખી કરનારી અને મત્યભાગને હોમ-
વવાથી નરને મુખ કરનારી મા, એમ કહેવું છે એ મોજદળર કન્યાઓ
કૃષ્ણને વરશે, માટે તેને અનેક મપનીયની કહેવી છે. પારિજાતકના
પૂત્ર માટે રીમાગે માટે માનિની કનીકે. તેને મનાવા ખાતર કૃષ્ણ પારિ-
જાતક લેવા જશે, માટે માધવ તેને મનમા પાવુંક આવડે, એમ કહ્યું છે.
નારદનાં યુક્તિ બહેવા વાવથી અપ્રયત્ન અર્થનું મદ્યુ યાવડે માટે
વિચારનામે નારદપત્તજ નારિના વચન બધર બધરથી રિષ જજાતા
જનાં અંદરથી અધિવ બાગ્યે નીકળે છે માટે હલ નાને તીથીનું અગ
વર્ણાયું છે.

કંચુકી—(નાગદ્યુનિને નમન કરી) દેવશ્રીના જય જયકાર હો. મહારાજાધિરાજ ! દેવશ્રીના પરિણયની કથા છત્રધારી દેવાધિદેવે સાંભળી મને આજ્ઞા કરી છે કે યાદવેંદુ પંચશરવિહારપદ્મિનીના તટપર જેવી સ્થિતિમાં બિરાજ્યા હોય તેવેજ સ્વરૂપે તેમને જોવાની અમને જિજ્ઞાસા છે. (હાથ જોડી) તો મહારાજ ! પરિજનને શી આજ્ઞા છે? (મિ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભય પ્રિયા સહ બોલા થઇ) કંચુકી ! જા હું આ-વુંછું, અમ સત્વર વિદિત કરચ. (એમ સાંભળી કંચુકી ઉતાવળે ચાલ્યો જાયછે).

નારદ—વત્સ વાસુદેવ ! ભદ્રં ભવતુ. હવે અમે પાણુ સર્ગપ્રતિ સિધારીશું. (એમ કહી સત્યભામાને જોતા જોતા નારદ ચાલ્યા જાયછે અને સર્વે તેમને નમન કરેછે.) (મિ)

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રાણુવલ્લભાઓ ! હવે આપણે પાણુ સત્વર જવું જોઇએ (એમ કહી બંને પ્રિયાઓના હાથ ઝાલી સચિવ સખિએ સહવર્તમાન સર્વ ચાલ્યા જાય છે).

ચતુર્થાંક સમાપ્ત.

(મિ) છત્રધારી દેવાધિદેવે—ઉચ્ચેન મહારાજાએ. યાદવેંદુ—શ્રી-કૃષ્ણચંદ્ર. પંચશરવિહારપદ્મિની—એ નામની તલાવડી. જિજ્ઞાસા—ઈચ્છા. પરિજનને—સેવકજનને.

(મિ) સત્યભામાને જોતા જોતા—(આ સ્ત્રી દેવતું કાર્ય સાધનારી છે, એવા વિચારથી).

અંક ૫ મો.

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરીને)

શ્રીદામો—આહાહા ! હું કે એક જ્ઞાનો ગોવાળિયો, તહીં પણ નહિ નંદ કે ઉપનંદ, તથાપિ મિત્રકૃપાએ આજ કેવા મહત્પદને પ્રાપ્ત થયો છું ? આદ્યો સાક્ષાત્ ભરત જેવો નાટકાર્ય્ય તે મારી પળશી કરી કરી પૂરો થઇ જવા આવ્યો, ત્યારે બંદાએ મેં પોતે આજ તેનું નાટક કેવ જીએ એવો ઘાટ કર્યો ! આહાહા ! હવે આપણા વગર તો બધેય અંધારૂં ધબળ દેખાય છે. (એવે મહિમય સ્તંભમાં અથડાવાથી પડી જાય છે. પછે ઊડી સાવધ થઇ) અરેરે હું તો જૂઝી ગયો. મને કૃષ્ણદેવે કહ્યું કે જા તું જઇ નાટકાર્ય્યને અમે આવીએ છીએ તે વિદિત કરય. (આમ તેમ જોઇ) અરે મહારાજ તો મારા કહેવા પ્રમાણે ઉભય પ્રિયાસહ પધાર્યા ! (એવે નેપથ્યમાં મૃદંગ વાગતી સાંભળા) આપણને જેમાં ને તેમાં જરા તો મળવાનોજ. (આમ તેમ જોઇ) સર્વે પ્રકારની તૈયારી થઇજ ચૂકી છે. (એવે રૂઝિણી સત્પભાગાસહ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરી એક સુખાસને ત્રણે જણુ બેસે છે). (અ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય શ્રીદામ ! કેમ, એ મંડળને ચોગ્ય સ્થલાદિકની વ્યવસ્થા તો થઇ છે ને ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! આવી નાટકશાળા તે એવાને ક્યાં મળવાની હતી ! આહા જીએને કેવી અપૂર્વ રચના આપે રચાવી છે. (આ)

રૂઝિણી—(સસ્મિત) ગોપળંધુ ! તારૂં નાટક તો નિત્ય જોઇએ છીએ પણ આજ જેનેકાજે ઝોઝાવ્યાં છે તેનેમાટે હવે કેટલી વાર છે ?

(અ) તહીં—તેમાં. ભરત —નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ કર્તા. (ક) 'નાટકશાળા' શબ્દ શ્લિષ્ટ (એ અર્થવાચક) દેવાથી શાસ્ત્ર નામે ન્દ્ય' લક્ષણ વર્ણાયું છે.

સત્યભામા—અહો આર્યપુત્ર ! આ રત્ન તમે કેટલે યત્ને મેળવ્યું 'તુ અને એતુ કોઈ વાર મૂંચ પણ કરાવ્યું 'તું કે ?

શ્રીદામો—મૂંચ તો લઘુદેવી કર્યા ત્યારેજ કરાવ્યું 'તું'. (પહેલો રૂકિમણી બણી અને પછે સત્યભામા બણી હાથ કરી) રત્ન તે રત્નજ. (૬)

સત્યભામા—(સંપ્રેષ) આર્યપુત્ર ! આને અહીંથી કાઢી મૂકો તો તો નીરાતે નાટક જોવાય (એવે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે) (૬)

સૂત્રધાર—મુરગુરુ બૃહસ્પતિએ કૃષ્ણાદ્યુન રસની રચના કરી રચેલું અને રાયની તથા સુરની જેમા પીડા પ્રકટ થઈછે એવું આ અદિતિકે હાહરણ રમિકપ્રેક્ષકજનન મનોવૃત્તિ સ્થિર કરી નિહાળો એવી હું માર્યના કૃષ્ણ. (એવે કડતાળ વાગેછે અને સૂત્રધાર ચતુષ્પદિકા ગાયછે) (૭)

(૬) અર્થાત્ લઘુદેવી(સત્યભામા)ને પ્રાપ્ત કરાવ્યા ત્યારેજ મારી કીમત થઈ ગયેલી છે—માન પ્રવામથીજ તમને લઘુદેવીની પદવી પ્રાપ્ત થઈ છે, એ મમાર્થ રત્ન તે રત્નજ—(અભિનય ઉપરથી એનો એવો અર્થ થાય કે) રૂકિમણી રત્નરૂપ છે કેમકે સત્યભામાના લગ્ન વખતે એમની મહાશયતા જણાઈ છે

(૬) સંપ્રેષ—(શ્રીદામોનો મમાર્થ સમજીને) (૭) સૂત્રધાર—કૃષ્ણના આગમ જે નાટક બજાવી બતાવાય છે તેનો સૂત્રધાર નાટકની અદર જે નાટક બજાવી બતાવાય છે તેને ગર્ભાક કહેછે, માટે અહીંથી અદિતિકે હાહરણ નામે ગર્ભાક શરૂ થાયછે ગર્ભાકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમા લખે છે કે—

“અકાદર પ્રવિષ્ઠો યા રગદ્વારા મુક્ષારિમાન્ ।

અસપર સગર્ભાન્ સવાજ પલ્લવાનપિ ॥”

“એક અકની વચમા બીજો અક દાખલ કર્યો હોય તથા તે અકમા પણ રગપ્રશસ્તિ (નાદી વગેરે) કરવામા આવે, પ્રસ્તાવના પણ કરવામા આવે, બીજનિષ્કેપ કરવામા આવે અને તે બીજનું કાર્યરૂપ રૂળ પણ વર્ણવવામા આવે હુ કામા, એક અકમાણુ આખું નાટકજ દાખલ કરી દેવામા આવે, તેને ગર્ભાક કહે છે ” આ ગર્ભાક પણ પાચમા અકની

ચતુષ્પદિકા.

વનિતાધર્મજ એવો, એવો, નાથ નિરજન ગણવો;

આહા ! નાથ નિરજન ગણવો, મિલને શોકજ હણવો આહાં
સ્વયના શૃંગાર ન જો હોયે, તો બીજના લાવી

અનિહા, તો બીજ ના લાવી, લવો નાથ મનાવી અનિહાં ૧

(ધન્ય છે, ધન્ય છે, આકાશવાણી ! એમ બોલતી દિતિ પ્રવેશ કરે છે)

દિતિ—હા હા, હુ એમજ કરીશ આજે કેટલે વર્ષે અને કે
ટલે દહાડે મહામહાવ્રત કરી જ્યારે કાયા કછી નાખી ત્યારે પ્રાણનાથે

વચ્ચા રગપ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના, વગેરેવાળો છે એમ આગળ જોવામા
આવશે

નાટ્યશાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે 'સૂત્રધારે રગભૂમિ ઉપર આનીને
કવિનુ નામ, નાટકનુ નામ તથા નાટકનુ વસ્તુ સૂચન કરવું તે પ્રમાણે
અહીં બૃહસ્પતિ, અદિતિકુડલાદરણ અને સ્વયંતી (પોતાની) તથા સુરની
પીડા, ઈત્યાદિ વચ્ચના સૂત્રધારે કલા છે

૧ ચતુષ્પદિકા—ચાર પદનુ એક જાતનુ નાટકનુ ગાયન, વનિતા
૪૦—શ્રીએનો ધર્મ એવો છે કે તેમણે પોતાના નાથને નિરજન (પરમે
શ્વર) ગણવો મિલને—મેળાપમા તેના મેળાપથી પોતાનો શોક દૂર કરવો
ગમે તેમ કરીને પણ નાથને પ્રસન્ન કરવો તે વિષે કહે છે સ્વયંના ૪૦
સ્વયંના—પોતાના આ ગર્ભાકમા અદિતિના કુડળનુ હરણ કરવાથી ભૈ
માસુર સાથે દેવોને યુદ્ધ થતા દેવાનુ સંસ્થ હરણ થશે અને તેથી તેઓ
પીડા પામશે, એ કાર્ય અથવા દુળ ઉત્પન્ન કરવાનુ છે સ્વામીને પ્રસન્ન
કરવાને અલકૃત થઈને તેમની પાસે જવું જોઈએ અને અતકાર ન હોય
તો બીજના માગી પણ લાવના એવો શિષ્ટ ઉપદેશ હોવાથી દિતિએ અ
દિતિ પાસે કુડળ માગ્યા અને તેણે તે ન આપ્યા તેમાથી દેવદૈત્યને યુદ્ધ
ઉત્પન્ન થયું છે માટે ચતુષ્પદિકા લખેના 'સ્વયંને ૪૦' વાક્યો બીજ-
૩૫ છે અને તેથી બીજસ્થાપન ૩૫ રગપ્રશસ્તિ વર્ણી છે વળી અહીં
સૂત્રધારના વાચ્યનો અર્થ ગ્રહણ કરીને પાત્રનો (દિતિનો) પ્રવેશ થાય છે
માટે કથોદ્ધાત નામે પ્રસ્તાવનાનો ભેદ વણાયો છે

પધારવાનું કહ્યું છે. મેં મારા માયાવીસુતો કનેથી સર્વ શૃંગાર મંગાવ્યા છે પણ અદિતિ જેવાં કુંડળની મારે ખામી છે (વિચાર કરી) તે એની કને જઈ લાવ્ય માગી લાવું. (એમ કહી જાય છે). (ઝ)

(શૃંગાર સજી રહી દર્પણમાં મુખ જોતી અદિતિ પ્રવેશ કરેછે.)

અદિતિ—આજ મેં સાંભળ્યું છે કે દિતિના પ્રતાદિકથી પ્રસન્ન થઈ એને ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. એ પ્રસન્ન કોઈ ન જાણે તેમ શૃંગારાદિ સજી હું તેમના આવતાંજેવજ ને માર્ગમાં દર્શન કરવા. ઊભી રહું તો સર્વે સારાં વાનાં થાય (એટલું જોલી દર્પણમાં કુંડળ જોઈ વિચાર કરેછે) આવાં કુંડળ કોઈનેય અધાપિ પ્રાપ્ત થયાં નથી અને થવાનાં નથી. એ શોભાવડેજ હું બીજી મારી સપત્નીઓ કરતાં સ્વામીને વધારે વહાલી થઈ પડું છું અને આજ પણ પ્રભુનું સહુ પહેલાં મન હરણ કરી શકીશ. (એવે ત્યાં દિતિ પ્રવેશ કરેછે.) (ઝ)

દિતિ—(અદિતિને માનપૂર્વક નિહાળી) કેમ મોટી જન ! શરીરે સુખી તો છેને ! પાશુપતેશ્વરનાં દર્શને જવાની તૈયારી કરોછો કે પુણ્યક્ષેત્રમાં જવું છે ? જન ! આજ તો મારે ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. (એટલું જોલી કુંડળ પહેરેલાં જોઈ બોલતી અટકી જાય છે.) (ઝ)

અદિતિ—(કંઈક કોપસહ) અહો એમાં તે શું ? મેં પણ પ્રતાદિ કરી પ્રભુ પ્રસન્ન કર્યા'તા. (જ)

દિતિ—(સંકોચાયલે મને) જન ! તમારે પગલે પગલે ચાલી મેં પણ તેમ કર્યું છે અને તમારી કને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા કંઈ લેવા

(ઝ) પ્રાણનાથે—કશ્યપમુનિએ માયાવીસુતો—દૈત્યો. (જ) સપત્નીઓ—શોક્યો. (ઝ) પ્રભુ—સ્વામી. અહીં કવિએ દિતિના વાક્યથી માગનારની ખુશામત પ્રદર્શિત કરી છે. (જ) અહીં મોટી શોક્યનો ગર્વ દર્શાવ્યો છે.

આવીહું. તમે મારાં સગા મોટા બેન અને અહીં પણ મોટાં સપત્ની થાવછો એટલે તમે મારી આશા પૂરગોળ.

અદિતિ—તારે જે માગવું હોય તે માગી લે અને ઉતાવળ કર્ય કે નારા નિત્યનિયમમાં અટકાવ આવે નહિ

દિતિ—(મહામહાયત્રે ઉચ્ચાર કરી) ત્યારે બેન ! આ તમારા કેડળ મને આજનો દહાડો પહેરવા ન આપો ! (એટલું કહી નીચું બુએઢે). (જ)

અદિતિ—ના એ તો હું કોઈનેય આપતી નથી અને આપનારેય નથી; તારે બીજું જે કંઈ જોઈએ તે માગી લે.

દિતિ—(સકોપ) બીજાને શું મારે ચૂલામા ઘાલવું છે ? વારું હું માગવા આવી છતાં જો તમે નથી આપતા તો હવે એ સુખે વાપરજો (એટલું બોલી પોતાના આત્મપક્ષીય લૌભાસુરતુ સ્મરણ કરે છે અને તે એકાએક સઆજ્ઞ સજી પ્રવેશ કરે છે) (ઇ)

લૌભાસુર—(દીર્ઘસ્વરે) અહો માતે ! શી આજ્ઞા છે મારું સ્મરણ કેમ કર્યું ? શો ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે ? શું હું ઇંદ્રલોકમા જઈ ઇંદ્રને જીતુ એમ તમારે કહેવું છે ? બોલો બોલો; આજ્ઞાનુવર્તન કરવા હું સર્વ પ્રકારે સજ થયેલો છું એમ જાણો. (ઈ)

દિતિ—(આશ્વાસનસહ) વત્સ લૌભાસુર ! તારૂ કલ્યાણ થાવ મારી ઇચ્છા એટલીજ છે કે આ અદિતિએ કાને ઘાલેલા કેડળ તું મને હમણા અપાવ્ય એટલાજ માટે મેં તારૂ સ્મરણ કર્યું છે.

લૌભાસુર—અહો, એમાં તે શું માગ્યું ? (દીર્ઘે સ્વરે) અરે

(જ) અહીં માગનારની દીનદશા વર્ણવી છે (ઇ) આત્મપક્ષીય—પોતાના પક્ષનો દિતિ દૈત્યોની માતા હોનાથી બધા દૈત્ય તેના પક્ષનાજ સમજવા (ઈ) માતે—હે માતા આજ્ઞાનુવર્તન—આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું

હે સુરજનની ! હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી કુંડળ પાછાં આણી આપું છું,
(એમ કહી બાકીના એકાદશસહ ઇન્દ્ર યુદ્ધ કરવા જાય છે અને અદિતિ પણ
એકાત રચનમાં જઈ પતિરમરણ કરતી બેસે છે) (ક)

(દિતિ અને ભોમાસુર પ્રવેશ કરે છે.)

દિતિ—(નિશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ ! જે માટે આટલી બધી
મેહેનત કરી તે સહુ શીગટ ગઈ હું પ્રભુને રીઝાવવા કુંડળ લેવા ગઈ
તે ગઈ અને પ્રાણનાથના આવવાનું મુહૂર્ત વટી ગયું ! અરે, પ્રભુ કહી
આવીને પાછા ગયા હશે તો ! હા સુત ! હા ભોમાસુર ! મેં જે અર્થે
આટલું બધું કર્યું તે અમથું થયું, અને હવે અદિતિના પુત્રોથી મારે
પીડા સહન કરવાની કર્મેલખાઈ. હે વત્સ ! જે આ કુંડળ, તારે કાવે તે કરચ.
(એમ કહી કુંડળ આપી દે છે અને આંખો મીંચી દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખે છે) (લ)

ભોમાસુર—અહો માતા ! તું શાકાને ચિંતા કરે છે ? આ
મારું વૈભવવાસ્તુ હું તારું રક્ષણ કરવાને ચોજું છું. (એવે ત્યા વજ્રધારી
ઇન્દ્રને આવનો જોઈ) માતા ! જે જે પેલા ઈન્દ્રાદિ દેવ આવ્યા, આ મારું
અસ્ત્ર તારું રક્ષણ કરશે; તું નિર્ભય રહે. (એટલું કહી પોતે ત્યાનો ત્યા
અગ્રોપ* થઈ જાય છે અને દિતિ ઇન્દ્રાદિને જોઈ સતાર્થ જાય છે.), ,

ઈન્દ્ર—અહો વત્સ ! બંધુઓ ! જુઓ જુઓ. માયાવી અદૃશ્ય
થયો અરે આ મને અસ્ત્ર વાગ્યું, કાઢો કાઢો ! એ કયાથી આવ્યું અને મને
કેમ વાગ્યું ? હાં હા, હું સમજ્યો, આ તો એ દુષ્ટે દિતિરક્ષણાર્થે વૈભવ-
વાસ્તુના પ્રયોગ કર્યો છે. (એવે બીજાઓને જોયોભય અસ્ત્રોના પ્રહાર થાય છે
તે જોઈ) અરે બંધુ ! રિબંધુ ! હા બ્રાત ! તમે તમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર તજી દો અને
મનથી પણ એ દુષ્ટ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ધારશો મા, ધારશો મા. (એમ

(ક) વસુધરા—પૃથ્વી. (લ) અમથું થયું—મિથ્યા થયું * ત્યાને
ત્યા અગ્રોપ થવાની રંગશૂભિમા ગોઠવણ પડે તાં થતી હોને એમ આ
પરથી સમજાય છે.

બોલી પોતે વજૂ તણ દેહે તે જોઈ બીજા સર્વે પણ તેમ કરેછે એટલે જણ-
વાસ્તવું બળ શાત થાયછે અને બારે જણ ત્યાથી નાશી જાયછે) (ગ)

(મહાપીડિત વેશે બૃહસ્પતિ, તારા અને શચી પ્રવેશ કરેછે)

શચી—(નિશ્વાસ નાખી) અહો ભગવત ! અહો ગુરુવર્ય !
આહા દેવાચાર્ય ! આ શુ કષ્ટ ! રે પ્રભુ ! દુષ્ટે મારી શી દુર્દશા કરી !!
જો ભગવંત તમે મને મુક્ત ન કરાવી હોત તો હું અવશ્ય મારા પ્રાણ
તજત અરેરે શું એનું કપટ ! (એટલું બોલી પૃથ્વી પર પડી જાયછે)

તારા—અહો ભગવતિ ! તારે આમ કરવું ઘટે નહિ એ દુષ્ટને
ત્યાં નહિ દૃષ્ટે એટલે તરતજ અમુરારિ ઈંદ્રિયોકમા આવશે અને સર્વે
દાનવોનો નાશ કરશે (એમ કહી માથે હાથ ફેરવી આશ્વાસ્ત્ર કરેછે) (ઘ)

બૃહસ્પતિ—ભગવતિ ! શાત થા, શાત થા; આ મસાગ મહા-
વિકટ છે. (એવે ડોઢ આવતાના પડધા સભાગાય છે અને સર્વે જણ ભયથી
નાસાનાસ કરે છે). (ઙ)

(ઈંદ્ર પ્રવેશ કરી)

ઈંદ્ર—અરે ભૌમાસુર ! તે મારી મિત્રપત્ની, ગુરુ, બંધુ, અમા
ત્યાદિકનો નિયોગ કરાવ્યો અને વિધિ તિથિ માયા વેશે મને ગ્રહણ કરવા
મારી પછા અસુમેને દોડાવ્યા ! વાર કીકજ છે (એમ કહી શ્વાસોચ્છ્વાસ
લે છે) આહા શું એનું કપટ ! હું માતાનું રક્ષણ કરવા ગયો, ત્યા મેં
એને જોયો અને હું આહાં આવ્યો એટલામા તો એણે મારે મર્તિવ
હરાણ કરી લીધું ! (વિચાર કરતે રહે) હવે મારે કેમ કરવું ? (મોટેથી)
હા હાં મહુ છે કે:—

(ગ) માયાવી—ભૌમાસુર અદૃશ્ય—અતર્ધાન પ્રયોગ—ભોગના.

(ઘ) અમુરારિ—દૈત્યોનો શત્રુ—ઈંદ્ર.

(ઙ) નામાનામ કરેછે ઈં—આ વાચ્યથી બૃહસ્પતિ વગેરેના
મન ભૌમાસુરના ભયથી ચકિત થઈ ગયા હતા, એમ સૂચવ્યું છે

શ્લોક.

ભયને સમયે અતિ નિર્ભયતા,

ધરતા કરતા કંપ વિક્રમતા;

દ્રુતા દ્રુતી ગતિ કાળતણી,

દડ થા દડ થા મન ! પીડ ગણી,

૨

તારા—(સઆશ્ચર્ય) અહો પ્રભુ ! પતિ ! ભુજો ભુજો; અ-
સ્વર તો સુરેન્દ્રનો હોય એમ લાગે છે.

શાસ્ત્રી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા તારા માતા ! એ તો કોઇ વેશ
ધારી દુષ્ટ દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માડે છે)

બૃહસ્પતિ—(સ્થિરદૃષ્ટિએ જોઇ) હા હા એ તો એજ.
(શાસ્ત્રીને દોડતી અટકાવે છે).

શાસ્ત્રી—(સભય) ના પિતા ! ના ગુરુ ! એ ના'ય ના'ય. એ
તો કોઇ વેશધારી દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માડે છે)

બૃહસ્પતિ—સ્થિર થા, સ્થિર થા; શાંતિ પામ્ય, શાંતિ પામ્ય.
હું તને અલય આપુ છું કે નો કોઇ વેશધારી દાનવ મારી નિરીક્ષા-
માં આવશે તો હું તેને બાળી ભસ્મ કરી દઇશ. (એવે ધ્વજ અતિ કને
આવી પહોંચે છે). (ચ)

ઈન્દ્ર—(દુર્દશાવાળાં આપ્તોને ન ઓળખતાથી નમન કરી). અહો
ભગવંત ! આપ કોઇ મહર્ષિ હો એમ દેખાય છે. શું તમે પણ દાનવોના

૨ શ્લોક—તોટક ભયને ઇન્દ્ર—ધીર પુરુષો ભયના સમયમાં અતિ
નિર્ભયપણું ધારણ કરેછે અને કંપવિક્રમતા (ખરીદી અને વેચાણપણા)
રૂપ વ્યવહાર ચલાવ્યા અય છે. (કંપવિક્રમતા, એ બીજા તમામ વ્યવહારનું
ઉપલક્ષક છે). કાળની ગતિ દ્રુતાદ્રુતી (કોઇવાર સુખાત્મક અને કોઈ
વાર દુઃખાત્મક) છે, માટે હે મન ! આ પીડા પણ (કાળની દ્રુતાદ્રુતી
ગતિ જેવી) ગણીને તું દડ થા, દડ થા. (ચ) નિરીક્ષામાં—એવામાં,
અયવા મારા દૃષ્ટિગોચર પ્રદેશમાં.

ભયથીજ નાસાનાસ કરી રહ્યા છોને ! (નિશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ !
શું હું તમારૂં રક્ષણ નથી કરી શકતો ? (એટલું કહી બોનતો અટકી
ભય છે) (છ)

ઝૂહરપતિ—વત્સ ! સુખી થા, સુખી થા, તું જ અમારૂં ત્રાણ
કરનાર છે તને વસ્ત્ર જોવો એ અમારા આશાપાશને શિથિલ કરનાર
છે ! અરે સુરેન્દ્ર ! શું તે અમને ન ઓળખ્યા ? (એ શબ્દ સાંભળી આમ
તેમ જોધ) (જ)

ઈન્દ્ર—(પાદમા નમન કરી) હા ગુરૂવર્ધ ! આ દશા ! મણુ !
ભાષો, ભાષો, મારો મિત્રપત્ની અધુના કયા છે ? શિવ ! શિવ ! શું તે
પાણુ સ પત્તિની સાથે સુરારિના સપાટામા આવી ! (એ શબ્દ સાંભળી
પતિને ઓળખી) (જ)

શયી—હા પતિ ! (કટી પતિની કોટે બાકી પડે છે) હું મદભા-
ગ્યણી આ (બતાવી) ગુરૂકૃપાએ સુદૈવવાળો થઈ છું, અને તમને
નિરખી હું મારા સર્વ કષ્ટનો પાર પામી છું.

ઈન્દ્ર—(પત્નીને જોધ સહર્ષ) ગુરૂજી ! આપની કૃપાનો પાર
કોઈયકી પમાય તેવો નથી અયિ મિત્રે ! શું આપણી આ દુર્દશા !
આપણા સહાયકારી શ કર, અતુરાનન, અને હરિ છતા મારે આ કષ્ટ !
(એટલું બોલી અતરમા અતિ દુઃખ ધરે છે અને શયીને આશ્વાસન દે છે)

(છ) આપ્તોને—સ્વજનોને (જ) ત્રાણુ—રક્ષણુ વસ્ત્ર—નામ
પામેનો આશાપાશને—આશા રૂપી બંધનને શિથિન—ઢીલુ

(જ) સ પત્તિની ઇન્દ્ર—જેમ મારી સ પત્તિ સુરારિ (દેવશત્રુ—ઝૈ-
માશુર)ના સપાટામા આવી ગઈ છે તેમ માગી પત્નીને પણ તે ભેડ ગયો
છે કે નહીં ?

એવે જવનિકાંતર્ગત શબ્દ યાવ છે કે ઇંદ્રને પકડો પકડો. તે સાંભળી પડતાં આખડતાં સર્વે જાણી નાસવા માડે છે) (પ્ર)

રૂક્મિણી—(સજલ નેત્રે) આર્યપુત્ર ! ઊઠો ઊઠો; અને ચક્ર લઈ એ દુષ્ટ દાનવનો ઘાત કરો. (ટ)

સત્યભામા—મિત્રતમ ! તમારું શૂરપણું તે શા કામનું ? જુઓ જુઓ, આ બિચારાં સુખિયાં ન દાડાવાધી કેવું કષ્ટ વેઠે છે । (એટલું બોલી અશુ ટપકાવે છે)

શ્રીદામો—(ધૂજતો કૃષ્ણની પાછળ બરાધ જઈ) મહારાજ ! રક્ષણ કરો રક્ષણ કરો.

કૃષ્ણદેવ—આરો મિત્રતમાઓ ! અરે વયસ્ય ! આપણે પ્રેક્ષક છીએ અને આ નાટક છે. બી'શો મા બી'શો મા. નાટકાર્ય ! ધન્ય છે ધન્ય છે । (એવે થોડક આગળ જઈ ઇંદ્રાદિ સહુ ઊભા રહે છે). (ઠ)

ઈંદ્ર—(આશ્વાસનપૂર્વક) આ મારા વજ્રથી હું ભૌમાસુર વગર ગમે તે દાનવનો નાશ કરવા શક્તિમાન છું. (સચીને આલિંગન દઈ) મિયા ! તું મારેમાટેજ તારે આ કષ્ટ બોગવતું પડેછે ?

શ્લોક.

કલકલકલ સૂણી, ત્યાગિયો તેં અધુના,

વલકલવતી ભાણું, શક્તી તું વડું ના !

(પ્ર) ચતુરાનન—અહ્યા જવનિકાંતર્ગત—પડતાની અદરથી (ટ) મર્લાકવડે—જે અમર કરતી હતી તે થઈ છે એમ જનાવ ઘને દરિ પ્રેમકાન્નના વિચાર જાણુને છે રૂક્મિણી ઇ.

(ઠ) રૂક્મ અને જાતાનક રનમા પ્રેક્ષક તદ્વિધન થયાં છે એમ જણાવવાને કૃષ્ણ નાટકાર્યને ધન્યવાદ આપે છે

અલક રાચિલ આ હા ! ભાગ્યહીણો હું ભાણું,
 અલક પલક પૂરી, પલિન ! શે ના નિહાણું ?

૩

અપિચ—

તદપિ તરણી તારી, કાંતિ કાપે હૃદ આ,
 અખર પ્રસર કેવો, શાંતિ અર્પે મુદ્દ હા !
 નહિ નહિ નહિ નારી, ચોગ્ય આ કષ્ટ સે'વા,
 મિલન મરણ જેવું, લાગિયું દુઃખ દેવા !

૪

(એવે જવનિકાતર્ગત ભૌમાસુરના શબ્દ જેવો મોટેથી શબ્દ થાય છે કે) શું શકે શચીસહ આ અરણ્યમાં છે ! કેમ ? એ મને જાણતો નથી ! પરિજનો ! પરિજનો ! મને એકવાર જતાવો ! જતાવો ! એટલે એને હું મારા વૈભવવાસ્તવથી દુઃખ કરી શચીને પટરાણી કરું.

૩ શ્લોક—માલિની. કલ ઇં—હે પલિ ! આ રાક્ષસોનો કલ કલ (સુધ્ધની કીકીઆરીઓ) સાંભળીને તે તારો કલ (મધુર અવાજ) અધુના (હમણા) તમ્બો છે, અને હું તને વલકલવતી (અડતી છાલનાં વસ્ત્ર પહેરેલી) જોઉં છું. અરે ! એવી તું ઈંદ્રનીજ પત્ની છું ના ? અર્થાત્ તું ઈંદ્રની વધૂ છતાં તારી આ સમયે આવીજ દશા થઈ છે ! હા (અરે) ! હું હીણમાત્રી આ તારા અલક (કેમ) ને રાચિલ (લીલા પડી ગયેલા—વીખેરાઈ ગયેલા) ભાણું છું ! ! અને હે પલિ ! તારી અલક કાંતિ) આજ હું પૂરી પલક (વાર મુઠી) પણ કેમ જોતો નથી ! !

૪ દુઃખથી તારી દશા એમ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે તમાપિ તારું નાનુક સૌંદર્ય તને છોડીને ગયું નથી, એમ કહી દિલગીર થાય છે : તદપિ ઇં—હે તરણી ! એમ છતાં પણ તારી કાંતિ મારા આ હૃદયને કાપી નાખે છે—દુઃખિત કરે છે ! હે મુદ્દ ! (હર્ષ આપનારી સ્ત્રી !) એ તારી કાંતિનો અખર (પ્રસંગ) પ્રસર (ફેલાવો) કેવો શાંતિ અર્પે છે ! મિલન—આ પ્રિયતિમાં તારો મેળાપ. નિરપરાધી કેમજી સ્ત્રીની આવી દશા વધુને પાછળ વર્જાપણા કરજીનું ઉદ્દીપન કયું છે.

શાસ્ત્રી—(ઇંદ્રને બાજી પડી ક્રુજતે અગે । હા નાથ ! હા નાથ !
અસુર ! અસુર ! સુર સુર ! આ આવ્યો વ્યો વ્યો ! (૬)

ઈંદ્ર—(સમય) અહો ગુરુવર્ય ! હા ભગવત ! હવે હું શું
કરું ? કયા નામુ ? અને કયા વાસા વસુ ? હે દેવાચાર્ય ! હું માગ
છવિત રક્ષાગુર્યે આમ વિવપતો નથી, કિતુ આ મારી મિત્રા આ
મારા ગુરુતની, અરે હા ! એટલું જ શાકાજે ? આ સર્વે ત્રિલોક, એ
કુષ્ટના, નાસથી ત્રાહિ ત્રાહિ કરી રહ્યો છે (૬)

શ્લોક.

નથી વૃષ્ટિ થાતી, રસકસ ગયો ભૂમિભરથી,
નથી યસો થાતા, દિવ નવ જમે યાતુકરથી,
ગયા હ સો ઊડી, સુરગુર ! મહુ માનસગથો,
ગયા હારી સર્વે, શરાણુ હરિ ! દ સાહો કરથી !! પ

(એવે જનનિર્મતગત ભૌમાસુર જ્યેષ્ઠ શબ્દ થાયછે કે અસુરારિને
પકડે પડે)

તાગ—(સમય) અહો નાથ ! માત્ર રક્ષાણુ કો રક્ષાણુ કરો !
હા વત્સ વાસવ ! જો જો પેલા મારાપર રૂપેનપક્ષાની પેઠે ઝડપ મારા
મને જાનવા આવ્યો આવ્યો (એટલું બોલી આખ્યો મીચી પડી જ
યછે) (૭)

રુક્મિણી—(સખેદ) આર્યપુત્ર ! જેને વિતાવેદના હોય તેજ
આવી વાતોના અનુભવ મ્હરી જાણે ! હા ! કયા દેવની પાસે હું અને
રિશુપાળાદિકનું આવવું । પ્રભુ ! અવી ઘડી માથુ કાપનારનેય દેખા

(૬) સુર સુર—ગભતટથી ' અસુર નો અ બોનાતો નથી
(૬) જાના જો નગ્વાટે માટે આક્રંદ નામે નાખ્યાન મર
પ બુમિજ થી—આખી રૂપીમાથી યાતુ—રાક્ષસો (૭) રૂપેન
પક્ષી—બાજ પક્ષી

હીશ મા ! શિવ ! શિવ ! શું બિચારી રાચીનું કષ્ટ ! (એટલું બોલી નિશ્વાસ નાખે છે) (૩)

ભૂહરુપતિ—(તારાને આશ્વાસન કરી) અહો અખલા ! તું ભયગ્રસ્ત થઈશ મા. (રાચીને માથે હાથ ફેરવી) અહો વત્સા ! તુ પણ શાત થા મારા તપોબળથી હું આટલું સ્થળ (ચોકડી કરી બતાવી) એવું નિર્મુ છું કે ત્યાં ભૌમાસુર કે તેનો પિતા પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

ઈંદ્ર—ભગવત દેવાચાર્ય ! આપની કૃપાથી સર્વે સારાંવાના થશે

(એને ત્યાં ભૌમાસુર પ્રવેશ કરે છે)

ભૌમાસુર—(મોટેથી બુમો પાડે છે) ઈંદ્ર ! ઈંદ્ર ! વાસવ ! વાગવ ! ક્યાં ગયો, ક્યાં ગયો ! (ઈંદ્ર, રાચી ને તારા થગ થર કાપતા પૃથ્વી ઉપર પડી જાય છે અને ઈંદ્રાદિકને સા ન જોવાથી ભૌમાસુર ચાલ્યો જાય છે) (૪)

ભૂહરુપતિ—અહો પુરુષ ! જેમ હિચ પ્રત્તરહર્થ્ય ર ગિરા-જેલાને વ્યાધની ગર્જના બાધ કરતી નથી, તેમ મેં તમો સર્વને નિર્ભય કર્યા છે. જે તમે સર્વેએ અમુગ આ-ચો અને કોઈને પણ જોયા વગર પાછો ગયો તે જાતે જ જાય છે. તથાપિ હે મુરેંદ્ર ! તુ કદે કે હરે હ તારુ શુ મિય કરે ? (૫)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમાં તારોજ વાંક છે. તેં આવો કર્ણભય પ્રયોગ શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોકવાળાં થયાં ? (૫)

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દોડતો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે)

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. દેવાધિદેવ ! મેં સૌરાષ્ટ્ર, સૌનીર, ગાધાર, મગધ, ગન્ધપુર, શકપ્રસ્થ, મધુપુર, આફ્રિક અનેક દેશના અનેક જન જોયા છે, પણ દારે કોઈ પત્ર લઈ આવ્યો છે તે ક્યાનો છે તેને હું ઓળખી શકતો નથી તેને કાર્ય પૂજતા તે દેવશ્રીને એકાત મળવાનું વિદિત કરે છે (એટલું કહી હસ્ત જોડી બોલો રહે છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—તું તે મને એકાંત મળવા ઇચ્છે છે ? તો વાર તેને આવવા ધો—(એકાંત મળવાની વાતચીત સાંભળી રૂમિણી, સત્યભાગા, શ્રીદામો આદિક નાટકનાં સર્વ માણસો આવ્યા જાય છે).

(વરાયો આહીર પ્રવેશ કરે છે)

વરાયો—(કૃષ્ણને ન ઓળખનાથી) અલ્યો, તું મને ક્યાંક લઈ જાહે મહ ? મુજનઈ આ નયરીનો નાહ દરશઈ ઇમ કિમઈ ન કરઈ. (૭)

(૫) કર્ણભય પ્રયોગ—કર્ણસભય નાટકની યોજના (૬) સૌરાષ્ટ્ર—મેરઠ માવીર—મિથદેશ. ગાધાર—કંદહાર. મગધ—બાહાર ગન્ધપુર—હસ્તિનાપુર શકપ્રસ્થ—ઈદ્રપ્રસ્થ મધુપુર—મથુરા નાટક (ગર્ભાંક) જોવાથી દેવતું કષ્ટ નિવારણ ક્રમ્પા જાણી થઈ આવેથી ઉત્ક્રાંતે મંદ ક્રવાને તથા પારિજાતનો પ્રસંગ આણવાને કવિએ અહીં પ્રકરી રૂપ વસ્તુ વર્ણનને ઈતિહાસનો વિસ્તાર કર્યો છે

(૭) અલ્યા તું મને ક્યાં લેઈ જાય છે ? મુજને આ નયરીનો નાથ દેખાય એમ કેમ નથી ક્રનો ?

કૃષ્ણદેવ—(વ્રજના જનને ઓળખી) વયસ્ય વશલા ! અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય. આ હું અહીં બેઠો છું

વશલો—(નિહાળી જોયા પછે) આહા ! ન દકનઈ ! તમિ તો મોઢેરી નયરીના નાહ થ્યા, પછઈ અમઈ કિમઈ કરઈ ઉલખઈ ? ન દકનઈ ! રાધઈ ઈ અપ્પઈ (એમ કહી કરમા પ્રેમપત્ર આપેછે) (મ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રેમપત્રિકાને હૃદયસરસી દાખી) કેમ વશલા ! વ્રજમા ન દ, ઉપનંદ, યશોદામાતા અને રાધિકા આદિક સર્વે કુશળ તો છેને.

વશલો—ન દકનઈ ! ઈ હઈ અવ્વઈ અનઈ રૂડઈ રઈ વધઈ તિ કિમઈ સુણઈ ? (મ)

કૃષ્ણદેવ—વારૂ ભાઈ હું ત્યાં આવી સર્વેને સુખી કરીશ પણ તું હમણાં તો આ દ્વારપાલક સાથે જઈ સ્નાન ભોજનાદિ કરી સ્વસ્થ થા અરે દ્વારપાલક ! એ મારો આપ્ત છે માટે એની સારી સલાવના કરવામા આવે તેમ કરજે.

દ્વારપાલક—વારૂ મહારાજ ! (કહી તેને લઈ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—હા હૃદય ! તુ તો નિઠુર થઈ ગયું છે કિંતુ તે તારી નિઠુરતાનો કંઈ પણ વિચાર ન કરતા વ્રજવનિતા તો તારી કોમળતાને કમળથી પણ અધિક માન્યા કરે છે. (પ્રેમપત્રિકા ઉઠેલતા ઘણો ભાગ કોરો જોઈ) હે હૃદય ! આથી પણ તારે સમજવાનું છે કે તારો ઘણો ભાગ આમ કોરોકટ થઈ પડ્યો છે. (બે ત્રીગણો કાળા રંગે લખેલી જોઈ) આહા ! હે હૈડા તુ સમજ કે જે તારામા કિચિત્ રંગાયલું છે

(મ) આહા ! ન દકનઈ ! તમે તો મોઢેરી નગરીના નાથ થ્યા, પછે અમે કેમ કરી ઓળખીએ ? ન દકનઈ ! રાધાએ આ આપ્યું છે
(મ) ન દકનઈ અહીં આવ્યા, અને રૂઢેરી વધાઈ તે કેમ સાબજે ?

તે કૃષ્ણશૂરંગવાળું જ છે ! (એમ પોતાના હૃદયને ઠપકો દેઇ એમપત્રિકા વાચેછે.) (ય)

ગીતક.

વિદરભ દશી જઇ, આદખર લઇ અવિવા;

રહઇ અંતખર રાઇ, કિમઇ ગ્રસઇ નવિ તિ ભિયા. ૭

આહા ! શાં એનાં મણ્ણલતંતુવત્ મૃદુવચનો છે. અરે હૃદય ! આમ તારે કમળપર કુહાર રૂપ ધારણ કરવું ઘટિત નથી. (વિચાર કરી મને કોઇ પણ સમય નિશ્ચિતિનો મળનાર નથી અને મારાથી જઇ મિયાને પ્રેમાલિંગનદઇ આશ્વાસન કરાવાનું નથી. ત્યારે મારે કેમ કરવું ? (દૃઢ વિચાર કરી) અધુનાજ એક બે વાસર વ્રજમાં વાસ કરી આવવો. (એવી ધારણા દૃઢકરી દારપાલક ! દારપાલક ! કહી તેને બોંધાવે છે) (ર)

દારપાલક—(કને આવી નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર દો. મહારાજ પરિજનને શી આજ્ઞા છે ?

કૃષ્ણદેવ—જ જઇ દારકને સત્વર બોલાવી લાવ. (લ)

(ય) નિષ્કુર—કૂર કોરોકટ—રોદ વગરનો. ૭ ગીતક—પ્રાકૃ-તમાપાનો મોરડો. વિદર્ભદેશમાં જઇને આગ્રક્ષર લેઈ આવ્યા; હે રાય ! હવે અંત્ય અક્ષર રહ્યો, તે હે ભિયા ! તમે કેમ ગ્રસતા નથી ? અર્થાત્ ' રાધી ' તમને પ્રથમ વાહાવી હતી. પણ તેના નામનો પ્રથમ અક્ષર (રા-લક્ષ્મી) તો તમે વિદર્ભ દેશ જઇને લેઇ આવ્યા (રકિમણી લક્ષ્મીનો અવતાર છે, એ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે) હવે તેનો અંત્ય અક્ષર ધી (બુદ્ધિ) રહ્યો છે તેને કેમ મદુણ કરતા નથી ? અર્થાત્ વિચારશન્ય થઇ અમને સજારતા કેમ નથી ?

(ર) મૃણાલતંતુવત્—કમળના ઢાંડાને બામતા જે તાતબૂ જણાય છે તેના જેવાં કોમળ અને રોદવાળા મૃદુ—કોમળ. કુહાર—કોરોવાડો. વાસર—દિવસ. (લ) દારકને—દારક નામના સારથીને

દ્વારપાલક—જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા. (એટલું કહી ઉતાવળે ચાલ્યો જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—આહા ! રાધીના અપૂર્વ પ્રેમ તે રાધીમાંજ ઘિરાલે છે:—

શ્લોક.

અનુદિન અન્યા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિની સવિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રયંડ આ રાધી ! ૭
(એવે દારક પ્રવેશ કરેછે)

દારક—(નમન કરી) દેવાધિદેવના જય હો. આયુધ્યમન ! મને શી આજ્ઞા છે ? (વ)

કૃષ્ણદેવ—હે સૂત ! આપણે કાલે વ્રજભણી જવું છે, માટે તું માતઃકાલમાં સર્વ સાહિત્યસહ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કરજે.

દારક—આયુધ્યમનની આજ્ઞાનુરૂપ હું સર્વે સજ કરી દેવશ્રીને વિદિત કરીશ.

(એવે ઉતાવળે દોડતો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે).

દ્વારપાલક—દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ અંતઃપુરપાલિકાએ કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિનું દેવાધિદેવના કલ્યાણ પ્રમાણે સર્વ આતિથ્ય કર્યું છે. (એ સંદેશો શ્રવણ કરી કૃષ્ણદેવ આવેલા આહીરને ભડી જાતે મળવા જાય છે અને સૂત પોતાના મંદિર ભણી ચાલ્યો જાય છે). (શ)

૭. શ્લોક—ગીતિ. અન્યા—માયા. જેમ પદ્મિની (કમળ) સવિતા પ્રત્યે પ્રીતિ રાખેછે તેમ, મારું અખંડ આરાધન કરીને મારા ઉપર રાધીએ અનુદિન માયા ધારી (રાખી) છે, પણ હે રાધી ! આ (હું કૃષ્ણ). જન તો પ્રયંડ (ધણેજ) નિઃસ્નેહી છે.

(વ) આયુધ્યમન—સારથિએ રથાને કગવાનું સંબોધન (શ) અંતઃપુરપાલિકા—અંતઃપુરનું રક્ષણ કરનારી મુખ્ય દાસી.

કૃષ્ણદેવ—અહો દારપાલક ! તે આવેલા આહીર અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન મને બતાવ્ય.

દારપાલક—દેવ આણીપા, આણીપા, (એમ માર્ગ જોત-
દેવ દારપાલક સાથે ચા'વા જાય છે)

(વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરે છે).

નારદ—અરે શું આશ્ચર્ય કે વાસુદેવ નથી સત્યભામાને મંદિર
કે નથી રૂકિમણીને ત્યાં. મેં રાજસભા, વાસુદેવગૃહ અને સંકર્ષણસદ્ગમા
શોધ કરી તથાપિ ત્રીકમની ભાજ મળી નહિ. જે કાર્ય નટ રૂપ ધારી
સાવિત્રી, પાર્વતી, બૃહસ્પતિ, તારા, શક, રાચી અને યમાદિ દેવો ન
કરી શક્યા તે કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો ! અરે આ તે કેવા અજન્યમાં
હું અહીં આવ્યો કે દમોદરનાં દશનજ થતાં નથી. (એવે આવતા
દારપાલકને જોઈ) અહો દારપાલક ! અધુના તમારા દેવ ક્યાં
બિરાજે છે ? (વ)

દારપાલક—(નમન કરી) ભગવંત બ્રહ્મકુમાર ! દેવશ્રી વ્રજથી
આવેલા અતિથિ કને અતિથિસત્કારસ્થાનમાં પધાર્યા છે. દેવર્ષિને ત્યાં
જવાની ઇચ્છા હોય તો હું માથે આવુ

(વ) સંકર્ષણસદ્ગ—બળરામનું ઘર. નટરૂપધારી—ગર્ભાંકમા—
નાટક કરનારા પાત્ર ઓળખાવનાર આ વાક્ય છે. સાવિત્રીએ દિતિનો અને
પાર્વતીએ અદિતિનો વેશ લીધો હતો બૃહસ્પતિ, તારા, શક, અને રાચી, તો
તેઓ પોતેજ થયા હતા, યમાદિ દેવોએ ભામામુરાદિનો વેશ લીધો હતો
એમ નારદવચનદ્વારા કવિ સ્તવન કરી જાય છે ' કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો,
—અર્થાત્ તે મર્ચ માધનાને હું પુષ્પ લેઈ સત્યભામાનો શોધ હતપન્ન કરવા
આવ્યો છું, એવી ગીતે પ્રથમ અત્યંત ગૃહ ગએલા બીજનો લગાર વિસ્તાર
કરી બતાવ્યો છે, માટે મુખસધિનું પરિકર નામે અંગ વર્ણાય છે અજ-
ન્યમા—અપશુકનમા.

નારદ—હા, મારે ત્યાં જઈ ત્રીકમને મળવાની વાંચ્છના છે, માટે તું મને ત્યાં લઈ આણ્ય (પછે આશ્વર્થપાત્રી દ્વારપાલક ન સાંભળે તેમ) અહા ! શા નિદ્રાશો ત્રિકાળદર્શી હોય છે ! મને શકે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અદિતિકુંડલાહરણને કશ્ચમય પ્રયોગ કરી બતાવ્યો તેમાં દયાળનું માનસ દ્યાર્દ્ર ભાવવાળું થયું તથાપિ અજ્ઞાતા કોઈ પ્રજાઆહીર આવ્યો તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજ્ઞાતા આવરણમાં આવી પડ્યા, માટે તમેજઈતેમને સુરકષ્ટનું સૂચન કરો જેમ ભૌમાસુરનો વધ સંતર થાય તેમ કરો. (એવે અતિથિસત્કારસ્થાન નિકટ આવી પહોંચે છે અને ત્યાં કૃષ્ણદેવ તથા વશલા આહીરને વાતો કરતા જુએ છે). (સ૦)

કૃષ્ણદેવ—(નારદને જોઈ ભિન્ન થઈ નમન કરે છે) અહો ભગવત પધારો ! પધારો ! (એમ કહી આસન પર બેસાડે છે)

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! આ બ્રહ્મર્ષિનું પૂજન કરવા અંતઃપુરપાલિકાએ અર્ધપાદાદિક આણ્યાં છે.

કૃષ્ણદેવ—(તે સર્વ સાહિત્ય લઈ મુનિનું પૂજન કરે છે) ભગવત ! આજ મારું ધન્યભાગ્ય કે પ્રભુએ મને પાવન કર્યો ! કહો મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

નારદ—(પુષ્પ બતાવી) અહો વાસુદેવ ! આ પારિજાતક પુષ્પ હું અકુલધિષ્ઠ્યમાથી લાવ્યો'તો તે તમને આપવાની ઇચ્છાથી મારું અહીં આગમ થયું છે. (એટલું કહી પુષ્પ આપી ચાલ્યા જાય છે અને કૃષ્ણાદિક તેમને જતા જોઈ નમન કરે છે). (દ)

(સ) દયાળનું—કૃષ્ણનું માનસ—મન દ્યાર્દ્ર ભાવવાળું—દયાવડે પીગળેલું. અજ્ઞા—ક્રિતાવળો; તરતજ પૂર્વઅજ્ઞાના—પૂર્વની માયાના આવરણમાં—આચ્છાદનમાં કાર્ય સિદ્ધિ થવા માટે નારદની યોજના કરી છે માટે મુખ્ય સંધિનું સુક્તિ નામે અગ વર્ણાયું છે. (દ) અકુલધિષ્ઠ્યમાથી—સ્વર્ગમાથી આગમ—આગમન.

કૃષ્ણદેવ—(પુષ્પપરિભજે કામાતુર થવાથી) અહો વયસ્ય ! હવે તુ સુષ્ટિ શયન કર્ય આપણે અવસ્ય માત કાલે વેહેલા ઊઠી પ્રજ ભણી સિધારીશું (એટલુ બોલી કૃષ્ણદેવ સત્યભામાના મદિર ભણી જાય છે અને આહીર વૈભવ જોઈ વિરમય થતો શયનગૃહમાં જઈ સૂઈ જાય છે).
(સત્યભામાના મદિરભણી જવાનો માર્ગ રોકી ઊભેલી રક્ષિત્રી પ્રવેશ કરે છે)

રક્ષિત્રી—અરે આર્યપુત્રને ‘આટલી બધી વાર કેમ લાગી હશે ? પ્રભુ કોઈ બીજે માર્ગે તો નહિ ગયા હોય ! કે મને નારદ મહાર્ પારિજાતક પુષ્પ આપ્યાની ખોટી વાત તો નહિ કહી ગયા હોય ! અથવા હુ, દેવર્ષિ જવાની ઉતાવળમાં જે બોલતા હતા તેથી કંઈ તુ નહિ સમજી હોઈ ? હશે જેમ આટલુ તેમ તેટલુ ; હવે થોડી વાર વાટ જોઈ પછેજ જઈ શયન કરે આજ પ્રભુ મારે ત્યાં ક્યા પધારવાના છે કે મારાથી મદિર મૂકી ખસાય નહિ ? (એવે વેગજેથી કૃષ્ણદેવને આવતા જોઈ) હા હા ઠીક, આવ્યા તો ખરા ! સાક્ષાત્ નારદ જેવા દેવર્ષિ તે મને ખોટું સાકાજે કહે ? (એવે કૃષ્ણદેવ કને આવી પહોંચે છે અને રક્ષિત્રીને જોઈ ચકિત થાય છે) (કા)

કૃષ્ણદેવ—(સન્નાયર્ય) અહો દેવિ ! તમે અત્યારે અહીં ક્યાથી ?

રક્ષિત્રી—જ્યારે આર્યપુત્ર “નવુ નવ દહાડા” એ નહિ જૂને, ત્યારે અહીં તો તુ પાણુ જહીં જહીં દેવ જશે તહીં તહીં ગયા વગર ક્યા છૂટકો થવાનો છે ?

(કા) રક્ષિત્રીના વાગ્યો પરથી કવિએ સૂચવ્યું છે કે નારદમુનિ કૃષ્ણને પુષ્પ આપી રક્ષિત્રીને કહેતા ગયા છે કે હુ પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણને આપી આવ્યોહુ, પણ તે તમને ન આપતા સત્યભામાને આપશે, ઈ. અને તેથીજ સત્યભામાના મદિર ભણી જવાનો માર્ગ રોકીને રક્ષિત્રી ઊભી રહી હતી

કૃષ્ણદેવ—(હાથ ઝાલી) મિના ! હું તો ઉભય ચક્ષુએ સમા-
ન જોનાર જોડા હોય તેમાનો એક છું તમે અત્યારે અહીં આવી ન છોભા
રહ્યાં હોત તો પણ હું તો તમારે મદિર આવનારજ હોતો

રૂક્મિણી—આર્યપુત્રને એક આજે જોનાર તે કેમ કહેવાય !
મહારાજ એટલી સફાઈ કરોછો ત્યારે કહો જોઈએ કે જો મારે ત્યા
પધારવાના હતા, તો આ અવજો માર્ગે આવવાનું શું પ્રયોજન
હતું ? (સ્તા)

કૃષ્ણદેવ—મિનતમા ! મારા શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકવાનું મદિર અહીં
છે તેનોય જો તું વિચાર નથી કરતી તો પછે હવે મારે તને શું કહેવું ?

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! “હોઠ સાજી તો ઉત્તર ઝાઝા” એ વાણી
વાત છે (કૃષ્ણદેવનો હાથ ઝાલી) મહારાજ તમે છત્યા અને મારે મદિર
પધારતા તો તે મેં જાણ્યું, જો એમજ હોય તો આવો મારી સાથે
જોઈએ ?

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ત્યારે હું શું અસતર વડુ છું ! આ શસ્ત્રાસ્ત્ર
મૂકી જાન તમારી પાછળજ આવું છું, અથવા વિશ્વાસ ન આવતો
હોય તો તમે મારી સાથે આવો એટલે આપણે બેન જણ સાથે જોઈએ

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! આપને વિશ્વાસે તો વિર્ભધી અહીં-
લગી આવ્યા છોએ અને તે ન આવતો હોય એમ કેમ કહી શકાય ?
પણ મહારાજ, એ બોલેલી વાત સાચી કરવાની ભાજગડ પડી મૂકી
જેમ વાર વાર શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી મારે મદિર પધારો છો તેમજ આ અવસરે
પણ પધારો, એટલે હું મારૂં ધન્ય ભાગ્ય માનીશ

કૃષ્ણદેવ—તારૂં ત્યારે એમ કરો, અમારે ક્યારે કોઈએ વાતની
ના છે ? (એટલું કહી રૂક્મિણીનો હાથ ઝાલી કૃષ્ણદેવ ચા-ચા જાય છે)

(સ્તા) અહીં સ્તેહભરેના વાગ્યથી રૂક્મિણી પોતાનો અર્થ સાધી
સે છે મારે અનુનય નામે નાટ્યતક્ષણ વર્ણાય છે

(સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે)

સત્યભામા—હુલા નાગરિકે ! આજ આર્યપુત્રને આવતાં કેમ વાર લાગી હશે ? કંઈ બીજે તો નહિ ચઢી ગયા હોય ! પણ સખિ ! મારી તો ખાતરી છે કે પ્રિયતમની મારાપર જે પ્રીતિ છે તે બીજા કોઈ પર ક્યારેય થવાની નથી ! જા જા સખિ ! તું થોડેક લગી જઈ જો. હવે તો આવવાની વેળા થઈ છે. (ગા)

નાગરિકા—એમ “ઉતાવળો આંખા તે શી રીતે પાકે” ? જો તારા મનથી તને દેવ અહીંજ પધારશે એવી ખાતરી છે, તો પછે આમ અધીરી શાકાને થાયછે ?

(એવે વિધિ હર વિષ્ણુ, વિધિ હર વિષ્ણુ, એમ બોલતા અને વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા— (નારદને જોઈ સઆશ્ચર્ય) અહો ભગવંત ! આજ મારા પર આટલી મોડી રાતે કૃપા કરી ! પ્રભુ ! પધારો પધારો ; (એવે નાગરિકા પૂજાદિકનું સાહિત્ય લાવેછે, અને સત્યભામા મુનિનું પૂજન કરેછે)

નારદ—વત્સા સત્યભામા ! હું પારિજાતકનું પ્રુષ્પ કૃષ્ણદેવને આપી જતો હતો, તેવામાં મેં તારા અંતરના વિચાર જાણ્યા નેથી કરી મને અતિશે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઈ આવી કે હું સત્વર અહીં આવ્યો. (ઘા)

સત્યભામા—ભગવંત ! મારે વિષે શી દયા આવી તે કહો જોઈએ ?

(ગા) સત્યભામાના વચનપરથી તેનું સ્વાધીનપતિકાપણું વર્ણન થયું છે. (ઘા) અંતરના વિચાર—કૃષ્ણ આવવાની ઉત્કંઠાવાળી તારી વૃત્તિ. અનુકંપા—દયા.

નારદ—ન કહેવું એજ કીક. વારૂં વત્સા ! બેસ હવે હું સ્વર્ગ-
પ્રતિ ગમન કરું છું.

સત્યભામા—ના ના ભગવંત ! કહો કહો, મને મારી સખી
નાગરિકાએ કહ્યું છે અને ખલ્લુકુમારની ઓળખાણ પાડી છે કે એ તો
ત્રેણે કાળના જ્ઞાનવાળા છે. (ઢા)

નારદ—જો તને તારી સખીએ એમ સમજાવ્યું છે તો હું કહું છું
તે સત્ય માન્ય કે તારા પર વાસુદેવની પ્રીતિ રૂઝિભણી નેટલી નથી.

સત્યભામા—ભગવંત ! મારી સખીએ મને એમ પ્રણ કહ્યું
છે કે ખલ્લુકુમાર તો “સોનાં ભગાવે અને સોના મંડાવે” તેવા છે.
પણ મણુ ! મારે વિષે તમને દયા કેમ આવી તે તો કહો. એતું તો
જેમ થવાનું હશે તેમ થશે.

નારદ—તો પછે અમારે કહેવાનું શું છે ? વારૂં ગમે તેમ થાવ
અમારે શું લેવું કે દેવું છે ? પણ શ્રવણ કરય, જો તું વાસુદેવ તારા
પર પ્રેમ રાખનારા છે એમ માને છે તો સ્વર્ગનું જે મહાસુખકર પારિ-
જાતક પુષ્પ તે તને કેમ ન આપ્યું ? (ઘા)

સત્યભામા—ભગવંત ! હમણા આર્યપુત્ર પધારી તે મનેજ
આપશે

નારદ—(હાસ્યપૂર્વક) અબલાની જાતિ આવીજ બોળી કોય છે.
વાસુદેવ તો રૂઝિભણીને ત્યાં પધારી તેને પારિજાતકનું પુષ્પ આપી
નિહાર કરે છે, અને તું તેની આશા રાખી આમ અદૃજાય છે ! વારૂં વ-

(ઢા) ઓળખાણ પાડી છે—અર્થાત્ મેં પૂર્વે આપની અવગત કરી
હતી તે માત્ર મારું અજ્ઞાનજ હવે માટે તે વિષે કાંઈ વિચાર કરશે નહિ.

(ઘા) પાઠજ વર્ણના રોષખીજનનું નિશ્ચયપૂર્વક કથન કર્યું છે માટે
પરિન્યાસ નામે સુખસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે

ત્સા ! તારું કદ્યાણુ થાવ. (એટલું કહી ખેસો ખેસો કહ્યા સતે નારદમુનિ ચાલ્યા જાયછે.)

સત્યભામા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હહા નાગરિકે ! મને નારદજીનું સર્વે કહેવું સાચેસાચું લાગે છે જો એમ હોય તો આર્યપુત્ર જેવા કોઈ સ્વાર્થી ન કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ ખોલવું કંઈ અને કરવું કંઈ એમાંના પણ ગણાય. પણ સખિ ! નારદમુનિની વાત સાચી હશે કે જૂઠી ? આર્યપુત્ર જે મારા પર પ્રીતિ રાખે છે તેથી એ વાત મને સાચી હોય એમ લાગતું નથી. કંઈ બીજા કાર્મમાં એ ગુંચાઈ પડ્યા હશે માટે આવતાં વાર લાગી અને નારદમુનિએ એમ ધાર્યું હશે કે વગર પૈસાની લડાઈ જીતવાનો આ ઠીક લાંબ છે ! મને એ પ્રજાપુત્રના સ્વભાવ વિષે આર્યપુત્રે રજેરજની સમજણ પાડી મૂકી છે. (છા)

નાગરિકા—વયસ્યા ! પ્રજાકુમાર આવી ખોટી વાત કરે નહિ. (જા)

સત્યભામા—(સકાપ) શું ત્યારે એમ હશે ? તને વળી પૂછીએછીએ ત્યારે તું તો છેકજ ડાહી થઈ ખેસે છે. (જ્ઞા)

નાગરિકા—બેન, મારે શું ? ત્યારે તુ કે'છે તેમ હશે !

સત્યભામા—(વિચાર કરી) હહા નાગરિકે ! જો તું મારી

(છા) સત્યભામાના જણવામાં હજી ખરો ભેદ આવ્યો નથી, માટે તેનાં નિશ્ચય વિનાના વાક્ય વર્ણુનિ કવિએ સંશય નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણુ છે

(જા) ચાલતી વાત પરથી નાગરિકાએ તર્ક કયો છે માટે તુલ્યતર્ક નામે નાટ્યલક્ષણ.

(જ્ઞા) સત્યભામાના કાપખીજનો અહીં નિરૂપ કયો છે માટે ઉપરોક્ત નામે મુખમંધિતું અગ.

સાથે આવે તો આપણે ત્યાં જઈ જેમ કોઈ ન જાણે તેમ જોઈ આવીએ. (જા)

નાગરિકા—આપણે જોવા જઈએ અને દેવ અહીં આવે તો ?

સત્યભામા—જોહો ! એના તો ઉત્તર અનેક છે; પણ જુઓ તો ખરું. ચાલ્ય ચાલ્ય, તું વહેલી ચાલ્ય. અલિ વાહ રે ! કેટલીક વાર ? તુંય “ટાઠી પથરા જેવી” દખાય છેને શું ? (એવે નાગરિકા તૈયાર થઈ આવે છે અને બંને જણીઓ જોવા જાય છે.)

(સુખાસન પર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ તથા રૂઢિમણી પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! હવે તો તારા મનનું સમાધાન થયુંકની કે મારા જોવા કોઈ સીધો મારાસ નથી !

રૂઢિણી—આર્યપુત્ર ! મારા મનનું તો સમાધાન થયુંજ છે. પણ પ્રભુ ! આ મહામોહકારક અને કોઈ વાર અતુલવમાં નહિ આવેલી જોવી સુગંધ ક્યાંથી આવતી હશે ?

કૃષ્ણદેવ—(ગજવામાંના પુષ્પને સંભાળી જોઈ) મિયા ! આ ધનેની વાટિકામધ્યેથી સર્વ સુવાસિત સુમનોની સુગંધ ભેગી થઈ આવતી હશે. (ટા)

રૂઢિણી—આર્યપુત્ર ! સવારે, સાંજે અને રાતે મેં જોયું છે, પણ આવી સુગંધ કોઈ દહાડોય આવતી કેમ મને જણાઈ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! તારી શંકા સત્ય છે; કિંતુ આવો સુગંધ તો અત્યારેજ આવે:—

શ્લોક.

‘ માતઃકાળ વિષે દિવેદ્ અતિશે, લોભી થઈ લાગતા,

(જા) કાર્યસિદ્ધિ થવામાટે યોગ્યતા કરી છે માટે પ્રુક્તિ નામે મુખ-સંધિનું અ.ગ. (ટા) સુમનોની—પુષ્પોની.

સાયંકાળ થયે સમૃદ્ધ ફરતા, પુષ્પો કને માગતા;
લેતા તે મકરંદ ચૂશી અપશી, ગ્રે'તા સુગંધી સદા,
રાત્રીએ નવ જાણુ થાય તમને, વે'લાં સૂએા સર્વદા.

રુક્મિણી—(હંચો શ્વાસ લઇ) પણ આર્યપુત્ર જાણે તમારી
કનેથીજ મોહક સુવાસ આવતો હોય એમ મને લાગે છે.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયા ! હવે મને અનુત્તમ સુગંધ આવવાનું
કારણ સમજાયું.

શ્લોક.

સુગંધીવાજો મેં, અતિ અરગળ અંગ ધરિયો,

પ્રિયા તારે કાને, મૃગમદતણેા વાસ ભરિયો;

ઘણાં પુષ્પો પે'ર્યા, તિલક તરણી તેડુ કરિયુ,

રીઝાવા એ સર્વે, યદ્ય ખુશી સતી, કાર્ય સરિયું ! ૯

રુક્મિણી—(સસ્મિત) આર્યપુત્ર મને રીઝાવા માટે આટલું-
બધું કરે છે તો પછે તે કોઇ બીજાને કાને બાકી રાખશે કે નહિ ?
(કૃષ્ણ ન સાંભળે તેમ) “કાગડો કામઠીને ધીરે” એમ લાગતું નથી. જો

૮ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. દ્વિરેક—બમરા. સવારે અને સાંજે
વાડીના પુષ્પોનો મકરંદ બમરા ચૂશી લેછે તેથી સુવાસ આવતો નથી,
અને રાત્રે તો તમે સદા વેહેલા સંધ જાગ્યો છો માટે સુવાસ તમને જણાતો
નથી; આજ અત્યાર સુધી જાગ્યા ત્યારે તે સુવાસ તમે જાણ્યો. સુગંધ
વાડીમાંથીજ આવેછે એમ સિદ્ધ કરવાને બમરા વગેરેનાં કારણો બતાવી
આપ્યા છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર

૯ શ્લોક—શિખરિણી. તેવું—સુગંધીવાણું. રીઝાવા ઇન્—તને રીઝા-
વવાને એ સધળું મેં કર્યું હતું; અને હવે તેથી સતી (તું) ખુશી થઇ છે
માટે મારું કાર્ય (રીઝાવવા ૩૫) સર્વું છે, ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર.

કંઈ પાશ ગોઠવાય તોજ તે તેમાં પેસે કે નય પેસે. (વિચાર કરી) પણ લાવ્યને આમ તો કરી જોઉં. (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! આમ વિધિનિપેધ શા કર્યા કરેછે ! (એટલુ કહી કને જઈ આભિગન દેછે)

રક્ષિણી—(કિંમિત્ આધી ખશી સકાપ) ખસો ખસો, આર્ય-પુત્ર ! તમે તમારે ઢંગે રહો ! અમારા સુધી એમાંનું કંઈએ હોય નહિ.

કૃષ્ણદેવ—(કંઠે કર ભરાવી) મિયા ! તું ને કહે તે હું તારૂં પ્રિય કરું, કિંતુ તારા નેપીએ આમ મારો તિરસ્કાર કરવો ઘટે નહિ.

રક્ષિણી—(નિશ્વાસ નાખી) દેવ અમારૂં પ્રિય તમે કરશો ત્યારે આમનો સૂર્ય આમ નહિ ઉગે ! (સન્નજ નેત્રે) મલુ એ દહાડા તો અમારે જતાજ રહ્યા !

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! આમ રંગમાં ભગ કરતાં હુ તને પ્રથમજ નિહાળું છું. વાર જા, તું ને કહે તે મારે તારૂં પ્રિય કરવું ; પછે કંઈ છે ? (ઠ)

રક્ષિણી—કર્ણુ કર્ણુ !

કૃષ્ણદેવ—પણ મિયા તું કહે તો ખરી. બાલ્યા વિના કોઈ દિવસે કાર્ય થવાનું છે ?

રક્ષિણી—જે આર્યપુત્ર ! એમ આગ્રહ કરોછો તો જેમ તમે શધિકાનો વેણા સ્વહસ્તે બાંધતા'તા તેમ મારી આજ ન બાધો ! મને બહુ બહુ દહાડાથી એ દેવશ્રીને કેવું આવડે છે તે જોવાની હોંસ છે. (એટલુ માગી કૃષ્ણને આભિગન દેછે)

(ઠ) રક્ષિણીનો કાર્ય સાધનાનો નિશ્ચય વર્ણાયો છે માટે કુન્તિ નામે નાટ્યાવકાર.

(ઠા) કૃષ્ણની કાર્ય કરવાની પ્રતિદ્વા વર્ણાઈ છે માટે અંધવમાય નામે નાટ્યાવકાર

કૃષ્ણદેવ—અહો આટલા બધા શ્રમે માગી માગી ને માગ્યું તે એજ કે ?

શ્લોક.

જનકસુતા સીતાએ, માગી માગી અર્જન તો માગ્યું;

ભીષ્મકન દિની તારૂં, માનસ તેણે યથા અનુરાગ્યું. ૧૦

રુક્મિણી—(સંગે) મહારાજ એવા બા'નાં કાઢવા'તાં ત્યારે આપીશ એમ શાકાને કહ્યું ? (નિશ્વાસ નાખી) અમે જાણીએ છીએ કે અમારૂં ધાર્યું દેવ કદીએ કરવાના નથી ! (સંગળ નેત્ર) "ગરીબના બેલી રામ" પણ કોણ જાણે ક્યા જઈ સૂતો છે !!

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! તું આમ કલેશ કરે કે ગમે તે કરે તેણે કરી મને ને ન આવડતું હોય તે કદાપિ આવડે ? (એમ કહી અશ્રુ લાગે છે)

રુક્મિણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી નાખી) થયું થયું મહારાજ ! બહુ થયું (એટલું બોલી સુખાસન પર સૂઈ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—મિયા આવી હક તે શા કામની ? લે ઊઠ્ય ઊઠ્ય મને જેવી આવડશે એવી વેણી ગુ થીશ. પણ તું એટલોય વિચાર નથી કરતી કે એ મને ન આવડતી હોત તો હું કેમ કરી તને મતાવત !

રુક્મિણી—(ધીમેથી ઊડી ડુસકા ખાતી) અમે અમે એવું કહીએ કેમ ? (એમ બોલતી મોઝરેલાદિક વેણી ગુ થવાનું સર્વ સાહિત્ય લાવી કને મૂકી ઊભી રહે છે) (ઢા)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ અર્જન—મૃગચર્મ માનસ ઈ—તારું મન પણ તેણે (તેવાજ કુસ્ત્રક પદાયની માગણી કરવામા) પ્રીતિવાળું થયું છે.

(ઢા) પારિજાતક પુષ્પ લેઈલેવારૂપ કાર્યનો આરબ વર્ણાયો છે માટે ઉદયમ નામે નાટ્યાવકાર

કૃષ્ણદેવ—(કર સાહી જે ચી જે પગ વચ્ચે સુખાસન નીચે બેસાડી સિરમાં મોગરેલ સિંચે છે) મિયા ! આમાં તે શું અધિક હતું ?

રૂક્મિણી—(કિંચિત્ ઉતરેલે રોષે) ત્યારે આર્યપુત્ર ! એમાં તમારે શું “ બેસરાશ બેસવાનું ” હતું કે આટલા સોંધા મોઢા થયા !

કૃષ્ણદેવ—એ મિયા ! લે, હવે વેણી તું તારે હાથે વાળી લે.

રૂક્મિણી—હવે એમ અધૂરું મૂકાવી કોણ ઊઠનાર છે ?

કૃષ્ણદેવ—અરે વાહ ! એ તે મને આવડે ? તારા જેવી હઠીલી તો મેં એકે સ્ત્રી દીડી નહિ.

રૂક્મિણી—(ગળવામાંથી પારિજાતકપુષ્પ કૃષ્ણ ન જાણે તેમ કાઢી લઇ) મહારાજ તમને આવડતું તું, અને તે કામ તમારી પાસે કરાવ્યું, તેમાં તે માફ શેનું હઠીલાપણું ?

કૃષ્ણદેવ—(વેણી બાધી ઉપર હાથ ફેરવી) લે મિયા ! હવે તે તારૂં ધાર્યું થયું કની ? (એમ કહી સુંબત કરવા જાય છે અને રૂક્મિણી બાધી ખસી જાય છે).

રૂક્મિણી—(સરિમત) આર્યપુત્ર ! જેમ તમે આટલું બધું મારે કાળે કર્યું તેમ હવે તો આ વેણીની મધ્યામધ્ય આ પારિજાતકપુષ્પ બાધી હોય અને પછે આપની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તન કરો; હવે થોડા કાળે ઉતાવળા થવામાં શો માલ છે ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—(ખિન્ન થઇ જઈ) હા લાવો મિયા ! હું એ બાધી-દહ. તમે ઠીક સંભારી મારી કનેથી એ લેઇ લીધું, નહિ તો કંઈનું કંઈ ચીમળાઈ સૂકાઈ જત ! હું એ તમનેજ આપવાનો હતો, પણ મૂલી ગયો એટલે એમને એમ પડી રહ્યું !!

(જા) પારિજાતક રૂક્મિણીના હાથમાં આવવા રૂપ કાર્પનું કપન કર્યું છે માટે ઉલ્લેખ નામે નાટ્યાલંકાર.

રુક્મિણી—આર્યપુત્ર ! હવે તો એટલાથી પતાવો તો મીઠું મળુ અતિ જૂઠું બોલ્યે તો આવરદા ઘટે !

કૃષ્ણદેવ—હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે એ મેં તારે કાનેજ આપ્યું તું. (એ શબ્દ સાંભળતાં કોઈ ન જાણે તેમ સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા—(ખીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ સંકોપ) હલા નાગરિકે ! આ શઠ સાથે સંબંધ કરાવનાર તુંજ કે ? (તા)

રુક્મિણી—(સસ્મિત) આર્યપુત્ર ! સમ ખાઈખાઈને તો તમારું પેટ ભરાઈ ગયું હશે !!

કૃષ્ણદેવ—જો તને એ મારું કહેવું સત્ય નથી લાગતું તો તું કહે તે પ્રકારે હું એ માટે તારી પ્રતીતિ કરી બતાવું !

સત્યભામા—અહિ નાગરિકા ! કાન ચોખાળી સાંભળજે !

રુક્મિણી—મારી પ્રતીતિ તો ક્યારે થાય કે જ્યારે દેવ સત્યભામાના સોગન ખાઈ કહે ત્યારે. (યા)

કૃષ્ણદેવ—હું સત્રાજિત્સુતાના અને મારી જાતના શપથ ખાઈ કહું છું કે એ પારિજાતકપુષ્પ હું તારે કાનેજ અહીં લાવ્યો તો, પણ તે જૂલથાપથી તને આપવું રહી ગયું.

સત્યભામા—(સર્વે સાંભળે તેમ મોટેથી) “ ખાવાને જગલો અને ફૂટવાને ભગલો ! ” છે કંઈ લેવા ને દેવા ? સોંધી ને સફરી સત્રાજિતની સુતા ભલી જડી છે ! પણ હું તો “ રગેરગ રધ ચોપકુ ” તેવી

(તા) સત્યભામાના દોષખીજનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો છે માટે પરિકર નામે મુખસંધિનું અંગ.

(યા) સત્યભામાના કોષખીજને ઉત્તેજન મળે એવી રીતે વર્ણન છે માટે વિલોભન નામે મુખસંધિનું અંગ.

હું !! (એ બોલવું સાંભળી કૃષ્ણદેવ તથા રૂક્મિણી બાહેર આવેછે અને તેમને જોઇ સસભામા તથા નાગરિકા નાશી જાયછે). (દા)

રૂક્મિણી—આટલી ભાગી રાતે મારા મંદિર કને એવું બોલનાર કોણ છે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અવશ્ય તેના શોધ કરવો જોઈએ. (એમ બોલતાં બન્ને જણ જોવા જાયછે)

પંચમાંક સમાપ્ત.

(દા) સત્યભામાનું ક્રોધખીજ અત્યાર સુધી ગૂઢ હતું તે ઉઘાડું થયું માટે ઉદ્ભવેદ નામે મુખસંધિનું અંગ

અંક ૬ ફો.

(શોચ કરતે વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

શ્રીદામો—કાઠા વેરે વિઠલ ને વીણવા મારે વશવાના વેરી
યઇ તેને વિદાય કર્યો દારૂને હુકમના તોરમા દબાવી દઇ રથે નેત-
રેલા ઘોડા છોડી મૂકાવ્યા. એવા એક તો શુ પણ અનેક કામ કરવા
હુ તૈયાર છુ પણ હજી મારે વકરાએવા વાઘણ કને જઈ મનાવાનુ
બાકી રહ્યુ છે દૈવ જાણે ત્યા તેનો શીકાર હુ યઇ પડું છુ કે તેને
મારો શીકાર કરૂ છુ (એમ વિચાર કરતો સત્યભામાના મંદિર કને આવી
પહોંચે છે અને તેને ત્યા રીસાપસે વેશે બેઠેલી નાગરિકા ન્સાથે જુએ
છે) (અ)

નાગરિકા—(શ્રીદામાને આવનો જોઇ) વયસ્યા ! જો, જો, પેવો
આર્યપુત્રનો સ દેશો લઈ આવ્યો હોય એમ જણાય છે

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) તને ભલા સ દેશા ને સાઇ સૂઝી
રહ્યા છે ! તુ તારે જે કરતી હોય તે કર્ય

શ્રીદામો—(કને આવી) કેમ લઘુદેવિ ! તમારે તો કઈ લ-
ડાઈ થયાનુ સભળાય છે ને શુ ? તમે તમારા જોળપણાથીજ હજી
એટલું દૂધ દેખી રહ્યા'તા

સત્યભામા—(સંકોપ) એવા અલાવડા અને મીઠડા મને

(અ) પાત્રમા અકમા સત્યભામાના ક્રોધ રૂપ ખીજનો નિરૂપ કરી
અકસમાપ્તિએ સત્યભામાના વચનદ્વારા તે પ્રગટ કર્યું છે, તથા, તેઓ ન
નાર કોણ ? એવી શકા બિહારી તે કાર્ષક ગુપ્ત પણ સમ્યુ છે, માટે મુખ્ય
અને પ્રતિમુખ્યસંધિ એજ અકમા વર્ણાઈ ગયા છે હવે એ રોમને શમાવવા
રૂપ મર્ચની વચ્ચે વાર વાર નિમ્ન ઉપજવા તથા લાભ મળવો છતાંદિલક્ષણ-
વાળા ગર્હસંધિથી આ અકનો આરંભ થાય છે શ્રીદામો ઇં

જરાકે ગમતાં નથી ! તુ તારે ઢંગે રહેજે. મોટી દવી હશે તેને મારે શું.....(એટલું બોલી અટકી જાય છે) જા જા, અહીં તું શાકાને આપ્યો છે ? (આ)

શ્રીદામો—આ તે શુ શોક્યને ખારે.....(તેને બોલતો અટકાવી)

સત્યભામા—અહ્યા ગોવાળિયા ! જો તેનું નામ મારા આ-ગજ દીધું તો મારા જેવી કોઈ નથી હો !

શ્રીદામો—(ગાવમા લપડાવે મારી) ભૂંચો ભઈ ભૂંચો.

સત્યભામા—(રૂદન કરી) મને આ ઘરમાં છેતરપંડી કરી નખાવનારનું સત્યાનાશ જન્મે. હું જાણું છું જ કે તુ આહીથી મારો જીવ લૂંટી વગર જનારો નથી (એટલું બોલી ભડી ચાલીજાય છે, અને તેની પછાડી પછાડી નાગરિકા પણ જાય છે)

શ્રીદામો—અરે રાગ ! હવે આપણાય ગ્રહ વાકા થયા લાગે છે. હું કે જે જ્યાં નાખ્યો ત્યાં સોંસરો નીકળી જનાર તે આમ અટક પાછો જઈ જાય. (નિશ્વાસ નાખી) "મરતા માંટીને બાપ કહે તે કંઈ જીવે ?" આલ્ય રામ આલ્ય, જઈ કાહાનજીને જુક્તિખંધ જણાવીએ. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે).

(કૃષ્ણદેવ વિચાર કરતે વેશે પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ગયો છે એટલે કાર્ય તો નિઃસશયપણે થવું જ જોઈએ વશલાને વિદાય કર્યો અને દાડકકને રથ છોડાવી નાખ્યો એ સમાચાર તો મેં જાણ્યા, અને અધુના મિયાની ખખર સાંભળી ખુશી થઈશું. (એવે ઉતરી ગયેલે મોઢે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

(આ) અહીં સત્યભામાનું કોઈયુક્ત વાક્ય વર્ણાયું છે માટે ગર્ભસંધિનું તોટક નામે અંગ

શ્રીદામો—મહારાજ કાંશીએ દેવાને પ્રજાનો ગોવાળિયો ઠીક હાથ લાગ્યો છે ।

કૃષ્ણદેવ—વાહ વાહ ! વયસ્ય ! એવું શું ખોલે છે ! તું તો મારા અમાત્યાદિક કરતા પણ અધિક છે. (૬)

શ્રીદામો—મુઆ અધિક ને બધિક; કહાનજી તમે જે કહાવ્યું તું કે “દાન ! તમારે કાજે મેં પ્રજામાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. તમે રાજે દેવીને મદિર ગુપ્તપણે પધાર્યા અને શીસાઈ નાશી ગયાં તે ઠીક ન કર્યું, તથાપિ અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ.” એમાં તું કશુંએય દેવીએ સાંભળ્યું નથી કે આપણાપી કહેવાયું નથી. (૬)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હાસ્ય કરવું જવા દઇ કહે તો ખરો, કે ત્યાં તારા ગયા પછે શું નિપત્યું ?

શ્રીદામો—મહારાજ મારા સમ ખાઈ કહું છું કે મેં જે કહ્યું તે સહુ સાચેસાચું જ છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કહી દે કહી દે, વાર કરીશ મા.

શ્રીદામો—(વિચાર કરી) કહાનજી ! તમને તહીં તેડયા છે અને મારી સાથે કહાવ્યું છે કે આર્યપુત્રે મને આવડામોટા વાંકે માટે ક્ષમા કરી તેથી મારા પર તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ છે એમ હું માનું છું. (કૃષ્ણદેવ ન સાંભળે તેમ) એમને એજ જ્ઞેયજી ! નથી મારી વાત માનવામાં આવતી કે નથી મારી દશા જ્ઞેય પરીક્ષા કરતા, તો ભવે ત્યાં જઈ “ધી કેળાં” જામે ।

કૃષ્ણદેવ—અર્ય ! એણે દેવીને ત્યાં ચાલતી કોઈ મુદાની
વાત સાંભળી હશે નહિ, (ડ)

શ્રીદામો—હા હા એમજ હશે, નીકર એ તો મહા શીસનું
જાણુ છે

કૃષ્ણદેવ—ના ના, એટલું બધું તો કંઈ નથી એમની જે
શીસ તો કોના પર

શ્લોક.

મંમ જે ફફડી ફફડાટ કરે,

થડનેરથકી તર તોર ધરે,

મહિષી થઈ મસ્ત ખિલે ઝમુમે,

વનિતા વરવાલવડેજ રમે

૧

શ્રીદામો—એ તમારું કહેવું ખરું, અને એજ ખત્તા ખવડાવનારું છે !

કૃષ્ણદેવ—અત્યા ! તારી સાથે કંઈ વાતચીત ન કરી માટે
ખત્તા ખવડાવનારું કે ?

શ્રીદામો—હાસ્તો, બાકી બીજું શું ? (એવે ત્યાં ઉતાવળી ઉ
તાવળી નાગરિકા આવે છે)

નાગરિકા—દેવાધિદેવ દેવીના મંદિર સુધી પધારવાની દયા
કરે તો ઘણું મારું

કૃષ્ણદેવ—નાગરિકા ! જા તું જઈ દેવીને કહે કે મને છત્રધારી

(ડ) કૃષ્ણનું વિતર્ક બરેણ વાંચ વણાયુ છે માટે રૂપ નામે ગર્ભસ
ધિનું અંગ વણાયુ છે

૧ શ્લોક—તોટક તર—સપૂણું તોર—જેર-બળ વનિતા ધૃ—તેમ
વનિતા પણ વર(સ્વામી)ના વડાનવડેજ રમે

મહારાજે કોઈ વિદેશનો પત્ર આવ્યો છે તે કાળે બોલાવ્યો છે, ત્યાં જઈ હું સત્વર આવું છું.

નાગરિકા—મહારાજાધિરાજ જરૂર વહેલા પધારશો. (એટલું કહી ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! ચાલ્ય આપણે રાજસભામાં જઈએ; પછે મારે પ્રિયા પાસે જવા સત્વર ઊઠવું પડશે.

શ્રીદામો—હા હા મહારાજ ! ચાલો ઉતાવળા. ને ત્યાં જતાં પાર લાગી તો પ્રેમને સાટે અપ્રેમ જેવું કંઈક જણાશે. (એમ ક્ષાતો કરતા બંને જણા ચાલ્યા જાય છે)

(મન સાથે વિચાર કરતી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે)

સત્યભામા—એ નાગરિકાને આર્યપુત્ર કને મોકલી છે તેણે કરી ત્યાં શ્રીદામાએ જઈ શું કહ્યું અને એ અહીં આજ આવવાના છે કે નહિ એ સર્વે વાત જણાઈ જશે. ને મેં એટલો રૂમાડો ન કર્યો હોત તો સવારમાં ઊઠી એ ક્યારનાય મંજમાં ચાલ્યા ગયા હોત. ને મેં શ્રીદામા સાથે હસી ખુશી વાત કરી હોત તો મને ખોટું લાગ્યું છે કે નહિ તે દેવ શી રીતે જાણી શકત ? એવે (ત્યાં નાગરિકા આવી ઊભી રહે છે) (ક)

નાગરિકા—સખિ ! તારો ધારણા રજેરજ ખરી પડ્યા જેવી લાગે છે. હું તો જાણતી'તી કે તેં ગોપબંધુનાં છોડાં પાડ્યાં તેણે કરી દેવને માફું લાગશે, પણ દેવના બોલના ચાલવા પરથી મને એમ જણાયું કે શ્રીદામાની કંઈએ વાત તેમણે સાચીજ માની નથી !

સત્યભામા—હા નાગરિકે ! પણ મેં આર્યપુત્રને અહીં બોલાવ્યાંતા તેવું કેમ થયું ?

નાગરિકા—છત્રધારી મહારાજ કને જઈ ઉતાવળે આવું છું. એટલું કહી મારા દેખતાંજ શ્રીદામા સાથે તેણીપા ગયાછે, તે હવડાં આવ્યા જાણુજે. (ઋ)

સત્યભામા—(માથુ ધૂણાવી) હાં હાં કીક છે, તહી ગયાપછે અહીં આવવાનું કહ્યું કે ? વાર તુ જઈ (કાનમા) આટઆટલું કરી મૂક્ય અને હુ પણ એમને આવવાની વાટ જોતી અંતઃપુરમાં બેસુ છુ. (એમ કહી જંને જણુ ચાલ્યા જાય છે). (ઋ)

(રાજસભામા જવા સજ થયેલા ઉચ્ચસેન પ્રવેશ કરેછે)

ઉચ્ચસેન—અરે સજય ! કેમ તુ કૃષ્ણને જઈ કહી આવ્યો'તો- ને ! મારો સંદેશો સાંભળી એ આટલો કાલ ગત કરે એમ મને લાગતું નથી.

સંજય—(નમન કરી) દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર મેં સર્વે ક- હ્યું'તું, અને જ તારી પાછળ આવું છુ એવો ઉત્તર પણ ચાલવેંદુએ આવ્યો'તો.

ઉચ્ચસેન—કીક, મારે એજ પૂછવાનુ હતું. (એવે કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાને આવતા જોઈ) આવો આવો કલહીપક ! હું તમારીજ વાટ જોઈ રહ્યો છું.

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) માતામહ ! મને આવતાં કિંચિત્ વધુ કાલ થયો તે ક્ષમા કરશો. (લ)

(ઋ) છત્રધારી મહારાજ—ઉચ્ચસેન (ઋ) હાંહાં ઇ—કૃષ્ણ પ્રથમ મારી પાસે ન આવતા ઉચ્ચસેન પાસે ગયા તેથી મારા પરની એમની ઓછી પ્રીતિ સમજાય છે, એ વ્યંગ્યાર્ય. આટલું—દીવા જાપ્તા કરવા વગેરે (લ) માતામહ—(કૃષ્ણની માતા દેવકીના ઉચ્ચસેન દાકા પાપ માટે).

ઉમ્મએન—હે કુલદીપક તાત ! ક્ષમા કરવાનું કોને છે ? વાહ વત્સ ! પડીલો મત્સ્યેની આવી નમ્રતાને અનુત્તમ કોણ ન કહે ! ભાઈ મેં તમને જે માટે અહીં બોલાવ્યા'તા તે કારણ આ (પત્ર આપી) વાંચ્યાથી લક્ષ્યમાં આવશે. (૮)

કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન સાંભળે તેમ પત્ર વાંચી જઈ સંકોષ) માતામહ ! આ કુષ્ટ શું કરવા બેઠો છે ? એ આવતી કાલે સોળસહસ્ર સુંદા રીઓનો સત્ર કરનાર છે ! આ દહમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી એમ કદાપિ થનાર નથી; (સખેદ) શિવ ! શિવ ! દીનદયિતાઓની શી દુર્દશા ! ! (૯)

ઉમ્મએન—તાત ! આપણે તેમનાં કષ્ટ કથવાનાં છે. એ કુષ્ટ ભોમાસુરને વૈષ્ણવાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયેલું છે તેણે કરી એની સામે યુદ્ધમાં ઊભરહેવાનો ઈંદ્ર પણ ઉત્સાહ ધારી શકતો નથી, તો પછે આપણા જેવા તે શું કરે ? (એટલું કહી નિઃસ્વાસ નાખે છે.) (૯)

કૃષ્ણદેવ—ભણે પુરંદર એના વૈષ્ણવાસ્ત્રથી ઉત્સાહ રહિત યાય, તથાપિ હું આ મારા ચક્રવડે એના ચૂરેચૂરા કરી નાખી અબક્ષા-જનને મહાકષ્ટમાંથી મુક્ત કરીશ. (ઓ)

શ્રીદામો—ઘઘા ! એના તે શા ભાર છે ? કંસ, કેશી, મદ્ધન, માતંગ, મા'વત એવા એવા અનેકને અમારા જેવા ગોવાળિયા પૂરા પડી શક્યા, તો હવે એવા એકને છતવો તેમાં તે શા વેદ લાગુવા'તા ? (ઓ)

(૮) તાત—પુત્ર વગેરેનું સંબોધન. અનુત્તમ—સર્વોત્તમ. (૯) આ કુષ્ટ—(ભોમાસુર) સત્ર—યજ્ઞ. દયિતાઓ—ઓઓ.

(૯) કથવાનાં છે—મોઢે બોલવાનાં માત્ર છે; નીવારવાને આપણે સમર્થ નથી. અહીં ભોમાસુરે મારવા ધારેલી સ્ત્રીઓને બચાવવાની નિરાશા ઉમ્મએને પ્રકટ કરી છે માટે નિદ્રર્શન નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ઓ) પુરંદર—ઈંદ્ર. (ઓ) માતંગ—કુલસંધાપીડ દાસી. અમારા જેવા ગોવાળિયા—(કૃષ્ણ) જગન્નાથ તે વખતે ગોવાળ અવરથામાં હતા માટે તેમને ઉદેગીને).

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) માતામહ ! જો એ વાત તમને મહત્વની લાગતી હોય, તો તમે રાજસભામાં જઈ અમાત્યાદિકને બલે પૂછો, કિંતુ આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં લગી એ અબલાઓનો વાળ પણ પાંકો થવા દેનાર નથી. હું જઈ પ્રાગ્જ્યોતિષ પર યુદ્ધ કરવા જવાની સજા સંજીવનું અને તમે જઈ અમાત્યાદિક સાથે મંત્ર કરી યુદ્ધવાદ્ય વગડાવો. (ક)

ઉમ્મસેન—(ક્યવાતે મને) વાર તાત ! હું જઈ સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ; પણ મને પૂછ્યા પાછે એણીપા યુધ્ધ માટે જવાનું સાહસ કરશેા મા. (છ)

કૃષ્ણદેવ—(ઊભા થઈ નમન કરી) માતામહની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હું કદાપિ કરનાર નથી.

શ્રીદામો—દાદા જઈએ છીએ હો; લડઈ બડઈ છડઈ જાય તો ઠીક !

ઉમ્મસેન—(ઊભા થઈ) હું પણ રાજસભામાં જઈશું. તાત ! જાવ ! ઉભય જણ આવજો હો. (એમ વાતચિત કરી સંજ્યાદિ ચારે જણ ચાલ્યા જાયછે).

(વિક્રાળ વેશ ધારણ કરી સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે).

સત્યભામા—અરે પોહોર રાત તો જવા આવી તોય હજી આર્યપુત્ર આવ્યા નહિ. વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય એમ તો મને કંઈ નહિ થતું હોય ! કદી કાલની પેઠે બારોબારજ પકડાઈ ગયા હશે તો. (એવે કેશ પ્રસાધનનું સાહિત્ય લેઈ નાગરિક પ્રવેશ કરેછે). (ગ)

(ક) અમાત્યાદિકને—પ્રધાનમંડળ વગેરેને. પ્રાગ્જ્યોતિષ—એ નામનું ભૌમાસુરનું નગર. મંત્ર કરી—યુક્ત વિચાર કરી.

(છ) ક્યવાતે મને—ભૌમાસુર અન્ય છે એમ જાણીને. સચિવોના—પ્રધાનોના (ગ) કેશ પ્રસાધનનું—માથાના વાળ હોળવા વગેરેનું.

નાગરિકા—સખિ ! કહ્યા મમાણે સહુ દીવા અંખા કરવાની તબવીજ કરી છે. હવે આર્યપુત્રને આવવાની વેળા થઈ છે, માટે તું વેણી બાધી ચંદ્રક ચોડી સત્વર સજ થા. હુ ધારેલા કામમાં મંડી'તી માટે મને આવતાં વાર થઈ. (ઘ)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તું તે ક્યારે સમજાણી થઈશ ! આજ તે વેણીચંદ્રક હોય ! અને એ તે હું મારા ક્રિયા હેડાને ઉમંગે કરું ? કોણ જાણે, આવેછે કે એમની વહાલીને ત્યાં જાય છે ! જા જા, તુ તારે જઈ કહ્યા મમાણે બારણા આગળ બેશ, અને જો એ આવતા જણાય તો મને કોઈ ન જાણે તેમ જાણાવજે. (ટ)

નાગરિકા—વાર બેન ! તે કહ્યું તેમ કરજું ; પણ મારું કહેવું જોડું નથી હો. પતિને રીઝાવી કઈ કામ કાઢી લેવું હોય, ત્યારે રીસની સાથે શરીરની શોભા પણ કરવી જોઈએ. કદી કંઈ બીજું ધારી ન કરીએ તોય સ્વામીનું સાડું વાંચી ચાંલો ચોટલો તો કરવો પડે ! (ઘ)

સત્યભામા—(સદાપ) જા જા તને કોણ ડાહી કરે છે કે ડાહી ડાહી વાતો કરવા લાગી ! તને તારે કહ્યું છે તેજ કરય, એટલે તે સહુએ ક્યું એમ હું જાણીશ.

નાગરિકા—વાર બેન ! હું એમ કરજું (એટલું કહી નાગરિકા જઈ બારણા આગળ બેસે છે).

(સર્વાંશ સજ્જ થઈ માંડવાને વેશે કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ચક્રિત થઈ) અરે મકાશમાં મલાકરને લગવે એવું આ મંદિર ક્રિયા અત્રથી હવાયલું લાગે છે ? જેવું મેં કોઈ દિવસ

(ઘ) ચંદ્રક—ચાંલો. (ટ) વેણીચંદ્રક—ચોટલો ગુપ્તો અને ચાલો ચોટલો.

(ઘ) વાંચી—વાંચી. નાગરિકાએ સત્યભામાને રીઝામણ દીધી છે મારે ઉપદેશન નામે નાટ્યાનંકાર.

નહિ જોયલું તેણું આજ ભારી દૃષ્ટિએ કેમ પડે છે ? નથી દારપાલિકા કે નથી જાણાતી અંતઃપુરપાલિકા ! તેમ નિયાની મિયસખી નાગરિકા પણ કંઈ જોવામાં આવતી નથી ! (આમ તેમ જોઈ) શું કંઈ ઋતુ આદિકનો તો બાધ નથી ? ના ના એમ હોય અને હું ન જાણું એમ કેમ થાય ? (એવે ચપરી વાગી તે સાંભળી) આણીપા કોઈ હોય એમ લાગે છે. (તેણીપા જતાં દીન વેશે બેઠેલી નાગરિકાને જુએ છે) ! કોણ નાગરિકા કે ? કેમ આજ આમ છે ? તારી સખીની પ્રકૃતિ તો કીક છે ને ? (છ)

નાગરિકા—(બીભી થઈ નમન કરી) આર્યપુત્ર ! આ ભારી વયસ્થા પછે બેઠી છે. (એટલું કહી બાજુએ અંધારામાં ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણગૃહેષ—અરે આ કંઈ અવનવો ખેલ દેખાય છે ! શ્રીદામાએ કંઈ લાકડે માંકડું તો વળગાડ્યું નથી ! વારૂં આલ્ય જઈ જોઈ તો ખરો. (એમ કહી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાં વિચિત્ર વેશે સત્યભામાને સૂતેલી જોઈ તેને જાગ્રત કરવાને યત્ન કરે છે) અયિ પ્રિયે ! આજ આમ કેમ !

શ્લોક.

મરાલે હે બાલે, નિરમલ નભે ચંદ્રક નથી,
કપોલે હુંસો જે, નયન નિરખું ના કહું કથી;
સુવાસી તાંબૂલે, વર અધરનો રંગ ન દિસે,
અરે હા ! આ શું છે ? હૃદય ધડકે શે વિણ મિયે ? ૨

(છ) પ્રભાકરને લજવે એવું—પ્રભાકર (સૂર્ય) કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી. અત્રથી—વાદળાથી. અધકાર વગેરે ચિન્હ જોઈને કૃષ્ણે તર્ક કયો છે માટે ગર્ભસંધિનું અનુમાન નામે અંગ વર્ણાયું છે.

૨ શ્લોક—શિખરિણી. મરાલે ઇ—હે હંસ સરખી (ગતિમાં) બાળા ! આ નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્ર કેમ નથી ? તારા કપાળમાં ચાંદલો કેમ

અપિચ—

શ્લોક.

ચંદ્રે આ ચતુરા કરી પીડ તને, શું નિષ્કલંકી લહી,
ચક્રે બેઠું અભેદ એહ અરિને, જાણે નભે એ વહી;
કામે લગિજત શું થઇ દુખી કરી, તો હું હણું ને પ્રિયા !
બાળા ! બોલ્ય રસાળ વેણ વદને, કોણે કરી આ ક્રિયા ! ૩

(એટલું કહી અ ગને સ્પર્શ કરવા જાયછે એવે જાવ જાવ કહી એ-
કદમ બેઠી સત્યભામા બેઠી યાયછે).

સત્યભામા—તમે તમારી વાત જાણ્યા, ને મને અડક્યા તો !
હું તમારું નામ દેતી નથી.

કૃષ્ણદેવ—પણ પ્રિયા આટલું બધું શા ઉપર ? (જ)

સત્યભામા—મારા જીવ ઉપર; કંઈ તમારા પર કે કોઈના
પર નથી. તમારાથી જે થાય તે કરી નાખજે. (સ્ત)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! આમ વાંકું શું પાડેછે ? હું તો કહું છું
કે તને આટલું બધું થઇ આવવાનું શું કારણ છે ?

નથી ? તારા કપોત (ગાલ) ઉપર હું હંસ ચીતરેલા મારી આંખે દેખતો
નથી. વળી સુવાસવાળા તાંબૂલવડે તારા વર (ઉત્તમ) અધરનો રંગ દેખાતો
નથી.

૩ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. તને કોઈએ દૂભી તો નથી. એમ કહી
આર્જવ કરેછે: ચંદ્રે ઇન્—હે ચતુરા ! તને કલક વગરની જાણીને તે ન જ-
મી શકાયથી શુ ચંદ્રમાએ તો તને આ પીડા નથી ઉત્પન્ન કરી ! જાણે
ઇન્—એ માત્ર નભે (આકાશમાં) વહી જાય છે ! અથવા તારા સ્પર્શથી
લાજ પામેલા કામદેવે તને દુખી કરી ? કૃષ્ણે સત્યભામાનો આર્જવ કયો છે
માટે પર્યુપાસન નામે અંગ વર્ણાયુ છે.

(જ) શા ઉપર—શા કારણથી ? ઉપર શબ્દ જવાબને અનુકૂળ
સુકિતપુરસ્સર વાપર્યો છે.

(સ્ત) સત્યભામા કૃષ્ણના પ્રશ્નનો ઉત્તરો અર્થ કરીને કહેછે: મારા જીવ
ઉપર ઇન્.

સત્યભામા—આટલું બધું થાય મારી બહારાતને ! જેન થવાનું હશે તેનેજ થશે, અને જે અમે એવાં કરમ કરતાં હઈશું અને અમને થશે તો તમે તમારે જેવા આવશો નહિ. પણ વેળા કવેળાએ એવો શાપ શાકાને દ્યો છે ! (જ)

કૃષ્ણદેવ—અયિ મિયે ! હું શું તારો વૈરી છું કે તને શાપ દઉં ?

સત્યભામા—વેરવી તો સારો કે એકજ વારકુ માથુ કાપી આધો રહે !

કૃષ્ણદેવ—પણ અમે એવું શું કર્યું છે કે આટલી બધી ગુર-ઉપમાને ઘટિત થઇ પડ્યા !

સત્યભામા—(હાથના ચાળા કરી) અરેરે આ તે કંઈ જાણે છે ! મારે મોઢે કઢાવણ હશે કેમ ? હૈયામાં હાથ મૂક્યો હોય તો કોરો-કટ નીકળે ! હજી જરા વધારે અન્નભૂયા થાવ એટલે ઠીક પડશે.

કૃષ્ણદેવ—શું મિયા હું આટલી બધી શુભોપમાને ચોગ્ય છું ? (એટલું કહી હાથ ઝાલે છે)

સત્યભામા—(ઝાલેલો હાથ તરછોડી નાખી) જેને “હાથાડાં ઢાંક્યાં ” આપતા હો તેનો જઇ હાથ ઝાલનારા ન દીડા હોય તો ! “ભાગી રાતે આવા ભવાડા” કરી મને દુઃખાણીને દુઃખી શે કરાછો ? (ટ)

(જ) લડાઇ કરવી હોય ત્યારે આડું બોલવું, એ ન્યાયને અનુમરીને સત્યભામા વાકું બોલે છે. કૃષ્ણને અપરાધવાળા માનીને સત્યભામા રીસતાં વચન કહેછે માટે કૈશિકીવૃત્તિનો માનનર્મ નામે ભેદ વર્ણાયો છે. સત્ય-ભામાનું રોષ સહિત શાપણ વર્ણાયું છે માટે અવમર્નસધિતું સંદેહ નામે અંગ.

(ટ) ઉપાડાં ઢાંક્યાં આપતા હો—(પૂલને ઉદ્દેશીને આ વચન છે). પૂજ્યનો તિરસ્કાર કર્યો છે માટે અવમર્શ સધિતું દ્રવ્ય નામે અંગ.

કૃષ્ણદેવ—(કટલીક વાર સ્તબ્ધ થઈ) ત્યારે શું અમે કુખી કરનારજ કે ?

સત્યભામા—એક વાર નહિ, સત્તરવાર, સોવાર, સાતસે વાર !

કૃષ્ણદેવ—ક્યારે એક વાર કુખી કર્યાં તે બતાવશો ? વધારે વાર તો રહી

સત્યભામા—સવળે હાથે ગોર પૂજી હોય તો બતાવવાનું હોયની ? જ્યાં નર્યાજ કાકરા ત્યાં વીણામણ શું ?

કૃષ્ણદેવ—મિયા, હવે અતિ થયું —

શ્લોક.

ભારતી આરતી ધારતી જો કદી, વાદ વિવાદવડે વડવા,

ચાય બૃહસ્પતિશો ગતિ દીન, બને મતિદીન હુ થી અડવા,

બાલ યુના યુવતી વયવૃદ્ધ ન, કોઈ સમાન મુને અડવા,

પ્રેમઅખડિતમ ડિતમાનિની ! ખડિત આ હું પૂરો પડવા ૪

સત્યભામા—મહારાજ ! એમ મોના મીડડા શેના કરોછે ? મારે તો પ્રેમમા 'પૂજો ઊઠી' ગયો છે અને પ્રેમના પીયૂષ તો પ્રેમવાણીને ત્યાજ દોછે જેને બોલ્યે બધ નહિ તેની સાથે તે ક્યાં પાના પડ્યા !! (ઠ)

૪ શ્લોક—મદિરા છદ (સાત મ + ગુ) ભારતી ઈન્—જો મારી સાથે વડવાને ભારતી (સરસ્વતી) કદાપિ આરતી (આરત) ધારતી હોય અથવા બૃહસ્પતિશો ખીજે કોઈ આરત ધરાવતો હોય, તો તે પણ મારાથી ચત્રી જવાને મતિદીન । બને અને દીન ગતિ વાળો ચાય તેમજ બાળક યુના, યુવતી કે વયોવૃદ્ધ, કોઈ પણ વાદમા મને અડવા (સ્પર્શ કરવા—મરો ભરી કરવા) સમાન નથી પણ હે અખડિત પ્રેમથી મડિત (અલકૃત) માનિની ! આ હું તને પૂરો પડવાને ખડિત છું !—તારાથી હું યાદ્યો ! પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે વ્યવસાય નામે અવમશસધિનું અગ. (ઠ) પીયૂષ—અમૃત

કૃષ્ણદેવ—હવે થયું તે અન્યથા થવાનું છે ? (એટલું કહી સત્ય-
ભામાને ગળે હાથ નાખેછે અને તે આધી ખશી જાયછે તેણે કરી હાથ જોરથી
પર્યંકમાં પછડાયછે). (૬)

સત્યભામા—અમળાની આંતરડી કકળાવનારને આવી આ-
વી અનેક પીડાઓ થશે ! હું તમારું નામ દઉં છું કે તમે મને અડકવા
આવો છો ? (૮)

કૃષ્ણદેવ—(ખીન્ને હાથે હાથને દબાવતા) દબ્ધ થયા પર સ્વપણ
નાખતાં તો કીક આવડે છે !

શ્લોક.

અમળા અતિ અતર કોમળ છે,

કુચ બેઢ કરે તવ નિષ્ફલ છે;

પતિને ન ગણે રતિમાન પ્રિયા,

ગતિબંધ સુઅધ બન્યા ન ક્રિયા ?

૫

સત્યભામા—એવું જાણ્યા છતાં જુહલતા શે હશે ? (૭)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) અહાં; હવે અતિ વિસ્તારનું પ્રયોજન
નથી ! મનસ્વીપણે ગમે તેમ બોલવાનો નિરધાર ક્યો છે તો પછે
જેટલું આવડે તેટલું બોલી નાખો; બેસો હવે અમે જઇશું. (એમ
કહી ભડી ચાલવા માંડેછે અને સત્યભામા તેમને પકડી રાખી). (૮)

(૬) પર્યંકમાં—પલંગમાં. (૮) પોતાના ખશી જવાથી પતિને વાગ-
વાની પીડા થઈ તેનો દોષ પોતાને માથેથી દૂર કરવાનો ચત્ન સત્યભામા
કરે છે. અમળાની ઇ.

૫ શ્લોક—તોટક. અમળા ઇ—સ્ત્રી આંતરમાં અતિ ક્રમળ તો છે,
પણ તે આંતરને બેઢીને કુચ બહાર નીકળે છે ત્યારે તે કોમળતા નિષ્ફળ
પાવે છે—આંતર કુણ થાય છે. ગતિબંધ ઇ—કયા પુરુષોની ગતિ ત્યાં
આગળ બંધ થઈ નથી ? અને કયા પુરુષો અતિ આધળા બન્યા નથી ?

(૭) જુહલતા—પરણવાને સુખપાલમા ઘોડે કે વેહેલમાં બેસતા

(૮) અહાં—બસ.

સત્યભામા—(સજળ નેત્રે) જાવ છે ક્યા ? આ જીવ લેઈ જવું હોય તો કરારે જાવ જ્યારે આમ કરવું ત્યારે મને શાકાને ખાજરે નાખી !

કૃષ્ણદેવ—(અશુ લુછી નાખી) મિયા ! આ બધું કરવાનું મયોજન શું છે ? તારી ઇચ્છાનુરૂપ વર્તવા હું ક્યારે આડો આવું છું કે આમ ઉભયને શોકકારી કૃત્ય કરવા સજ થાય છે

સત્યભામા—આયુત્ર ! તમે મારૂં કહ્યું કરનાર છો એવી વાતો કરી કોને સમજવોછો ? મુખ્ય ભોગવનારી રોકાય અને સમ ખાવાને સો ધીને સફરી હું ? મહારાજ ! તમે બોલશો નહિ મારા તો અગોઅગ ભડકે બળી રહ્યા છે બળતીને વધારે બાળી તમારા હાથમા શું આવવાનું છે ? (એટલું કહી મોટેથી રૂદન કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! આમ દીર્ઘસ્વરે રોદન કરવું અને તે પરિજનાદિક શ્રવણ કરે એ આ સ્થિતિને ઘટિત થતું નથી મુખ્ય ભોગવવાને એ હોય અને સમ ખાવાને તું હોય એમ થાયજ કેમ ? (ચ)

સત્યભામા—જો આમ જૂકું જ બોલવાનું પણ લેશો તો જીવ આપવાનેય કાણ પાછીપાની કરે તેવું છે ? હું કંઈ કાઠની કહેલી વાત કરતી નથી, મેં તો કાને સાભળ્યું છે અને આખે જોયું છે મેં તે ક્રિયા જન્મના તમારા કાળા તલ ચોર્યા'તા કે તમે મને દુખ દવાનેજ સરજ્યા ! (દ)

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! મેં એને મુખ થવા તારા સમ તો ખાધા

(ચ) પરિજનાદિક—સેવકજન વગેરે આ સ્થિતિ—આપણા જેવાની સ્થિતિને

(દ) કૃષ્ણના સમક્ષમા નિષ્કુર વચન બોલાયું છે માટે વજૂ નામે પ્રતિમુખસંધિનું અંગ

નથીજ તેમ એમ કરવાતુ કઈ કારણ પણ નથી, તથાપિ જો તુ કહેછે તેમ થયું હોય તો પછે થઈ ગયાનો શોચ કરવામા શો લાભ છે?

સત્યભામા—હાય ! હાય ! પૃથ્વી મને માગેયશે નથી આપતી કે હું માહી સમઈ જઈ ! પ્રભુ ! જૂઠા સાથે જીવતર કાઢવાતુ માયાના વાઢનારનેય આપીશ નહિ ! !

કૃષ્ણદેવ—ચાઉ તુ કહેછે તેમ થયું હોય તો હું હવે એવી ભૂલ ન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરૂં તો પછે કેમ ?

સત્યભામા—સોગન ખાય તે સદાય જૂઠું હોય !

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે અસત્યવાદીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલીએ અસત્ય હોય તો પછે અસત્ય છે એમ જાણ્યા સતા કનેશ કરવો એ કોના ઘરની રીત ? (ઘ)

સત્યભામા—મારે શું ? જૂઠા થાવ કે સાચા થાવ પણ શું સ્વર્ગતુ જોવા જોગ કૂન એનેજ આપી આવો અને તેની એક પાખડીએ અમારે કાજે નહિ કે ? અને એ અમને ન લાગે કે ?

કૃષ્ણદેવ—વળી એ શું કઈ નવીન જાત્રત થયું કે ? જેને ક્લેશજ કરવો છે તેને એક નહિ તો અન્ય કયા નથી નીકળતુ ?

સત્યભામા—(દાન પીથી માથુ ફટી) શું ત્યારે હું ખોટું કે હું છું અને હું અહીં લડવાજ ખેડી છું ? જેની રોગરગ જૂઠી તેના તે કિયે ભવ ઝૂટેકો થવાનો છે ? હું તો કહું છું કે નાગરિકા અને શ્રીદામાનો

(ઘ) ત્યારે ઇ—સોગન ખાનાર જૂઠો છે એમ તુ કહેછે મે તારા સોગન ખાધા છે માટે તુ પણ જૂઠો છું, માટે મે જૂઠાએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા (તારા સોગન ખાના ૩૫) પણ જૂઠી છે, એ અર્થે ૨ સિધ્ધ થાય છે એવી રીતે તારા સમ ખાધને મે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તો તારા કહેવાથીજ ખોટી દેરેછે તો પછી તારે કનસ કરવાતુ શું કારણ છે ?

દીકરીએ દીવોય ન રહેશે. બંને જણે મળી મને ઘોળે દહાડે ફૂવામાં ઉતારી.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે પછી એવા અધમ શબ્દો શ્રવણ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

સત્યભામા—એની હોય ? એમ તમને તમારાં માટે મર્યાદાજો છે, તો અમને કેમ કંઈ ન થાય ? મેં તો તમારે કાજે મારાં સહુએ ટાળ્યાં અને એકલી બાવળિયા જે રી થઈ, તેના તમને કંઈએ ગુણ કે પાડ છે ? (ન)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) આહો એક પુષ્પને કાઢું તે આટલું બધું હોય ! લે એને એક આખું તો તને બે ત્રણ ચાર કે તું કહે તેટલાં આપું (એટલું કહી સત્યભામા ન દેખે તેમ વનમાળા મધ્યેથી બે ત્રણ કુસુમ કાઢી તેને આપવા જાય છે.) (પ)

સત્યભામા—(પુષ્પને જોઈ) એને ચૂલામાં નાખો. એવાં પૂલ તો મેં મારા બાપને ત્યાં ઘણાંય પગે પીડી નાખ્યાં છે. શું નાના છો. કરાને સમજવો છો ? તેય પીટ્યું પૈસો અને ફૂકો પરખી કાઢે છે ! આર્ય-પુત્ર ! તમારી ઠગાઈથી ઠગાનારી હું ના'ય !

કૃષ્ણદેવ—તું તો ધૂધરીઓવાળું પુષ્પ લે એવી છે ! જેને લઢવુંજ, તેને શું ? કેમ તે કુસુમ કંચને મઢેલું હતું અને આ કથીરે મઢેલું છે ? 'જાત તેવી ભાત'. જ્યાં ત્યાં ડોરેશ વધારી હૃદય શોકવાની દાનત છે ! તો પછે હવે તારે જે કરવું હોય તે કરારે કરચ.

(ન) અનેક પત્નીથી કેવા ભવાડ થાય છે અને ઘણીને કેટલી પીડા થાય છે તેનો ચિતાર કવિએ આપવામાં કયાશ રાખી નથી. કવિની વ્યવહારકુશળતા, અવતોકન અને વાપા ઉપર અખત્યારી ખરેખર અદ્ભૂત છે.

(પ) ગમે તે પૂલ આપી સત્યભામાને ઠગવાનો ઉપાય કરવા માંડ્યો માટે અભૂતાહરણ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ.

સત્યભામા—(માયાના વાગ તોડતી અને છાતીએ ફટતી ઠી ધાપછે) હાય ! હાય ! હાડોહાડ ભૂધી વાત કરવી અને ખર્ કહેનારની હેરે આવવું. એવાની સાથે હવનર ગાજવામાંય શો માલ છે. મહારાજ તમે મારા હવના તરશ્યા છો તો તે લીધા પછે નીગંતે મુખ બોગવજો. હવડાંજ હું જઈ ગોમતીમાં પડુંછું, એટલે તમારે 'ખતરીએ દોકે દીવા' થશે (એટલું બેલી ત્યાંથી ઉતાવળી દોડી જાય છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—(પાછળ દોડતા દોડતા) હાં હાં, આ તે શું ! એમ તે ધાય ! વિનાદાર્થ થતા હામ્યમાંય સમજેછે કે નહિ ! લે હું તને એવાંજ પુષ્પ આપુંછું, આપુંછું, (એમ બોલતા પાછળ પડવા દોડે છે).

(વાસુદેવ વિદ્ય, વાસુદેવ વિદ્ય, એમ બોલતા

અને વીણા વગાડતા નારદ પ્રવેશ કરે છે)

દ્વારપાલિકા—ભગવંત શી આજ્ઞા છે ? દેવશ્રી સત્યભામા-
દેવીને મંદિર પધાર્યા છે અને અમારા દેવી સુધ રહ્યા છે

નારદ—દ્વારપાલિકે ! ભદ્ર ભવતુ ભદ્ર અમારે અધુના ભીષ્મ-
કન દિનીને દર્શન દઈ પૂજા ગ્રહણ કરવી છે

દ્વારપાલિકા—ભગવંતની જેવી ઇચ્છા દેવાર્ષે ! હું જઈ
દેવીને પ્રભુકુમારનું આગમ વિદિત કરી આવું ત્યાં સુધી આ આસન
પર બિરાજો

નારદ—દ્વારપાલિકે ! જ તુ જઈ તેમ કરચ

દ્વારપાલિકા—ચાર મહારાજ ! (કહી જાય છે અને ઉતાવળી
કનકમાલિકાને સુનિ કને મોકલે છે) (મ)

કનકમાલિકા—(નમન કરી) ભગવત પ્રભુકુમાર ! પધારો
પધારો

નારદ—અહો કનકમાલિકે ! તમારી દેવીપર વાસુદેવની અમી-
દષ્ટિ તો છેને ?

કનકમાલિકા—ભગવત ! આપ જેવા મહર્ષિની કૃપાથી દેવી
નિરંતર સ્વામીસેવામાં આસક્ત રહે છે (એવે દ્વારપાલિકા દોડી આ
વે છે)

અને તે લેવાને શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમાં આવે, તોજ ભૌમાસુર સ થે તેમને યુદ્ધનો
પ્રસંગ આવે, કેમકે સ્વર્ગની માલકી તે વખતે ભૌમાસુરના કમળમાં હો
વાથી તે ફૂલ લેતા દે નહિ પણ જો કૃષ્ણ અન્નણી સત્યભામાને ગમે તે ફૂલ
આપી સમજાવી દે, તો માફ ધારેલું દેવકાર્ય બને નહિ એમ નારદના મનનો
અભિપ્રાય છે પ્રત્યનાય—બાધ (રાત્રે અત પુરતી સ્ત્રીઓને મળવાનો)

(મ) રૂકિમણી આવે ત્યાં સુધી સુનિને એમલા બેસાડી મૂકના એ
અસમ્ય રોનાથી કનકમાલિકાને મોકલી છે ર ગભૂમિ ઉપર પણ પાત્ર અમ-
થુ બેસી રહે એ ઠીક લાગે નહિ, તથા જો તરતજ રૂકિમણીનો પ્રવેશ કરાવે
તો કૃપાથી જોડી આવના જે વાર લાગતી જોઈએ, તે ન લાગનાથી પ્રયોગ
સુધરિત ન થાય

દ્વારપાલિકા—ભગવંત ! દેવી આપનાં દર્શન કરવા આ આવ્યાં. (એવે પૂજનું સાહિત્ય લઈ રૂઝિમણી આવતી દેખાય છે અને નારદ-મુનિ સામા જઈ આશિર્વાદ દે છે).

રૂઝિમણી—(નમન કરી અર્ચપાદાદિવડે પૂજન કરે છે) ભગવંત ! આજ મારા પર કૃપા કરી મને કૃતકૃત્ય કરી.

નારદ—અહો ભિષ્મકનદિનિ ! (અંશુલિવડે બતાવી) આ પુષ્પ કાળે વાસુદેવ મહાસંકટમાં આવી પડયા છે અને એ માટે સના-નિત્યમુતા તેમને વિવિધ દુઃખ દે છે તે અમારાથી સહન ન થયું, ત્યારે અમે અહીં આવ્યા છીએ:—

શ્લોક.

પતિ સુખી કરવા હરવા પીડા,
રતિવતી ! જઈ તું કરચ ત્યાં ક્રીડા;
અતિ કુડી ગતિ તો થઈ છે તહીં,
મતિવરે ! નિરખી દુખ લે ગ્રહી.

૬

અર્પિય—

શ્લોક.

સ્વામીનું સ્વામિનીએ અહિત સુણી કહી, સુખથી ના સુવાયે,
ચદ્રિકા ચદ્ર સાથે દિનકર નિરખી, તેજથી બ્રષ્ટ થાયે;
તે રીતે જો ચકોરા પતિગતિ સિધિલે, કંઈ અંગે સહેછે,
નિદ્રા આ સી નિરાતે ધવ દુખ દૂખતા, પુષ્પ શીર્ષે રહેછે ।

૭

૬ શ્લોક—કૃતરિવ્યખિત. રતિવતી—પ્રીતિવાળી. ક્રીડા—ચુકિત રૂપ રમત મતિવરે—ઉત્તમ શુદ્ધિવાળી ।

૭ શ્લોક—સગંધરા. સ્વામિનીએ—પત્નીએ ના સુવાયે—સુખ થટણ નથી. ચદ્રિકા ધ્રુ—જેમ દિનકર (સૂર્યને) જોઈને ચદ્રની સાથે ચદ્રિકા (ચંદ્રની સ્ત્રી) પણ તેજથી બ્રષ્ટ થાય છે—તેજ રહિત થાય છે. તેજ રીતે

(એટલું કહી નારદમુનિ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરેછે).

રૂક્મિણી—(સખેદ) સખિ કનકમાલિકા ! આ પ્રહ્લકુમારનું વચન સત્ય હશે. મેં કયાં પુષ્પ લઇ દેવને દુખી કર્યા ! કોણ જાણે એણે શુ ય કર્યું હશે !!

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ તો મહારીસનું જાણું છે. એમનું તો મોં ઉઘડાવ્યામાં માલજ નથી.

રૂક્મિણી—સખિ ! મારો જીવ અતિ ઉચ્ચો થયોછે. મન કયવાય- છે અને જ પ વળતો નથી, માટે ચાલ્ય જઈ દેવને જોઇ આવીએ (મ)

કનકમાલિકા—તમે તહી જશો તો દેવને પડ્યા મૃતી તમારા ઉપરજ ઉતરી પડશે.

રૂક્મિણી—ગમે તે થાય પણ હવે તો દેવનાં દર્શન કર્યા વગર મારાથી રહેવાશે નહિ, જે થવાનું હશે તે થશે માટે ચાલ્ય ઉતાવળી. (હાથવડે જોઈ) ને મારા માથામાં પેલું ફૂલ તો છેકની.

કનકમાલિકા—હા છે. વયસ્યા એ ફૂલેજ આટલો ધારકો પાડ્યો, ખડેની ?

રૂક્મિણી—હારતો. ચાલ્ય ચાલ્ય ઉતાવળી. (એમ વાતચિત કરતા બંને જણુ ચાલ્યા જાયછે).

(પ્રિયાને પુષ્પ ખતાવવા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું મતિસાપૂર્વક કહું છું કે નારદ મહર્ષિએ મને જે પુષ્પ આપ્યાં તો તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું

પોતાના પતિ (ચદ્ર)ની ગતિ શિથિલ થાય છે ત્યારે ચક્રોરી પણ અગે કઈ સહે છે. એમ છતાં, તારો ધવ (સ્વામી) દુઃખમાં દુઃખતાં છતાં તને નિરાતો આ નિદ્રા શી ? અને તારે માથે પુષ્પ રહેછે એ શું ?

(મ) રૂક્મિણીની શંકા અને ત્રાસ વર્ણાયો છે માટે સંભ્રમ નામે ગર્ભસંધિનું અંગ.

તારે કાજે રાખી મૂક્યું'તું. આવા કુદ્દક કુસુમને કાજે તે આવા ચંપક-
સુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવીદે ? (ય)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જોજો મને ડગતા હો. મેં એવું સાંભ-
ળ્યું'તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું'તું. બધો વર ને
બળી જન. પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું !
પણ હાં હાં, જો તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કંકાસ શા-
કાજે કરાવ્યો ? તમારી વહાણીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને
આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઇતું.

કૃષ્ણદેવ—મિયા ! હું આવ્યો એવોજ એ પુષ્પ તને આપ-
વાનો હતો, જિતુ કવેશમાં તે તને આપવાનું મને સાંભર્યું નહિ.

સત્યભામા—(સજ્જનેત્રે) પણ તહી જઈ દાડ્યા દાડ્યા
પહેલું આપો આવ્યા તેનું કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનું વાશીજ
લેનારાં કે ? તમારું ફૂલ તમને ગંધાય; મારે તો એ નથી જોઇતું !

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લોતા) મિયા ! હવે હું ત્યાંકદાપિ પ્રથમ જ-
નાર નથી તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કરચ ગ્રહણ કરચ. અયિ મિયે !
એટલું નથી જાણતી કે મધુકર તો નવલ મધુનોજ ભોગી હોયછે
(એવે કૃષ્ણદેવ ન દેખાવાથી રૂકિમણી ઝાંખા દીવાને પ્રકાશિત કરતી પ્રવેશ
કરેછે)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો રાખ્દ સાબળી) એમ કહેવાથી આર્ય-
પુત્રને સુખ થતુ હોય તો ભેદવચન કઈ ભુલુ નથી. માત્ર દેવે એવું
અંતરમાં ન રાખવું એટલીજ મારી વિનંતિ છે. (ર)

(ય) ચંપકસુમન—ચંપાનું પુષ્પ. (ર) ભેદવચન—“હું રૂકિમણીને
ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી ” એવુ કપટ વચન.

કૃષ્ણદેવ—(ચક્રિત થઈ) ના ના દેવિ! એમ તે ક્રિયા અંતરમાં
કરે? આવો અહીં બેસો.

સત્યભામા—(વજ્રાદિ સજ્જ કરી અશ્ત્રુઆદિક લોહી સકોપ)
સાયર જેવાં મોટાં કહેવાઈ મરજદા મૂકે તો પછે તેને સાયર શેનો માન-
વો ? વગર નોતરિયા જમનારથી ક્રિયો વરો કરનાર દુઃખી નથી થતો ?
અમે તો કોઈનાય સુખમાં આડાં આવતાં નથી । (હ)

રુક્મિણી—મેન । આવડે તેટલું બોલીએ નહિ, અને ભાવે
તેટલું જમીએ નહિ. પ્રલયકાળ જોઈ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન
મૂકે તો તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ
જુએ તેને સુખનાં શમણાંય શેનાં આવે ? 'કોઈ વેંત નમે તો કોઈ ગજ
નમે.

સત્યભામા—(સુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુંય નથી
અને ગજ નમાવવાંય નથી. અમે તો કોઈ દહાડોય આવું ક્યું નથી
અને કરનારનું ભલુંય થનાર નથી ।

રુક્મિણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ; જોજે નમવું સાંભળી
નીચા માખાપની થઈ જતી । ચારની પેઠે છાનીમાની ઊભી રહી
હેરિયા હેરનાર તુંજ કે બીજી ? (મહી વાળી દાઢ દલાવી) મારી તો
દૈવરાત એમ કરેછે । છાતીપર આવી ઊભાં રહેતાં કોણ ના કે' તેવું છે ?

સત્યભામા—(ભૂકૃદિ ચક્રાવી સામું જોઈ) તમે તમારાભારમાં
રહેજો. જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાંખી રે'શે. હું તો
કાળજી કપઈ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ. (ચોટવું કદી
નીચું જોતાં રુક્મિણીની વેણી મધ્યે ધાસેવું અલૌકિક પુષ્પ જુએછે અને તર-
તજ કૃષ્ણદેવના સામું જોઈ જોરથી માથું ફેરેછે)

રૂક્મિણી—(સકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ આવી) મહારાજ ! ચાલો મારે મ દિર. જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પારા-રી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારું કહેવું સત્ય છે કિંતુ સજ્જન ધનને વેરી નાખતા સુધી વાયુએ વાવું એ ધનની શોભાને ઘટાડનારું છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે (વ)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! એ હું સારી રીતે સમજું છું અને સમજી પણ ખરી. એમ છતાં અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું કુઃખ ટાળવાનું જ, છે હું જાણું છું કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે. અને તેને કાજે આ હઠ લઇ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાંથી લાવી વાના હતા ? મહારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થવું હોય તો હું આ મારું પુષ્પ એને આપું. મેં તો એવાં ઘણાંય દીઠાં છે અને ઘાલ્યાં છે. (એમ કહી ધૂન છોડવાનું કરે છે).

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુય જોનાર નથી. હું શું કોઇનું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમાં હશે તો હું આવાં ફૂલ લઇ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઇશ. શું આ ધા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે ? (જ)

(વ) આ કૃષ્ણની મર્મોક્તિ છે જળ રૂપી સત્યભામા અને ધન રૂપી કૃષ્ણ મળીને સજ્જન ધન રૂપ થયું છે તેમને વેરી નાખતા સુધી એટલે છૂટા પાડતા સુધી વાયુ રૂપી રૂક્મિણીએ યત્ન કરવાથી ધન રૂપી કૃષ્ણની શોભા ઘટે તેમ છે (કૃષ્ણ પક્ષપાતી કરવાથી) મેઘની શોભા તો તેજ કે તેમાં ચપળા (વીજળી) ચપળતા ધારણ કરે—જલદી આવે અને જા્ય અર્થાત્તુ (રૂક્મિણી) હવે જલદી જતી રહે એજ મારી શોભા છે.

(જ) આ ધા—શોકપનું ઉતરેલું ફૂલ પહેરવાનું મને કહેવામાં આવે છે તે.

રૂક્મિણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે કર્યા કરજે !
(ભાંયને પગની ટાકર મારી) મારી તો બહારાત તારા સામું જુએ છે.

સત્યભામા—(દાત પીંછી) તારા કરમમાં ભવોભવ કંકાસ
સે; મારી લાડ... (એટલેથીજ બોલતાં અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે
ભ્રમા રહે છે).

કૃષ્ણદેવ—દયિ ! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકારો એ
પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે. (પ)

રૂક્મિણી—ગું આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે, મારે વ-
ગર બોલ્યે આલ્યાં જલું ? તો ઠીક, દેવ ! હું તેમ કરું છું. પણ આ પુખ્તપી
ને સુખ થતું હોય તો તે આપતી જઈ.

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીરા કહી ન આપનાર નં થવાય, તો
પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય ? (સ)

રૂક્મિણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે !!
વાર મહારાજ ! અમને કાઢી મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભા-
મા સામું જોતી જોતી ચાલી જાય છે.

સત્યભામા—ટગર ટગર. નેઈ રહ્યા છે ત્યારે પાછળજ જાય
કે સુખીઆરા થવાય ! (કૃષ્ણને ખમો ઝાલી દેતાવી) શોગન ખાઈ

(પ) પૂર્વોત્તર ૪૦—પૂર્વ (પ્રથમ) અદ્યુક્તેલી ચપળા (વીજળી
—વીજળી જેવી સ્ત્રી રૂક્મિણી) નો અને ઉત્તર (પછી અદ્યુક્તેલી
ચપળા (સત્યભામા) નો ચમકારો (અર્થાત્ બન્નેની લગ્ન). શોમોની
લગ્ન પ્રલયકાળ જેવી બયંકર છે શોમોના ખાર ને લગ્ન તથા તેવડે
તેમના પતિને યતી પીડા વર્ણવવામાં લેવાયી છે. કૃષ્ણદેવની પટરાણીઓ
અને દેવીઓ છેક આમ ઉતરી પડે એ જરા કશીમ દેખાય છે પરંતુ
કાણે જાણે શ્રીકૃષ્ણનો સ્વભાવ અપેક્ષા કરેલો હોય તો ? મારે દે રૂક્મિણિ !
તમારે હવે જાગૃત્ત જોઈએ ! (સ) અર્થાત્ મેં તને આપ્યું તે કાંઈ મા-
રાથી પાછું લેવાય ?

કિયે મોઢે ઝોલતા'તા કે નારદ મને યે પુષ્પ આપી ગયાછે !! બૂઠાનો આવરદા યે ઘડી, તેય જાલવજના ક્યાં જાણ્યામાં છે ? ને હું આવજ ગરજમતલખી તમને જાણત, તો સો ભવ કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણત ! અરેરે પ્રભુ ! મારો તો ભવજ છૂટી પડ્યો !! નીચેથી હથું જુએ કોણ ? "પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયુ !"

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામું નજ જોવું ? જોણે મારે કાજે માળાપ, ભાઇમાંકુ, સર્વે તજ્યા અને એક મારાપર દઢ શ્રદ્ધા રાખી. તેં તારી જાતેજ જોયુંકની કે એ મારું વચન કેવું પાળે છે !

સત્યભામા—કોણ તમને ના કહેછે ! જાવ ને તેને તહીં જઈ સત્તર દહાડા પડ્યા રો'. તમને કોણ ચોખ્ખા મૂકીઝોલા'વા આવ્યું'તું ? એણે તો માળાપને તજ્યાં છે અને મેં તો માળાપ તમારે કાજેજ મરાવ્યાં છે ! મારા જેવી ભરોંસો રાખનારી તો કોઈએ મળનારી નથી । મારૂંયે મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શુ પણ સો વાર વચન પાળનારી થાજ. પણ હાય હાય ! આ અકરમાણના કરમમા એ કયાથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શું લેવા જવું પડે તેવું છે ? જ્યાં ત્યાં ઝોલવું.

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામા માથું પછાડી) શું ત્યારે મારું જૂકું અને એનું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડો ! તેં ગળથુથીમાં વળે ઘોળી રો ન પાચું ! હાય હાય ! શુ આ કસાઈવાડેથી ગાયને છોડવનાર કોઈએ નથી !! એા માડો ! મેં તે પૂર્વજન્મે શા પાપ કર્યાં હશે કે આ સકરમીને પાવે પડી ! ! (હ)

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાવે પડ્યા હોત તો ચૌદમુ રત્ન ક્યાર-નુય અંગોઅંગે એાપી રહ્યું હોત !!

સત્યભામા—મૂંઝા મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીઝાવી રીઝાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઇ વેણુબાણ મારતા રો' તો મળુ તમારું ભણું કરશે ! (હ)

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ધૂંઝાં વરસતાં હશે !

સત્યભામા—(દાંત પીસી માથું અને છાતીઓ ફૂટતી પૃથ્વી પર પડેછે) હાય મૂંઝા હવે વેરવી થઇ લાગ્યો છે કે અટ લઇ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરું ?

શ્લોક.

માયાએ કરિયો મને ક્યમ કરી, આ દૈતવાદી અહા,
રે અદૈત ગયું થયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !
જાણી જાણ હવે । તો જરૂર સુખ છે, અદૈત ધર્મે નહા,
વેલો થા વચ્ચે ચલે ચપળતા, કામે ન કાચું સહા. ૮

(હ) મારતા રો'—મારતા અટકો. ૮ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. માયા છં—વેદાંતીઓ કહેછે કે માયાને વિષે પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ દૈતરૂપે બાસે છે. એ સામાન્ય અર્થને માન્ય રાખી કહે છે કે, અહા ! માયાએ મને (બ્રહ્મને) દૈતવાદી કેમ કરીને ક્યો ! “ દ્વિતીયાદૈ મયં મગતિ—બીજાથી બધ થાય છે ” એવું શ્રુતિવાક્ય છે, તે રીતે હું દૈતવાદી (માયાને સત્ય માનનાર) થયો ત્યારે આ દુઃખ ભોગવતું પડે છે ! દૈતવાદી શબ્દ પરથી ‘બે સ્ત્રીઓનો ધણી’ એ લક્ષ્યાર્થ સમજાવવાનો કવિનો આશય છે. અદૈત ગયું—અદૈત બ્રહ્મપણું ગયું (એક પત્ની-પણું ગયું) । માયા છં—હે માયા ! હવે તું મારી કાયાને વહા (હેતર) નહિ । અર્થાત્ મારું દુઃખ જોઇને કોઇ હેતરાઇને બે પત્નીઓ કરશે નહિ. હે હવે । આટલા ઉપરથી તું સમજ જા અને અદૈતધર્મે (એક પત્ની-વ્રતમાં) નહા (સ્નાન કર—મગ્ન થા). અર્થાત્ મારા સરખા ધૂર્ત નાથ-દો પણ બે પત્નીઓ આટલું દુઃખ કરે છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યને તે

સત્યભામા—શું હજુએ તમે મને શા'ર્યાન કરોછો કે ? હવે તો તમારા દખતાંજ જીભ કરડીને મરું છું. (એટલું બોલી બે દાંત વચ્ચે જીભ કાઢી દાબે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા કરે જમ) હાં હાં મિયા ! આમ તે થાય ! જા તું કે' તે મારે કરવું અને તુ જે માગે તે આણી આપવું : ઊઠ્ય ઊઠ્ય અને કલેશ તજ જે જોઈએ તે માગી લે (એટલું કહી સત્ય-ભામાને બેઠી કરે છે).

સત્યભામા—જવ જવ તમે શું આપનાર છો ! જેને બોલે બધ નહિ તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શો માલ છે ! કયી ન-બોદણે આ સંસાર માંડ્યો હશે કે આવના કુંસલા ખાધ પેટ ભરવું પડેછે ! પેટમાં પૂજાય ઊઠતો નથી કે કોઈનાં આશિયાળાં ન થવું પડે ! (કા)

કૃષ્ણદેવ—અયિ મિયે ! હું તને સત્ય કહું છું કે જા તું જે માગીશ તે તને આપીશ ; કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો માટે કલેશ તજ શાંતિ ધારણ કર્ય જે આ—

શ્લોક.

જે વાયે છે વનિતા સમૌર શીતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જે મોતી આ થયાં છે હિમકણ જળનાં, ભક્ષશે શું મરાળા;

દુઃખ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! વેલો ઈ.—હે જીવ ! માટે અદ્વૈત ધર્મ સેવવાને (એકજ પત્નીપ્રત રાખવાને) વહેલો થા; એ ધર્મથી જે તું વચલે તો દ્વૈતધર્મની જે ચપળતા (અસ્થિરતા) છે તે પણ ચળશે—અર્થાત્ દુઃખ સ્થિર થશે, માટે કામે (કામની સત્તામાં પડીને) કાચું (સુખ) ન સહા (મહણ કર). આમાં એક અર્થ અદ્વૈત જ્ઞાન સંબધી છતાં બે પત્ની કરવાના દુઃખ સંબધી બીજો અર્થ નીકળે છે માટે શોભા નામે નાટ્યા-લોકારે (કા) માંડ્યો હશે—ઉત્પન્ન કર્યો હશે.

જે રેતી રે' પ્રિયા તું નિકર નયનથી, અશ્રુ ગ્રે'શે ચરાળા,
માગો માગો મરાળે ! મુખ વધું અરપુ, કલેશ ત્યાગો કરાળા. ૯

સત્યભામા—(સવાર થવા આવ્યું જોઈ) આર્યપુત્ર ! ભાળી
તો હું ન છું; જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઈશ.

કૃષ્ણદેવ—અધિ પ્રિયે ! જા તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ.
(એમ કહી મુખ ઉઘું કરી ચુકન કરે છે).

સત્યભામા—જે જે આર્યપુત્ર ! હવે કંઈ કપટ કરશો તો હું
મારો છવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી. તમે જ્યારે માગ્ય માગ્ય કહ્યું
ત્યારે હું જે માગીશ તે આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન દઈ) પ્રિયા ! જે માગવું હોય તે માગી લે.

(એમ કહી સત્યભામાના શરીરની ચોટેલી રજ ખખેરી નાખે છે).

સત્યભામા—જે મારા મન માન્યુ આપતા હો તો આપો.
મારે તો પારિજાતકનુ કૂલવાણું ઝાડ જોઈએ છાએ અને તે લાવી મારે
મારા ચોકમાં રાખવું છે. (કૃષ્ણદેવ સામું જોઈ) કેમ તોળશે અઢ્યો ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું તો કહીશ કે સવિતાને લાવી મારી
સોડયમા ઉગાડો. કંઈ મોંમાં માય એવું બોલે તોજ માગ્યું અપાય.
મેં કહ્યું માગો ત્યારે માગી માગીને માગ્યુ તો ઠીક !

સત્યભામા—ધું ત્યારે નહિ આપી આપો ? જે એ આપી
આપવાતું ના કહો તો મૂરજ ઉગ્યે આ સત્યભામાનું મોઢુ તમે જુઓ
એ વાતનાં તો છેટાંજ સમજવાં. કેમ આપી આપો છો કે નહિ ?

કૃષ્ણદેવ—આ બધું નભ નીચે લાવવાતું કેમ ન માગ્યું ?
બૂઝ્ય થઈ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે.

૯ શ્લોક—અંધરા. ભક્ષ્યે ઇન્—મગળા (દંમ) દિમકણુ જળ-
નાં મોતીને ભક્ષ્યે કે શું ? ચનળા—ચરનારા—મોતીચર (દંસ). દંમ
તારા અશ્રુને મોતી બાળીને અહણુ કરી જરો, કરાળા—(કલેશનું વિશે-
ષણ). અથવા, હે કરાળા !—વિકાળ સ્ત્રી !

સત્યભામા—(ક્રેશપારા છોડી) મુખ માગ્યું આપીશ કહી હવે નહિ અપાય એમ કહો એટલે તમારા દખતાંજ હું જાન દેનારી થઇ મારા માણ તમને અર્પણ કરું.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ સ્ત્રીહૃદ કરવી તે શા કામની ? પારિજાતક દ્રુમ સ્વર્ગમાં છે, એ તે હું તને અહીં શી રીતે લાવી આપુ ?

સત્યભામા—ગોપીઓનાં મન ગમતાં અને ગુરુપત્નીનાં છે-કરાં જેમ આણી આપ્યાં હતાં, તેમ મને આણી આપો. મેં કંઈ એવા વધારે માગ્યું નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) વાર ત્યારે આણી આપીશ.

સત્યભામા—તમને અહીંથી જવા દેનાર કોણ છે ? અહીં બેઠાં બેઠાંજ આણી આપો !

કૃષ્ણદેવ—ગયા વગર તે કંઈ આવે. એ લેવા તો મારે સ્વર્ગ સુધી જવું પડશે.

સત્યભામા—તમે સ્વદેહે મારે કાને પારિજાતક લેવા સ્વર્ગમાં જશો અને અમે અહીં ચઢ્યાં ઉતરીં મુખ જોવા નરકમાં પડ્યાં રહીશું ! તમને મારે કાને ગયા સાંભળી તમારાં માખાપને કુગરાવી ને હું એકલી હજી તો મને પૂરીજ કરી નાખે તો. હું તો કદીએ તમારા વના રહેનારી નથી. મને સાથે રાખી મુખ માગ્યું આપવું પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(પૂછી પ્રભાત ધમે જોઇ) વાર પ્રિયા ! તારું મન પ્રસન્ન કરવા હું તને સાથે રાખીશ. (જાય)

સત્યભામા—પણ તે ક્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મેમાલિંગન દે ત્યારે.

(જા) સત્યભામાનો રોષ શમાવવા રૂપ મુખ્ય કાર્યસિધ્ધિનું અહીં કપન કર્યું છે માટે અવમર્શસધિનું આદાન નામે અગ વર્ણાય છે.

સત્યભામા—(લજવાતી લજવાતી કૃષ્ણદેવને આલિંગન દઇ
સુખન કરી આધી જતી રહેછે) આર્યપુત્ર ! હવે કેટલી વાર છે ?

કૃષ્ણદેવ—(ગરુડનું સ્મરણ કરી) પ્રિયા ! સ્વર્ગમા શોભે એ
વો સૃગાર કરી આવે એટલી

સત્યભામા—આ હું તો મજ થઇ આવી. (એમ કહી દર-
ખાતી દરખાતી સૃગાર સમવા જાયછે)

ગરુડ—(કૃષ્ણદેવને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! મને શી આશ્ન છે ?

કૃષ્ણદેવ—ભામાસુરને બેઠી સ્વર્ગમા જવું છે માટે સજ
યા (ગા)

ગરુડ—દેવશ્રી આરુઠ થાય એટલુંજ સજ થવામા બાકી છે
(એવે સત્યભામા આવેછે)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! હું તો આ આવી હવે તમારી વારે વાર

કૃષ્ણદેવ—(સત્તાસ્ર સ બાળી વસ્ત્ર હીકાક કરી સજ થાયછે) આ
લો પ્રિયા કેઇ પાશુ વાર નથી (એટલું બોલી સયજામાને અડે બેસાડી
ગરુડારુઠ થઇ ગોવિંદ પ્રિયાસહ ગમન કરેછે)

પષ્ઠોંક સમાપ્ત.

(ગા) બીમાસુર ! નામનુ ગ્રંથણ કર્યું છે માટે હવે પછીના અકમા
બોમવધ પૂર્ણ થયેલા વિ કબક દ્વારા વર્ણાગે, એમ સૂચન કર્યું છે

અ'ક ૭ મો.

(વિષ્કમક)

(રંભા અને તિલોત્તમા પ્રવેશ કરેછે). (મ)

તિલોત્તમા—અલિ રંભા ! તને તો સીતાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવા દિવ્ય કરાવતું પડશે.

રંભા—તેં પણ વનના મુનિઓને બ્રહ્મ કર્યા છે માટે તનેય કંઈ શાસન કરવાનું શકેદેવ કહેતા હતા.

તિલોત્તમા—મુનિને બ્રહ્મ કરવા કાળે તો અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઈઓછે, મુનિ કને રહેનારી કયીને શાસન થયુ છે કે મને થવાનું છે ? પણ તું તો અસુર કને રહીછું, તે તારો તો છૂટકો થવાનો નથી. હશે ને થવાનું હશે તે થશે, પણ તું કહે તો ખરી કે મન માન્યું સુખ મળ્યાં છતાં તું આમ સૂકાઈ કેમ ગઈ ?

રંભા—સખિ ! શેનું સુખ ? અરસસ અસુર આગળ કાગ નિર્ગમન કરવો તેના કરતાં આ વનમાંથી પેલા વનમાં વિચરો કાલગત કરવો તેને હું અતિઉત્તમ માનું છું. બેની ! શક્રસ્વામીની નિંદા, ખાઈઓનો ઘાત, સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓના વિલાપ, એવાં એવાં અનેક દુઃખ આંખેજ

જેવાનાં હતાં. પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનું કલ્યાણ કરશે કે એમણે મને દુઃખ-
દરિયામાંથી રૂબતી તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી ! (આ)

તિલોત્તમા—સખિ ! એ દુષ્ટે સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓ શાકાન્ને ટાળે
કરી'તી ? અને એટલીબધી કયાથી લાવ્યો'તો ?

રંભા—મૂઝાને સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓના સત્ર કરી મહાકાળીને
મસન્ન કરવી'તી. જે રાજની કન્યા દખતો તેને ઉપાડી લાવતો. અલિ
તિલોત્તમા ! એ સ્ત્રીઓએજ આપણને આ સુખની ઘડી આણી-
આપી છે. (૧)

તિલોત્તમા—ને કેમ કરીને તે મને બધું કહે જોઈએ ! એમ-
નાથી તે શું થાય ? આ તો બધું નારદમહર્ષિએ કર્યાનું કહેતાય છે.

રંભા—(હાથ હવાવી) એ કુંવારાથી શું કરમ થાય ! એ તો
એવુંથયું કે સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓએ એક છાનો પત્ર લખ્યો કાંચનપુરીમાં
કૃષ્ણ કને મોકલ્યો તેમણે સ્ત્રીઓના સત્રના સમાચાર જાણ્યા કે ગરૂડા-
રૂઢ થઈ તર્તજ આવી રાણાંગણને વેદી કરી સત્રાજીવ સુતાસહ યજ્ઞનો
આરભ કર્યો અને જોતજોતામાં ભૈમાસુર રૂપી પશુનું બલિદાન
આપીદીધું ! (૨)

તિલોત્તમા—કેં હેં શું સખિ ! ભૈમાસુરને કૃષ્ણદેવે જોત-
જોતામાં ભારી નાખ્યો. ત્યારે તો એ આપણા સ્વામી શક કરતાંય
ઘણા જોરાવર ! પણ અલિ કહે તો ખરી, એને કૃષ્ણદેવે કેમ કરી મા-

જે ક્યાનો શાગ ચર્ચાગ્યો છે તથા હવે પછી થયો છે તેને મધ્યેપર્માં
મધ્યમપાત્રદાગ બતારી આપવો તેને ત્રિકંબક કહે છે. (આ) સ્વર્ગસ-
દન—સ્વર્ગ રૂપી ઘર.

(૧) સત્ર—પત્ર. સુખપ્રાપ્તિ વર્ણાઈ છે માટે પ્રાપ્તિ નામે સુખસં-
ધિનું અંગ

(૨) કાચનપુરી—હારકા, ગરૂડ થઈ—ગરૂડારૂઢ ઉપર સ્વારી કરીને
રજુ મજુ—મ મામજુમિ. મ મામજુમિ રૂપી વેદી (ચોરી) કરી મત્રાગ્નિવ-
રૂપા (સત્યમામાં) સદિન કૃષ્ણ પોને યજ્ઞ કરનારા થયા, એ બાવાય છે

યો ! મૂઓ વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ જુવી ગયો'તો કે શું ! અને વળી એણે તો પિતામહ પાસે એવું વરદાન મેળવ્યું હતું, કે મને મારી માતા મરાવે ત્યારેજ હું મરું. તે બ્રહ્મદેવનું વચન શી રીતે સાચું થયું ! અને એના મુખ્ય મંત્રી પંચમુખી મુરમરાયો કે જીવ લઈ પાતાળમાં નાશી ગયો છે ! (૩)

રંભા—સખિ ! સાંભળ્યો : કૃષ્ણદેવતા ગુણાનુવાદ ગાવા મને બહુ ગમે છે. પંચમુખીમુર પાણીમાં પોઢી રહ્યો હતો, તેને કૃષ્ણદેવે પંચજન્મની ગર્જનાવડે બગ્ગત કર્યો. બગ્ગત થયો કે ત્રિશૂળ લઈ લઢવા દાડ્યો. તેને આવતો જોઈ પ્રતાપી પ્રભુએ ચક્ર લઈ તેના પર નાખ્યું કે મૂઆનાં પાંચે મુખ પટોપટ પૃથ્વીપર પડી ગયાં. તે મૂઓ સાંભળી તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન તથા અક્ષય એ ભૌમાસુરના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આવ્યા તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપટી વગાડતામાંજ ચીરી નાખ્યા ! (૪)

તિલોત્તમા—વાહરે એન વાહ ! કૃષ્ણદેવ તો કોઈ અલૌકિકજ પ્રૃથ દેખાય છે. પણ પેલા મહિષનું બલિદાન કેમ કરી આપ્યું તે તું મને જરેજર કહેજે હો.

રંભા—મુર મંત્રી અને સાત સુત મરાયા સાંભળી નરકાસુરનો નરકપતિ જેવો સેનાની સકળ સેન લઈ યુદ્ધ કરવા ગયો. શું સખિ ! મોઢા મોઢા ગિરિ જેવડા કૃષ્ણકેસરીની હાકથી કપો ઊડ્યા અને એટલામાં તો ચક્ર ચરેડાટ કરતુંક જે પડ્યું કની કે તેણે સર્વેનો કરચર-ઘાણ કાઢી નાખ્યો ! (૫)

(૩) અન્ન્ય વીર ભૌમાસુરનો વધ કથન કરીને અદ્ભુત રમતો આવેશ વર્ણ્યો છે માટે પરિભાવના નામે મુખસંધિનું અંગ.

(૪) પાંચજન્મ—કૃષ્ણના શંખનું નામ. (૫) નરકાસુરનો—ભૌમાસુરનો. નરકપતિ—યમરાજ સેનાની—મેનાધિપતિ. ગિરિ જેવડા—(દૈત્યો રૂપી હાથી.) કૃષ્ણકેસરી—કૃષ્ણ રૂપી સિંહ.

તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મૂઆની કને વંધણવાસ હતું એટલે એને બીજા કરાની સી ગરજ છે ? વાઈ બેન ! પછી શું થયું તે તું વેહેલી વેહેલી કહી દે.

રંભા—મૂઆ કામી તો હતોજકની. તે સનાશ્વિત્સુતાને બેઠો મોહિત થયો, અને એવામા બનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિય-તમને કઠાળીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નિરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી જ્યાં જઈ છું ત્યાં જઈ !

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) સખિ ! ઘાટ તો ઠોક આવ્યો. મૂઆની માએજ મૂઆને મરાવ્યો ! પણ પછી શું થયું તે ઉતાવળી કહી નાખ્ય. (ઋ)

રંભા—પછી શું ? એટલું કહેતામાંજ કૃષ્ણદેવે ચક્ર મૂકી મૂઆના બે કટકા કરી નાખ્યા. એ સહુ વાત જ્યારે સત્યભામા દેવી સમજ્યાં ત્યારે તેમણે અતિ શોક કર્યો. તેમનું મન મનાવવા ભૌમાસુરના સુત ભગદત્તને રાજ્યાસન આપ્યું અને પછે મને, માતલીને, અમૃતને, ઐરાવતને અને અદિતિ માતાનાં કુંડળને ગુરુસુત કચ માથે અહીં મોકલાવી દીધાં. કચ પણ જિયારો મહાકષ્ટમાંથી છૂટ્યો. અમારા કરમની કાહાણી એવી હતી. પણ અલ્લિ તિલોત્તમા ! કાલ સુધી તો ભૌમાસુરનું રાજ્ય હતું અને એટલામાં સ્વામી શક્ર શયો આદિ તમે સર્વે સી રીતે આવી પોતપોતાની જગાએ ગોઠવાઇ ગયાં ! (જ)

તિલોત્તમા—ત્રિપ્રલયદર્શી ત્રિદેવોને જો એટલુંય નહિ જરૂર

તો પછી સુરમાં અને નરમાં શો અંતર રહેવાનો છે? પણ સખિ! પેલી સોળમહાસ રાજકન્યાઓનું ક્યમ થયું તે તે કંઈ કહ્યું નહિ (ઘ)

રંભા—ઘનઘટા જોઈ કંઈ વિદ્યુતના ઝબકારા બીજી જગાએ થાય. (એ)

તિલોત્તમા—શું ત્યારે તે સહુ કૃષ્ણદેવ વેરેજ વરીઓ કે શું?

રંભા—અનાયાસે અલૌકિક પુરૂષ તેમને મળી આવ્યા! નરકમાંથી નિકળતાંજ સ્વર્ગસુખ મળે તો તે સખિ! કોણ ન ભોગવે? બેન! હુંજ અર્કમાણ કે કૃષ્ણદેવે સોળસહસ્રનો સ્વીકાર કરી તેમને દારકામાં વૃણાવી દીધી અને મને અહીં મોકલી!

તિલોત્તમા—સખિ! કૃષ્ણદેવ તેની સાથે કેમ ન ગયા? સખિ! આપ્ય જો તું આવે તો જ્યાં કૃષ્ણદેવ હોય ત્યાં તેમને જઈ જોઈ આવીએ. વારું તે વાત કરી તેના જોટલોય લાભ તો લઈએ

રંભા—ગુરુપુત્ર કચે જ્યારે કૃષ્ણદેવને સ્વર્ગમાં તેડી લાવવા અતિ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમે જાઓ હું આ રાજ્યકન્યાઓને કાચનપુર ભણી વળાવી સત્વર સ્વર્ગમાં આવી શકું મળું છું.

તિલોત્તમા—(ગભરાયે વેશ) સખિ! આ સુસવાટ ચોના થાયછે. (શરીર ધૂણાવી) હાય હાય! મારું તો કાળજી રૂંદડી જાય છે!! (એ)

રંભા—(ગિર નજરે નીચું જોઈ) સખિ! એ તો ગરૂડારૂઢ થઈ ગોવિંદભગવાન આવેછે. આડ્ય આડ્ય ઉતાવળે જઈ શકસ્વામીને જોમનું

(ઘ) ત્રિદેશને—દેવોને (એ) અર્ધાત્ત મેઘ જેવા કૃષ્ણને વીજળી જેવી તે સઘળી જીઓ વરી (એ) તિલોત્તમાનો ગભરાટ વર્ણવે છે માટે ગર્ભસવિતું સભ્રમ નામે અગ.

આગમન વિદિત કરીએ (એમ કહી બને બણીએ ઉભાવળી ચાલી જાય છે). (બો)

(વિષ્કભક સમાપ્ત).

(પાવક અને પવન પ્રવેશ કરે છે) (બો)

પવન—વિભાવસુ ! વસુધરેશને પધારતાં કેમ વાર લાગી હશે ? તાર્ક્ચના વેગને પોંચી શકે એવું કોઇ પણ માણી અથાપિ શ્રવણ કરવામાં આવ્યું નથી. (ક)

પાવક—સમીર ! રંભાએ શબ્દશ્રવાણમાં જૂલ તો નહિ કરી હોય ! ને એમ કંઈ થયું હશે તો આ મુખ્ય માર્ગમાં આપણે ઊભા છીએ તો, અને અસુરારિસદ્ધનિકટ કુમુદારિ તથા કુંજરિ ઊભા રહ્યા છે એ સકલ શ્રમ મિથ્યા થશે.

(એવે હૃદયને વિગારી નાખે એવો ગરડની પાખનો શબ્દ સંભળાય છે અને અદ્યકાળમાં ગરડારૂ સુદરશ્યામ શ્યામાસહ જોવામાં આવે છે) (છ)

પવન—વનિહ ! જુઓ જુઓ અને તાર્ક્ચને કહો કે હવે અહીંજ સ્થિર થાય

પાવક—(ગરડ સાચું જોઇ) અહો ખગેશ ! હવે અહીંજ સ્થિ-

(જો) નીચું જોઇ—(પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગમાં ચઢી આવતા કૃષ્ણને જોવાને).

(બો) વિષ્કભક પછીનો સાતમા અકનો પહેલો પ્રવેશ અહીંથી શરૂ થાય છે. પાવક—અગ્નિદેવ

(ક) વિભાવસુ—અગ્નિ ! વસુધરેશને—પૃથ્વીના રાજા કૃષ્ણને. તાર્ક્ચના—ગરડના. અહીંથી દિવ્યપાત્રોનો આરંભ થાય છે માટે કવિએ સંસ્કૃતમય સ્મારતીવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

(છ) સમીર !—હે વાયુદેવ ! શબ્દશ્રવણમાં—ગરડની પાખનો અવાજ સાંભળવામાં. અસુરારિસદ્ધનિકટ—ઇદ્રના જીવનની પાસે. કુમુદારિ—સૂર્ય કુંજરિ—ચંદ્ર.

૨ થાવ સ્થિર થાવ. (એ વચન સાંભળી ગરૂડ બિભે રહેછે અને ગોવિંદ પ્રિયાસહ નીચે ઉતરી ઉભયદેવને નમન કરેછે). (ગ)

કૃષ્ણદેવ—પાકારિપ્રભુ અધુના ક્યાં વિરાજે છે ? (ઘ)

પાવક—વસુંધરેશ વાસુદેવ ! અધુના શકસ્વામી તમારા આગમની નિરીક્ષા કરતા સુરસલામાં વિરાજે છે. અને અમો ઉભયને તમોને તહીં લઈજવા અહીં મોકલ્યા છે. (ઙ)

કૃષ્ણદેવ—(શિરસા નમન કરી) પુરંદરપ્રભુની મારા પર અત્યંત કૃપા છે; કિંતુ ભગવંત ! મારે કાળે તમો ઉભય દેવે આટલો બધો શ્રમ લેવો ઘટિત નથી. (ચ)

પવન—આપની અનુકંપાથીજ આ વનથી પેલેવન ભમતા મટી સુખી થયા છીએ ! (એમ વાતો કરતા સફળતા દ્વાર નિકટ આવી પહોંચે છે અને કુમુદારિ તથા કંબારિ બન્ના જોઈ કૃષ્ણદેવ નમન કરે છે.) (છ)

કુમુદારિ—વાસુદેવ ! શકસ્વામીનિકટ જવાનો આ માર્ગ છે. આમ આવો, આમ આવો.

કંબારિ—દેવકીનંદન ! જુઓ વૃત્તારિ આસનથી ઊઠી તમને તેડવા આવે છે. (એવે બૃહરપતિ, ઈંદ્ર, ઈંદ્રાણી, યમ, અશ્વત્થ, ધનદાદિ તેત્રીશકોટિ દેવો પ્રવેશ કરે છે) (જ)

(ગ) ખગેશ—પક્ષીપતિ ! (ઘ) પાકારિપ્રભુ—પાક નામે દૈત્યના શત્રુ ઈંદ્ર મહારાજ. અધુના—હમણા.

(ઙ) વસુંધરેશ વાસુદેવ—પૃથ્વીના સ્વામી કૃષ્ણદેવ ! શકસ્વામી—ઈંદ્ર મહારાજ. નિરીક્ષા કરતા—વાટ જોતા.

(ચ) પુરંદરપ્રભુની—ઈંદ્ર મહારાજની. (છ) અનુકંપાથી—દયાથી. સફળ—ધર. (જ) વૃત્તારિ—વૃત્તાસુરનો શત્રુ—ઈંદ્ર. ધનદાદિ—કુબેર વગેરે.

કૃષ્ણદેવ—(પ્રિયાસહ સર્વ સુરને શિરમાઢાગ કરી) મધુ અ
મરેશ ! હુ આટલા વધુ માન્યને યોગ્ય નથી (જ)

ઈન્દ્ર—જો યદુનદન અમને આ સર્વ અર્પનાર છે તો ને આથી-
પણ અધિક માનને યોગ્ય છે

દેવાચાર્ય—સત્ય સત્ય, યાદવે દુને ઘટિત માન અર્પી શકા-
તુ જ નથી ! (જ)

શચી—(સત્યભામાને ગાયે હાથ દેરવી) સત્રાજિત્સુતા ! ત-
મારી સહાયતાવડેજ અમે આ વૈભવના ભોગદારી થયા છીએ !

ઈન્દ્ર—(અધા ઇન્દ્રાસન પર કૃષ્ણદેવને સત્યભામાસહ બેમાડી
અર્ધાપર પોતે શચીસહ બેસે છે) વાસુદેવ ! વસુધરાતુ અને સ્વર્ગ દિ
સર્વ લોકનુ સકષ્ટ તમારા વિના કોઈ ટાળનાર નહોતો (ટ)

કૃષ્ણદેવ—બમા મ શુ અધિક કર્યું છે !

પાવક—હે શક્રસ્વામિ ! તાર્ક્ષ્યપક્ષનો સુસવાટ શ્રવણ કરી
સ્વર્ગવાસીઓએ નાસાનાસ કરી મૂડી હતી તેમને અમે સમન્તવ્યુ કે
ભૌમાસુરનો વધ કરી ગોવિદ ગરુડાઈથઈ આવેછે ત્યારેજ સર્વના
મન શાંત થયા એવુ દુ ખ ટાળનાર આ નરનુ જે સન્માન કરીએ
તે સ્વત્પન્ન ગણાય ! (ઠ)

દેવાચાર્ય—અહો વનિહ ! યાદવે દુના દર્શનમા ભયનો લેશ
પણ નહોય, તથાપિ “ દુગ્ધતો દર્ધો બાલો દધિ પુન પુત્કલ્ય પિવતિ ”
(એવે નારદમુનિ ‘ નારાયણ હરે નારદ કાર્ય કરે, જે ચિત્તવિચ્છે ધરે નારા-
યણ નારાયણ નામીનાથ હરે ! ’ એમ ગાન કરતા અને વીણા વગાડતા પ્રવેશ
કરે છે) (ઢ)

(જ) અમરેશ—દેવાના ઇન્દ્ર—ઈન્દ્ર ! (જ) સાચું સત્ય—સાચુ
સાચુ (ટ) સકષ્ટ—દુ ખ

(ઠ) તાર્ક્ષ્યપક્ષનો—ગરુડની પાખનો (ઢ) દુગ્ધ તો ઇન્દ્ર—“ દૂધથી
દાઝેતો બાળક દહીં પણ કુડીને પીએ છે ” અર્થાત ભૌમાસુરના

ઈન્દ્ર—(સકલ સુરસહ બીજા યહ નમન કરેછે) બ્રહ્મકુમાર !
પધારો પધારો. આ સર્વ સુખ અમે સકલ સુરને તમારાથીજ પ્રાપ્ત
થયુ છે !

નારદ—“ વસ્ય અત્રં તસ્ય પુણ્ય રધમ્મરસ્ય ધૂમક ” (એવે સભા
પાલિકાએ આશીઆપેલા અર્ચપાદાદિક સાહિત્યવડે શકે શયી પ્રથમ
નારદમુનિનું અને પછી કૃષ્ણ સત્યભામાનું પૂજન કરે છે). (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સડોચ.યલે વેશે) તમે અમારા પૂજ્ય છો અને
અમે તમારા પૂજક છીએ

દેવાચાર્ય—સ્વમદિર પધારેલા અતિયિને જોઈ પૂજ્યપૂજક
બોવ અધર્મોત્તમ કોઈ પણ પ્રાણીએ મનમાં ન આશુવો એવી શાસ્ત્ર-
જ્ઞા છે, માટે ને શક કરે છે તે યથાઘટિતજ કરે છે. અને તેમાંય તમારું
પૂજન પ્રાપ્ત થવું એ તો શકનાં ધન્યલાભ્ય સમજવાં.

નારદ—(નારદ પૂજનાદિ યહ રહ્યા પછી) દેવાચાર્ય ! આ શી
અનુપમ શોભા દર્શી રહી છે !

શ્લોક.

શી શોભા મેઘ મધ્યે સજળ સઘન આ, અગ્ર ના વારિ લાવે,
વિદ્યુતો શી ઝંઝૂકે સ્થિર પણ નિરખું, ચંદ્ર તારા સુહાવે;
રમે રાતા તથા આ પિત વિધવિધના, વ્યર્થ થાચે ન લાવે,
હે દેવાચાર્ય ! દાખો અવનવું અતિશે, દૃષ્ટિએ કેમ આવે ? ૧

દેવાચાર્ય—બ્રહ્મકુમાર ! એ આશંકા આવવા નેવું છે, તથાપિ—
શ્લોક.

પૃથ્વીની દષ્ટિ છે મેઘે, મેઘ ચદ્ર જુએ સહી;

વિદ્યુતો રોહિણી ભાજે, આવું સર્વ લહો તહી. ૨

(એવે તુંબરૂ ઉર્વશ્યાદિક મૃદંગાદિ નૃત્યસાહિત્ય લઈ પ્રવેશ કરે છે)

ગુરસભાસદો—આહા ! આજ તો શું ઉર્વશીનું નૃત્ય અને
ગાન શ્રવાણ કરવામા આવશે ! શકસ્વામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ
રાખ્યું તે ઠીક થયું. મર્વસ્વ અર્પણ કરનારને કાળે ને કરે તે ઐહું.

(એવે વીણા મૃદંગના શબ્દ થાય છે અને ઉવશી બિભી થઈ હાવભાવ
સાથે ગાવા માડે છે)

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ભર નિર્ઝર દુખ મોચન શોચન વરતચન અચન સુખકારી;

યદુનંદન વંદન ગંદન ચચિત સ્યંદન પારથ રથ સારી. ધ્રુવપદ.

શોભા થઈ રહી છે ! અહીં અન્ન (વાદળા) દેખાય છે પણ તેમાંથી પાણી
પડતું નથી એજ માત્ર આશ્ચર્ય છે ! સત્યભામાને વર્ણુ છે. એ મેઘમા આ
વીજળી કેવી ઝૂકે છે ? પણ તે સ્થિર છે, એ આશ્ચર્ય છે ! દેવોને વર્ણુ છે:
ચદ્ર ઇન્—આકાશમાં મેઘ અને વીજળી છતાં વળી ચંદ્ર અને તારા પણ
શોભે છે, એ આશ્ચર્ય છે ! તે સૌના વસ્ત્રાલંકારને વર્ણુ છે: રંગો ઈન્—આકા-
શમાં રાતા પીળા એવા વિધવિધના રંગ હોય છે પણ તે દ્વણ્ભંગુર હોય છે,
પરંતુ અહીં તો ને રંગ દેખાય છે તે સૌને ભાવે (ગમે છે) અને વ્યર્થ પણ
ચતા નથી, એ આશ્ચર્ય છે ! અહીં અદ્ભુત વર્ણુન થયું છે માટે પરિભા-
વના નામે અંગ.

ગન્મય મદખંડિત માધવ મંડિત મદકલ કર કંદુક ધારી;
 ગંજુલ કય સારક વંજુલ વય ધારક રતિપતિ પીડ વિહારી નિર્ભર૦
 વંચક દરિમ ચક રાજિત સાજિત આભૂયાણુ ભૂષણુ ભારી;
 અનુપ - 'પુપ અખિલેશ્વર હશ્વર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી. નિર્ભર૦
 અંચલ દગખંજન મંજન અંજન ભયભજન સ્વાશ્રય નારી;
 પરિમલ અમલ કમલ મુખ સુખકર ચુખન દધ દધ ચતુરાતારી. નિર્ભર૦૩

૩. રાગ ગુર્જરી—જયદેવકૃત અષ્ટપદીમા આ રાગ પ્રખ્યાત છે
 માગધી નામે માત્રામેળ છંદમા પણ આ વાચી શકાશે માગધીનુ લક્ષણુ
 પિંગલ ચાર્યકૃત છંદ શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે લખ્યું છે. “ઢાષ્ટકચતુષ્પદીમાગધી”
 —“ચાર ચાર માત્રાના આઠ ગણુ કરી એવા ચાર ચરણ કરવાં તેને
 માગધી છંદ કહે છે ” એમા કુલ માત્રા બત્રીશ છે તથા ૧ લી માત્રાથી
 માંડીને દર ચાર માત્રાએ તાળ છે છદ.શાસ્ત્રમા પણ એનું આવું કૃષ્ણ-
 વર્ણનને લગતુ ઉદાહરણુ લખ્યું છે —

“માધવ વિદુદિય ગગને તવ કલયતિ પીતવસનમભિરામ
 જલધરનીલગગનપદ્મતિરાપિ તવ તનુરુચિમનુસરતિ નિવામમ્ ।
 દ્વિદશરાસનમાપિ તવ વક્ષ સિમાસિતવચ્ચનમાત્મશોભ
 કુરુ મમ વચ્ચન સકલય હૃદય રાધાધરમધુવીરાચતલોભમ્ ॥”

નિર્ભર ઈ૦—હે કૃષ્ણ ! તમે નિર્ઝર(દેવ)નાં નિર્ભર (અત્યંત)
 દુઃખનુ મોચન કરનારા છો, તથા શૌચન(શોક કરનારાઓ)ના વર
 (ઉત્તમ) નયન અપન(નેત્રમાર્ગ)ને સુખકારી છો —શોક મટાડનારા
 છો હે અદનથી ચર્ચિત અંગવાળા યદુનંદન ! તમને અમારું પંદન છે.
 સ્પંદન (ત્વરાથી ગતિ કરનારા) એવા પારથ(અર્જુન)ના રથને તમે
 સારનારા (સજ કરનારા—અર્થાત્ સારથિ)છો હે મંડિત (અલકૃત)
 માધવ ! તમે ગન્મય(કામદેવ)ના મદનુ ખડન કર્યું છે મદકલ-
 (મરતીમા આવેલા હાથી)ની શુડ જોવા તમારા કરમાં તમે કંદુક
 (દડો) ધારણુ કરનારા છો તમે સ્ત્રીઓના (મજુલ) સુદર કય(કેશ)-
 ના સારક (સમારનારા) છો, તથા તેમા વજુલ નામના પુષ્પનો વચ-

દેવાચાર્ય—બ્રહ્મકુમાર ! એ આશંકા આવવા જેવું છે, તથાપિ—
શ્લોક.

પૃથ્વીની દૃષ્ટિ છે મેઘ, મેઘ ચદ્ર જુએ સહી;

વિદ્યુતો રોહિણી ભાજે, આવું સર્વ લહો તહીં. ૨

(એવે તુંબર ઉર્વશ્યાદિક મૃદંગાદિ નૃત્યસાહિત્ય લઈ પ્રવેશ કરે છે)

શુરસભાસદો—આહા ! આજ તો શું ઉર્વશીનું નૃત્ય અને ગાન શ્રવણ કરવામા આવશે ! શકસ્વામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ રાખ્યું તે ઠાક થયું. સર્વસ્વ અર્પણ કરનારને કાજે ને કરે તે આણું.

(એવે વીણા મૃદંગના શબ્દ થાય છે અને ઉવર્ણી ઊભી થઈ હાવભાવ સાથે ગાવા માડે છે)

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ભર નિર્ઝર દુખ મોચન શોચન વરનયન અયન સુખકારી;

યદુનંદન વંદન ચંદન ચર્ચિત સ્યંદન પારથ રથ સારી. ધ્રુવપદ.

શોભા થઈ રહી છે ! અહીં અન્ન (વાદળાં) દેખાય છે પણ તેમાંથી પાણી પડતું નથી એજ માત્ર આશ્ચર્ય છે ! સત્યભામાને વર્ણુ છે : એ મેઘમા આ વીજળી કેવી ઝૂકે છે ? પણ તે સ્થિર છે, એ આશ્ચર્ય છે ! દેવાને વર્ણુ છે : ચદ્ર ઇ—આકાશમા મેઘ અને વીજળી છતા વળી ચંદ્ર અને તારા પણ શોભે છે, એ આશ્ચર્ય છે ! તે સૌના વસ્ત્રાલંકારને વર્ણુ છે : રંગો ઇ—આકાશમાં રાતા પીળા એવા વિધવિધના રંગ હોય છે પણ તે ક્ષણભંગુર હોય છે, પરંતુ અહીં તો જે રંગ દેખાય છે તે સૌને ભાવે (ગમે છે) અને વ્યર્થ પણ થતા નથી, એ આશ્ચર્ય છે ! અહીં અદ્ભુત વર્ણુન થયું છે માટે પરિભાવના નામે અંગ.

૨ શ્લોક—અનુષ્ટુપ—જ્યા પૃથ્વી (સત્યભામા) ની દૃષ્ટિ મેઘ (કૃષ્ણ) ઉપર છે, અને મેઘ (કૃષ્ણ) ચંદ્ર (ઈંદ્ર) ને જુએ છે, તથા જ્યાં વિદ્યુતો (દેવાગનાઓ) રોહિણી (શચી) ને ભાજે છે, ત્યાં આવાને આવીજ શોભા થાય છે ! અપવાદ કૃષ્ણ પૃથ્વીના રાજા હોવાથી પૃથ્વીની દૃષ્ટિ કૃષ્ણ ઉપર છે અને કૃષ્ણ તથા વિદ્યુતરૂપી સત્યભામા ક્રમે કરીને ઈંદ્ર તથા શચીને (રોહિણી) જુએ છે, ત્યાં આવીજ શોભા થાય છે ૩૫૬.

મન્મથ મદખંડિત માધવ મંડિત મદકલ કર કંદુક ધારી;
 મંજુલ કય સારક વંજુલ વય ધારક રતિપતિ પીડ વિહારી નિર્ભર૦
 વંચક દનિમંચક રાજિત સાગિત આલૂચાણુ લૂચાણુ ભારી;
 અનુપ • ધુપ અખિલેશ્વર ઇશ્વર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી. નિર્ભર૦
 ચંચલ દગખંજન મંજન અંજન લયભજન સ્વાશ્રય નારી;
 પરિમલ અમલ કમલ મુખ સુખકર ચુંબન દધ દધ ચતુરા તારી. નિર્ભર૦૩

૨. રાગ શુર્જરી—જયદેવકૃત અષ્ટપદીમાં આ રાગ પ્રખ્યાત છે માગધી નામે માત્રામેળ છંદમાં પણ આ વાંચી શકાશે. માગધીનું લક્ષણ (પંગલ ચાર્પકૃત છંદઃશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે: “ઢાષ્ટકચતુષ્પદીમાગધી” —“ ચાર ચાર માત્રાના આઠ ગણ કરી એવાં ચાર ચરણ કરવાં તેને માગધી છંદ કહે છે ” એમાં કુલ માત્રા બત્રીશ છે તથા ૧ લી માત્રાથી માંડીને દર ચાર માત્રાએ તાળ છે છંદઃશાસ્ત્રમાં પણ એનું આણું કૃષ્ણ-વર્ણનને લગતું ઉદાહરણ લખ્યું છે.—

“ માધવ વિશુદ્ધિય ગગને તવ કલયતિ પીતવસનમભિરામ
 જલધરનીલગમનપદ્મતિરપિ તવ તનુશ્ચિમનુસરાતિ નિવામમ્ ।
 હ્રદશરાસનમપિ તવ વક્ષ સિમાસિતવચ્ચનમાલાશોભ
 કુરુ મમ વચ્ચન સરુલય હ્રદય રાપાધરમધુર્વિરાચતલોભમ્ ॥”

નિર્ભર ઈવ—હે કૃષ્ણ ! તમે નિર્ઝર (દેવ) નાં નિર્ભર (અત્યંત) દુઃખનું મોચન કરનારા છો, તથા શોચન (શોક કરનારાઓ) ના પર (ઉત્તમ) નયન અવન (નેત્રમાર્ગ) ને સુખકારી છો —શોક મટાડનારા છો હે ચદનથી ચચિત અંગવાળા યદુનંદન ! તમને અમારું વંદન છે. રચંદન (ત્વરાથી ગતિ કરનારા) એવા પારથ (અર્જુન) ના રચને તમે સારનારા (સજ કરનારા—અર્થાત સારવિ) છો હે મંડિત (અલકૃત) માધવ ! તમે મન્મથ (કામદેવ) ના મદનું ખંડન કર્યું છે મદકલ (મરતીમાં આવેલા હાથી) ની શુંડ જેવા તમારા કરમાં તમે કંદુક (દડો) ધારણ કરનારા છો તમે સ્ત્રીઓના (મંજુલ) મુંદર કય (કેશ) ના સારક (સમારનારા) છો, તથા તેમાં વંજુલ નામના પુષ્પને વચ-

સુરસભાસદો—(મથુ ધૂણાવી આખ મચમચાવી) આહાહા !
 ઉર્વશી તે ઉર્વશીજ !! સા એના હાવભાવ ! શું એના અભિનય !

(પોપટ) બનાવીને ધારનારા છે (જીનિ ચોટલો ગુંથી તેમાં ફૂલ ગુંથનારા છે). અથવા વજ્રુલ પુષ્પ મરખા ક્રોમળ વચ (વચન) બોલનારા છે; અથવા વંજુલ (અશોક વૃક્ષ) ઉપરથી વચ (પોપટ) ને ધારક (પકડનારા) છે,—(રાધાને રમવા માટે) તમે સ્ત્રીઓની રતિપૂતિ-પીડ (કામપીડા) નું વિહારણ કરનારા છે તમે દધિ(દડી)ના વચક(ફૂગારા) છે તમે મંચક (પવંગ) ઉપર રાજિત (શોભાયમાન) છે, અને સાજિત આભૂષણ (સજ્જેલા આભૂષણવાળી) સ્ત્રીઓના તમે ભારી ભૂષણરૂપ છે રસભોગી ભગઓમા તમે એક અનુપમ મધુપ(ભ્રમર)છો હે અપિલેશ્વર ! હે ઈશ્વર ! તમે મધુવન (મથુરા પાસેનું એક વન) રૂપી પુષ્કર(કમળ)-મા વિપુલ (અત્યંત વિહાર કરનારા છે; અથવા મધુવનના પુષ્કર(ભાગ)-મા વિપુલ(વૃત્યકળા)નો વિહાર કરનારા છે; અથવા મધુવનના પુષ્કર(જળ)માં—યમુના નદીમાં વિપુલ (મોટો) વિહાર કરનારા છે (કાવિય નાગ નાથવા વગેરેનો). તમે સ્ત્રીઓનાં ચંચળ એના દગ(નેત્ર)રૂપી ખંજન(દીવાળીથોડા)ને મજન (સ્વચ્છ કરનાર) અને અંજન કરનાર છે. સ્વાશ્રયનારી(તમારે પોતાને આશ્રયે આવેલી સ્ત્રી)ઓના બચનું તમે મજન કરનાર છે. પરિમળ(સુંગધ)વાળા અમત્ત (નિર્મળ) કમળ સરખા સુખકર સુખવડે સુંગન દેહ દેહને તમે (વ્રજની) વનિતાઓને તારી છે આ પદની પેહેલી લીટીમાં કૃષ્ણનું દેવથી અધિકપણ તથા દયાળુપણ વર્ણ્ય છે, બીજી લીટીમા શરત્વ અને ભક્તપ્રિયત્વ વર્ણ્ય છે, ત્રીજી લીટીમા, શતેદ્રિયત્વ અને વિદ્યાસીત્વ વર્ણ્ય છે, ચોથી લીટીમા ભક્તાધિનત્વ વર્ણ્ય છે. પાંચમી લીટીમાં સુન્દરત્વ વર્ણ્ય છે; છઠી લીટીમા ઈશ્વરત્વ વર્ણ્ય છે; સાતમી લીટીમા કળાનૈપુણ્ય વર્ણ્ય છે, અને આઠમી લીટીમાં અખંડ પ્રેમીપણ વર્ણ્ય છે. આ ગાયન દેવસભાનું છે એમ જણાવવાને બારતાવૃત્તિ રાખી છે તથા અર્થગાંભીર્ય પણ યોજ્યું છે સ્ત્રીઓની પ્રીતિ સપાદન કરનારા છે, એમ વર્ણવવાવડે તમે સત્યભામાનો મનોરથ પૂરગો, એવા નિર્વહણસંધિના કાર્યની સૂચના કરી બીજનું ફરીથી કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું સંધિ નામે અગ પણ વર્ણાયું છે.

નેત્રકટાક્ષીની વાત તો ડોણજ કહી શકે !! તાલમાનનો તાલ તો એજ જમાવી જાણે છે ! કિંકિણીનો રણત્કાર ! પાદનો ડાણત્કાર અને ઝવેનો ઝાણત્કાર એ તો વિધુત્નેય હુરાવી નાખે તેવો છે !! તુંબડ જેવો વાધ વગાડનાર પણ એને પહોંચી શકતો નથી ! માનવલોક જો સ્વર્ગમાં મુખ માનતા હોય તો તે આ ઉર્વશીનૃત્યરૂપીજ મુખ છે ! (એવે નંદનવનપાલિકા પ્રવેશ કરેછે). (જ)

નંદનવનપાલિકા—(ઇંદ્રાદિને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! સુરશિરમણિનો જય જયકાર હો ! મણુ શક્રસ્વામિ ! આપની આજ્ઞાનુસાર નંદનવનમાં સર્વ પ્રકારની સજા સજા રહી છે. સ્થળનાં અને જાળનાં વિહારસ્થાન મણુના આગમનું અવલોકન કરી રહ્યો છે. ()

ઈંદ્ર—નંદનવનપાલિકે ! કદપદ્મ અને પારિજાતકાદિ અલૌકિક દ્રુમો નીચે વિશ્રામસ્થાન થઇ ચૂક્યાં છેને ? (ઘ)

નંદનવનપાલિકા—મણુ યામદેવે કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિને લઇ શક્રસ્વામી પધારે એટલીજ વાર છે. (દ)

ઈંદ્ર—એમ ? સર્વ સાજ સજા રહ્યો છે ! જા તું જઇ કહે કે કૃષ્ણાદિ સહવર્તમાન અમે ત્યાં સત્વર આવીએ છીએ.

નંદનવનપાલિકા—(નમન કરી) વાર દેવાધિદેવ ! (કહી ચાલી ગય છે).

(જ) કિંકિણી—ધુવરી. રણત્કાર—રણકારો. ડાણત્કાર—કમકારો. ઝવેનો—ઝાતિનો ઝણત્કાર—ઝણકારો. અહીં ઉર્વશીના ગુણનું વખાણ કર્યું છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યાર્થકાર

(ઘ) નંદનવનપાલિકા—નંદનવનનું રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી. વિશ્રામસ્થાન—એડકો (દ) યામદેવ—નંદનવનનો રક્ષક એક દેવ

ઈન્દ્ર—વાસુદેવ ! ચાલો અને પ્રિયાસહ નાકતું નંદનવન નિહાજો. (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) શકસ્વામીએ મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો !

સત્યભામા—(બીજું કાંઈ ન સાંભળે તેમ) આર્યપુત્ર ! મારે તો પેલા શ્વતું આઠ જોઈએ છીએ. તે સાથે ન લેતાં મને આવું તેણે દેખાડી હાથો નહિ હો ! (ન)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તે દ્રુમ નીચેજ આપણે વિહાર કરવાનો છે. (પ)

સત્યભામા—જેન ! આડી આડી વાતો કરેછે; પણ એમ કહેતા નથી કે તે સાથે લેવાનું છે !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું ઉતાવળી ચઇશ મા; તે દ્રુમ નિહાળ્ય પછે હું તારા મનના મનર્થ પૂર્ણ થાય તેમ કરીશ. (ફ)

શચી—ક્યમ સત્રાન્ગિત્સુતા તમારા તહીંના જેવું અહીં કંઈ છે કે નહિ ? અહીં રેવાનું હોય તો તમને ગમે કે નહિ ? ચાલો ઊઠો હવે નંદનવનમાં જઈ વિહાર કરીએ !

સત્યભામા—(નમન કરી) ભગવતિ ! અહીં ન ગમે તો ક્યાં ગમે ? અમારે ત્યાં તો આવું સુખ ક્યાંથી ? તમે તો દેવ અને અમે તો માનવ ! તમારી વાત તે તો તમારીસ્તો ! !

(ઘ) નાકતું—સ્વર્ગનું. (ન) અહીં પારિજાતકરખી બીજનું ફરી કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસધિનું સધિ નામે અંગ.

(પ) નિહાર કરવાનો છે—ક્રીડા કે રમતગમત કરવાની છે. (ફ) કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનો પરસ્પર સંવાદ વર્ણાયો છે માટે નિર્વહણસધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

૪૦—(ગિરી ગિભા થઈ) વામુદેવ ! કેમ હવે ચાલીશુંને ? (શકરવાગી ગિભા થયા બેઠા સર્વે સુરસભા ગિરી થાય છે અને રાક ચક્રપાણીનો હસ્ત ઝાલી તથા શસ્ત્રી સત્યભામાનો હાથ ઝાલી મૂકે ચાલ્યા જાય છે તેમ સુરસભા પણ દેવાચાર્ય અને ધનદ વિના વાતો કરતી કરતી વિસર્જન થઈ જાય છે.) (૬)

દેવાચાર્ય—હેમ ધનદ ! કંઈ પશ્ચાત્ પડી ગયા ? (૭)

ધનદ—જેમ તમે તેમ અમે !

દેવાચાર્ય—અમારે તો આ કૃષ્ણને આપવા કાળે દિવ્ય વસનાદિક લેઈ નંદનવનમાં જવાનું છે માટે વાર થઈ, તમેય કંઈ તેવાજ કાર્યને માટે રોકાયા છો કે શું ? (૮)

ધનદ—મને કંઈ કલ્પના થઈ આવી તે ભગવંતને કહેવા માટેજ હું ગિભો રહ્યો છું.

દેવાચાર્ય—કહો તમને શી કલ્પના થઈ આવી છે ? તમને સદૃશ કલ્પનાવાળા જોઈનેજ ધૂર્જટિએ કોશાધ્યક્ષ નીમ્યા છે. (૯)

ધનદ—ના ના, ભગવત ! એવું કંઈ નથી; તથાપિ મારા મનમાં એક એવી આશંકા થઈ આવી કે શકરવાખીએ જે કલ્પદ્રુમ તથા પારિજાતક માટે અલૌકિક પદની ચોજના કરી એ સુખાવહ નથી ! (૧૦)

(૬) ચક્રપાણીનો—કૃષ્ણનો દેવાચાર્ય—જૃદસ્પતિ ધનદ—કુબેર.

(૭) પશ્ચાત્—પાછા (૮) વતનાદિક—વસ્ત્ર અને કાર વગેરે.

(૯) તમને ઇ—તમારી કલ્પના હમેશા સદૃશ (સાચી પડે એવી) હોય છે માટેજ તમને ધૂર્જટિએ (મહાકેવે) કોશાધ્યક્ષ (બંગારી) નીમ્યા છે.

(૧૦) ‘ અનૈકિક ’ એવા પદની (શબ્દની) અર્થાત્ તેમને અનૈકિક કહીને વર્ણવે, તેથી કદાચ કૃષ્ણ લોભાઈને તે વેઈ જાય, એમ મને શંકા થાય છે દેવની કલ્પના સત્ય હોય છે માટે આ જગોરો કરીએ થવાના કાર્યનું આગળથી કથન કર્યું છે.

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્યં; મને પાણુ એ પદ ઘટિત લાગ્યું નહોતું (એવે પુરજનનો મોટો પોકાર સાભળી બને જણ ચકિત થાય છે). (લ)

ધનદ—મગત આ શું ? અચાનક ભયનો પોકાર ક્યાંથી ? (એવે કંઞરિ શિથિલ વિથિલ વેશે આવી અભેદ અમરસભામાં સંતાઈ જવા જેવા અભિનય કરતો પ્રવેશ કરે છે).

દેવાચાર્ય—અભય અભય ! આમ સભય કેમ દર્શોછે ?

ધનદ—(કંઞરિને હૃદય સરસ્યો ગાંધી) બ્રાત ! આ શું આ શું ? શો ભય ? આ ભય શો ?

કંઞરિ—(સભય) તાર્ક્ય ! તાર્ક્ય ! ! ખગેશ ખગેશ —

દેવાચાર્ય—અરે ગરૂડ તો ગોવિંદની સાથે આગ્યો છે, તો પછે તેનાથી આમ ભયભીત થવાનું શું પ્રયોજન છે ?

કંઞરિ—(ધ્રુવતે વેશે) પારિજતતકે ! પારિજતતકે ! દ્રુમ ! દ્રુમ ! લઈ તે જતો રહ્યો જતો રહ્યો ! !

ધનદ—કિન્તુ તમારે તેમાં ભયગ્રસ્ત થવાનું શું પ્રયોજન છે ? શાંતપણે વીતી વાત કહો; દેવાચાર્ય નિકટ સતે તમારે હવે શો ભય છે ? (વ)

(લ) ચકિત—અશ્ચર્ય સાથે ભયભીત. (વ) ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબેલા. ગરૂડ પારિજતને ઉપાડીને લેઈ ગયો એ વાત અહીં અદ્ભુતપણે વર્ણુને કવિએ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ સાચુ બોલે છે. સાહિત્ય-દર્પણમાં કહેછે કે “ નાર્યોનિર્વહણેદ્રુતઃ — નિર્મહાશુચિમાં અદ્ભુતરસ કરેલા. ” તે પ્રમાણે અહીં થયું છે. યદ્યપિ કંઞરિ (ચંદ્ર) નો ભય વર્ણુવાથી અહીં ભયાનક થાય છે તથાપિ ભૂલોકનો ગરૂડ ઇંદ્રના વનનું પારિજત ઉપાડી જાય, એ કાર્ય અસૌક્રિક હોવાથી અદ્ભુતજન અહીં મુગ્ધ છે. વળી સાયબામાને પારિજત વૃક્ષ આપી પ્રસન્ન દેવતા રૂપ દર્શનિદ્ધિનું અહીં કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસધિનું અથન નામે અમ વર્ણુયું છે.

કંબારિ—(આમ તેમ જોઇ) ભગવંત ! શ્રવણ કરો; નંદન-
પત્રમાં જઇ પારિજતક દ્રુમ નીચે સર્વેએ વિશ્રામ કર્યો. પછે તે દ્રુમ
જોઈ સત્રાન્વિતસુતાએ કહ્યું કે આર્યપુત્ર ! આ સાથે લ્યો. તે શ્રવણ કરી
શકસ્વામીએ કહ્યું કે આ તો સુરદ્રુમ છે, એ પૃથ્વીમાં લઇ જવાય
નહિ; તમારે એનાં પુષ્પ જોટલાં જોઈતાં હોય તેટલાં લ્યો. પ્રભુ ! જોટ-
લામાં (સકંપ) તો તાર્ક્ય વજ્રથી સહસ્ર ઘણા ગર્જના કરતો આવી
પહોંચ્યો અને પારિજતકને અંચુમાં ગ્રહણ કરી તથા કૃષ્ણ સત્યભામાને
પક્ષપર જઢાવી લઇ ઉડવા મંડ્યો !! (૪)

દેવાચાર્ય—શું તે પારિજતક દ્રુમ લઇ આવ્યો ગયો અને શકે
કંઈ પણ ન કર્યું ?

કંબારિ—ભગવંત ! આવો અવિનય જોઇ શકસ્વામીએ ક્રોધા-
વેશમાં આવી તાર્ક્યપર સત્વર વજ્ર ફેંક્યું; કિંતુ કૃષ્ણના પ્રતાપબલે વા
ગરડના ગનિમલાવે તે કંઈ પણ કરી શક્યું નહિ ! (૫)

દેવાચાર્ય—શું વજ્રનું પડવું નિષ્ફળ થયું ?

કંબારિ—નિષ્ફળ નહિ તો શું ! માત્ર તાર્ક્યના એક પીંછાને
તેણે નાશ કર્યો અને તે પીંછું અમરાવતીમાં આવી પડ્યું તેણે કરી
અમરના અવાસાદિકનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો, અને આખા પુરમાં
નાસાનાસ થઇ રહી. (૬)

ધ્વજદ્વ—ભગવંત ! કયમ શ્રવણ કર્યુંકેની ? કિંતુ કૃપાળુ ! ચાલો-
ચાલો સત્વર જઇ પુરજનને સાંત્વન દઈ શકસ્વામીને મળીએ. (૭)

(૪) કંબારિના કપવગેરે અનુભાવ વર્ણ્ય છે માટે લખ્યાનક. (૫)
ગરડનું અઘૌઠિક કાર્ય વર્ણ્ય છે માટે અર્જુન. (૬) અવાસાદિક—મેહે-
લ વગેરે. (૭) ધનદ છ.—ધનદની સૂક્ષ્ણ કલ્પના બતાવી ચાલતા પ્રકર-
ણનો ઉપસદાર કર્યો છે.

દેવાચાર્ય—ત્સ કંઞરિ ! ગરૂડ તો ઉડી ગયોકની ? (કા)

ધનદ—ક્યમ ભ્રાત ! એ યુદ્ધ કરવા તો પાછો વળ્યો નહો-
તો ?

કંઞરિ—ભગવંત દેવાચાર્ય ! એની કેટલી ત્વરિત ગતિ કે
અમે તો આમ જોતાજ રહ્યા અને તે તો કાંચનપુરમાં કુશલક્ષ્મી જઈ
પહોંચ્યા. તથાપિ તે દ્રુમ મૂકી પાછો યુદ્ધ કરવા આવશે એમ માની
સર્વેનાં અંતર ઉછળી રહ્યાં છે અને મોટા મોટા વીર પુરૂષો નાસનાસ
કરી રહ્યા છે !

દેવાચાર્ય—ધનદ ! ચાલો ચાલો જઈ પુરજનનો પોકાર શાંત
કરીએ અને શકને મળી ખગેશનું સામર્થ્ય તેને વિદિત કરીએ. (એમ-
કહી બે જણ એક માર્ગે અને કંઞરિ બીજે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે)

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—આપણી બુદ્ધિનો ગર્વ તે ગોવિંદજી આગળ ઝાક-
ળના જળ જેવો છે; એક સત્યભામાનો સંબંધ જોડતાં મને મહામહા-
મેહેનત પડી અને કહાનજીએ સોળસહસ્ર સુંદરીઓ આંખ્યના મી-
ચકારામાં આણી આપું સુવર્ણપુર રથામાઓના રાજ્યજેલું કરી મૂકયું !
અરે વળી એમ પણ સામળવામાં આવ્યું છે કે માગ્જ્યોતિષપુરથી પ્રભુ
મિયાસહ અમરાવતી ગયાછે. જો ત્યાંથી દેવાંગનાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ,
કિન્નરીઓ, અપ્સરાઓ, ઇત્યાદિ લેતા આવશે તો તેને વસવાનો કામ
પણ ક્યાં અપાશે ! અને મને ગોવાળિયાને તે ગણુશીય શેનીઓ ? હશે
જે થવાનું હશે તે થશે; પણ હવે તો પ્રભુ વેહેલા વેહેલા આવી દરીન
દે તો આ હુદે રૂપી પદ્મ મળાકરને જોતાંજ મશુલિત થાય. (એવે અંત-પુ-
રપાત્રિકા પ્રવેશ કરેછે) (છા)

(કા) ગરૂડનું ભય દેવાચાર્યના મનમાં પાગ છે એમ સૂચવે છે: ગ-
રૂડ ઇ. (છા) સુવર્ણપુર—દારના. માગ્જ્યોતિષપુર—નરકાસુરનું નગર.

અંતપુરપાલિકા—ગોપખંધુ ચાલ્ય ચાલ્ય વેહેલો ચાલ્ય. સાંભળતોય નથી કે શું ? આવે છે કે નહિ ?

શ્રીદામો—અણિ ! શું છે ? કોણ જોલાવે છે ! દેવની અંતઃ-પુરપાલિકાને બીજાનાં વૈતરાં કરવાનાં કામ લખાયાં કે ? "ધણીવિના ધરાજ બેઠું." જા અમે તો બીજા બૂપણએ જોલાવ્યા હશે તોય આવનાર નથી ! (ગા)

અંતપુરપાલિકા—અરે જા જા, ગોપખંધુ ! અમે તે બીજાનું કામ કરતાં હૈશું ?

શ્રીદામો—હું ત્યારે કહાનજી આવ્યા કહાનજી ! ચાલ્ય ત્યારે હું તારી સાથેજ આવું છું ! !

અંતઃપુરપાલિકા—કહાનજી ક્રિયા ? એ તો કંઈએ આવ્યા નથી ! અને હું તેમની મોકલી તને જોલાવાય આવી નથી.

શ્રીદામો—(નિઃશ્વાસ નાખી) " જા ભેંશ પાણીમાં ! " મને આશં આપી નિરાશ કરનારનું કિયે ભવ સાદું થવાનું છે ? કહેતી હોય તો કહી નાખ્ય ત્યારે મને કોણ જોલાવે છે ? લોકનાં વૈતરાં કરવાં અને હણપણમાંથી તો હાથ કાઢવો નહિ ! (ઘા)

અમરાવતી—દેવની રાજધાની. પદ્મ—કમળ. પ્રભાકરને—કૃષ્ણ રૂપી સૂર્યને. અહીં પૂર્વે સિદ્ધ થઈ ગયેલા સત્યભાગા પરિણય વગેરે અર્થનું ફરીથી કથન કર્યું છે માટે નિરૂક્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ગા) અંતઃપુરપાલિકા બીજાનાં વૈતરાં કરે છે, એમ કહીને તેના કામને નિંદિત ગણી તિરસ્કાર બતાવ્યો છે માટે નિવેદન નામે નાટ્યાલંકાર.

(ઘા) અંતઃપુરપાલિકાના કામમાં દોષ આરોપણ કરીને તેની નિંદા કરી છે માટે પરિવાદ નામે નાટ્યાલંકાર.

અંતઃપુરપાલિકા—(સરિત) મહારાજ કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગ
માથી પાગ્નિતક દુમ લઈ આવ્યા છે અને તે દેવી સત્યમામાના
ચોક્કમા રોષ્યુ છે તે જોના જવા તને જોડાવેછે

શ્રીદામો—(સદા) હે હે ખરીવાત ત્યારે તે કહાનઈ આ
વ્યાનુ ના કેમ કહ્યું ? (ઢા)

અંતઃપુરપાલિકા—હુ તો હજીએ કહ્યું છું કે કહાનઈ
આવ્યા નથી અને તે તને જોવાવતાય નથી પણ અમારા આર્યપુત્ર
આવ્યા છે અને ત તને જોવાને છે

શ્રીદામો—અરેરે ! ચરારૂપિં , અને ટાટિયા એ જ એકના
એકજ, અટલુ ય તુ જાણતા નથી કે ? વાડ સાલ્ય સાલ્ય, પછે તારી
વાત છે (એમ વાતો કરતા બંને જણુ આવ્યા જાયડે)

(પારિગ્દતક દુમના કુસુમ જોના નાગરિકા તથા
સત્યમામા પ્રેરેશ કરેછે)

નાગરિકા—એમા તે શાનુ પાપ ? પણ જ્યારે આવા ત્યા ઘણા ઝાડ હતા ત્યારે એ ક બે વધારે કેમ ન આણ્યા ? ખજુ બેન ! તુ ત્યા બે બે જોઈ આવી તે કહે તો ખરી ! !

સત્યભામા—પાપ તો ખરૂં સ્તો ! સખિ ! આના જેવુ તો ત્યા આ એક જ ઝાડ હતુ પણ બીજા એનાથીએ સારા ઝાડ ઘણા હતા ખરા. સખિ ! તાર્હી કાંઈ ઘઈકુ તો મળેજ નહિ ! જેના તેના ધગડા સૂરજ જેવા ચળકતા અવિ ! હુ તો આર્યપુત્ર સાથે ઇંદ્રાસનપર બેઠી'તી, એકુ આસન મે તો શમાણમાય દીકુ નથી કોઈની આખ્યો મચમચતી જાણાય નહિ, અને જ્યા ત્યા સુગંધીના તો પારજ નહિ આપણા આપા કને જે એક મણિ હતો આના મણિ તો ત્યા બોય ઉપર પાયરેલા ! એવુ એવુ તો હુ તને કેટલુ કહુ, પણ મને તો તહી વળી એક બી-જુ જ થઈ આવ્યુ ! (છા)

નાગરિકા—સખિ ! તે ક'કે', વાડ બેન ! તુ જોઈ આવી અને અમે સાબળીએ તો ખરા (જા)

સત્યભામા—(ખમે હાથ મૂકી) સખિ ! એમા શુ કહેવાનુ છે તહીની અપહરાએ જોઈ મને તો એમ થકુ કે હુ આર્યપુત્રને અહીં શુ કરવા લાવી ? પણ હુ ય ક્યા કાચી છુ ! મેય પણ તગતજ આ ઝાડ કાને આર્યપુત્ર સાથે ઝઘડો કરવા માડયા (એવે સાબરી આવ્યાથી) સખિ ! તુ જા જા, જઈ ગમે તમ કહી અહીં રૂકિમણીને બોલાવી લાવ્ય (છા)

(છા) નિ ય નામે નિર્વહણમ ધિતુ અ ગ (જા) સાબળવાની વસ્તુ અભિ ક હોરાથી તે વિ નાગરિકાની આકાક્ષા વણી છે માટે સ્પૃહા નામે નામચાલ મા

(છા) મ યભાગા તથા નાગરિકાનુ કાર્યને દેશીને પરસ્પર બાનથુ વર્ણાય છે માટે નિ હણસાધિતુ પરિભાનણુ નામે અ ગ

અંતઃપુરપાલિકા—(સરિત) મહારાજા કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગ-
માંથી પારિજાતક દ્રુમ લઇ આવ્યા છે અને તે દેવી સત્યભામાના
ચોકમાં રોપ્યું છે તે જોવા જવા તને યોલાવે છે.

શ્રીદામો—(સહર્ષ) હું હો ખરીવાત ત્યારે તે કાફાનજી આ
વ્યાનું ના કેમ કહ્યું ? (હા)

અંતઃપુરપાલિકા—હું તો હજીએ કેહું છું કે કાફાનજી
આવ્યા નથી અને તે તને યોલાવતાય નથી. પણ અમારા આર્યપુત્ર
આવ્યા છે અને તે તને યોલાવે છે.

શ્રીદામો—અરે ! ચરણાર્પિત અને ટાંટિયા એ બે એકના
એકજ, એટલુંય તું જાણતા નથી કે ? વારૂ આલ્ય આલ્ય; પંછે તારી
વાત છે. (એમ વાતો કરતાં બંને જણુ આલ્યાં જાય છે).

(પારિજાતક દ્રુમનાં કુસુમ જોનાં નાગરિકા તથા
સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! કેવું અવનવું કે આવડા મોટા જાડને
એક જગાએથી ઉઠેડી લાવી બીજી જગાએ રોપ્યું તોય જરાએ કર-
માયું નથી ! આહા ! શી એની જોખા છે ! ! આવું જાડ ત્યાં એકજ
હશે ! અરેરે ! એ જગ્યા તો આના વગર ખાવા ધાતી હશે ! !

સત્યભામા—સખિ ! આવું એક તો શું પણ જ્યાં દેવનું
નંદનવન છે ત્યાં આવાં ને આવાં અનેક છે. વનનાં અનેક હરણાંમાંથી
જેમ વખુર્ડ પડેલું એક હરણું દીપે નહિ તેમ આ જાડની દશા જોઇ
મને બહુ લાગે છે, પણ મારો હાથ ઉપર રહેવા મેં એ ગિચારાને
કુઃખી કર્યું છે ! અરેરે ! એ પાપમાંથી હું ક્યારે છૂટીશ ! (જા)

(હા) અહીં શ્રીદામાના ઇષ્ટ અર્ચેની પ્રાપ્તિ વર્ણવે છે માટે આનંદ
નામે નિર્વદજસંધિનું અંગ.

(જા) સત્યભામાએ સ્વર્ગમાં અનુભવેલા અર્ચનું કથન કર્યું છે માટે
નિર્ણય નામે નિર્વદજસંધિનું અંગ.

નાગરિકા—એમાં તે શાનું પાપનું પણ જ્યારે આવાં ત્યાં ઘણાં આડ હતાં ત્યારે એક બે વધારે કેમ ન આવ્યાં ? બપુ બેન ! તું ત્યાં જ જોઈ આવી તે કહે તો ખરી !!

સત્યભામા—પાપ તો ખરું સ્તો ! સખિ ! આના જેવું તો ત્યાં આ અકલ્પ આડ હતું પણ બીજાં એનાથીએ સારાં આડ ઘણાં હતાં ખરા. સખિ ! તહીં કોઈ ઘણું તો મળેજ નહિ ! જેનાં તેનાં લગડાં સૂરજ જેવાં ચળકતાં. અલિ ! હું તો આર્યપુત્ર સાથે ઇંદ્રાસનપર બેઠીંતી; એકું આસનમેં તો શમાણામાંય દીકું નથી. કોઈની આંખો મચમચતી જણાય નહિ, અને જ્યાં ત્યાં સુગંધીનો તો પારજ નહિ. આપણા બાપા કને જ એકમણિ હતો એવા મણિ તો ત્યાં બોંય ઉપર પાથરેલા ! એવું એવું તો હું તને કેટલું કહું, પણ મને તો તહી વળી એક બી-બુન થઇ આવ્યું ! (છા)

નાગરિકા—સખિ ! તે કે'કે' ; વાર બેન ! તું જોઈ આવી અને અમે સાંભળીએ તો ખરાં. (જા)

સત્યભામા—(ખમેદાય મૂકી) સખિ ! એમાં શું કહેવાતું છે. તહીંની અપહરણ જોઈ મને તો એમ થયું કે હું આર્યપુત્રને અહીં શું કરવા લાવી ? પણ હું'ય ક્યાં કાચી છું ! મેંય પણ તરતજ આ આડ કાને આર્યપુત્ર સાથે ઝઘડો કરવા માંડ્યો. (એવે સાંભરી આવ્યાથી) સખિ ! તું જા જા, જઇ ગમે તેમ કહી અહીં રૂકિમણીને બોલાવી લાવ્ય. (જા)

(છા) નિર્ણય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ (જા) સાંભળવાની વસ્તુ રમણિક હોવાથી તે વિષે નાગરિકાની આકાંક્ષા વણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાગચાલંકાર.

(જા) સત્યભામા તથા નાગરિકાનું કાર્યને દ્રેશીને પરસ્પર ભાષણ વણ્યાં છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

નાગરિકા—વાહરે સખિ, વાહ ! વાત કરતા વળી એ કંઈ સાંભરી આવ્યું ! હું તો કંઈએ જતા નથી; મને જોયું હોય તે જરેજર કહે તો હું હવડા જતીક ગમે તેમ કરી બોલાવી લાવું.

સત્યભામા—(સરોય) અલિ વાહ ર ! નથો જતી એટલે શું ? મારે કે'વું હશે તો કહીશ હું તે કંઈ તારા બાપની વેચાણ છું - બોલાવી આવેછે કે નહિ ? જતી હોય તો જ નીકર તું નહિ ને તારો કાકો બીજો, કંઈ મારું કામ અડચું રે'વાનું છે ? અક કરતા અનિક ! હું જ્યારે વાત કહું, ત્યારે તું બોલાના જનારી ખરીકના ?

નાગરિકા—(ખિન્ન પડી જતા જોવે વેશે) વયમ્યા ! તું નવું જોઈ આવી અને તે અમે પૂછ્યું તેમા તે આઠવી બધી છેલ્લે પાટલે મધ શું બેસે છે ! તું કહીશ તો અમારે સાંભળવાનું છે ! લે બધું ! હું તો મારે આ જઈ અહીંના સદેશો તહીં કહી આવું છું. (એટલું કહી આસુ ટપકાવવા માડે છે).

સત્યભામા—પીટ્યું પાણી આવતાય ક્યાં વાર છે ? મેકું' હું તને પછે જરેજર કહીશ, ત્યારે કે' હવડા ને હવડાજ કહે (હૃદય-સરશી ચાપી છાતી રાખી) સખિ ! જા જા, હું તને પછે કહીશ; પણ જોજે, બોલાવીને આવજે હો ! (જા)

નાગરિકા—એ તો અમે જાણીએજ છીએ તો કે જ્યાં સુધી માયું ગયાશે ત્યાં સુધી નભાશે, બાકી તારે તો બીજી ઘણીઓ છે ! (એમ કહેતી કહેતી ચાલી જાય છે)

સત્યભામા—જે એને ધંધડાવીને કાઢી નહોત તો એ કંઈ-એ જનારી નો'તી પણ વાડ જો એ આવશે તો મારે એનું શું કે'વું !

(જા) સત્યભામાનો મંત્રી પ્રતિ એક વર્ણ્યો છે માટે વાંતસહ્ય. સત્યભામાએ સ્નેહ બરેલા વાક્યથી અર્થ સાધ્યો છે માટે અનુનય નામે નાટ્ય-લક્ષણ.

(વિચાર કરી) હા હા, પહેલી તો હું એની સાથે જાણે લલીજ નથી એમ બતાવી બોલાવી પછે આ આડ બતાવીશ એટલુય કર્યા છતાં જો નહિ સમજે તો કહીશ કે હવે તમારે જોટવાં આના કુલ જોઇતા હોય તેટલા કરારે લઇજાજે, આ આડ તમારે જ છે એમ કહ્યા છતાં જ્યારે નહિ સમજે ત્યારે હું તો મોડામોડ કહી નાખીશ કે તમને આર્યપુત્રે એક રૂલ આપ્યું અને મારે કાળે આખું આડ લાવ્યા ! (ટા)

(એવે આગળ નાગરિકા અને પાઠળ રૂકિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભાને આવતા જોઇ હરખાઇ ઠીકઠીક કરી બેસેછે)

રૂકિમણી—કેમ બેન ! સ્વર્ગના વૈભવ એકલા એકલાજ માણી આવ્યાં કે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર સાથે હતા એટલે એકલા શાના ? બેન, આ—(એટલુ કે તામા રૂકિમણી સમજી જઈ બીજી પૂછેછે)

રૂકિમણી—પણ અમને સાથે તેડી જવાને મો'નિયુ કર્યું નહિને ! આર્યપુત્ર સાથે હતા તેમાં તે એકલા શેના ?

સત્યભામા—“મારૂ તારૂ સહિયારૂ અને મારૂ મારા બાપનુ” એવુ કરવાનુ મને મોટાએજ શીખવ્યુ છે ! પણ બેન ! આ આડ—(રૂકિમણી બોલતા અટકાવી જવાજ દેછે)

રૂકિમણી—મોટા તે તો ખોટા મનાયા છે, તો પછે તે કરે તેમ કરતા કોનાથોનાના માળાપના ન થવાય ? મોટાનુ એવુ કંઈકે કરેલુ કોણ બતાવનાર છે ? (ટા)

(ટા) સત્યભામાના વિચારારા તેના મનનુ અમાધાન થવા રૂપ દર્શસિદ્ધિનુ કથન કર્યું છે માટે અથન નામે નિર્વહણસધિનુ અગ

(ટા) મોટા તે તો ખોટા મનાયાં છે, માટે તે ખોટાનુ અનુમ્મણ કર નાર પણ ખોટુજ કહેવાય અહીં રૂકિમણીએ દેતુપૂર્વક સત્યભામાએ દીધેતુ મેહેલુ પાતુ સત્યભામાનેજ લાગુ પાડવા રૂપી ઇત્સર્થદર્શક વાચ્ય કર્યુ છે માટે હેતુ નામે નાટ્યવક્ત્રણ

સત્યભામા—એન ! મે તમને એટલા માટે બોલાવ્યાં નથી આ જાડ (આગળીવડે બતાવી) હું સ્વર્ગમાથી લેતી આવી છું તે જોવા તમને બોલાવ્યા છે !

રૂક્મિણી—(જાડ તળે જઈ જોઈ) અલિ એન સત્યભામા ! આ જાડમા તો કંઈ વીણામાણુ નથી !! પણ એને આ રૂલ આવ્યા છે તે બરાબર સોળ હજાર છે !! અલિ એન ! જો જો, પેવો ભમરો આ રૂલ ખોદુ છે એમ સમજી પેલે રૂલે બેસેછે, અને પેલુ ખોદુ માની આંધ્યા ભણી ઉડી જાયછે ! હું તો ક્યારનીએ ઊભી ઊભી જોયા કરુંછું તો જૂના થઈ ગયેલા રૂલા ભણી ભમરો જવાકે જતો નથી. (ઘ)

સત્યભામા—(ખિન્ન થઈ જઈ) ભમરો જૂના રૂલ ભણી જોવાનો હોય તો જુઓ અને ન જોનાનો હોય તો ન જુઓ, પણ કોકને એક રૂલ તો મારે કાન્ને આખુ જાડ તો આવ્યું !

રૂક્મિણી—હા હા એન ! નાક કપાય તો કપાય પણ અપશુકન તો જોને કરવા હોય તેને કરાય !! વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરનુ તરલાણું ભરો, એમ કરતા તને બરાબર આવડેછે !! (ઘ)

(ઘ) એ જાડ લેવા જવાના નિમિત્તથી તે સોળહજાર શોકરો ઊભી કરી છે, એમ જાડના વર્ણનને બાદાને રૂક્મિણી સત્યભામાને મેહેણુ માટે પેલુ ઇ. જાડ—તારા સ્વર્ગગમનકાર્યરૂપી ૪૧—નરકાસુરને ઘેરથી આ પ્લેની સોળહજાર સ્ત્રીઓ રૂપી ભમરો—કૃષ્ણરૂપી જૂના થઈ ગયેના રૂલા—સ યભામા વગેરે

(ઘ) અહીં રૂક્મિણીએ સમાન અર્થનાળા વાક્યથી દૃષ્ટાંત આપી પોતાને કહેવા રૂપ અર્થ સાધ્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યવ્યક્ષણ

સત્યભામા—(સખેદ) પેટના બળ્યાને કંઈ બોલવાનું ને-
ધએને ! બેન ! મેં તમને લઢવા બોલાવ્યાં નથી ! !

રૂક્મિણી—મારાય ગ્રહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા
આવી સોળસહસ્ર માલ વો'રાવ્યાં અને બીજી વાર લઢવા આવી
કંઈનું કંઈ કરાવું ! આ તો તું જ્યારે ઝાઝ દેખાડવાને એકે પગે થઈ
રહી'તો ત્યારે જ બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડ્યા ! (એવે આથે ધ-
ણી સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) હે બેન ! આ તારા આણેલાં ફૂલાં ફાલ્યાં !
હવે મુંઘાય તેટલાં મુંઘ્ય. (એવે કૃષ્ણદેવે નવીન આણેલી સોળસહસ્ર સ્ત્રી-
ઓ એક પછી એક પારિજાતક દ્રુમ જોવા આવે છે) (જા)

સત્યભામા—(તે સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) આવો બેના !
આવો બેસો, અહીં બેસો, આ અહીં જગા છે. અલિ નાગરિકા ! જ
જઈ પણે ડીક કરચ. આવો આવો ! (એમને એમ બોલાવ્યા કરતી જોઈ).

રૂક્મિણી—બેન ! તારો ઘાંટે બેસી જશે !! તું બેસ, આં
કનકમાલિકા, પ્રમથભા અને નાગરિકા એમને સહુને બેસાડશે.

સત્યભામા—(ભરત ચઢાવી રૂક્મિણી સાનું જોઈ બીજું કોઈ
ન સાંભળે તેમ) તમે મને અતિથે કરશો તો તમારી અને મારી બંધા
વચ્ચે ફેંટેલી થશે !

રૂક્મિણી—ફેંટેલીના ફાળકા તો આ ચારે પાસે ફરી રહ્યા છે !
જે બાકી હોય તે કરારે બોલો (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો સ્વર્ગની
વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(રૂક્મિણી આદિક સ્ત્રીઓને સત્યભામા કને જોઈ) જ-
યત્ય ! આજ તો કંઈ અવનવું જોવામાં આવે છે ! ! જો, જો,

(જા) સત્યભામા તથા રૂક્મિણીનું પરસ્પર બાપણ વર્ણાણુ છે માટે
પરિભાષણુ નામે નિર્વહણુસ ધિનુ અગ.

શ્લોક.

માધવ રતિધવ યોગે, વનરાજી આ પ્રકુલ્ય પેખાયે;
મદકલ વિણ નવ શોભે, લોભે શુક શા કદાપિ લેખાયે. ૪

શ્રીદામો—પણ વયસ્ય ! મદકલનું મદ જોઈ ભૂંગીઓ ભણ-
ભણ કરી ઊઠશે તો કેમ કરશે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—જરે જા, શુ ભૂંગીઓના ભણભણાટથી મદકલ
મદનો ત્યાગ કરશે કે ?—

શ્લોક.

સાગરની ગંભીરતા, તળવવાને તરંગ અદ્રુણાયે;
અગ્નિ ન લેખવતો કંઈ, મર્યાદામાં સદાય સુંહાયે. ૫

શ્લોક—ગીતિ માધવ ૪૦—માધવ (વસતઋતુ) અને રતિધવ-
(કામદેવ)ના યોગથી જેમ આ વનરાજી (વનની વેલીઓ વગેરે વન-
સ્પતિ) પ્રકુલ્ય થયેલી જેવામાં આવે છે, તેમ અહીં રૂકિમણી અને સાવ-
ભામાંના યોગથી (બન્ને એક જગોએ હોવાથી) આ વનરાજી રૂપી સોળ-
હજાર સ્ત્રીઓ પ્રકુલ્ય થયેલી જણાય છે ! એ વનરાજીને જોઈને શુક
(પોષ્ટ) મરખા પ્રાણીઓ કદાચ લોભાતા લેખાય છે તથાપિ તે મદકલ
(મરતાન હાથી) વગર શોભતી નથી, તેમ આ સ્ત્રીમંડળને જોઈને શુક-
મુનિ સરખા ત્યાગી મદાત્મા પણ લોભાય, તેમ છતાં મારા સરખા પતિ વિના
તેઓ શોભતી નથી ! રૂકિમણી આદિમાં માધવ વગેરેનો આરોપ કરી
વર્ણન કર્યું છે માટે અભેદતાદુષ્ટરૂપકાલંકાર. વ્યંજન સમુદાયની
આવૃત્તિ છે માટે છેકાનુપ્રામ. કદોર વર્ણનથી માટે માધુર્ય નામે ગુણ ધણા
અર્થનો દુ કામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે મમતા નામે ગુણ. અર્થની સ્પષ્ટ-
તા છે માટે પ્રસાદ નામે ગુણ. એ રીતે અર્થકાર તથા ગુણનો યોગ
હોવાથી બૂધણ નામે નાટ્યવક્ત્રણ શૃંગાર સબંધી કથન છે માટે કૈશિકિ-
વૃત્તિ. (તા) મદકલનું—હાથીનું. ભૂંગીઓ—મમરીઓ (અનેક સ્ત્રીઓરૂપી).

૫ શ્લોક—ગીતિ ગંભીરતા—ગંડાપણ. અગ્નિ—સમુદ્ર. જેમ
અનેક તરંગ છતાં સમુદ્ર મર્યાદા અને ગંભીરતા તજતો નથી, તેમ અનેક

(એને કૃષ્ણદેવને આવતા જોઈ રૂઝિમણી આદિક સર્વે સ્ત્રીઓ ઊભી થાય છે).

શ્રીદામો—કાહાનજી ! જેમ કાળિયારને જોઈ કાનનની હર-
ણીઓ ઉંચાં ડોકાં કરી કરી જીએ એવું પણે શું જણાય છે ? (ધા)

કૃષ્ણદેવ—જે તને જોવા આણ્યો છે તે એજ સ્વર્ગદ્રુમ છે
એટલું જ જાણતો નથી કે પૂછે છે ? (દા)

શ્રીદામો—સ્વર્ગનું આડ એવુંજ હોય કે ?

(એવે રૂઝિમણી કને આવેલા કૃષ્ણને જોઈ).

રૂઝિમણી—આર્યપુત્રનાં દર્શન સ્વર્ગના દ્રુમ નીચે થયેલાં જોઈ
હૃદયકમળ ખીલી જઈ ખરી પડવાનું કરે છે ! (ધા)

શ્રીદામો—(કેડે બાંધેલા પટકો છોડી) દવિ ! હું આનાથી ચ-
પશીને બાધી લેઉં છું; પછે ક્યાં ખરી પડવાનું છે ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયાએ આ અવસર એવો આણ્યો છે કે જો કમળ
ખરી પડશે તો કુમુદને વિકાસતાં વાર થવાની નથી. (ધા)

સ્ત્રીઓ છતાં હું પણ ગંભીરતા અને મર્યાદા તથાશ નહિ અન્યોક્તિ
અલંકાર.

(ધા) કાળિયાર—કાળો હરણ. કાનનની—જંગલની. (દા) હું
મારો કામસાહાય છે માટે તને પારિજાતક દેખાડવા નથી તેડી આણ્યો
પણ સોળ હજાર સ્ત્રીઓ જોવા તેડી આણ્યો છે

(ધા) કૃષ્ણનો મેળાપ થયો માટે હૃદયકમળને ખીલેલું વર્ણુ છે
અને પણ તે મેળાપ સ્વર્ગના દ્રુમ (ઝાડ) તળે થયો—મેળા હજાર સ્ત્રીઓ
પરણી લાવ્યા તે સાથે થયો માટે અંતઃકરણનો શોક જણાવવાને તેને
ખરી પડતું વર્ણુ છે.

(ના) રતેહ રૂપી બંધનથી બધાવડું તમારું હૃદયકમળ ખરી
પડવાનું નથી, એ વ્યંગ્ય છે.

(ધા) હું આ વખતે અહીં આવીને ઊભી રહી છું માટે તેંજ આ
આવદનો પ્રસંગ આણ્યો છે તેથી પ્રતાપી કૃષ્ણને જોઈને વિકાસ પામનાર

શ્લોક.

શરદ વરદ ચંદ્રી, સુખ આ આપનારો,

મરદદરદપીડા, યોગ આ કાપનારો;

ગરદ ગરદ તારા, જાપ ના જાપનારો,

હરદ હરદ હસિ, વેળીમા વ્યાપનારો.

૬

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર આવી વેળાએ આટલુય અંતરમાં રાખે
એ કંઈ ઝોછી વાત છે !

સત્યભામા—(સરોપ) કોઈના પર ન રાખે તોય કંઈ કંહે-
વાય તેણે છે ? (જા)

રૂક્મિણી—એન તારે એમ બોલવાનું આર્યપુત્રે બાકી ક્યાં રા-
ખ્યું છે ? (જા)

હૃદયકમળ ખરી પડશે—યુધ્ધમાં જ્ય મેળવીને આણેલી સ્ત્રીઓને જોઈને
તારું હૃદય ખિન્ન થશે, તો હું શીતળ કૃષ્ણચંદ્ર યદ્ય તારા હૃદયને કુમુદ
(ચંદ્રવિકાસી કમળ) કરી નાખી તેને ખીલાવીશ. મતલબ કે તું શોડ્ય-
પણાનો રૂપ તથા સત્યભામાને ઘેર આવવા જેટલી ઉદાર થઈ છે, તો પછી
એવા તારા ઉદાર મનને હું સારી રીતે પ્રસન્ન કરી શકીશ.

૬ શ્લોક—માલિની, આ અવસર તેં કેવો આણ્યો છે તે સાબળ,
એમ સૂચવતાં કૃષ્ણ રૂક્મિણીને કહેછે શરદ ઇ—આ અવસર શરદને
(શરદ ઋતુ જેવી નિર્મળ અને શીતળ મત્યભામાને) અને વરદ (વરદાન
આપનારી—અર્થાત્ ઉદાર મનવાળી) ચંદ્રીને (ચંદ્રિકા જેવી શીતળ અને
તેજસ્વી રૂક્મિણીને) સુખ આપનારો છે તેમજ મરદની (મારી) દરદ
પીડા(કામના દરદની પીડા)ના યોગને કાપનારો છે. અથવા આ યોગ
(કર્તા) મરદદરદપીડા—મરદના દરદ (કામમજ્જી પીડાને કાપનારો છે.
આ યોગ ગરદ ગરદ (ધૂળ જેવા લુચ્છ)તારાઓનો જાપ જાપનારો નથી—
તમને છોડીને સોળહતર સ્ત્રીઓમા આસક્ત થનારો નથી. હરદ ઇ—(?)

(જા) એકવી રૂક્મિણી પ્રતિ કૃષ્ણના આ પ્રેમવચન છે—એમ
જણીને સત્યભામાએ આ વક્રોક્તિ કરી છે.

(જા) કૃષ્ણે સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવા રૂપ અર્થે પ્રાપ્ત કર્યો તેને રૂ-

(એવે, “મનની રાસલીલા, ધ્રાંચનપુરમાં, કરો કરો દેવ) । કરે સુરીનર સેવ; મનની” ઇત્યાદિક ગાન કરતા અને નૃત્ય કરતા નારદમુનિ પ્રવેશ કરે છે). (મા)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) અહો ભગવંત મારા પર મનુની પૃષ્ઠ કૃપા છે કે આવા મહાત્સવમાં દર્શન દઈ મારા સરખાને પાવન કરોછો (એવે રૂમિણી સત્યભામા અને સર્વે સ્ત્રીઓ પૂજનસાદિત્ય લઈ નારદમુનિનું પૂજન કરવા કહે આવેછે). (મા)

• **નારદ**—અહો આજ મારાંય ધન્ય બાબ છે કે,—

• **શ્લોક.**

ધંતર મંતર આ કૃણવા થકી, અંતર ઈન્દ્રિય બાહ્યર આવી,
મુખ્ય પ્રમુખ અસુખ લહી વળી દુઃખ ધરી હવ બા'ર સુહાવી;
આત્મ અખંડિત મંડિત માધવ, બાહ્યર આવી પૂજે તનુ ભાવિ,
નારદ ધન્ય તું પારદ પૂરાણુ, શારદ આ શુચિ મધ્ય ન દ્રાવી. ૭

રૂમિણીના વચનથી કવિએ સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે નિર્વહણસંધિનું કૃતિ નામે અંગ.

(મા) નારદના વચનથી, સત્યભામાનું દુઃખ નાશ થયું, એમ સૂચવ્યું છે માટે સમય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

(મા) કૃષ્ણે નારદની આરાધના કરી બતાવી છે માટે પ્રસાદ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

૭ શ્લોક—ઈન્દ્રિયજન્ય હંદ. ધંતર ઇન્દ્રિય—આ (મારા કરેલા) ધંતર મંતર (યુક્તિ પ્રયુક્તિ) કૃણવાયકી (સિદ્ધ થવાથી) મારી અંતરની ઈન્દ્રિયો (અંતરિન્દ્રિયોની અનેક વૃત્તિઓ રૂપ સોળહજાર સ્ત્રીઓ) બાહ્યર આવી (કૃષ્ણને વરીને અહીં આવી હાજર થઈછે). તે વૃત્તિઓમાંની મુખ્ય અને પ્રમુખ (મન અને બુદ્ધિ રૂપી) હવ (એ) અંતરવૃત્તિઓમાંની એક અસુખ લહીને અને બીજી દુઃખ ધરીને બાહ્યર બાહ્યર આવી હોય તેમ સત્યભામા તથા રૂમિણી પણ અહીં આવી શોભે છે વળી જેમ મારો અખંડિત આત્મા બાહ્યર આવીને તેના ભાવિ (પ્રારબ્ધનિર્મિત) તનુને

કૃષ્ણદેવ—(અર્ધપાદાં અર્પાં નમન કરી) ભગવત મહત્પુ-
રૂપો એમજ માનેછે

શ્લોક.

નિરમજ નજ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જીઓ અર્ધિ,
ક્ષારપણુ ધારીને, મિષ્ટપણુ દે ઉદારતા લખિ ૮

નારદ—નાસુદેવે એમ કહેવું એજ ખૂણ છે કિન્તુ આ શુ,—

શ્લોક.

આ ગોપિકા નયનયત્રી હું દારકા મધ્ય દેખુ,
સ ખ્યા એની સમ થઈ રહી, આ મદબાર્ક પેખુ,

પૂજતો હોય તેમ મહિત (અનકૃત) માધવ આવીને મારી તનુને (દેહને)
પૂજેછે એ પણ ભાવિ (બનવાકામ) જ હુ જાણુ છું—(અધ્યાદાર)
અથવા પોતાને ભાવી (ગમી) એની મારી તનુને પૂજેછે માટે પોતે
પોતાને વખાણે છે કે, હે નારદ! તુ ધ ય છે! તુ પૂરણ પારદ (સસાર
સમુદ્રની પાર પોહોઆડનારો અથવા ધારેલા અર્ધની મિદ્ધિ આપનારો) છે!
આ શુચિ (પવિત્ર) મહાજની મધ્યે (તેનું વર્ણન કરવાને) શારદ
(શારદા—સરસ્વતી) પણ ક્ષાત્રી શક્તી નદિ, કોની પેઠે? જેમ શારદ
(શરદઋતુ) શુચિ (આશાઠ માસ) મા ક્ષાત્રી નદી—ગોમતી નદી તેમ
આ હદમા નારદે પોતાના અનુભવેના અર્થનું કથન કર્યું છે માટે નિ
ર્ણય નામે નિર્વહણમધિનું અગ વર્ણાયુ છે વળી કૃષ્ણને મળેના અર્ધની
ગિરતા વર્ણી છે માટે કૃતિ નામે અગ વર્ણાયુ છે અતરિદ્રિયો
વગેરેના આજો વગેરેમા આરોપ કર્યો છે માટે રૂપક

૮ શ્લોક—ગીતિ ઉદારતા ગુણની લખિ (પ્રાપ્તિ)વાળો અ
ર્ધિ (સમુદ્ર) મેઘને નિર્મજ નજ આપીને તેને સુશોભિત કરે છે તથા
પોતે ક્ષારપણુ ધારીને મેઘને મિષ્ટપણુ આપે છે! તેજ પ્રમાણે તમે
પણુ અમારા વખાણુ કરોછો તે તમારીજ મહત્તા છે! અહીં મમાન
મર્ચવડે નારદઆરાધના રૂપ પ્રગટમા મેનાદિ અપ્રસ્તુત વ્યવહારનો
સમારોપ કયા છે માટે મમાઓક્તિ અનકાર મીઠા વચનવડે કૃષ્ણે
નારદની આરાધના કરી છે માટે નિર્વહણમધિનું પ્રમાદ નામે અગ

।ધા ચંદ્રી તડિત તરૂણી, ચંદ્રભાગા ઉવેખું,

આ શ્રીદામો મનમુદ કરે, શ્રેષ્ઠ ના રાક્ષ લેખું.

૯

કૃષ્ણદેવ—જેના પર નારદમહર્ષિની કૃપાદષ્ટિ હોય તેને શું પ્રાપ્ત ન થાય ?

નારદ—નામુદેવ ! કહો શું તમારું એથી અધિક મિથ કરું ? (યા)

કૃષ્ણદેવ—હવે આથી અધિક શું મિથ કરવાનું છે તથાપિ ભરતવાક્ય સમુમાણ થવા આટલું થાય— (રા)

૯ શ્લોક—મ દાકાંતા. આ ઈ૦— જે ગોપિકા તમને વ્રજમાં મળી હતી તેજ આ ગોપિકાઓ હુ મારા નેત્રથી દારકામાં દેખું છું. કેમકે એક તો તેમની સખ્યા અને આ સ્ત્રીઓની સખ્યા બરોબર છે; વળી ત્યાં જેવું કદંબનુ ઝાડ હતું તેવું અહીં પણ કદંબના સૂર્ય જેવું પારિજાતક વૃક્ષ પેખું છું. ત્યાં રાધા હતી, તેમ અહીં આ ચંદ્રી (ચંદ્રિકા જેવી રક્તિમણી) છે; અને અહીં આ તડિતતરૂણી (વીજળી જેવી સ્ત્રી—સત્યભામા) છે, તેના આગળ ત્યાં જે ચંદ્રભાગા હતી તેને હુ ઉવેખું છું—તેની અવગણના કરું છું આ શ્રીદામો જે ત્યાં હતો તે અહીં પણ રહીને મનને આનંદ આપે છે, વળી ત્યાં તમે ગોવર્ધનોત્સવ કરીને ઇંદ્રનો ગર્વ હર્યો હતો, તેમ અહીં પારિજાતકનું દરણુ કરીને ઇંદ્રનો ગર્વ હર્યો છે માટે એકે જગોએ તમારા કરતાં ઇંદ્ર પણ ઐર્ષ્ય નથી ! સમારોહિત તથા રૂપક. કૃષ્ણને પ્રાપ્ત થયેલાં સત્યભામા, સોણહજાર સ્ત્રીઓ, તથા પારિજાતક દુમ, એ સર્વનું કથન કરી તેને સ્થિર કરી બતાવ્યાં છે માટે નિર્વહણુમધિનું કૃતિ નામે અંગ. કૃષ્ણને સ્ત્રી તથા પારિજાતક વગેરેની પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે, માટે ભાષણુ નામે નિર્વહણુનું અંગ. વ્રજમાં રહેલી ગોપિકાઓ વગેરેની દારિકામાં પ્રાપ્તિ કરી બતાવવા રૂપ અદ્ભુતકાર્યનું કથન કર્યું છે માટે ઉચ્ચગૂહન નામે નિર્વહણુસંધિનું અંગ. કૃષ્ણના મનને મુદ (હર્ષ) કેરવાનું વર્ણી દુઃખની નિવૃત્તિ વર્ણી છે માટે સમય નામે નિર્વહણુનું અંગ.

(યા) કાવ્યની અંતે વર આપવાનું સૂચન કર્યું છે માટે કાવ્યમંહાર નામે નિર્વહણુસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(રા) ભરતવાક્ય—નટવાક્ય નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ પ્રવર્તાવતારા મુનિ ભરત. હતા માટે તેમનો. નામથી તે ખજીના તંમામ નાટ્યશાસ્ત્રાંતે ભરત

શ્લોક.

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
 પાદેપાદ રસાળ ભૂથણવતી, થાઓ સપ્તિ ઉપરી; •
 ને ગિર્વાણગિરા ગણાય ગાગતાં, તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
 થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સપ્તિજનથકી, એ આશ પૂરો હરિ ! ૧૦

સપ્તમાંક સમાપ્ત.

કહે છે પ્રસ્તાવના પછી આખા નાટકમાં નટની ઉક્તિ હોતી નથી તેથી
 છેવટે પ્રેક્ષકોને નટ આ નિમિત્તે આશિર્વાદ આપે છે, અને તે પછી નાટક
 સંપૂર્ણ થયેલું મનાય છે.

એ આ શ્લોકમા બે વાર કહ્યું છે તેથી કવિની તે વિષેની અતિશય ઉત્કંઠા ધ્વનિત થાય છે.

ગૂઝરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે કવિએ પણ લીધું હતું એ વાત તેમના ચરિત્રમા સૂચવી છે બાપાનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્કર્ષ થતા સુધી પાતડી ન પહેરવાની તેમણે બાધા રાખી હતી અને બાપા ખીલવવા યત્ન મરણુ પર્યંત જરૂરી રાખ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા કેવી હતી તે આ શ્લોક બતાવી આપે છે, કેવી ઇચ્છા, કેવો ઉદ્યમ, ને કેવું દેશાભિમાન । અને તે પણ વળી ૧૭ મી સદીમા કે જ્યારે દેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિના બાપણો નહોતા થતા, સુધારાનો ઝુંડો નહોતો ઉડ્યો અને બાપા ખીલવવાના તો શું તથાપિ તે શીખવાના પણ ઉપાય નહોતા લેવાયા । શ્લોકમા વ્યગ્ર. રસ અને અણકારતું કથન કર્યું છે માટે આ અંથર્માં તથા પોતાના અન્ય અયોમા પણ કવિએ તેવી ઉત્તમતા આણવાનો યત્ન કર્યો છે એ ધ્વનિ છે.

ગૂઝરાતી બાપારૂપી વાણીદેવીની પ્રશંસા કરી છે માટે પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે તેનું લક્ષણ આદિભરતે કહ્યું છે કે—

“ દેવદ્વિજનૃપારીના પ્રશસ્તિઃ સ્વાત્પ્રશસનમ્ ॥ “ દેવ, બ્રાહ્મણ, રાજા, વગેરેનાં વખાણ કરવા તેને પ્રશન્તિ નામે અંગ કહે છે ”